

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Токтарбекова (редактор)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный редактор)
А. Сағиқызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Токтарбекова (редактор)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

3 (103)·2025

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Лекторский В.А. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Биолент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dintanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

Мазмұны • Содержание

*Философия. Дәстүр. Мәдениет * Философия. Традиция. Культура*

Кобланов Ж.Т., Гончаров В.В., Жеткізгенова А.Т. АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ МОРАЛИ И ЭТИКИ В СОВРЕМЕННЫХ ДОМИНИРУЮЩИХ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ	3
Барлыбаева Г.Г., Нүсіпова Г.И., Кельдинова А.Б., Мадалиева Ж.Қ. ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫ - ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЫНЫҢ РУХАНИ БАСТАУЫ	10
Әлжан Қ.Ұ. Ж. БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ «ӘДІЛЕТТІЛІК» ҚАҒИДАСЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ДЕҢГЕЙДЕ ТОЛҒАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	19
Джуншеев Р.Е., Спанов М.Ж., Еркінұлы Т. АБАЙ МЕН СҰЛТАНМАХМҰТТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН «ДІН ФИЛОСОФИЯСЫ» ҰҒЫМЫ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРДЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ	29
Kabdollanova A.A. NATIONAL INTEREST AS A PHILOSOPHICAL CATEGORY: G7 IDEALS AND KAZAKHSTAN'S STRATEGIC IDENTITY	38
Нұрадин Г.Б., Ермагамбетова К.С., Аккулиева А.Е. ДИЗАЙН-ОЙЛАУ – ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ РЕТІНДЕ	45
Насимов М.Ө., Сабитов А.Г. ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АЯСЫНДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУЫ	54

*Қазіргі заманның саяси дискурстары. Әлеумет және саясат *
Политические дискурсы современности. Социум и политика*

Сыроежкин К.Л., Кожирова С.Б. СТАНОВЛЕНИЕ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (1987-1995 годы)	64
Курганская В.Д., Джаманбалаева Ш.Е., Дунаев В.Ю. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КУРС «СПРАВЕДЛИВОГО КАЗАХСТАНА» И КОРПОРАТИВНЫЙ ЭТОС ОТЕЧЕСТВЕННОГО БИЗНЕС-СООБЩЕСТВА	76
Сайлау К.С., Мустафин Р.Н., Качеев Д.А., Оспанов Т.Т. ДИСКУРС И ЦИФРОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА ПЛАТФОРМЕ TELEGRAM: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ КЕЙСЫ	86
Додонов В.Ю. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДСКОГО И СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ЭВОЛЮЦИЯ В ПЕРИОД 1980-2020 ГОДОВ	93
Duisen G.M., Aitzhanova D.A., Zhandossova A.M., Gafgazli G. SECURITY AND INTEGRATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF MODERN GEOPOLITICAL TENSIONS: TRANSFORMATION OF APPROACHES	102
Бурханова Д.К., Нурканат А.Н., Жанадилова А.Е., Мухамеджанова А.Г. КАРЬЕРНЫЙ СТАРТ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В КАЗАХСТАНЕ: УСТОЙЧИВОСТЬ, АДАПТАЦИЯ И ОЖИДАНИЯ (на основе экспертных интервью)	115
Изимов Р., Оспанова Ж. GEOPOLITICAL DYNAMICS IN THE EASTERN EUROPEAN REGION: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF EXTERNAL INFLUENCE ON INTERSTATE RELATIONS	123

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер *
Религиоведческие и исламоведческие исследования*

Мухитдинов Р.С., Құрманғазыұлы Ю. АҚАН СЕРІНІҢ «САБЫР ТҮБІ САРЫ АЛТЫН» ӨЛЕҢІНДЕГІ ДІННІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ: ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	131
Botakarayev B., Tastanova A., Ussainova A., Myrzabekov M. THE RELIGIOUS IDENTITY TRANSFORMATION IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITALIZATION	141
Kamalova F., Tolegenov M., Maldybek A., Shokparov A. THE SYMBOLIC NATURE AND PSYCHOLOGICAL FUNCTIONS OF THE PHENOMENON OF WORSHIP IN THE KAZAKH WORLDVIEW	147
Kusherbayeva A.B., Kurmanaliyeva A.D. ELEMENTS, CLASSIFICATION AND FORMS OF RELIGION	155
Алтайқызы А. «ТАБЛИҒИ ЖАМАҒАТ» ДІНИ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	160
Нуров М.М., Ысқақ О.Е. ДІНДАРЛЫҚ ПЕН ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ АРАСЫНДАҒЫ ТЕПЕ-ТЕҢДІКТІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ: ӘДІЛЕТТІЛІК ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУ ТЕТІКТЕРІ	167

*Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар * Юбилеи. Даты. События*

Мурат Сабит. О ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВЕ ПРОФЕССОРА К.А.АБИШЕВА	177
---	-----

АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ МОРАЛИ И ЭТИКИ В СОВРЕМЕННЫХ ДОМИНИРУЮЩИХ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ

¹Ж.Т. Кобланов, ²В.В. Гончаров, ¹А.Т.Жеткизгенова

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу категорий морали и нравственности в современных социально-философских концепциях, доминирующих в мире. В статье представлен всесторонний анализ понятий «мораль» и «этика» как социально-философских категорий и как явлений социальной реальности. В частности, мораль в статье понимается как совокупность принятых в конкретном обществе представлений (которые могут быть формализованы в виде нормативных актов, правовых обычаев и судебных прецедентов или отражены в традициях, фольклоре, лингвокультуре и других устойчивых формах социальной коммуникации) о возможных и допустимых границах человеческого поведения, поведение и его отношение к окружающей действительности (в первую очередь к обществу, человеку и природе), через призму которых человек проявляет себя как мыслящее существо, обладающее свободой внутреннего выбора. В свою очередь, этика в труде понимается как внутренняя сторона нравственности, которая формируется у человека в процессе интериоризации его психики, представляющая собой осознаваемую и принимаемую данным человеком совокупность представлений о возможных и допустимых границах его поведения, а также о его отношении к окружающей действительности (материальному и нематериальному миру). В статье обосновывается понятие доминирующей социально-философской концепции и приводится система идентифицирующих ее признаков. Авторы анализируют современные тенденции позиционирования понятий «мораль» и «этика» в основных социально-философских концепциях, доминирующих в современном мире: неолиберализме; неоконсерватизме; либерализме; консерватизме; неоанархизме; неомарксизме; марксизме (пролетарском интернационализме); антиглобализме; альтер-глобализме; глобальном конституционализме; исламском радикальном фундаментализме; шиизме; суннизме, традиционном и ортодоксальном иудаизме, хабадизме. В статье обосновывается положение о том, что процессы глобализации, которые в настоящее время охватывают все человечество, приводят к крайне негативной тенденции сглаживания противоречий относительно представлений доминирующих социально-философских концепций о модели человека в их рамках, одной из характерных черт которой является формирование в человеческом обществе новой морали (антиморальный человек), чье поведение и отношение к окружающей действительности все больше определяется системой его желаний и потребностей, которые, в свою очередь, все чаще формируются манипулятивным образом глобальными управляющими элитами, представленными глобальным управляющим классом, не имея никакого отношения к реальным потребностям как отдельных граждан, так и общества в целом.

Ключевые слова: мораль, этика, социально-философская концепция, неолиберализм, неоконсерватизм, антиглобализм.

¹ Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан

² Белорусский государственный университет, Минск, Республика Беларусь

Автор-корреспондент:
Кобланов Ж.Т.,
koblanov64@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Кобланов Ж.Т.,
Гончаров В.В.,
Жеткизгенова А.Т. Анализ
категории морали и
этики в современных
доминирующих социально-
философских концепциях //
Адам әлемі. – 2025.
– №3(103). – С. 3-9.

Қазіргі басым әлеуметтік-философиялық тұжырымдамалардағы мораль және этика категорияларын талдау

Аңдатпа. Бұл мақала әлемде үстемдік ететін қазіргі әлеуметтік-философиялық тұжырымдамалардағы мораль мен адамгершілік категорияларын талдауға арналған. Мақалада «мораль» және «этика» ұғымдарына әлеуметтік-философиялық категориялар ретінде және әлеуметтік шындық құбылыстары ретінде жан-жақты талдау ұсынылған. Атап айтқанда, мақаладағы мораль белгілі бір қоғамда қабылданған идеялардың жиынтығы ретінде түсініледі (олар нормативтік актілер, құқықтық әдет-ғұрыптар мен сот прецеденттері түрінде ресімделуі мүмкін немесе дәстүрлерде, фольклорда, лингвомәдениетте және әлеуметтік коммуникацияның басқа да тұрақты нысандарында көрініс табуы мүмкін) адамның мінез-құлқының мүмкін және рұқсат етілген шекаралары туралы, мінез-құлық және оның қоршаған шындыққа қатынасы (ең алдымен қоғамға, адамға және табиғатқа), оның призмасы арқылы адам өзін ішкі таңдау еркіндігіне ие ойлау болмысы ретінде көрсетеді. Өз кезегінде, мақаладағы этика адамның психикасын интернационалдандыру процесінде қалыптасатын адамгершіліктің ішкі жағы ретінде түсініледі, бұл адамның мінез-құлқының мүмкін және рұқсат етілген шекаралары туралы, сондай-ақ оның көзқарасы туралы түсініктердің саналы және қабылданған жиынтығы, қоршаған дүниедегі шындық (материалдық және материалдық емес әлем). Мақалада басым әлеуметтік-философиялық

тұжырымдама негізделеді және оны анықтайтын белгілер жүйесі келтірілген. Авторлар қазіргі әлемде үстемдік ететін негізгі әлеуметтік-философиялық тұжырымдамаларда «мораль» және «этика» ұғымдарын орналастырудың қазіргі тенденцияларын талдайды: неолиберализм; неоконсерватизм; либерализм; консерватизм; неоанархизм; неомарксизм; марксизм (пролетарлық интернационализм); антиглобализм; Альтер-глобализм; жаһандық конституционализм; исламдық радикалды фундаментализм; шиизм; суннизм, дәстүрлі және православиелік иудаизм, хабадизм. Мақалада қазіргі уақытта бүкіл адамзатты қамтитын жаһандану процестері шеңберіндегі адам моделі туралы басым әлеуметтік-философиялық тұжырымдамалардың идеяларына қатысты қарама-қайшылықтарды бірегейлендірудің өте жағымсыз тенденциясына алып келеді деген ереже негізделеді. Оның нақты сипаттамаларының бірі адамзат қоғамында жаңа сипаттағы адамгершілік (моральға қарсы адам) түсінігінің қалыптасуы болып табылады, оның мінез-құлқы мен қоршаған шындыққа деген көзқарасы көбінесе өзіндік қалауы және қажеттіліктерінің жүйесімен анықталады, бұл өз кезегінде, барған сайын жекелеген азаматтардың да, жалпы қоғамның да нақты қажеттіліктеріне ешқандай қатысы жоқ, жаһандық басқарушы топ ұсынған жаһандық басқарушы элиталардың манипуляциясы түрінде қалыптасуын көрсетеді.

Түйін сөздер: мораль, этика, әлеуметтік-философиялық концепция, неолиберализм, неоконсерватизм, антиглобализм.

Analysis of the Category of Morality and Ethics in Modern Dominant Socio-Philosophical Concepts

Abstract. This article is devoted to the analysis of the categories of morality and morality in modern socio-philosophical concepts that dominate the world. The work presents a comprehensive analysis of the concepts of "morality" and "ethics" as socio-philosophical categories and as phenomena of social reality. In particular, morality in the work is understood as a set of ideas accepted in a particular society (they can be formalized in the form of normative acts, legal Customs and judicial precedents, or can be expressed in traditions, folklore, linguoculture and other stable forms of social communication) about the possible and permissible boundaries of human behavior, behavior and its attitude to the surrounding reality (primarily In turn, ethics at work is understood as the inner side of morality, which is formed in the process of internationalization of the human psyche, which is a conscious and perceived set of ideas about the possible and permissible boundaries of human behavior, as well as about his vision, reality in the surrounding world (material and intangible world). The article substantiates the prevailing socio-philosophical concept and presents a system of signs that determine it. The authors analyze current trends in the placement of the concepts of "morality" and "Ethics" in the main socio-philosophical concepts prevailing in the modern world: neoliberalism; neoconservatism; liberalism; conservatism; neoanarchism; neo-Marxism; Marxism (proletarian internationalism); anti-globalism; alter-globalism; global constitutionalism; Islamic radical fundamentalism; Shiism; Sunnism, traditional and Orthodox Judaism, habadism. The work substantiates the rule that the processes of globalization, which currently cover all of humanity, lead to an extremely negative tendency to smooth out contradictions in their framework regarding the ideas of the prevailing socio-philosophical concepts about the human model, one of the characteristics of which is the formation in human society of a new moral concept (anti-moral, shows the formation of society as a whole in the form of manipulation by global ruling elites, represented by a global ruling group that also has nothing to do with the real needs.

Key words: Morality, Ethics, Socio-Philosophical Concept, Neoliberalism, Neoconservatism, Anti-Globalism.

Введение

Вопросы морали и нравственности как социально-философских категорий и как явлений социальной реальности являются объектом пристального изучения в научных работах С. Ахмедовой [1], В. Бялта [2], Н. Егоровой [3], Е. Каргаполова, Д. Казанцева, Д. Мастерова, К. Мигушова, О. Окелелова, В. Осина, Л. Роднова, В. Ширшова, А. Сочилина, И. Виноградова, а также ряда других авторов. В то же время доля исследований, посвященных генезису морали и нравственности в современном мире, охваченном стремительными процессами глобализации, их влиянию на развитие различных общественных и государственных институтов, остается низкой. В связи с этим основной целью исследования является анализ особенностей отражения категорий морали и этики в современных доминирующих социально-философских концепциях, которые, в свою очередь, влияют на динамику изменений морали и этики современного человека.

Существование любого общества (как в догосударственную эпоху, так и с появлением государственных и правовых институтов) отличается наличием определенных правил поведения, целью которых является регулирование общественных отношений, осуществляемое как в интересах отдельных его представителей (политических классов, групп), а также всего общества в целом. Эти правила могут быть

формализованы (с появлением государства) в виде закона, то есть совокупности упорядоченных правил поведения, регулирующих наиболее значимые общественные отношения, введенных для обязательного применения от имени государства, гарантированных для исполнения его властью и возможностью применения силы от имени государства и его различных органов власти. Другие правила поведения в обществе (как до возникновения государства, так и после его возникновения) формируются в результате многократного применения и осознания обществом их полезности (то есть речь идет о принятии обществом этих правил в качестве руководства к поведению в определенных жизненных ситуациях и социальных отношениях), хотя они и не формализованы в виде правовых норм, закрепленных в различных источниках права (нормативных правовых актах, правовых обычаях и судебных прецедентах). В то же время сам факт существования правил поведения в обществе предполагает, что общество в целом, а также каждый человек в отдельности, имеют определенные представления относительно окружающей действительности (материального и нематериального мира), своего места в ней, а также границ возможного, допустимого, приемлемого поведения.

В связи с этим особую актуальность приобретает анализ таких важных социально-философских категорий и явлений социальной реальности, как «мораль» и «этика». В то же

время следует отметить, что в целом в мире не существует единого подхода к определению понятий «мораль» и «этика» как в научной и учебной литературе, так и в повседневном языке и общении людей.

Отчасти это связано с тем, что, в отличие от понятия «мораль», которое имеется в любом крупном развитом языке современности (например, английском, немецком, русском, китайском и т.д.), понятие «этика» не сформировалось и не вошло в языковой оборот на всех языках. В частности, английский язык в обоих случаях оперирует понятием «мораль». Энциклопедические словари и толковые словари русского языка, в свою очередь, четко разграничивают понятия «этика» и «мораль», хотя и делают оговорку, что в обычной жизни, в повседневной языковой практике населения, происходит смысловое слияние этих понятий до степени смешения. Таким образом, Толковый словарь русского языка понимает «нравственность» как «моральные нормы поведения, взаимоотношений с людьми, а также саму этику». В свою очередь, этот Толковый словарь определяет «этику» как «внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы; правила поведения, определяемые этими качествами» [4]. Однако в научной философской литературе ряда направлений и стран категории морали и нравственности существенно различаются. Кроме того, следует различать мораль и этику как социально-философские категории и явления окружающей действительности.

Методология

Методология данного исследования включает как принципы и методы философской рефлексии, так и общенаучную методологию, методологию междисциплинарного уровня, а также методологию частных наук, что, в целом, соответствует современным тенденциям формирования так называемой интегральной философии и интегральной методологии в науке. Такой интегральный подход к методологии исследования позволяет преодолевать, с одной стороны, соблазны методологического нормативизма, с другой стороны, преодолевать соблазны «антиметодологической» идеологии постмодернизма. В философскую методологию данного исследования входят, прежде всего, следующие базовые (универсальные) принципы и методы: единство исторического и логического, восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, целостности и конкретности, системности, дополнительности, историзма, эмерджентности, единичного и всеобщего, всеобщих связей и т.д.

Основная часть

На наш взгляд, под моралью как феноменом социальной реальности следует понимать совокупность принятых в конкретном обществе представлений (которые могут быть

формализованы в виде нормативных актов, правовых обычаев и судебных прецедентов или отражены в традициях, фольклоре, лингвокультуре и других устойчивых формах социальной коммуникации) в возможные и приемлемые границы поведения человека и его отношения к окружающей действительности (в первую очередь к обществу, человеку и природе), через призму которых человек проявляет себя как мыслящее существо, обладающее свободой внутреннего выбора. В свою очередь, этика как феномен социальной реальности понимается как внутренняя сторона морали, которая формируется у человека в процессе интернализации его психики, представляющая собой осознаваемую и принимаемую данным человеком совокупность представлений о возможных и допустимых границах его поведения, а также о своем отношении к окружающей действительности (материальному и нематериальному миру).

В свою очередь, понятия «мораль» и «этика» как социально-философские категории различаются в зависимости от философских систем (социально-философских концепций), оперирующих этими понятиями.

Понятия «мораль» и «этика», сформулированные в определенных социально-философских концепциях, с одной стороны, являются отражением факта существования морали и нравственности в социальных отношениях в конкретном обществе, с другой стороны, они пропущены через внутреннее мировоззрение авторов (сторонниками, последователями) этой социально-философской концепции отражают свое видение содержания (сущности) и особенностей формирования и функционирования этих явлений социальной реальности. И будучи отраженными в конкретной социально-философской концепции, эти понятия трансформируются под влиянием всей совокупности онтологических и эпистемологических принципов этой социально-философской концепции, встроенных в их систему и понятийный аппарат. Однако в связи с тем, что каждая социально-философская концепция, в свою очередь, влияет на окружающую социальную реальность, частично трансформируя ее в рамках системы вышеперечисленных принципов, то мораль и этика как социально-философские категории в доминирующих социально-философских концепциях влияют на процессы трансформации морали и этики как явления социальной реальности.

В связи с этим представляет интерес анализ отношения различных доминирующих социально-философских концепций к морали и нравственности как социально-философским категориям и явлениям социальной реальности.

Для начала давайте разберемся в содержании понятия «доминирующая социально-философская концепция в мире» применительно к теме данного научного исследования. На наш взгляд, в рамках этого понятия следует рассмотреть такие социально-философские

концепции, которые обладают рядом характеристик.

Во-первых, эта социально-философская концепция должна быть единственной, базовой или доминирующей для любой крупной стабильной социальной группы населения в рамках хоть какого-нибудь суверенного независимого государства или группы государств (содружества, конфедерации и т.д.).

Указанной группой может быть общество в целом, любой политический класс в указанном обществе и государстве или сообщество людей, объединенных определенной религиозной, этнической или социокультурной идентичностью.

Во-вторых, указанная социально-философская концепция должна быть принята (ее принципы должны быть разделены) большинством представителей вышеупомянутой устойчивой социальной группы населения (простым или абсолютным).

В-третьих, данная социально-философская концепция должна обладать набором идентифицирующих ее характеристик, позволяющих отличать ее от любых других социально-философских концепций.

В-четвертых, представители данной социально-философской концепции должны осуществлять действия, направленные на ее пропаганду и продвижение (внедрение, овеществление) системы ее онтологических и гносеологических принципов в окружающую действительность, то есть предпринимать действия по преобразованию окружающей действительности в рамках социально-философской концепции общества. Образ будущего данной окружающей действительности, как в мире в целом, так и в конкретной стране, группе стран, обществе и т.д.

На наш взгляд, основными социально-философскими концепциями, доминирующими в мире, являются: неолиберализм; неоконсерватизм; либерализм; консерватизм; неонархизм; неомарксизм; марксизм (пролетарский интернационализм); антиглобализм; альтерглобализм; глобальный конституционализм; исламский радикальный фундаментализм; шизм; суннизм; традиционный и ортодоксальный иудаизм, Хабад. (в рамках религиозного течения «Хабад Любавичи»).

Некоторые из этих социально-философских концепций выступают в качестве государственной идеологии. Например, в КНДР, Китайской Народной Республике, Социалистической Республике Вьетнам, Лаосской Народно-Демократической Республике и Республике Куба марксизм (пролетарский интернационализм) продолжает оставаться доминирующей социально-философской концепцией.

В ряде стран определенная система религиозных взглядов выступает в качестве доминирующей социально-философской концепции, то есть определенная религия возводится в ранг государственной идеологии, основной или доминирующей в данной стране. В каче-

стве примера таких государств можно отметить Исламскую Республику Иран (где шиитскому религиозному течению в исламе придан статус государственной идеологии). В свою очередь, ряд монархий Персидского залива придали суннитскому религиозному течению в исламе аналогичный статус государственной идеологии.

Так, многочисленные работы современных авторов посвящены анализу неолиберальной социально-философской концепции и отражению в ней категорий морали и нравственности [5, с. 26-36; 6, с. 56-64]. Неолиберальная концепция характеризуется, с одной стороны, своеобразной актуализацией проблем прав и свобод человека (в рамках которой каждый индивид рассматривается как свободный предприниматель, который организует свою собственную жизнь как предприятие и рассматривает взаимодействие с другими индивидами, обществом и государством как систему отношений). договорные отношения), а с другой стороны, трансформация этической концепции в чисто меркантильное восприятие окружающего мира человеком (когда меняется линия его поведения, возможное и правильное поведение определяется все больше и больше через призму его желаний и потребностей, независимо от желаний и потребностей других лиц).

В свою очередь, заслуживают интереса работы ученых, посвященные анализу неоконсервативной социально-философской концепции и отражению в ней категорий морали и этики [7, с. 161-174]. Неоконсервативная концепция характеризуется определенной беспринципностью в формулировании моральных принципов, когда все, что полезно для общества и государства (опирающееся на вооруженную мощь страны), декларируется как возможное и надлежащее поведение общества (страны в целом), при пренебрежении правами и свободами других стран, скептицизм по отношению к международному праву. Однако, в отличие от неолиберальной концепции, неоконсерваторы отводят государству большую роль в регулировании общественных отношений и установлении границ возможного и должного поведения, действуя по принципу: «все, что полезно и поддерживает капиталистическое государство, морально и допустимо».

В свою очередь, многочисленные работы современных авторов посвящены анализу консервативной социально-философской концепции и отражению в ней категорий морали и нравственности [8, с. 26-35]. В то же время консервативная концепция после распада СССР и постепенной деградации марксистских постулатов в Китае быстрыми темпами формируется, мигрируя от консервативного социализма к фундаменталистскому либерализму, капитализму при поддержке широких масс населения. Система моральных принципов в рамках консерватизма характеризуется опорой на прогресс, человека, как продукт определенной культуры.

Заслуживают интереса и работы ученых, посвященные анализу либеральной социально-философской концепции и отражению в ней категорий морали и нравственности [8, с. 26-35]. В отличие от неолибералов, современные либералы третьего и четвертого поколений, хотя и подчеркивают необходимость трансформации моральных принципов с учетом растущих «прав человека третьего поколения» (основанных на энвайронментализме, защите прав всевозможных меньшинств и т.д.), но заявляют, что моральные принципы государства должны оставаться мостом в процессе установления баланса между обязанностями правительства и отдельных лиц. В то же время функции государства должны быть четко ограничены до тех пор, пока не могут быть выполнены частным сектором. В отличие от неолибералов, либералы настаивают на законодательной защите личной автономии и человеческого достоинства.

Многочисленные работы современных авторов посвящены анализу неоанархизма как социально-философской концепции и отражению в нем категорий морали и этики [9, с. 6-71]. В то же время неоанархизм, в отличие от большинства социально-философских концепций, характеризуется наличием из многих течений, порой диаметрально противоположных морали и этике как социальное явление. В то же время амплитуда восприятия возможного и правильного поведения человека огромна - от включения религиозных постулатов в эту систему поведенческих нарративов (среди современных христианских анархистов) до шокирования абсолютной свободой и необходимостью подчинять поведение человека только системе его внутренних желаний и потребностей, иногда сиюминутного, преходящего характера.

Заслуживают интереса и работы ученых, посвященные анализу неомарксистской социально-философской концепции и отражению в ней категорий морали и нравственности [10, с. 158-166]. Неомарксисты все дальше и дальше отходят от концепции разделения общества на классы, игнорируя наличие особой пролетарской морали и нравственности, всячески намекая на признание прав и свобод человека, в том числе и новых поколений (права сексуальных меньшинств, права на эвтаназию и т.д.), что говорит о серьезном влиянии и принятии определенных элементов трансгуманизма в рамках современных неомарксистских социально-философских концепций.

Многочисленные работы современных авторов посвящены анализу марксизма как социально-философской концепции и ее отражению в категориях морали и нравственности [10, с. 158-166]. В то же время понимание этики было заложено еще в 19 веке в эту социально-философскую концепцию Г.В. Плехановым, который отмечал: «Если человек черпает все свои ощущения, знания и т.д. из внешнего мира и из опыта, приобретенного в этом мире, то необходимо, следовательно, обустроить

мир вокруг себя таким образом, чтобы человек получал от этого мира достойные его впечатления, чтобы он привык к по-настоящему человеческим отношениям, чтобы он чувствовал себя человеком. Если личный интерес, правильно понятый, является основой всей этики, то, следовательно, необходимо обеспечить, чтобы интересы личности совпадали с интересами человечества» [11, с. 405]. Таким образом, мораль в понимании современных марксистов - это совокупность принятых в обществе представлений о хорошем и плохом, о добре и зле, сквозь призму классовых интересов и противоречий, когда нормы поведения человека в социалистическом государстве непосредственно вытекают из этих представлений, когда частное подчинено общественным и государственным интересам.

Заслуживают интереса и работы ученых, посвященные анализу отражения категорий морали и нравственности в современном исламском фундаментализме [12, с. 84-105]. Концепция морали и этики в рамках радикального исламского фундаментализма отличается, с одной стороны, полным подчинением представлений о возможном и должном поведении религиозным ориентирам, формулируемым приверженцами данного религиозного течения в исламе, а с другой - значительной подвижностью границ этого направления, поведение, вплоть до одобрения любых форм неэтичного поведения с точки зрения классического ислама (будь то шиитского, суннитского или других направлений).

Труды шиитских философов представляют большой интерес с точки зрения их взглядов на категории морали и этики. В целом традиционная система консервативных отношений между шиитами и суннитами стремительно формируется, меняется, и они стремительно расходятся. На основе этих различий, по сути, множатся радикальные исламские движения. Таким образом, в шиизме уважение к человечности означает уважение свободы воли человека. В то же время адресатом Корана, представляющего собой важнейшую совокупность представлений мусульманина об окружающей действительности и его поведении в ней (включая отношение к обществу, другим людям, природе и т.д.), является все человечество.

Труды суннитских философов и религиозных деятелей представляют особый интерес с точки зрения их взглядов на категории морали и этики. Современный суннизм характеризуется быстрым сдвигом в сторону религиозного радикализма и ваххабизма (особенно в вопросах морали и этики).

Значительный интерес представляют работы авторов, исследующих социально-философскую концепцию антиглобализма и ее взгляд на категории морали и этики [13, с. 20-29; 14, с. 2999-3006]. Сторонники этой концепции осуждают процессы глобализации, которые стремительно устраняют из кодекса моральных правил человеческого поведения

те, которые основаны на традиционных представлениях о добре и зле, справедливости и несправедливости, а также на необходимости сочетать коллективные и индивидуальные интересы для достижения на благо развития человека, общества и государства.

Особый интерес представляют работы авторов, исследующих социально-философскую концепцию альтерглобализма и его взгляд на категории морали и этики. Сторонники этой концепции считают, что глобализация и универсализация мирового порядка - это естественный процесс. Но, по их мнению, эти процессы должны быть направлены на удовлетворение интересов и потребностей всего человечества, а не стран, составляющих ядро мировой капиталистической системы. Следовательно, свод моральных правил также должен включать серьезный раздел, касающийся обеспечения общественных интересов, общего блага, и не должен быть направлен только на возвеличивание меркантилизма.

Представляют интерес работы авторов, исследующих взгляды современного традиционного и ортодоксального иудаизма, а также хабадизма (в рамках религиозного движения «Хабад Любавич», которое в настоящее время доминирует в еврейской общине России, Украины и ряда других европейских стран) на категории морали и этики [15; 39, с. 253-257]. В то же время наблюдается расхождение во взглядах отдельных представителей этих религиозных течений, некоторые из которых встали на путь неолиберализма или неоконсерватизма, в то время как другие продвигают довольно консервативные представления о наборе моральных правил поведения человека.

Кроме того, на наш взгляд, в современном мире наблюдаются тенденции, согласно которым происходит стремительное выхолащивание онтологической идентичности в доминирующих социально-философских концепциях, их конвергенция, а также формирование на основе этих процессов новой доминирующей социально-философской концепции глобального конституционализма, которая мы писали об этом в предыдущих исследованиях. При этом под глобальным конституционализмом мы понимаем «социально-философские и политико-правовые учения, основной идеей которых является необходимость организации и функционирования межгосударственной, государственной и общественной жизни в планетарном масштабе в соответствии с демократическими ценностями современного этапа развития капитализма в мире». Мировые системы, которые оправдывают минимизацию негативных последствий при функционировании капиталистической системы за счет экспорта издержек из центра (ядра) на ее периферию, основанные на единой системе разделения труда в рамках мирового рынка, направлены на обеспечение развития мировой капиталистической финансово-экономической базы и ее социально-политической

надстройки, осуществляемого посредством военно-политической, финансово-экономической, культурно-творческой и информационной экспансии Запада в планетарном масштабе путем навязывания западных государственно-правовых, социально-политических институтов принципов, связи, взаимоотношений, идей с помощью сформированных единых управляющих центров регулирования и контроля над национальными государствами с целью защиты и продвижения финансово-экономических интересов и потребностей» [15, с. 71-72].

Закключение

Мы считаем, что процессы глобализации, которые в настоящее время охватывают все человечество, приводят к крайне негативной тенденции сглаживания противоречий относительно представлений доминирующих социально-философских концепций о модели человека в их рамках, одной из характерных черт которой является формирование в обществе личности, обладающей новой моралью (антиморальный человек), чье поведение и отношение к окружающей действительности все больше определяется системой его желаний и потребностей, которые, в свою очередь, все чаще формируются манипулятивным образом глобальными управленческими элитами, представленными глобальным управленческим классом, не имеющими ничего общего с реальными потребностями отдельных граждан и общества в целом, обеспечивая их сохранение и полноценное развитие как рациональных, самосознательных и свободных личностей.

Список литературы

- 1 Ахмедова С. Д. Мораль и нравственность - объекты этического познания // Путь науки. - 2019. - №7 (65). - С. 32-34.
- 2 Бялз В. С. К вопросу о соотношении понятий «этика», «нравственность» и «мораль нравственного поведения» // Инновация. Наука. Образование. - 2021. - №47. - С. 2694-2697.
- 3 Егорова Н. Н., Самарин, В. Г. Взаимосвязь понятий морали и нравственности и ее методологическое значение // Рукопись. - 2018. - №12-1 (98). - С. 94-98.
- 4 Ожегов С. Ю., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. - 1995. - 928 с.
- 5 Джейкобс Г. Политическая экономия неолиберализма и нелиберальной демократии // Мир перемен. - 2018. - №3. - С. 26-36.
- 6 Митрович Л. Последствия неолиберализма и моноцентрического глобализма для отношений в мире // Конфликтология. - 2008. - №3. - С. 56-64.
- 7 Погорель А. П. Альтерглобализм: новая идеология или...? // Научная мысль. - 2021. - № 4-1 (42). - С. 50-54.
- 8 Сейед Хасан Эслами Ардакани. Имам Хомейни, этика и политика. Ч. 6. // [Электронный ресурс] URL: <https://iran1979.ru/sejed-xasan-eslami-ardakani-imam-xomejini-etika-i-politika-ch-6/> (Дата обращения 01.02.2023)
- 9 Гончаров В. В. Глобальный конституционализм: социально-философский анализ. Научная монография. - Москва: Издательский дом «Спутник+». 2016. - 279 с.
- 10 Куприна Н. Г., Масленникова С. Ф. Современные подходы к содержательному развитию понятий

«нравственность» и «нравственноконфликтность» // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 4. – С. 77.

11 Плеханов Г.В. Карл Маркс и Лев Толстой // Л. Н. Толстой в русской критике: сборник статей. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1952. – С. 405.

12 Насыров И. Р. Об «этическом волюнтаризме» ашаризма как «традиционной этике» ислама // Этическая мысль. – 2016. – №16 (2). – С. 84-105.

13 Ахмедова Т. Т. Особенности современного антиглобализма // Философия и культура. – 2011. – № 12 (48). – С. 20-29.

14 Каратуева Е. Н. Проявления антиглобализма: от «фермерского» радикализма до «экофашизма» // Вопросы политики. – 2020. – №10 (62). – С. 2999-3006.

15 Виноградова И. Е. Мораль. Духовность. В поисках смысла // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А.Некрасова. – 2006. – №12 (3). – С. 149-153.

Transliteration

1 Ahmedova S. D. Moral' i nravstvennost' - ob#ekty jeticheskogo poznaniya [Morality and ethics - objects of ethical knowledge] // Put' nauki. – 2019. – №7 (65). – С. 32-34. (in Russ)

2 Bjalt V. S. K voprosu o sootnoshenii ponjatiy «jetika», «nravstvennost'» i «moral' nravstvennogo povedeniya» [On the issue of the relationship between the concepts of "ethics", "morality" and "morality of moral behavior"] // Innovacija. Nauka. Obrazovanie. – 2021. – №47. – С. 2694-2697. (in Russ)

3 Egorova N. N., Samarin, V. G. Vzaimosvjaz' ponjatiy moral' i nravstvennosti i ee metodologicheskoe znachenie [The relationship between the concepts of morality and morality and its methodological significance] // Rukopis'. – 2018. – №12-1 (98). – С. 94-98. (in Russ)

4 Ozhegov S. Ju., Shvedova N. Ju. Tolkovjy slovar' russkogo jazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. – 1995. – 928 s. (in Russ)

5 Dzhejkobs G. Politicheskaja jekonomija neoliberalizma i neliberal'noj demokratii [The Political Economy of Neoliberalism and Illiberal Democracy] // Mir peremen. – 2018. – №3. – С. 26-36. (in Russ)

6 Mitrovich L. Posledstviya neoliberalizma i monocentricheskogo globalizma dlja otnoshenij v mire [Consequences of neoliberalism and monocentric globalism for world relations] // Konfliktologija. – 2008. – №3. – С. 56-64. (in Russ)

7 Pogorelyj A. P. Al'terglobalizm: novaja ideologija ili...? [Alter-globalism: a new ideology or...?] // Nauchnaja mysl'. – 2021. – № 4-1 (42). – С. 50-54. (in Russ)

8 Sejed Hasan Jeslami Ardakani. Imam Homejni, jetika i politika [Imam Khomeini, ethics and politics]. Ch. 6. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://iran1979.ru/sejed-xasan-eslami-ardakani-imam-xomejni-etika-i-politika-ch-6/> (Data obrashhenija 01.02.2023) (in Russ)

9 Goncharov V. V. Global'nyj konstitucionalizm: social'no-filosofskij analiz [Global constitutionalism: socio-philosophical analysis]. Nauchnaja monografija. – Moskva: Izdatel'skij dom «Sputnik+». 2016. – 279 s. (in Russ)

10 Kuprina N. G., Maslennikova S. F. Sovremennye podhody k soderzhatel'nomu razvitiyu ponjatiy «nravstvennost'» i «nravstvennokonfliktnost'» [Modern approaches to the meaningful development of the concepts of "morality" and "moral conflict"] // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2015. – № 4. – С. 77. (in Russ)

11 Plehanov G.V. Karl Marks i Lev Tolstoj [Karl Marx and Leo Tolstoy] // L. N. Tolstoj v russkoj kritike: sbornik statej. – М.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1952. – С. 405. (in Russ)

12 Nasyrov I. R. Ob «jeticheskomo voljuntarizme» asharizma kak «tradicionnoj jetike» islama [About the «ethical voluntarism» of Asharism as the «traditional ethics» of Islam] // Jeticheskaja mysl'. – 2016. – №16 (2). – С. 84-105. (in Russ)

13 Ahmedova T. T. Osobennosti sovremennogo antiglobalizma [Features of modern anti-globalism] // Filosofija i kul'tura. – 2011. – № 12 (48). – С. 20-29. (in Russ)

14 Karatueva E. N. Projavlenija antiglobalizma: ot «fermerskogo» radikalizma do «jekofashizma» Manifestations of anti-globalism: from «farmer» radicalism to «eco-fascism» // Voprosy politiki. – 2020. – №10 (62). – С. 2999-3006. (in Russ)

15 Vinogradova I. E. Moral'. Duhovnost'. V poiskah smysla [Morality. Spirituality. Searching for meaning] // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A.Nekrasova. – 2006. – №12 (3). – С. 149-153. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Жоламан Таубаевич Кобланов профессор, кандидат филологических наук, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан, email: koblanov64@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9191-0656

Виталий Викторович Гончаров доцент, кандидат юридических наук, Белорусский государственный университет, Минск, Республика Беларусь. email: vityaly2009@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3029-4727

Алия Тугелбаевна Жеткизенова доцент, кандидат филологических наук, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан, email: aliyazhetkizgenova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9641-0199

Жоламан Таубаевич Кобланов профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан, email: koblanov64@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9191-0656

Виталий Викторович Гончаров доцент, заң ғылымдарының кандидаты, Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь Республикасы, email: vityaly2009@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3029-4727

Алия Тугелбаевна Жеткизенова доцент, филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан, email: aliyazhetkizgenova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9641-0199

Zholaman Koblanov Professor, Candidate of Philological Sciences, Caspian University of Technology and Engineering named at Shakhmardan Yessenov, Aktau, Kazakhstan, email: koblanov64@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9191-0656

Vitaly Goncharov Associate Professor, Candidate of Law, Belarusian State University, Minsk, Belarus, email: vityaly2009@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3029-4727

Aliya Zhetkizgenova Associate professor, Candidate of Philological Sciences, Caspian University of Technology and Engineering named at Shakhmardan Yessenov, Aktau, Kazakhstan, email: aliyazhetkizgenova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9641-0199

ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫ - ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЫНЫҢ РУХАНИ БАСТАУЫ

¹Г.Г. Барлыбаева, ¹Г.И. Нүсіпова, ¹А.Б. Кельдинова, ²Ж.Қ. Мадалиева

АНДАТПА

Мақалада орасан зор зияткерлік әрі рухани тәжірибені бойына жинақтаған түркі-қазақ философиялық дәстүрі жан-жақты талданады. Авторлар түркі философиялық ойын қазақ философиясының бастау көздерінің бірі ретінде қарастырып, қазақтардың этикалық дүниетанымында ортағасырлық мұсылман ойшылдарының адам туралы екі іргелі дүниетанымдық бағытының өзара сабақтасып, үйлесімді көрініс тапқанын атап көрсетеді. Зерттеуде түркі халықтарының терең этикалық құндылықтарының айқын үлгісі ретінде танылған, аңыз данышпан, әрі кемеңгер ойшыл Қорқыт Атаның философиялық көзқарастарының маңызына арнайы назар аударылады. Бұл түркі-қазақ философиялық дәстүрі әлемдік философиялық ой жүйесіндегі бірегей, әрі ерекше құбылыс ретінде сипатталады. Аталған дәстүрде әрдайым этикалық мәселелер бақыт, ізгілік, ар-ождан, адамдық борыш сынды мәселелер алдыңғы қатарға шығып отырғаны айқындалады. Авторлар, сондай-ақ, қазақ халқының рухани-мәдени мұрасын терең игеру мен оның құндылықтық-мағыналық өмірлік бағдарларын сақтап, жаңғыртудың маңыздылығын ерекше атап көрсетеді. Бұл ұлттық дүниетаным үлгісі қазіргі жаһандану жағдайында қоғамның рухани тұтастығы мен адамгершілік бағдарын сақтаудың маңызды тетігі ретінде ұсынылады.

Түйін сөздер: қазақ философиясы, түркі этикасы, ойшыл, бастау, руханилық, сопылық, мұра, дүниетаным.

¹ҚР ҰЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Автор-корреспондент:
Кельдинова А.Б.,
aimana_th@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Барлыбаева Г.Г., Нүсіпова Г.И., Кельдинова А.Б., Мадалиева Ж.Қ. Түркі философиясы - қазақ философиялық ойының рухани бастауы // Адам әлемі. – 2025. – №3(103). – Б. 10-18.

Тюркская философия – духовный исток казахской философской мысли

Аннотация. В статье анализируется тюрко-казахская философская традиция, хранящая колоссальный интеллектуальный духовный опыт. Авторы, рассматривая тюркскую философскую мысль как исток казахской философии, подчеркивают, что в этическом мире казахов осуществилась и отразилась преемственность двух мировоззренческих концепций человека в наследии средневековых мусульманских мыслителей. Авторы статьи исследуют философские воззрения выразителя фундаментальных этических ценностей тюркских народов, легендарного мудреца и мыслителя КORKYT Ата. В статье отмечается, что тюрко-казахская философская традиция – это яркий феномен мировой философской мысли, где всегда доминировала этическая проблематика: проблемы счастья, добра, долга, совести человека. Авторы особо подчеркивают значимость освоения духовной культуры казахов и воспроизведения уникального национального образа мира с его ценностными смысловыми ориентирами.

Ключевые слова: казахская философия, тюркская этика, мыслитель, исток, духовность, суфизм, наследие, мировоззрение.

Turkic Philosophy is the Spiritual Source of Kazakh Philosophical Thought

Abstract. The article examines the Turko-Kazakh philosophical tradition, which embodies a vast reservoir of intellectual and spiritual experience. The authors, considering Turkic philosophical thought as the foundational source of Kazakh philosophy, emphasize that the ethical worldview of the Kazakhs reflects the continuity of two anthropological paradigms inherited from the legacy of medieval Muslim thinkers. The study explores the philosophical views of Korkyt Ata, the legendary sage and thinker, who served as a key representative of the fundamental ethical values of the Turkic peoples. The article highlights that the Turko-Kazakh philosophical tradition constitutes a remarkable phenomenon in global philosophical discourse, in which ethical concerns have always prevailed – questions of happiness, virtue, duty, and conscience. The authors particularly underscore the importance of engaging with the spiritual culture of the Kazakhs and reviving their unique national worldview, shaped by deep existential and value-based orientations.

Key words: Kazakh Philosophy, Turkic Ethics, Thinker, Source, Spirituality, Sufism, Heritage, Worldview.

Кіріспе

Қазақтардың мінезі, келбеті, мәнді белгілері, дүниетанымдық дәстүрлері мен тілі – осының бәрі оларды түркітәлді мәдениеттің ең көне дала тармағы ретінде қарастыруға толық мүмкіндік береді. Бұл рухани мұра үнді-иран мәдениетінің терең қабаттарын қамти отырып, ғасырлар бойы Шығыс пен Батыстың шектес жатқан өркениеттері және халықтарымен

тығыз өзара ықпалдастықта дамыды. Қазақтар түрлі тарихи кезеңдерде сан алуан мәдени ықпалдарды бойына сіңіре білді. Бұл ықпалдастықтың тереңдігі мен тұрақтылығы соншалық, оны саяси күйзелістер мен соғыстар да, араб және моңғол үстемдігі де, исламдандыру үдерісі де түбегейлі өзгерте алмады.

Соңғы жылдары өткен барлық дүниежүзілік философиялық конгрестерде Солтүстік Мұзды мұхиттан Жерорта теңізіне дейінгі кең

географиялық кеңістікте мекен ететін түркі халықтарының ортақ философиялық тарихын қалыптастыру қажеттілігі жиі көтерілуде. Осы беделді форумдарда «түркі мәдениеті» және «түркі философиясы» ұғымдарын ғылыми айналымға енгізу туралы ұсыныстар жасалып, түркітілдес халықтардың философиялық мұрасын жүйелі түрде зерттейтін еңбектерді жазу туралы шешім қабылданды.

Біздің ойымызша, бұл мәселенің осылай қойылуы орынды әрі өзекті. Себебі бүгінгі таңда барлық анықтамалық және оқу құралдарында Шығыс философиясы дәстүрлі түрде қытай, үнді және араб-мұсылман философиясы болып үшке бөлініп келеді, ал түркі философиясы бұл құрылымда мүлдем ескерусіз қалып отыр. Ауқымы жағынан кең Еуразия кеңістігін – Қытай мен Моңғолиядан бастап Еділ өзеніне дейін, Сібір тайгасынан Аму мен Сырдария аралығына дейінгі өңірді философиялық картадағы «ақ дақ» ретінде қарастыру тарихи әрі ғылыми тұрғыдан қате көзқарас.

Түркі философиясының табиғатына келсек, ол өзінің бастауында көбінесе табиғат философиясы мен өмір философиясы сипатында көрінеді. Бұл – Шығыс дүниетанымының сан қырлы палитрасындағы өзіндік ерекше, қайталанбас бояу. Бұл орайда Н.Г.Аюпов пен Ә.Н.Нысанбаевтың мына пікірі орынды: «Түркі фалсафасын қарастыра отырып, біз оның тікелей бастау көздері мен құрамдас бөліктері ретінде қытай философиясын, буддизм философиясын және зороастризм философиясын да естен шығармауымыз керек» [1, 10 б.].

Түркі философиялық ойының басты ерекшелігі – оның алғашында дұрыс өмір сүру өнері, яғни шынайылықпен практикалық қарым-қатынастың үлгілерін ұсынатын даналық жүйесі ретінде қалыптасуы. Мұндай көзқарастың негізділігін көне дәуірлерден жеткен материалдық және рухани мәдениет ескерткіштері айқын дәлелдейді. Бүгінгі таңда түркі философиясы – әлемдік философиялық ойдың жарқын феномені ретінде танылып отыр. Шығыс философиясының ажырамас бөлігі бола отырып, ол жалпы мен жекенің, дәстүр мен жаңашылдықтың диалектикасын бойына сіңірген адамзат рухани мәдениеті тарихының маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Әдіснама

Қазақ философиялық ойының бастауы ретінде түркі философиясын зерделеуде өнімді әдіс болып табылатын, зерттеліп отырған нысанды тұтастығымен және ішкі өзара байланыстарымен қамти алатын диалектикалық әдіснама авторларға түркі-қазақ философиялық дәстүріндегі негізгі мәселелер мен міндеттердің дамуы мен қайта пайымдалуындағы түйінді кезеңдерді анықтауға мүмкіндік береді. Дәл осындай тәсіл танымның жаңа нәтижелерге қарай ілгерілеуіне ықпал етіп, болашақтағы даму бағыттарын айқындайды.

Қорқыт Атаның этикалық әлемі

Түркі этикалық ойының бастауында тұрған данышпан – аңызға айналған ойшыл және жырау Қорқыт Ата екені сөзсіз. Сырдария өзенінің бойын мекендеген оғыз-қыпшақ тайпаларының тарихында ол ерекше орын алады. Оған қатысты аңыз-әңгімелер ең алды-мен осы оғыз-қыпшақ мәдениетінің тікелей мұрагерлері саналатын қазақтар мен оларға көрші түрікмендер арасында кең таралған. Ерекше атап өтетін жайт – әрбір түркі халқы Қорқыт Атаға өз перзенті ретінде қарайды. Алайда еш күмәнсіз, Қорқыт Атаның мұрасы – бүкіл түркі дүниесіне ортақ рухани қазына.

VIII ғасыр – халық жыршысы Қорқыттың өмір сүрген кезеңі – ежелгі наным-сенімдер: тәңіршілдік, шаманизм және зороастризмнен ислам дініне көшу дәуірі болды. Қорқыт тұлғасында ежелгі сенімдердің ізбасары мен исламға бет бұрған рухани жан айрықша үйлесім тапқан. Бір жағынан ол Аллаға сеніп, Мұхаммед пайғамбарды мойындаса, екінші жағынан оның дүниетанымында көне дәуірдің сенімдері басымдық танытты.

Белгілі болғандай, өлімнің міндеттілігі мен оның құдайдан белгіленгені туралы түсінік – ислам дінінің басты догмаларының бірі. Осы тұрғыдан алғанда, өлімге қарсы тұрған Қорқыт Атаның шығармашылығы мәні жағынан исламға дейінгі сипатқа ие. Ш.Ш.Уәлиханов «Қырғыздардағы шамандықтың ізі» атты еңбегінде былай деп жазады: «Исламда рұқсат етілмейтін өлімнен қашу идеясы – шамандық халықтардың аңыздарының тұрақты мотивтерінің бірі. Қырғыз (қазақ) шамандарында Қорқыт туралы аңыз бар. Ол – алғашқы шаман, ол қобызда ойнауды және сарын айтып жырлауды үйреткен» [2, 65 б.]. Ағартушы-ғалым сондай-ақ: «Шаман – сиқыр мен білімге ие, өзгелерден биік тұрған адам, ол әрі ақын, әрі күйші, балгер және сонымен бірге емші» екенін де атап көрсетеді [2, 52 б.].

Бүгінгі күні Қорқыт Ата – шығыстанушы И.Кастаньенің сөзімен айтқанда, қарақалпақ, қырғыз, өзбек және қазақ бақсыларының рухани шабыты мен «қамқоршысы» болып саналады [3, 90 б.]. Қобыз – осы ойшыл мен күйші тұлғаның киелі мұрасы. Эпикалық жырларда айтылғандай, бұл аспапта ойнау қиын-қыстау жағдайға тап болған батырларды құтқаруға сеп болған.

Ерекше назар аударатын жайт – түріктер де Жерорта теңізінің жағалауындағы Анталия курортына жақын орналасқан Қорқыт елі атты қалашықты аңызға айналған данышпанның отаны деп есептейді. Ал Қорқыттың мазары Қызылорда облысында, осы аттас теміржол станциясының жанында орналасқан. Қазақ халқы Қорқыт Атаның дәл осы Сырдария жағалауында өмір сүріп, шығармашылықпен айналысып, осында дүниеден өтті дегенге кәміл сенеді. Бұл пікірді Орта Азия жазба деректері де растайды.

Түркі халықтарының әлемдік деңгейде Қорқыт Атаның мұрасына иелік етуге ұмтылуының себебін, сірә, олардың бұл рухани бабаға деген терең сүйіспеншілігінен іздеу керек болар. Белгілі философ С.Н. Ақатай «Ұлы Қорқыт

және оның ілімі» атты мақаласында бұл туралы былай деп жазады: «Қорқыт Ата түркілер үшін Мұхаммед пайғамбар араб ұлты үшін немесе Иуда еврейлер үшін қандай мәнге ие болса, дәл сондай біріктіруші маңызға ие. Жекелей алғанда қазақтың да, өзбектің де, хакастың не түріктің де өз Қорқыты жоқ. Қорқыт Ата - бүкіл түркі жұртына ортақ тұлға. Ойшыл олардың ортақ тарихы, тілі мен мәдениеті секілді біріктіруші күш» [4, 686 б.].

Қорқыт Ата ұрпақ жадында түркі халықтарының іргелі этикалық құндылықтарының, рухани-философиялық ізденістерінің, санасының жаңа белестерге ұмтылуының көрінісі ретінде сақталып қалды. Бұл этикалық құндылықтар алғашқы діни жүйелер аясында қалыптасты, тарихи үдерісте ұзақ уақыт бойы шыңдалып, толассыз соғыстар мен төңкерістердің қазанында шынықты.

Қазақ аңыздарына сүйенсек, Қорқыт Атаның өмірі әлемді басқаратын күштермен күресте өткен. Түркі данасының философия-сына сәйкес, өлім - ең басты зұлымдық, ал онымен күресу, адам баласының мәңгілігі үшін арпалысу, ойшылдың басты мақсаты болған. Аңыздардың бірінде жыраудың ажал періштесі Әзірейілді алдамақ болып, өзінің қырық қосар бейнесін жасағаны айтылады. Әзірейіл шатасып қалады, алайда көк аспан оған «Қорқыт - сол, кім бірінші болып көзін жыпылықтатады» деп сыбырлайды. Ақыры Қорқыт Атаны тапқан өлім періштесі оның жанын алмақ болғанда, жыраудың әпкесі өз жанын ұсыну арқылы бауырын құтқарып қалады.

Қорқыт Атаның өлімі туралы аңыз да кеңінен таралған. Онда Қорқыт қайда барса да, үнемі бір түс көретіндігі айтылады: бірнеше адам әулие Қорқытқа арнап қабір қазып жатады. Өлімнен қорған іздеген жырау Шығысқа да, Батысқа да жол тартып, мүмкін болған, әрі мүмкін емес барлық жерлерді аралап шығады. Бірақ қайда барса да, алдында оған арналған қабір дайын тұрады, жанында жазуы бар тағдырлы тақта: «Өлімнен қашып құтылмақпысың? Одан құтыла алмайсың! Міне, сенің қабірің! Есеп айырысар сәт туды!». Тағдырдан қашпақ болып, Қорқыт желмен жарысқан аруанаға мініп жолға шықса да, ақыры Сырдарияның жағасында дүниеден озған екен. Қорқыт бүкіл өмірін адам болмысының шынайы мәнін іздеумен өткізді, өзін-өзі алдаудың үйреншікті шеңберінен шығып, өмірге қатыгез балама - өлімді қабылдамауға тырысты. Ол өлімге қарсы шипа табуға үміттенді, бірақ бұл әрекеті нәтижесіз болды. Сол себепті ол орнын толтырудың түрлі амалдарын ойлап тапты, өзінің санасында мәңгілік өмірге қатысты ерекше символиканы қалыптастырды. Қорқыт үшін бұл мәңгілік өмірдің символына - өзі ойлап тапқан қасиетті аспап, қобызға айналды.

Осыған орай М.О.Әуезов пен Л.С.Соболев былай деп жазған: «Жалғыздықтың азабын тартқан Қорқыт ширғай ағашынан алғашқы қобызды ойып жасап, ішектерін тартып, шерлі ойы мен мұңды сезімін күйге қосып төкті. Ол барлық жан дүниесін осы әуендерге салды, оның сиқырлы үні әлемге таралып, адамдардың жүрегіне жетіп, оларды баурап алды. Сол кезден

бастап Қорқыттың күйлері мен жасаған қобызы жер бетінде сапар шегіп келеді, ал Қорқыттың есімі қобыздың ішегінде де, адамдардың жүрегінде де мәңгілікке қалды» [5, 100 б.]. Шынында да, ән мен күй өнерін алғаш тудырған аңыздағы тұлға - Қорқыт, адамзатқа алғаш болып музыка мен өнерді сыйлай отырып, өзінің мәңгілігін тапты. Физикалық өлімнен қашып жүріп, ол рухани мәңгілікке жетті. Осы арқылы ол өмір мәніне қатысты күрделі сұрақтарға жауап іздеуге және табуға мүмкіндік береді.

Белгілі бір мағынада, қазақ халқының тарихы Қорқыт Атадан басталады деуге болады. Өйткені оның есімі музыкада да, әдебиетте де, космологияда да, этнография мен философияда да, тарихта да кездеседі. Әнші мен шежірешінің күрескер рухы қазақтың аңыз-ертегілерінде, мақал-мәтелдерінде сақталып қалған. Адамды әлемнің өзегі ретінде қарастыратын Қорқыттың этикалық ілімі, өлім мен мәңгілік, жақсылық пен жамандық, болмыстың жарық пен түнек арасындағы дуализмі туралы философиялық толғамдары қазақ этносының рухани құрылымына сіңіп, қазақ философиясының іргелі тақырыптарына айналды. «Табиғатқа жақындық, өмірсүйгіштік пен өрлік Қорқыттың рухани мұрасында айқын көрініс тапқан», - деп Орынбеков М.С. өзінің мазмұнды еңбегі «Қазақтарды шоғырландырудың рухани негіздері» атты кітабында орынды атап көрсеткен [6, 97 б.].

Қорқыт Атаның даналыққа толы ойлары мен философиялық идеялары қазақ халқының тарихи жадында терең сақталып, оның рухани бағдар-бағыты мен символдық кеңістігіне айрықша ықпал етті. Ол қазақ философиялық ойының бастау бұлағына айналып, ұлттық дүниетаным мен өмірлік ұстанымдардың қалыптасуына негіз қалады. Қорқыттың музыкалық мұрасы мен философиялық толғамдары кейінгі ғасырларда қазақ даласының ұлы жырауларының шығармашылығында жалғасын тапты. XIII ғасырда Кетбұға, XIV ғасырда Сыпыра жырау, XV ғасырда Асан Қайғы, XVIII ғасырда Бұқар жырау сынды көрнекті тұлғалар Қорқыттың рухани мұрасын ілгері дамытып, оны халықтың сана мен қоғамдық пікірдің өзегіне айналдырды.

Қорқыт Атаның этикалық әлемі - ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін рухани арқау, моральдық дәстүрлердің тірі үнін жеткізетін сарқылмас құндылықтар қоймасы. Онда адам мен табиғаттың үйлесімі, туған жерге деген сүйіспеншілік, өткен тарихқа тағым сынды өмірлік ұстанымдар терең өрілген. Қазақ халқы осы рухани бастаудан өмір мәнін, тағдырдың сынақтарына төтеп берудің жолдарын, жан тыныштығы мен жүрек жұбанышын іздеді. Қорқыттың өсиеттері мен нақыл сөздері халықтың қоғамдық және рухани өмірінде маңызды орын алып, халық даналығының мәйегіне айналды. Оның нақылдары бүгінгі күнге дейін мақал-мәтел түрінде жетіп отыр: мысалы, «Қар қанша қалың жауса да, көктемге жетпейді; көк майса шөп күзге дейін тұрмайды», «Ескі мақта мата болмайды, ескі жау дос болмайды», «Сөнген оралмайды, өлген тірілмейді» [7, 487 б.].

Қорқыт Ата ілімінде түркі рухының сарқылмас әрі мәңгілік мәні айқын көрініс тапқан. Ол өзінің дәуірінде түркі жұртының бірлігінің символы болса, бүгінгі күні ол – түркі халықтарының рухани жаңғыруына, болашаққа деген үміті мен сеніміне айналған тұлға. Түркі дүниесінің Қорқытқа деген ұмтылысы мен қызығушылығын осы рухани қажеттіліктен туындайды деп түсіндіруге болады. Бұл тұрғыда ғалым С.Н.Ақатай орынды атап өтеді: «Қорқытсыз түркі мәдениеті мен руханиятының толыққанды жаңғыруы ХХІ ғасырда да мүмкін емес» [4, 686 б.].

Осы орайда қазақ халқы да түркі әлемінің ортақ рухани үрдістерінен тыс қала алмайды. Қазақ дүниетанымының терең қатпарларын, оның болмыстық бірегейлігі мен рухани ерекшелігін ұғыну – Қорқыт Атаның этикалық мұрасына қайта үңілу арқылы ғана мүмкін. Оның философиясы – өмірдің тұтастығын тануға, адам баласының бұл дүниедегі орнын, міндеті мен мақсатын іздеуге бағытталған даналықтың жарқын көрінісі.

Түркі философиясындағы екі дүниетанымдық бағыттар

Түркі ойшылдарының этикалық көзқарастарын ортағасырлық мұсылман философиясында адам болмысына қатысты қалыптасқан екі негізгі дүниетанымдық тұжырымдама аясында қарастыруға болады. Бұл тұжырымдамалар – зайырлы-рационалистік және діни-сопылық бағыттар. Ортағасырлық түркі философиясында осы екі бағыт өзара ықпалдаса отырып, адамгершілік, ізгілік пен рухани дамудың сан қырын ашуға үлес қосты.

Зайырлы-рационалистік бағыттың негізін қалаушылардың бірі ретінде Жүсіп Баласағұнның философиялық мұрасын атауға болады. Оның «Құтты білік» атты шығармасы – түркілік этикалық ойдың алғашқы ірі ескерткіші ретінде бағаланады. Шығыс перипатетиктерінің ықпалында жазылған бұл еңбек рационалды философияға сүйеніп, қоғамдағы әділет, парасаттылық, билік пен халықтың өзара қарым-қатынасы, моральдық үйлесім мәселелерін терең зерделейді. «Құтты білік» атауының өзі – «Бақытқа жеткізетін білім», «Құт әкелетін даналық» немесе «Бақытты болу ілімі» деген мағыналарымен-ақ, білімді – жоғарғы игілікке жеткізетін басты құрал ретінде ұғындырады. Осы арқылы түркі философиясы әлеуметтік әділет, адамгершілік пен кемелденген қоғам құру мәселелерін шешуге бағытталған дүние-танымдық бағдарды ұсынды.

Ал діни-сопылық бағыттың негіздері Ахмет Иасауи мен оның ізбасары Сүлеймен Бақырғанидың рухани ілімдерінде көрініс тапты. Бұл бағыт адамның ішкі жан дүниесін тануға, өзін-өзі тәрбиелеу мен тазару арқылы рухани кемелдікке жетуге, Аллаға жақындауға ұмтылды. Сопылық дүниетанымда этика – жүрек тазалығы мен моральдық тұтастыққа негізделіп, адам рухының ішкі әлеміне терең бойлауға шақырды.

Аталған екі бағыт – зайырлы-рационалистік және сопылық-мистикалық – түркі дүниета-

нымында қатар өмір сүріп, өзара байытып, бір-бірімен пікір алмаса отырып дамыды. Бұл бағыттарды бір-біріне түбегейлі қарсы қою немесе олардың айырмашылықтарын абсолюттендіру – әдіснамалық тұрғыдан үлкен қателік болар еді. Өйткені екеуінің де түпкі мақсаты – адам мен әлем арасындағы үйлесімділікке қол жеткізу, шындық пен этикалық мұраттарды тану. Бұл орайда әйгілі философ Абу Али Ибн Сина мен атақты сопы Абу Саид Мейхени арасындағы пікір алмасу айрықша мәнге ие. Олардың шындықты танудағы өзара көзқарасын сипаттай келе, Ибн Сина: «Мен білетінді, ол көреді», – десе, Мейхени: «Мен көретінді, ол біледі», – деп жауап берген екен [8, 177 б.]. Бұл диалог екі бағыттың – рационалдық және мистикалық – бірін-бірі толықтырып, параллель дамып, ақыр соңында бір рухани мақсатқа қызмет ететінін көркем сипаттайды.

Сондықтан ортағасырлық түркі философиясы – зайырлы рационализм мен сопылық мистицизмнің өзара тоғысуынан туған терең және бай дүниетанымдық жүйе. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы түркілік философиялық ойдың негізін қалап, этикалық тұжырымдамалардың іргетасын бекітсе, Ясауи ілімі адамның ішкі рухани әлемін жетілдірудің жолдарын көрсетті. Екі бағыт та түркілік дүниетаным мен руханияттың кемелденуіне зор үлес қосты, әрі бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған.

Қарахан әулеті билік құрған кезеңде өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан, ХІ ғасырдың көрнекті ақыны және ойшылы Жүсіп Хас Хажиб сол дәуірде өркендеу шыңына жеткен Баласағұн қаласының тумасы. Ол өзінің жалғыз әрі толық күйінде бізге жеткен поэмасы «Құтты білік» арқылы даңққа бөленді. Дегенмен, ойшылдың басқа да еңбектері болған деген жорамал жасауға негіз бар. Бұл кітап 1069 жылы жазылған, ал автор оны Қашғар билеушісі Сүлеймен Арслан Қара Ханға арнаған. Осы еңбегі үшін хан оған «Хас Хажиб», яғни, «Ұлы ханның әлеуметтік кеңесшісі» деген құрметті атақ берген.

Жүсіп Хас Хажибтің еңбегіне Қарахан әулеті тарапынан мұндай жоғары баға берілуі және «Құтты білікке» деген ерекше қызығушылық, бір жағынан, бұл шығарманың түркі қоғамының өкілдері үшін этикалық ережелер және мінез-құлық нормаларының өзіндік кодексіне айналуымен түсіндіріледі. Екінші жағынан, Қарахан әулетінің бұл еңбекті қолдауы – олардың билігін мемлекеттегі егіншілер мен қолөнершілер алдында заңдастыруға және көрші мемлекеттер тарапынан саяси мойындалуға ұмтылуымен байланысты болды. Жүсіптің пікірінше, билеуші мен оның айналасындағы шенеуніктер осы еңбектен түркі этикасының талаптарына толық сәйкес келетін мінез-құлық үлгілерін, «мемлекеттік басқару ғылымының» қағидаларын үйренуге тиіс еді.

Жүсіп Баласағұн өз дәуірінің аса білімді адамдарының бірі болған. Оның «Құтты білік» поэмасы – автордың тарих, философия, этика және эстетика салаларындағы кең көлемді білімін айқын көрсететін шығарма.

Жүсіптің иранның батырлық эпосымен таныс болғаны да анық: поэма әйгілі «Шахнама» секілді мәснәуи (екі жолдық шумақ) түрінде жазылған. Шығармада Ануширван, Зохақ, Феридун, Рүстем, Афрасиаб сынды «Шахнама» қаһармандары аталып өтеді. Автор оларды әділет, ізгілік, ерлік сынды игі қасиеттердің өлшемі ретінде көрсетіп, идеалды билеушінің бейнесін сипаттауда мысал ретінде келтіреді.

Жүсіптің этикалық көзқарастары оның Ибн Синаның мұрасын терең меңгергенін аңғартады. Ол, әсіресе, қоғамның тәрбиелік жүйесіндегі мемлекеттің рөлі, ізгі билеушінің қоғамды жақсартудағы маңызы және басқа да әлеуметтік-философиялық мәселелерді жан-жақты қарастырған. Бұл оның философиялық және саяси-этикалық ойының тереңдігін дәлелдейді.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің ең маңызды ерекшеліктерінің бірі - оның рационалистік дәстүрлерге негізделуі. Бұл дәстүрлер адам ақылына, ғылымға және өз дәуірінің мәдениетіне деген терең құрметпен, сондай-ақ теория мен практиканы ұштастыруға ұмтылысымен көрінеді. «Құтты біліктен» біз әлеуметтік және этикалық мәселелерді, космологиялық, онтологиялық және гносеологиялық ізденістерді де таба аламыз. Бұл - ортағасырлық ойшылдардың рухани ізденістеріне тән құбылыстар. Онда ғаламның құрылымы мен құрамы, планеталар, адам миының ақыл-ойдың материалдық негізі ретіндегі құрылысы, білім мен сенімнің, зайырлы мен діни дүниетанымның арақатынасы, өмірдің мәні, өлім мен мәңгілік мәселелері қозғалады.

Жүсіп Баласағұн өзінің философиялық ой-толғауларында, жоғарыда атап өткеніміздей, ақыл-ой мәселесіне ерекше мән береді, оның табиғаты мен қызметі, таным процесінің шексіздігі мен таусылмастығы - ойшыл үшін аса маңызды тақырыптар. Шынында да, адамның өміріндегі ақыл мен білімнің шешуші рөлі поэманың атауынан-ақ көрініп тұр. Оның бүкіл мазмұны - атаудың мән-мағынасын әртүрлі қырынан ашатын кең ауқымды түсініктемелер жүйесі. Ол оқырманға қайта-қайта мынадай ойды сіңіреді:

«Ғылымда - барлық игілік, білімде - ұлылық,

Ғылым мен ақыл - бар істің негізі» [9, 41 б.].

«Құтты білікте» алғаш рет Жүсіп Баласағұн өз дәуіріндегі ортағасырлық түркі мемлекетін әлеуметтік тұрғыдан сипаттап, оның ішкі құрылымын жан-жақты бейнелеген. Оқырманның көз алдына орталықтандырылған билік жүйесі бар мемлекет үлгісі келеді, мұнда билік аппараты, жер өңдеуші шаруалар, малшылар, қолөнершілер және ақыл-ой еңбегімен айналысатын адамдар: ғалымдар, емшілер, ақындар мен кеңесшілер нақты қоғамдық маңызы бар функциялар атқарады. Әрбір әлеуметтік топ тек өз қажеттілігін қамтамасыз етіп қана қоймай, жалпы қоғамның тіршілігін, тұрақтылығын қамтамасыз ететін тетік ретінде бейнеленеді. Автор елдің өркендеуі мен халқының амандығы өзара байланыста екенін дәлелдей келе, қазіргі

әлеуметтік-гуманитарлық ойлау тәсіліне сай келетін тұжырымдар ұсынады. Мәселен, Баласағұн ел тұрғындарын табыстық деңгейіне қарай байлар, орташалар және кедейлер деп үш топқа бөліп, дана кейіпкер Өгдүлмiштің аузымен билеушілерге мынадай ой айтады, елдің берекесі мен тұрақтылығы байларға арқа сүйеуде, орташаларды қолдауда және кедейлерге қамқор болуда жатыр [9, 415 б.].

Ортағасырлық мұсылман философиясының негізгі әрі өзекті мәселесі - Құдай мен әлемнің арақатынасы. Бұл ұғымдардың мазмұны мен байланысы онтологиялық, космологиялық және гносеологиялық аспектілер тұрғысынан жан-жақты қарастырылды. Аталған философиялық іргелі мәселе төңірегінде ортағасырлық мұсылман ойшылдары арасында ұзақ уақыт бойы жалғасқан екі негізгі дүниетанымдық тенденция - теологиялық және философиялық бағыттар - өзара күреске түсті. Бұл бағыттар болмыс пен ақиқат туралы сұрақтарға түрліше жауап беріп, ислам өркениетінің ішкі интеллектуалдық көптүрлілігін көрсетті.

Онтологиялық және космологиялық тұрғыдан алғанда, бұл дүниетанымдық ағымдарды шартты түрде теоцентрлік және рационалистік бағыттар ретінде сипаттауға болады. Айта кету керек, бұл екі бағыт көбіне өзара қарсы тұрса да, кей жағдайларда бір ойшылдың дүниетанымында үйлесімді немесе қайшылықты бірлікте қатар өмір сүре алған. Бұл таңғаларлық құбылыс емес, себебі ортағасырлық философтар өз ой-тұжырымдарын ислам дінінің негізгі қағидаттарына ашық түрде қарсы қоюдан саналы түрде бас тартып отырған. Сонымен бірге діни бағыттағы ойшылдар, әсіресе сопылық поэзия өкілдері, дүниетанымдық мәселелерді талдауда конфессиялық шеңберден шығып, гносеологиялық деңгейде терең, кейде мистикалық пайымдарға барған.

Аталған екі бағыттың өзара тоғысуының жарқын мысалын Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасынан көруге болады. Бұл еңбекте іс-әрекет адамы Өгдүлмiш пен Ой-толғау адамы - Одғұрмыш арасындағы диалог арқылы адам өмірінің мәні, тағдыр мен ерік бостандығы, адамның әрекет еркіндігі және болмыстық шектеулер арасындағы күрделі қатынастар туралы философиялық-теологиялық мәселелер көтеріледі. Бұл диалогта сол дәуірдегі түркі қоғамының рухани ізденістері мен дүниетанымдық қайшылықтарының көрінісі анық байқалады. Сонымен қатар, шығарманың құрылымдық-философиялық табиғаты ортағасыр мұсылман философиясында қалыптасқан негізгі дүниетанымдық бағыттардың синтезі ретінде танылуға лайық.

Жалғыздықта өмір сүретін Одғұрмыш үшін бұл дүниелік істер - адамның шынайы мақсатына, яғни Құдайға қызмет етуіне кедергі келтіретін, уақытты зая кетіретін бос әурешілік қана. Оның пайымдауынша, бұл өмірдегі жақсылық пен жамандық - тағдырмен алдын ала белгіленген, ал адам оны өзгертуге дәрменсіз. Ал Өгдүлмiштің ұстанымы басқа - адам Құдайға тек

дүниеден безіп, оңаша өмір сүру арқылы емес, жақындарына жақсылық жасап, ізгі істер арқылы қызмет етеді [9, 263 б.]. Оның үстіне, адам баласын Жаратушы оның барлық құмарлықтары мен қажеттіліктерімен бірге жаратқан, ал сол қажеттіліктерді өтеу - табиғи және заңды құбылыс [9, 282 б.]. Сондықтан гуманист ойшыл Жүсіп Баласағұнның пікірінше, нағыз тақуалық өмір - бұл халыққа қызмет ету жолындағы өмір.

Ортағасырлық түркі шығармаларына тән бір ерекшелікті атап өткіміз келеді, өмірдің мәні этикалық категория жақсылықпен тығыз байланысты қарастырылады. Адамның бұл дүниедегі мақсаты - ізгі істер жасау деп танылады. Біздің ойымызша, мұндай этикалық түсінікпен адамның мәңгілік болмысы туралы ұғым да тығыз байланысты. Мәңгілік - адамның жақсы істерімен келген абыройлы аты арқылы іске асады. «Мен не үшін тудым, егер өлім мені күтіп тұрса?» - деп сұрайды Айтолды өзін-өзі толғандырып және оған мынадай жауап табады: өмірдің мәні - адамдарға пайда келтіру жолында қызмет ету [9, 112 б.]. Осылайша, жеке адамның өмірінің шектеулілігі мен жалпы өмірдің шексіздігі арасындағы диалектикалық қайшылық ортағасыр ойшылдарын алаңдатқан негізгі философиялық сұрақтардың бірі Жүсіп Баласағұн тарапынан этикалық тұрғыдан шешімін табады. Адам өледі, бірақ оның аты өлмейді. Ал «аты өлмеген адам - өзі де шексіз» деп түйіндейді түркі философ-гуманист [9, 47 б.]. Айта кететін жәйт, өмірдің мәні, өлім мен мәңгілік мәселесіне осындай этикалық негізден келу, діни, тәңірлік жазмышқа негізделген түсіндіруден едәуір өзгеше. Ол қазақ философиялық ойының ары қарайғы даму жолында да, тіпті XX ғасырдың басына дейін де үзілмей жалғасқан.

Осылайша, түркі ойшылы Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» еңбегінде көтерген әлеуметтік-этикалық мәселелер кейінгі барлық түркітілдес философиялық ойға, әсіресе оның зайырлы бағытына тән сипатқа айналды. Бұл бүкіл түркі философиясы тек осы алғашқы поэманың ықпалымен қалыптасты деген сөз емес. Әрине, түркі ойының дамуына ықпал еткен бастаулар көп болды, олардың ішінде парсы және парсылдес әдебиеттің классикалық үлгілері маңызды рөл атқарды. Жүсіп Баласағұнның өзі де алғашқы түркі тіліндегі поэмасын жазуға дәл осы бағыттағы шығармалардан шабыт алғаны анық. Дегенмен, сол дәуірдегі түркі мемлекетіндегі қоғамдық мәселелерді жан-жақты қамтуы, оларға рационалистік және зайырлы тұрғыдан қарауы, өмірді мадақтаушы рухы мен көркемдік қуаты Жүсіп Баласағұнның шығармасын түркі философиясы дамуының жаңа бағытын айқындаған іргелі туынды деп айтуға толық негіз береді. Бұл бағыт кейінгі ғасырлардағы түркі философиялық ойының зайырлы арнасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Қожа Ахмет Ясауи есімі түркі-мұсылман әлемінде ең жоғары адамгершілік пен гуманизмнің символы ретінде танылады. Ойшылдың руханият пен ізгілік туралы түсінігі адамзат

мәдениетінің қазынасынан лайықты орнын алуы тиіс. Қазіргі таңда бүкіл әлем бас-тан кешіп отырған экономикалық және рухани дағдарыс кезінде шыдам мен сабыр, мейірімділік пен жанашырлық, жақының деген сүйіспеншілік пен қанағатшылдық сияқты қасиеттері адамзатқа аса қажетті және маңызды болып отыр.

Қожа Ахмет Ясауидің бүкіл өмірі мен қызметін қамтыған негізгі идея - адамның рухани-адамгершілік кемелдену туралы ілімі болды. Бұл идея, біздің ойымызша, оның дүниетанымының өзегі және өзі негізін қалаған сопылық мектептің арқауы саналады. Осы мектеп арқылы ол ислам дініндегі моральдық идеалды өмірде іске асыруды мақсат етті. Ясауидің түркі дүниесіндегі теңдессіз рухани беделі жайында көне заманнан жеткен мынадай сөз айғақ: «Мәдинада Мұхаммед болса, Түркістанда Қожа Ахмет бар».

Ясы (қазіргі Түркістан) қаласының тумасы Қожа Ахмет Ясауи өз қызметін исламды жаңадан қабылдаған, бірақ оған шын берілген түркі көшпелілері мен егіншілері арасында насихаттаушы ретінде бастады. Ол сопылық практиканы жетік меңгеріп, ислам ілімдерін, араб және парсы әдебиетін жақсы білгенімен, өзінің айналасындағы әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделуге мәжбүр болды. Ол сопылық практиканың құрылымына ежелгі түркілердің пұтқа табынушылық дәстүрлеріне тән элементтерді енгізуге тура келді. Ахмет Ясауидің таңғаларлық табысының басты себептері оның өз заманының талаптарына жылдам бейімделе білуі, ислам қағидаларын шығыс сопылық пантеизмінің элементтерімен және көрші көшпелі, жартылай көшпелі тайпалардың шамандық түсініктерімен икемді түрде ұштастыра білу қабілеті болды.

Қожа Ахмет Ясауи өзіне шамамен 40 мыңға жуық мүридтерді тартып, даңқ пен құрметке бөленген, «ата» деген қадірлі лақап атпен танылған. Алайда ол өзінің таңдаған жолынан айныған жоқ: 63 жасқа толған кезде, ол жер астынан шағын ғана орын қазып, сыртқы әлеммен барлық байланысын үзіп, бар өмірін жалғыздықта өткізуге ант берді. Бұл әрекетін ол 63 жасында қайтыс болған Мұхаммед пайғамбарды еске алу ретінде жасады. Ахмет Ясауидің мақсаты - «тірі күйінде өлу», яғни фани күйіне жетіп, Жаратушымен үздіксіз рухани байланыс орнату болатын.

Исламның адамгершілік мұраттарын нақты өмірде жүзеге асыруға деген ұмтылысы сопылық идеялар арқылы өз көрінісін тауып, бұл рухани-этикалық бағдар Қожа Ахмет Ясауи моральдық философиясының өзегіне айналды. Оның бұл идеялары «Диуани хикмет» жинағындағы барлық хикметтерде тұтас қамтылған. Ясауи шығармашылығының негізгі мақсаты - кез келген дәуір мен халық үшін өзектілігін жоғалтпайтын мәңгілік адамгершілік құндылықтарды жеткізу. Ол алғашқы хикметтен бастап соңғысына дейін әртүрлі форма мен жанрда адамзаттың рухани кемелдену жолын сипаттап, тұлғанын моральдық жетілу мен ішкі тазалығы мәселесін үнемі көтеріп отырады.

Мыңжылдықтар тереңінен үн қатқан сопы-ақын өз хикметтері арқылы адамның ішкі рухани-шығармашылық бастамасының маңызын, оның мәңгілік сипатын еске салады. Ол идеал мен арманның, тіпті орындалмаса да адам өміріндегі мәні мен маңызын айқындай отырып, бүгінгі күннің материализм мен құрғақ рационализмге бейім практицизмінен биік тұратын рухани биіктікті паш етеді. Қожа Ахмет Ясауи поэзиясының тілі Жүсіп Баласағұнның тілімен салыстырғанда айтарлықтай өзгеше. Ол адам бойындағы моральдық кемшіліктерді сынауда өткірлік пен қатаңдық танытады. Оның сопылық бейнелері көбіне ирреалдық, яғни рухани кеңістікті бейнелегенімен, олар қарапайым тыңдаушы мен оқырманға түсінікті тілмен жеткізілген. Ең бастысы – бұл бейнелер Жаратушыға деген сүйіспеншілікті жақынға деген махаббатпен ұштастырып, жер бетінде көрініс табатын құндылықтар – жақсылық пен жамандық туралы терең ой қозғауға жетелейді.

Ясауи поэзиясының негізгі идеологиялық қызметі – ислам дінін кең халық арасында тарату болды. Алайда бұл насихат дәстүрлі түрде мұсылманның міндеттері мен мінез-құлқы туралы шектеулі нормативтік сипатта емес, керісінше, адамның ішкі моральдық кодексін, Құдайға, Ақиқатқа деген сүйіспеншілікке негізделген рухани-эмоционалдық поэзиялық тілмен берілуімен ерекшеленді. Осы тәсіл арқылы сопы-ақын тыңдаушыны Ақиқатты тануға жетелейтін терең рухани ізденіске шақырды. Ясауи үшін сопылық ілімнің басты идеясы – адамның өзін-өзі ұмыта отырып, Құдайға деген махаббат арқылы Ақиқатқа жету. Бұл бағытта К.Х.Таджикованың орынды атап өткен-дей, Ясауидің хикметтерінде сопылықтың онтологиялық немесе космологиялық қырларынан гөрі, оның этикалық мазмұнына ерекше назар аударылады [10, 16–17 бб.]. Мұндай мазмұндық екпін сопылық ілімнің моральдық аспектілеріне мән беруден туындаған. Бұл Ясауи шығармашылығындағы дәйектіліктің жетіспеушілігі емес, қайта сол дәуірдің әдеби-мәдени контекстіне, әсіресе поэтикалық жанрға тән заңдылықтардан туындайды. Себебі ортағасырлық әдебиеттің идеялық өзегінде әлеуметтік-этикалық мәселелер тұрғаны белгілі.

Ахмет Ясауи өз шығармаларында сопы-мистиктің этикалық идеалын насихаттады. Мұндай тұрғыдан алғанда, түркі ойшылының ілімі шариғат қағидаларына қарсы келмейді, әр мұсылманның парыздарын адал орындауына қайшы емес, тіпті ислам ілімінің дәстүрлі, канондық негіздерінен бас тартпайды. Керісінше, ислам дінінің насихатшысы және таратушысы ретінде, Ясауи «Хикметтерінде» Құранды, Мұхаммед пайғамбарды, оның сабаларын және әділетті халифтерді мадақтайды.

Қ.А. Ясауидің сопылық ілімі – адам, оның ислам қоғамындағы орны, Алламен және айналадағы әлеммен қарым-қатынасы туралы терең философиялық-этикалық толғаныстар арқылы көрініс тапқан. Ол өз «Хикметтерінде» былай деп жазады:

*«Құл Қожа Ахмет, ер болмасаң өлген жақсы,
Қызыл жүзің қара жерде солған жақсы.
Топырақ сипат жер астында болған жақсы,
Заты ұлық ием, сиынын келдім саған»* [11, 31 б.].

Қожа Ахмет Ясауи өз шығармаларында мазмұнның түсініктілігі мен қарапайымдылығына ерекше мән берген. Оның басты мақсаты – сопылықтың ағартушылық және рухани идеяларын барынша қарапайым тілмен насихаттау болды. Ясауидің «Хикметтерінің» тілі көбіне қарлұқ-қыпшақ-оғыз түркі диалектісіне негізделген. Бұл диалектінің көптеген элементтері басқа да түркі ойшылдары мен ақындарының шығармаларында, әсіресе, Ясауидің ізбасары әрі рухтас серігі Сүлеймен Бақырғанидың еңбектерінде айқын көрініс табады.

Қ.А. Ясауидің «Диуани хикмет» туралы қазақстандық философ-яссауитанушы А.П. Әбуовтың мынадай пікірін келтіргіміз келеді: «Қ.А. Ясауи ілімінде Батыс философиясына тән идеалистік не материалистік жүйелер арасындағы дәстүрлі дилемманың ізі де жоқ. Себебі оның еңбектерінде түркі тілінде баяндалған дәл түркіге тән ойлау үлгісі мен дүниені қабылдау формасы көрініс табады. Бұл – логикалық тұрғыдан нақты әрі аяқталған тұжырымдамалық жүйе. Сопы-ақын Қ.А. Ясауидің Құдайлық әлемі дәстүрлі сипатта, өйткені, ол исламның «Вахдат аль-вуджұт» схемасына негізделген. Бұл схема оған таным мен ақылдың, еркіндік пен еріктің рөлін бағалауда Платоннан да асып түсуге мүмкіндік береді. Қ.А. Ясауи әртүрлі адамдарға Алланың ақылды тең дәрежеде бергенін мойындай отырып, сол ақылдың Жақсылық пен Жамандық арасында таңдау жасау еркі бар екенін негізге алады. Сондықтан егер адамда ақыл жеткілікті болса, ол өзін жетілдіріп, ақырында зұлым күштерден құтыла алады» [12, 178б.].

Шынында да, Қ.А. Ясауидің дүниетанымына шешуші ықпал еткен сопылық ілім ойшылға адамның рухани тазалығы мен моральдық кемелділік мәселелерін терең қарастыруға мүмкіндік берді. Ол өз шығармаларында адамның адалдығы, сондай-ақ менмендік, қызғаныш, екіжүзділік, зұлымдық, надандық, алдау сияқты жағымсыз қасиеттер туралы жазған. Ясауидің «Хикметтері» адамдардың рухани және моральдық-этикалық сұраныстарын бейнелеп, былай деп үндеу тастайды:

*«Ел, дүние, халқымызда қайырым жоқ,
Патша менен уәзірлерде әділет жоқ.
Даруіштердің дұғасында қасиет жоқ,
Түрлі бәле халық үстіне жауды, достар.*

*Құл Қожа Ахмет, ақылшы болсаң өзіңе бол,
Ғашық болсаң жаннан кешіп бір жола өл.
Надандарға айтқан сөзің қабыл болмас,
Белді буып жер астына кірдім міне»* [11, 62 б., 38 б.].

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметінде» жетекші орын алатын терең философиялық идеялардың бірі Жаратушының шексіз көрініс табуы жөніндегі тұжырым. Ясауи адамның мәңгілік емес екенін ерекше атап өтеді, ол жақсы болсын, жаман болсын – жоқтықтан пайда болып, ақырында қайта сол жоқтыққа

айналады. Яғни, адамның бастауы да, соңы да бар. Сондықтан адам баласы Жаратушымен салыстырғанда түкке тұрғысыз, сондықтан ол Алланың өзіне өмір сыйлағаны үшін үнемі шүкір айтып, Оның есімін жүрегінде сақтап, мадақтап отыруы тиіс. Ясауи бұл дүниенің Құдайлық болмысқа тәуелділігін нақты көрсетіп, әлемнің Құдайлық абсолюттің көрінісі ретінде жаратылғанын баса айтады. Оның ойынша, Жаратушының көрініс табу формалары шексіз, ал біздің әлеміміздің сан алуан болмысы мен байлығы сол шексіздіктің нақты көрінісі.

Осы сопылық дүниетанымдық бағытпен қатар, түркі философиясында рационалистік, зайырлы бағыт та дамығаны белгілі. Бұл екі дүниетанымдық тұжырымдаманы салыстыра қарастырғанда, олардың тарихи-философиялық тамырлары исламға дейінгі кезеңге барып тірелетіні анық байқалады. Онтологиялық және гносеологиялық тұрғыдан бұл көзқарастар аристотелизм мен неоплатонизмнің ықпалын сезінгенімен, әлеуметтік практикада ислам мәдениетінің идеологиялық негізінде дамыды.

Рационалистік, зайырлы философиялық бағыт адам ақылының Құдайлық болмысын мойындай отырып, адамның Жаратушыны және Оның жаратқан әлемін тануға ұмтылу арқылы өзінің жоғары мақсатын іске асыру идеясын алдыңғы орынға қояды. Бұл бағыт ақыл мен логикаға негізделіп, тұлғаның танымдық белсенділігін дамытуды көздеді. Ал сопылық гносеология, керісінше, діни білімнің мистикалық қырын дамытып, танымды Құдай мәнін ұғынуға бағытталған рухани тәжірибе ретінде қарастырды. Сопылық түсінік бойынша, таным үдерісі, бұл адамның өз ішкі болмысына терең бойлап, жан қуатын рухани жетілуге бағыттау арқылы жүзеге асатын күрделі де нәзік процесс. Басқаша айтқанда, кемелдікке жету жолы – қоршаған ортаны тану арқылы ішкі рухты тәрбиелеу мен өзін-өзі жетілдіру арқылы өтеді. Бүлкі философиялық ойының аталған екі бағытын олардың әлеуметтік рөлдері тұрғысынан салыстыра қарастырғанда, рационалистік, зайырлы бағыттың қоғамдағы белсенді, өзгеріс жасаушы қызметін атап өту орынды. Бұл бағыт әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған прагматикалық тәсілдерімен ерекшеленіп, жаңашылдыққа бейім, қоғамдық-саяси өмірге белсенді араласқан әлеуметтік топтардың дүниетанымына сай келді.

Ал сопылық философия, керісінше, би-лікке қарсы тұратын, үстемдік етіп тұрған қоғамдық қатынастарға сын көзбен қарайтын, дағдарыспен сынақ кезеңдерінде қоғамды моральдық тұрғыдан біріктіретін дүниетаным ретінде көрінді. Дегенмен, сопылық ілім зұлымдықты жеңу жолын адамның өзінің ішкі әлеміне шегінуде деп ұғынды. Бұл әлеуметтік тұрғыдан алғанда зұлымдықпен күрестен бас тартуды, шын мәніндегі өмірлік мәселелерден алшақтауды білдіретін. Алайда осыған қарамастан, сопылықтың насихаттаған шыдамдылық, махаббат және зорлық-зомбылықтан бас тарту идеялары ортағасыр қоғамының кең әлеуметтік жігі үшін

өмірлік шындыққа толық сай келетін дүниетанымдық бағдар ретінде қызмет атқарды.

Қорытынды

Ортағасырлық ойшылдардың қоғамдық және адамгершілік мәселелерді көтерудегі әлеуметтік мәртебелері, этикалық ұстанымдары мен дүниетанымдық көзқарастары әртүрлі болғанымен, оларды ортақтастыратын бір іргелі ерекшелік адам мен қоғамға деген гуманистік көзқарас. Бұл ойшылдардың дүниетанымдық идеалдары гуманизмге және бүкіл адамзаттық ортақ құндылықтарға негізделді.

Түркі ойшылдарының шығармаларынан кей жағдайда утопиялық сипаттағы үміттер, билік иелерінен мейірім мен әділеттілік күту ниеттері байқалады. Алайда, олардың философиялық ілімдерінің терең мазмұнын, яғни, қоғамның дамуы мен өркендеуі оның гуманистік, халықтар мен мемлекеттер арасындағы шынайы адами қатынастармен тығыз байланысты екенін жоққа шығаруға болмайды. Мұндай даму жолы әділет, сүйіспеншілік және қоғам игілігіне қызмет ету қағидаларына сүйенеді. Түркі философиясының өзегінде адам тұлғасын белгілі бір мақсатқа жетудің құралы емес, қоғамдық дамудың ең жоғарғы мақсаты ретінде тану идеясы жатыр. Бүгінгі күннің күрделі шындықтары тұрғысынан қарағанда, бұл ата-бабаларымыздың рухани мұрасынан алуға тиіс ең маңызды өмірлік сабақтардың бірі.

Қазақ философиялық ойы түркі дүниетанымының ажырамас әрі тарихи-философиялық тұрғыдан сабақтас жалғасы ретінде танылып, осы дәстүрдің басты бағыттарының бірін құрайды. Ол өзінің бастауын ежелгі түркі кезеңінің дүниетанымдық мұраларынан алып, исламдық өркениет кеңістігінде жетіліп, уақыт талабына сай тереңдеп дамыды.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыру аясында әзірленді (№AP26199931 «Түркі-қазақ философиялық дәстүрі: қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерісіндегі негізгі идеялар мен басымдықтары»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006. – 142 с.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 с.
- 3 Кастанье И.А. Кыргыз даласы мен Орынбор өңірінің көне тарихы // «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 89-91 б.
- 4 Ақатай С.Н. Ұлы Қорқыт және оның ілімі // «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 686-688 б.
- 5 Ауэзов М.О., Соболев Л.С. Эпос и фольклор казахского народа // Мысли разных лет. По литературным тропам. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – 544 с.
- 6 Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы: ИД «Арқаим», 2001. – 252 с.
- 7 Жирмунский В.М. Оғыздық батырлық эпос және «Қорқыт кітабы» // «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 476-572 б.

8 Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – Москва: Мысль, 1980. – 239 с.

9 Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 558 с.

10 Таджикова К.Х. Идеиные предпосылки и особенности развития суфизма в средневековом Казахстане. Автореферат дисс. ... канд. филос. наук. Алма-Ата, 1983. – 22 с.

11 Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: «Мұраттас» орталығы, 1993. – 262 б.

12 Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. – Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997. – 196 с.

13 Балтабаева А.Ю. Философско-этические взгляды Сулеймена Бакыргани. Автореферат дисс... канд. филос. наук. – Астана, 2006. – 28 с.

14 Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. – Ташкент, 1991. – 80 с.

Transliteration

1 Tjurkskaja filosofija: desjat' voprososivotvetov [Turkic Philosophy: Ten Questions and Answers]. – Алматы, 2006. – 142 s. (in Rus)

2 Valihanov Ch.Ch. Sobraniesochinenij v pjatitomah. T. 4 [Collected Works in Five Volumes. Vol. 4]. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – 463 s. (in Rus)

3 Kastan'e I.A. Kyrgyz dalasy men Orynbor onirinin kone tarihy [The Ancient History of the Kyrgyz Steppe and the Orenburg Region] // «Korkyt Ata» jenciklopedijalyk zhinak. – Алматы: Kazak jenciklopedijasy, 1999. – 89-91 b. (in Kaz)

4 Akataj S.N. Uly Korkyt zhane onyn ilimi [Korkyt Ata the Great and His Teachings] // «Korkyt Ata» jenciklo-

pedijalyk zhinak. – Алматы: Kazak jenciklopedijasy, 1999. – 686-688 b. (in Kaz)

5 Auejev M.O., Sobolev L.S. Jepos i fol'klor kazahskogo naroda [The Epic and Folklore of the Kazakh People] // Mysli raznyh let. Po literaturnym tropam. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – 544 s. (in Rus)

6 Orynbekov M.S. Duhovnye osnovy konsolidacii kazahov [The Spiritual Foundations of Kazakh Consolidation]. – Алматы: IDU «Arkaim», 2001. – 252 s. (in rus)

7 Zhirmunskij V.M. Ogyzdyk batyrylyk jepos zhane «Korkyt kitab» [The Oghuz Heroic Epic and The Book of Korkyt] // «Korkyt Ata» jenciklopedijalyk zhinak. – Алматы: Kazak jenciklopedijasy, 1999. – 476-572 b. (in Kaz)

8 Sagadeev A.V. Ibn Sina (Avicenna) [Ibn Sina (Avicenna)]. – Москва: Mysl', 1980. – 239 s. (in Rus)

9 Jusuf Balasagunskij. Blagodatnoe znanie [Blessed Knowledge]. – М.: Nauka, 1983. – 558 s. (in Rus)

10 Tadzjikova K.H. Idejnye predposylki i osobennosti razvitiya sufizma v srednevekovom Kazahstane [The Ideological Foundations and Characteristics of the Development of Sufism in Medieval Kazakhstan]. Автореферат дисс. ... канд. филос. наук. – Алма-Ата, 1983. – 22 s. (in Rus)

11 Iasaui Kozha Ahmet. Diuani hikmet (Akyl kitab) [Diwani Hikmet (The Book of Wisdom)]. – Алматы, «Murrattas» ortalygy, 1993. – 262 b. (in Kaz)

12 Aбуov A.P. Mirovozzrenie Hodzha Ahmeta Jasavi [The Worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. – Алматы: Institut filosofii MN-AN RK, 1997. – 196 s. (in Rus)

13 Baltabaeva A.Ju. Filosofsko-jeticheskie vzglyady Sulejmena Bakyrhani [The Philosophical and Ethical Views of Suleyman Bakyrhani]. Автореферат дисс... канд. филос. наук. – Астана, 2006. – 28 s. (in Rus)

14 Sulajmon Bokirgonij. Bokirgon kitobi [The Book of Bakhrygon]. – Tashkent, 1991. – 80 s. (in Uzb)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гаухар Гинаядовна
Барлыбаева

бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, қауымдас-
тырылған профессор, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және дінтану институты,
Алматы, Қазақстан, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Гүлнара Игенбайқызы
Нүсіпова

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және
дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID
ID: 0000-0003-4570-0484

Айман Бауржановна
Кельдинова

ғылыми қызметкер, PhD докторант, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және
дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: aimana_th@mail.ru, ORCID ID: 0000-
0002-9434-0385

Жаңыл Қайыржанқызы
Мадалиева

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Абай
атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail:
zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3050-4301

Гаухар Гинаядовна
Барлыбаева

главный научный сотрудник, доктор философских наук, ассоции-рованный
профессор, Институт философии, политологии и рели-гиоведения КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Гүлнара Игенбаевна
Нусипова

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и
религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz,
ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Айман Бауржановна
Кельдинова

научный сотрудник, PhD докторант, Институт философии, политологии и
религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: aimana_th@mail.ru, ORCID
ID: 0000-0002-9434-0385

Жаңыл Кайыржанқызы
Мадалиева

ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Казахский националь-
ный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: zhanna_
madalieva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3050-4301

Gaukhar Barlybayeva

Chief Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Institute
for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty,
Kazakhstan, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Gulnara Nussipova

Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies
of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID:
0000-0003-4570-0484

Keldinova Aiman

Researcher, PhD student, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies
of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: aimana_th@mail.ru, ORCID ID: 0000-
0002-9434-0385

Zhanyl Madalieva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Abay Kazakh National
Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanna_madalieva@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-3050-4301

Ж. БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ «ӘДІЛЕТТІЛІК» ҚАҒИДАСЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ДЕҢГЕЙДЕ ТОЛҒАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қ.Ұ. Әлжан

АНДАТПА

Бұл мақалада орта ғасырдағы түркі ойшылы – Ж. Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы әділеттілік идеясы философиялық әдіснамалар тұрғысынан сараланады. Алдымен, негізгі ұғымдар мен атауларға, адам есімдеріне логикалық-семантикалық және лингвистикалық философиялық талдаулар жүргізіліп, жыр мазмұнындағы дискурстарда «Әділеттілікті» арнайы концепт және қағида ретінде қарастыру негізге алынады. Әділеттілік және ел басқару ісі туралы дискурстың келбеті мен мәні сипатталады, нәтижесінде «озық, игілікті идея құндылығы» мен оның мазмұны басты орынға шығарылғандығы туралы қорытындылар алынады. Әділеттілік категориясының саяси-әлеуметтік сипат алуы мен генетикалық этикалық категориялардың онтологиялық түрде толғанылуы көрсетіледі. Әлеуметтік әділеттіліктің орнауы үшін қоғамда әділ заң үстемдігі қажеттігі, сонымен қатар, ел басқару кезінде саяси технологияларды да оңтайлы қолданудың тиімділігі туралы пікірлер логикалық тұрғыдан жүйеленеді. Шығармадағы әділеттілік идеясын талдауда қазіргі заманғы ғылыми этикалық тұжырымдамалар пайдаланылады. Әділеттілік пен ізгілік туралы эпистемологиялық көзқарастардың да кездесетіндігіне шолу жасалады. Аскеттік өмір сүру стилі мен қалыпты ғұмыр кешу дискурсы талқыланады.

Түйін сөздер: саяси-әлеуметтік, әділеттілік, дискурс, ізгілік, ел басқару, заң.

ҚР БҒМ ҒК Философия,
саясаттану және дінтану
институты, Алматы,
Қазақстан

Автор-корреспондент:
Әлжан Қ.Ұ.,
kuanysuzakbaj05@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Әлжан Қ.Ұ. Ж. Баласағұнның
«Құтты білік» дастанындағы
«әділеттілік» қағидасының
саяси-әлеуметтік деңгейде
толғанылу ерекшеліктері
// Адам әлемі. – 2025.
– № 3 (103). – Б. 19-28.

Особенности осмысления принципа «Справедливости» на политико-социальном уровне в дастане Ж. Баласагуна «Кутадгу билиг»

Аннотация. В данной статье рассматривается идея справедливости в произведении средневекового туркского мыслителя Жусуп Баласагуна — дастане «Кутадгу билиг» — с точки зрения философских методологий. Вначале проводится логико-семантический и лингвистико-философский анализ ключевых понятий, терминов и имён персонажей, затем идея справедливости рассматривается как особый концепт и принцип в содержательных дискурсах поэмы. Описываются характер и смысл рассуждений о справедливости и управлении государством, в результате чего делается вывод о центральной роли «передовой, благой идеи» в произведении. Показывается, как категория справедливости приобретает политико-социальное значение, а также как этические категории с генетической основой осмысливаются онтологически. Логически структурируются мысли о необходимости верховенства справедливого закона в обществе и эффективного применения политических технологий при управлении государством. В анализе идеи справедливости в поэме применяются современные научные и этические концепции. Также отмечаются эпистемологические взгляды на справедливость и добродетель. Обсуждаются дискурсы аскетического образа жизни и нормального человеческого существования.

Ключевые слова: политико-социальное, справедливость, дискурс, добродетель, управление государством, закон.

Peculiarities of the Political and Social Reflection of the Principle of Justice in Y. Balasaguni's «Kutadgu Bilig»

Abstract. This article analyzes the concept of justice in the work of the medieval Turkic thinker Yusup Balasaguni — «Kutadgu Bilig» — from the perspective of philosophical methodologies. The study begins with a logical-semantic and linguistic-philosophical analysis of key terms, concepts, and character names, establishing the treatment of «justice» as a distinct concept and principle within the poem's discourse. The nature and meaning of the discourse on justice and governance are explored, leading to the conclusion that the «progressive and virtuous idea» is central to the work. The paper highlights how the category of justice acquires political and social significance and how genetically rooted ethical concepts are reflected ontologically. It also systematizes logical arguments about the necessity of the rule of just law for social justice and the effective application of political technologies in state governance. Contemporary ethical and philosophical theories are employed in the analysis of the idea of justice presented in the poem. The paper further touches on epistemological views regarding justice and virtue, and discusses the discourses on ascetic lifestyle and the notion of living a balanced life.

Key words: Political-Social, Justice, Discourse, Virtue, Governance, Law.

Кіріспе

Түркі-Қазақ халқының философиялық ой-толғамдары мен дүниетанымының бағдарына берген отандық зерттеушілердің бір-

ыңғайының концептуалды бағалауларының бірі – этикоцентризмге келіп түйседі және оны тұтас эволюция бойынша сабақтасқан деген пікірлер қалыптасқан. Халқымыздың этикоцентристік пайымдауларындағы құнды-

лықтардың бірі де – әділеттілік идеясына келіп саяды. Біз бұл тұста, орта ғасырдағы ойшыл – Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дас-танын негізге ала отырып, ондағы әділет-тілік концептісінің толғанылуының өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып өтеміз. Оның бұл еңбегінің композициясы мен құрылымдық-жанрлық жағын, негізінен алғанда, көпқырлы тұрғыдан қарастыруға болады: поэтикалық түрде баяндалғанмен, бір қырынан оқиға-лардың қатыстырылуына байланысты қазіргі әдебиеттану тұрғысынан алғанда, новелла іспеттес, екінші бір қырынан алғанда, «философиялық эссеге» де ұқсайды, үшінші бір қырынан алғанда, саяси-әлеуметтік және өмірмәнділік-экзистенциалдық тұжырымдамалардың үлгісіне де ұқсайды, төртіншіден, оқиғалар мен концептуалды тұжырымдардың барлығы нақты таза «өмірлік әлем» аясында қарастырылады т.б.

Бұл еңбектегі әділеттілік идеясы шынайы қоғамдық өмірмен байланыста қарастырылатын және әрқилы салыстырмалы жағдайлар аясында әділеттілік ұстанымдарының барынша тұрақтылығын қамтамасыз ететін ережелер мен қағидаларды сарапқа салады, әрі қойылып отырған мәселелер дискурстар түрінде өрбиді. Бұл дискурстар – рәміздік, аллегориялық, тұспалды ойлар, нақты бір кейіпкерлердің жиынтық бейнесі арқылы құрылымданады, автор Баласағұн жалпылама әділеттілік идеясы туралы салыстырмалы көзқарастардың пікірталас аясын кеңінен пайдаланғанмен, ой түйіндеулері тиянақты және бірізді тоқтамдар аясына шоғырланады және оны қоғамдық өмірдің әр саласы бойынша толғанады. Негізінен алғанда, оның әділеттілік идеясының философиясы ішкі толғаныстарға негізделген нақты адамның рухани болмысына қатысты экзистенциалистік және саяси-әлеуметтік сипат алады, яғни, әлеуметтік әділеттілік идеясы кеңінен толғанылады. Ойшыл қоғамның әлеуметтік қабаттары арасындағы қатынастарды реттеушілік қызмет атқара алатын құндылықтарды бағамдайды. Ж.Баласағұн идеясындағы негізгі өмірмәнділік құндылықтардың құрылымдануы батыстық немесе сол дәуірдегі дүниетанымнан өзгешерек, өйткені, оны батыстық философиялық дискурстық эпистемологиямен жүйелеуге де келіңкіремейді. Көптірлі бірнеше этикалық категориялардың ішінен, басқаларын емес: «Әділет», «Дәулет», «Ақыл», «Қанағат» атты төрт концептіні таңдап алуының өзі оның философиялық-этикалық ой-толғамының өзіндік ерекшеліктерінің бастамалық шарттары. Бұлар негізінен алғанда, алдымен, абстрактілі этикалық концепттер, авторда бұл концепттер тікелей антропоморфтанбайды, бірақ арнайы төрт адамға тағайындалған сол адамның дүниетанымдық болмысымен келіп тұтаса келе, әрбір концептіні жандандырады, белсендендіреді, «тіріледі», нақты өмірге сәйкестендіреді, оларды таза априорлық күйінен алып шығып, нақтыландырып түсінудің үлгісін көрсетеді, «өмірлік әлем»

арқылы ашып береді. Бұл негізінен күрделі құрылым, этикалық түсініктерді адам есімімен эквиваленттендіру, әрине, басқа халықтарда да кездеседі. Бүгінгі қазақ халқында да «Әділет», «Дәулет», «Ақыл», «Қанағат» атты адам есімдерінің нақты бар екендігі тек архетиптер ғана емес, біз үшін осы Баласағұн идеясындағы бұл құндылықтарды талдау мен түйсінудің алғышарттарын құрайды.

Әдіснама

Бұл зерттеу барысында адам есімдері мен шығармадағы негізгі идеяны толығырақ ашу үшін лингвистикалық философияның қағидалары, конструктивизм ұстанымдары, лингво-семантикалық, герменевтикалық талдаулар мәтін мазмұндарындағы оқиғаларды экспликациялау бойынша қолданылды. Сонымен қатар, теориялық этика, нормативті этика, аскеттік этика, консеквионалистік этика т.б. этика іліміндегі негізгі тұжырымдамалар басшылыққа алынады да, шығармадағы дискурстардың «философиялық дискурсы» құрылымданады. Тарихи салыстырмалық талдау, жүйелеу мен топтау, жіктеу т.б. логикалық операциялар да пайдаланылады.

Талқылаулар мен шолулар

Ж. Баласағұн идеяларындағы қарастырылатын мәселелер барынша кең ауқымды: саяси-әлеуметтік, рухани-этикалық, діни және дінтанулық, экзистенциалды тәжірибелік т.б. Ойшыл әсіресе, әділеттілік пен адамгершілік, ақыл мен білімділік мәселелеріне көбірек назар аударғандығы да шындық. К. Таджикова: «Мәселен, Баласағұн әлемнің тылсым мән-мағынасын Әділдік, Ақыл, Бақыт және Даналық сияқты ұғымдардың көмегімен сипаттауға, тұжырымдауға тырысады», – деп пайымдаса [1, 48-58 бб.], ғалым-драмыз Жүсіп «Болса бегің бақытты һәм мерейлі, түгел ізгі болар атшы, қосшысы» деп билеуші мен қарапайым адамдардың татулығын дәйектейді», – деп көрсетеді [2, 59 б.].

М. Бижанова да тарихи рухани тұлғалардың, оның ішінде, Баласағұнның рухани құндылықтары турасында бағамдаған пікірлерінде негізгі құндылықтарды атап көрсетеді: «Ж.Баласағұнның ілімінде бақыт моральдың, зерденің, білімнің және әділеттіліктің мәйегі ретінде көрінеді» [3, 102-103 бб.]. Әділеттілікпен ел басқару, ізгілікті негізге алу, игілік пен білім Ж. Баласағұнды да ұстанған түркілік саяси философиясының басты құндылықтары болғандығын Қ. Әлжан мен М. Изотов былайша дәйектейді: «Жүсіп Баласағұни көне түркі руникалық мәтіндерінде түсірілген әлеуметтік шындықтармен негізінен сәйкес келетін қоғамдық-саяси тәртіптің идеалды формаларын атап көрсетті. Жүсіп құрған қоғам қатаң иерархиялық болды. Жүсіп Баласағұни атап өткен дүниеде адамның не істеп, не істей алатынын екі санатқа бөлді: дұрыс пен бұрыс.

Әрине, әртүрлі тап адамдары үшін ненің дұрыс, ненің бұрыс екені мүлде бөлек болды және таптық айырмашылықтарды бұзудың кез келген әрекеті абсолютті зұлымдық, тәңірлік ерік-жігер мен көне түркі ата-бабаларының келісімін бұзу болып саналды» [4, 9 б.]. Ал Қ. Бейсенов Ж. Баласағұнның ел басқару жөніндегі идеяларын тұтас түркілік діл мен дүниеге көзқарастық тұтастық ретінде қарастырып, ел басқару ісіндегі құндылықтық бағдарларды саралайды: «Төрт тұғырлық өлшемдік қағиданың «Құтты біліктің» құрылымдық арқауы болғандығы да дау тудырмайды. Күнтуды\әділет\, Айтолды\дәулет\, Өгдүлміш\ақыл\, Одғұрмыш\Қанағат\ бірін-бірі диалектикалық қысыммен толықтыра түсетін кейіпкерлер. Әділеттің ақ туы іспеттес Күнтуды Елік – Орталық, кіндік тұлға. Себебі, ізгілікті қоғамның мәңгілік арқауы – әділеттілік. Ол – ана сүтімен сүйекке сіңетін қасиет. Ал ақыл да, дәулет те, қанағат та, сезім де туылғаннан емес, жүре бігер қасиеттер және тұрақты болмайды. Дәулет баянсыз, тұрақсыз, түлеп, жаңғырып тұрады. Ақыл адалға да, арамға да бітеді, қанағат сараңдықпен де шектесуі мүмкін. Олардың әрқайсысы жеке дара алып қарағанда дүниеге тұтқа болмайды, адамды бақытқа жетектей алмайды. Бұлар әділеттің төңірегіне топтаспа ғана үміт оты көрінеді. Әділет, бақ, ақыл мен қанағат диалектикалық бірлікте болған жағдайда ғана халық бақытқа кенеледі... Міне, қысқаша тұжырымдағанда, «Құтты біліктің» айтпағы осы» [5, 41 б.]. Ұлттық философияның кейінгі зерттеушілері де Ж.Баласағұнның этикалық көзқарастарының мағынасын неғұрлым тереңірек ашуға бет бұрып келеді.

Атаулар туралы логикалық-семантикалық және лингвистикалық философиялық шолулар

«Әділет», «Дәулет», «Ақыл», «Қанағат» есімді тұлғалардың оқиғаларға қатыстырылуы қазақ халқы дүниетанымындағы тілдік құрылымдардың түзілімденуін қазіргі лингвистикалық философия тұрғысынан қарастырсақ, логикалық жүйелердегі сөздің атауының мағынасы мен сөздің айтайын деген нұсқауының арасындағы айырмашылық – экстенционал-интенционалдылығы [6, 25-38 бб.], десигнаттық-денотаттық, «атау-мағына-мән» үстігінің [7, 44-58 бб.] т.б. арақатынасын бұрыннан-ақ байыптағандай, оны Б. Расселше айтсақ, онтологиканы [8, 32-43 бб.] көрсете келе, атау мен нақты өмір арасындағы байланыстардың өзіндік бір параллелизмдерін де ашып көрсетуге мүмкіндіктер береді. Әрине, автордың баяндаулары бұл концепттерді семаларымен немесе эквиваленттерімен толықтырып аша түседі: әділет – әділ, ізгілік, Дәулет – құт пен ырыс, Ақыл – парасат, Қанағат – ұстамдылық. Сондықтан да, бұл түсініктерді концепттер ретінде қарастыруымызға болады.

Бұл жерде бізге оңай түсінілетін қыры, атау мен денотат қана емес, мағынаның да оған сай келуі, мәселен, «Әділет» есімді адамның

әділетті болуы тиіс немесе әділетті болса екен деген ниеттен туындағандығына қатысты болып шығады: біріншіден, «Әділет» ұғымының десигнаты емес, нақты денотатының болуын қалау, екіншіден, «Әділет» ұғымына енетін қағидалар мен шарттар сол «Әділет» есімді адамның бойынан табылуы ғана емес, ең маңыздысы, сол Әділет есімді адамға әділеттілік қағидаларын таңу, үшіншіден, бұлардың, оқиғалар мен толғаныстар аясында Ж.Баласағұнның «Әділетті конструкциялаушы», бұл тұста, айта кететін жайт, «конструкциялар» емес, философия мен психологиядағы конструктивизм ағымы бойынша ойларды туындату ретінде түйсінудіміз керек. Осы орайда, адам емес – адамдық, кісі емес – кісілік басты құндылыққа айналады.

Әрі қарай, бұл атаулар нақты адамдармен шартталады, бекітіледі: Әділдік – өмірші Күнтуды Елік, Дәулет – оның уәзірі Айтолды, Ақыл – уәзірдің, шындығында, Айтолдының ұлы Өгдүлміш, Қанағат – Өгдүлміш уәзірдің туысы, оның ағасы Одғұрмыш [9,5-12 бб.]. Бұл тұста, десигнат денотатқа айналады немесе «денотаттың денотаты» қайта құрылымданады. Мәселен, жырдағы «ақылды адам» жалпылама ақылды адамдар туралы толғаныстар (идеялар) немесе әлемдегі жалпы ақылды адамдардың өзі туралы емес, нақты ісі арқылы көрінетін адамдар. Бір ерекшелігі, автор оларды тым абстрактілі емес, нақты өмірлік тәжірибе, «өмірлік әлем» (Э. Гуссерль) бойынша сипаттайды, мәселен, бақыт пен дәулет шығармада көркемдік түрде бейнеленетін тек қана байлықты бетке ұстаған жан емес, өзінің қалыпты, ақылмен күн кешкен өміріне байланысты жай ғана дәулетті өмір сүретін жан. Сондықтан да, авторда дәулеттің (байлықтың) өзі аскеттік өмірмен қарама-қарсы түрде қойылып, жоққа шығарылмайды. Шындығында, дәулет пен ақыл, байлық пен аскеттік өмір бинарлық позицияға қойылмайды, бірақ олар қатыстырылады. Бұл да міндетті түрде бинарлық позицияда ойлауды қатыстырмай-ақ, екеуінен диалектикалық қайшылық туындатпай-ақ та, екі тараптық жақтарды толғаудың өзіндік бір философиялық үлгісін паш етеді. Постмодернистер, әсіресе, Ж. Деррида үнемі теріске шығаратын әлемді бинарлық позицияда түйсінуді кірістірілмейді.

Шығармадағы дискурстардың сыртқы келбеті мен мазмұны

Бұл еңбектегі саяси-әлеуметтік әділеттілік идеясының негізгі шарттарының бірі – патша мен халық арасындағы теңдік пен өзара үндестік, өзара функционалдық тәуелділік платформасына сүйеніледі. Яғни, халық пен патша арасындағы қатынас деспоттық форматта емес, бірін-бірі толықтырушылық арқылы үйлесімділік болып құрыламдандығына негізделеді: «Патшаларда қалың халық қақы бар, Ал халықта патшалардың қақы бар». Бұл тұста да, таптар мүлде антонимистік сипатта түсіндірілмейді.

Жыр мазмұны бойынша, ел басқарушы тек дана адамдарды, ақылдыларды, көреген өмір тәжірибесі бар адал адамдарды айналасына топтастыруға ұмтылады, олардың әрқайсысы бекпен сұхбат құра отырып, кеңеседі, олар ел басқару ісінің саяси технологиясын көбірек толғанады. Бұл толғаныстар сан алуан форматта өрбігенмен, этика ракурсын негізге алған дискурстарында сол дәуір үшін «кәсіби білікті» мамандар ғана қатынасады және олар екі адамдық пікір алмасу түрінде өрбиді: «Айтолды мен Елік», «Оғдүрміш пен Огдүлміш», «Оғдүрмыш пен Елік», «Огдүлміш пен Елік» т.б. Сонымен қатар, үшінші жақ белсенді емес түрде де қатынасатын сюжеттер бар, мәселен, «Огдүлміш пен Елік» сұхбатындағы Оғдүрмыштың айтқандары, Огдүлміш пен Оғдүрмыш сұхбатындағы Еліктің арнау хаттарының талқылануы т.б.

Бұл дискурстың ерекшелігін «метаәділеттік мәселесі» немесе метаэтика тұрғысынан бағамдауға болады, нақтырақ айтқанда, «әділеттік туралы дискурстың әділетті шешімдері», яғни, әділеттік туралы әділетті қорытындыға келу және этиканы этикалық сөйлемдер арқылы таразылау. Бұл дискурс тек қана Хабермастың ашық дискурсы мен ақиқатты әділ түрде сипаттауға ұмтылысы [10, 27-48 бб.] ғана емес немесе дискурс этикасындағы кең ауқымды мағыналарды қоса қамтып, терең мәндерге ұмтылу [11, 55-60 бб.] да ғана емес, белгілі бір деңгейдегі ақиқат туралы шексіз дискурстарға ұмтылып бара жатқан беталыстардың [12] түркі-қазақ дүниетанымындағы айқын көрінісі мен оны тәжірибеде қолдануды тексерудің таза практикалық экзистенциясы деп айта аламыз: «дискурс-нәтиже».

Негізінен сұхбаттастықтардың келбеті мен ондағы ақыл-кеңес берушінің «кәсіби білікті мамандар» болып бейнеленуінің де мағынасына тереңірек үңілуіміз керек: біріншіден, продуктивті «идея құндылығы» (қазіргі таңда да тың идея бағаланбай келеді), екіншіден, идея ғана емес, сол идеяның «тыңдаушы» мен «айтушы» сапасына қатысты құндылықтық негіздерінің басқаша құрылымданатындығы, яғни, жай ғана сөздерді, дыбыстарды айту мен тыңдау емес, мәселе – кімнің айтып тұрғаны мен кімнің тыңдап тұрғандығы, үшіншіден, сол идеяның «қалай жеткізілгендігі» мен «қалай қабылданғандығы» туралы ахуалды тереңірек қарастыру мәселесі қойылуы тиіс және оған айрықша назар аударуымыз керек. Бұл мәселелер жыр мазмұндарында былайша көрініс табады, хабарлаушы дана адам туралы: «Мұндай кісі кездеседі өте аз.

Аз аздығын қылар, аздың аты – аз...

Қай нәрсе аз, сол нәрсе асыл, о жапан!» [9, 49 б.];

«Адам қымбат емес, қымбат адамдық,

Адамдар аз емес, аз ғой адалдық».

Адалы аз, адам атты пендеміз» [9, 64 б.]

«Білімдінің айтқаны аумас батадан»;

«Екі түрлі ол ұқсаңдар.

Бірі – ізгілік жолын шындап тұтқандар.

Бірі анадан ізгі болып туады.

Ізгі болып түзу жолды қуады.

Бірі ізгінің – еліктеп-ақ тұрады...

Тумысы ізгі тек ізгілік төгеді,

Жаһан халқы тек шапағат көреді.

Тумысынан ессіз болса, емі жоқ,

Көрер одан жаһан – пәле, сая – жұт!», бұлар – жалпылама бағалаулар [9, 54 б.]. Еліктің Айтолдының сөзін қайталауы: «Мен құт болам!»-дедің, - білім ал» [9, 58 б.].

Айтолдының Елікке кеңес беру сәтінде айтқаны: «Көп тыңдай біл, аз сөйлеп, тез түсіндір... Ниет қойып онымен сезім күшін біл!» деген тұжырымдар адресант (хабарламашы) пен адресат (қабылдаушы) арасында да өзара бірін-бірі түсінушілік болуы тиіс екендігін нақтыласа, «Сұраушының», - деді Елік, «күйі мұңлық, Білмегенін құл сұрап, ұрар құлдық», - деген жолдар идея құндылығын бағалаушылықты сюрреалистік немесе гиперболизациялау тұрғысынан көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, дер кезінде алынуы тиіс ақпараттардың жай ғана қажеттілік емес, өмірмәнділік, тіпті бірнеше жүз мыңдаған адамдардың (халықтың) тағдырын шешуге қатынасатын соншалықты құнды өмірмәнділік идеялар екендігін ұғындырады.

Бұл туындыдағы ақыл-кеңес дискурсының тағы бір ерекшелігі: ақиқаттың өлшемі тұрғысынан айтсақ – когеренциялау, диалектикалық тұрғыдан бағамдасақ – тарихилық, қазіргі мәтін құрылымы бойынша айтсақ – парафразалау, библиографиялық көзқарас тұрғысынан алсақ – сілтемелер т.б. қатыстырылуы. Яғни, бұл – бүгінгі ғылым этикасындағы плагиаттарды болдырмаудан бастап, экзистенциядағы ретроспективалық ата салты, «өнеге» мен «өсиеттерді» бағалайтын дәстүршілдікпен келіп жалғасын табады. Бұл түпнұсқа мәтінде: «Түркілерден тараған: ...», «даналардың айтқаны: ...», «не дегенін тыңдайық, білікті ойлы кісінің: ...», «Түркі ханы жақсы айтыпты байыптап: ...» деген сияқты парафразаларды кірістіру арқылы анық байқалады. Яғни, осы шығармадағы кеңес айтушы адресанттар ең соңғы абсолютті даналық инстанциясы емес, бұрынғы ата-бабалары мен даналардың сөздеріне қажет кезінде сүйене отырып (сілтеме жасап), дәстүрді қайта жаңғыртушылар, ел басқарудағы тарихи әділдікті, көне дәуірлерден бері сабақтасқан жалпы түркілік гуманизмді қайта бірегейлендірушілер қызметі бойынша да бағаланады деген сөз.

Бұл дискурстар байырғы және заманауи философиялық тұжырымдамалармен де үндесетіндігін атап өткен жөн. Алдымен, шығармадағы Әділеттілік идеясының сақталуы туралы Еліктің бастапқы ұстанымдары – оның сарайдағы бөлмесінде арнайы көрсетіліп қойылған 3 нәрсе: «пышақ», «шекер», «У» арқылы Айтолдыға былайша түсіндіріледі:

«Әділдікпен жаза кеспей тоқтаман.

Құл ма, бек пе, еш айырма жоқ маған.

Бұл пышақты қолына алса кімде-кім,

Кесер, турар нәрсе ғой, ол, біл серім!..

Пышақтай мен кесем аршып, әр істі.

«Бал-шекерді татқан кісі жадырар.

Жүзі жайнап уайым-мұңан арылар.

У бұйрар қара жүрек кісіге.

Заңнан қашқан зәрін түйіп ішіне.

*Келсе алдыма тезінде әділ жазаның.
У ішкендей тартар қылмыс азабын...*

*Ұлым ба, әлде, жақыным ба алыс па,
Кештеу жүрген қонақ па, әлде таныс па?
Заң алдында бәрі бірдей мен үшін.
Кесем әділ болмайды ешбір, келісім.*

Біл, әділ заң басшылықтың тұғыры» [9, 44 б.].

Өткенге шегініс жасасақ, мұндай рәміздік таным арғытүркі заманынан бастап, осы заманымызға дейін кездесетін жайт. Мәселен, бұдан да арғы тарихқа шегініс жасасақ, скиф патшалары Дарии патшаға – құс, тышқан, бақа және бес жебе беріп жіберетін оқиға белгілі. Кейіннен, оның рәміздік мағынасы терең екендігі де қазіргі тарихшылар тарапынан оңды талқыланып жүр [13, 32-66 бб.].

Күнтуды Еліктің ел ішінде әділдікті сақтауы үш құралдың қызметі арқылы рәмізделеді: «Пышақ» – тура кесіп түсу («қара қалды қақ жару» деп те түсіндіруімізге болады), «шекер» – әділдікті сақтаған гуманист адамның «шекердей тәтті» ғұмыр кешуі, «У» – әділдікті сақтамаған бұзық адамның жазасы іспеттес. Халқымыздағы «У ішкендей болу» түсінігі де осы мағынамен үндеседі.

Осы пышақ рәмізі жыр мазмұнында, кейіннен, тіл мен сөзге, шешім мен батыл сөйлеуге, әділдікті, ақиқатты баяндауға да қатысты «кесіп түсу» (кесіп айту) мағынасында қолданылады:

*«Тура айтса, елші бұйырмандар айыпқа,
Естігені тура шықсын тілінен,
Елші деген тілші, тілмен бірдей-ді» [9, 153 б.].*

*Оғдүлміштің Одғұрмышқа айтқаны:
«Түзу бол сен, түзулікті тілесен...
Түзу сөйле, сөзің жарқын болады,
Ізгілікке ашылсын сөз орамы.
Тура сөйле жүзің нұрға бөленер,
Тілдеспе құр, болмаса ешкім теңелер...*

*Жаһан заңы құрмет тұту үлкенге,
Үлкен келсе, тік тұрып күт, іркілме...
Тағы бірі тек пайда үшін достасар» [9, 156-166 б.];
«Бір сөзбенен қия шыңға шығарсың,
Бір сөзбен-ақ жауды көрге тығарсың» [10, 203 б.].*

Әділеттілік және этикалық ұғымдардың онтологиялық болмысы мен табиғаты туралы толғаныстар

Әділеттілікке қатысты этикалық құндылықтар тек дидактикалар түріне емес, олардың шығу тегі мен мәні, болмысы, жалпы табиғаты, тәжірибедегі көрінісі туралы мәселелер тұтас қамтылады, ол талқылаулар жырдағы басты кейіпкерлер арқылы «Сократтық сұрақ-жауапқа» ұқсас форматта өрбиді. Әсіресе, Еліктің Оғдүлміш пен Одғұрмішке сауалдары арқылы талқыланады:

<i>Күнтуды Еліктің сауалдары</i>	<i>Оғдүлміш пен Одғұрміштің жауаптары</i>
«Ізгіліктің жөні неде, желі де?»	«Ізгі қылық, түзу қылық,- дер едім, екіншісі – ұят, үшіншісі – әділдік. Осы үшеуі бақ-дәулетің бәріңнің.

	Ұят, намыс абыройын сақтайды.... Тағы бірі – түзу қылық қарымды.. Ұят, шындық, ізгі құлық үшеуі. Қосылғанда, құбылаң тең түседі»
«Жаман не, жауыздық не?»	«Біріншіден, арсыз, мақтан, жамандық. Екіншіден, алдау, арбау, арамдық. Үшіншісі, алып сатар, сараңдық»
«Парқы қандай ақыл, асыл затыңның? Қайда оның мекен-жай тұрағы? Қайда өніп, қайтсе қалай шығады?... Енді ақылдың баяндағын қыр-сырын, Тегі нендей? Қандай өзі құлқының?!»	«Ұшқанды ұстап, қуып жетіп қашқанды, Сынықты – сап, түзер асып тасқанды»
«Көңіл құрты қандай? Нендей көз құрты? Бұл екеуден не қалайды өз құлқың?»	«Көздің құрты – сүйікті өңді бір көру, Көңіл құрты – жан зауқымен бірге өлу».
<i>Дискурстардағы субъектілердің ашық сұхбаты</i>	
Айтолдының Бекке қойған сұрағы: «Ізгілік не? Тегі қандай өзінің?! Мінез-құлық, ісі қандай ізгінің?!»	Еліктің жауабы: «Ізгіліктің нышаны, Ел пайдасы үшін құрақ ұшады, Ізгілік те ізгілігін сатпайды.

Саяси-әлеуметтік әділеттілік пен мемлекеттік заңдар

Әділеттілік қағидасы орталық түсінікке шығарылғанмен, ол жалпылама этикалық құндылықтар арқылы дәйектеледі, ол жеке адамдықтан әлеуметтік этика сипатына қарай ойысады. Бірақ ел басқарушы үшін әділеттілік практиканың, тиянақталған істің нәтижесі болумен қатар, жалпы тұрақты бағдар, «абсолютті» құндылық ретінде бағаланады. Сондықтан да, бекке Айтолды, Оғдүлміш, Оғдүрміш те жалпы ел басқару ісінде, алдымен, әділетті болу қажеттігіне назар аудару керектігін қайталайды. Яғни, бұл туындыдағы басты мәселе – қоғамдағы қандай-ма бір халық өкілдерінің жеке әділеттіліктері емес, саяси-әлеуметтік әділеттілікке басымдылық беру, өйткені, әлеуметтік әділеттілік жалпы адамзаттық әділеттілікке ұласады, бірақ ол ел басқарушыға тікелей байланысты құрылымданады, ол мемлекеттік заңдар арқылы реттелуі тиіс екендігі айрықша толғанылады:

*«Тура жүр де, зұлымдықты жебеме,
Қараны – аққа, қараға ақты теңеме!
Күшке салма, тура жүріп, сақ болғын! ...
Заңды түзе сұмдық сонда сасады,
Құтың өсіп абыройың асады.
Заң иесі қара қылды қақ жарғын».*

*«Жақсы лепес, жарым ырыс ұққанға:
Әділ заң құр, ай елбасы жаңылма.
Жаман болса, болмас дүние, бағың да.
Сұм заң түзіп, алма қарғыс, назаны.
Жаман атпен боларсың ел мазайға.
Әділ заңды қалдырса егер кімде-кім,
Жақсы атағы ел ішінде жүргені» [9, 104 б.].*

*«Екі нәрсе елдің бағын ашады,
Заң мен сақтық – ел тұғыры қашанғы...
Қай бек елде тура заңды ұстаса,
Елдің де онда күні жарқын қысқасы!»*

*Елді, ей, дана, десең ұзақ билейін,
Заң тұз үйрет, көгерт елді, сүйрегің»* [9, 143 б.].
*«Жұрт басқарып, тегінде елді түзету –
Бектер ісі – Әлемді оңдап, күзету.*

*Ел басқару бектің ісі қашаннан,
Сол тәртіптің күшімен ол жасалған.
Сол үшін де бектер қолын ұзартқан...»* [9, 1589 б.].
Әділдік тек бек, ел билеушіге ғана емес, жалпы саяси-әлеуметтік мемлекеттік құрылымның өкілдеріне де тән болуы тиіс екендігі баяндалады. Мәселен, бектің қызметшілері туралы:
«...Үшіншісі, әділдіктен таймасын.

Сүйіншіпен кешер күнін, айларын», - деп бағалайды.

Ж. Баласағұн жыр мазмұнында заңдар – тек халық пен басқа да билік иелері үшін ғана арналмағандығын, ол ел билеушінің нақ өзінен де тыс болмау қажеттігін де айрықша атап өтеді, заң үстемдігі мемлекеттік барлық тұлғалар үшін абсолютті әмбебап болуы тиіс екендігін де тиянақтайды:

«Әлем ісін есті атқарған:

Заң тәртіпті түзушінің көзіміз.

Жараса ма, бұзсақ оны өзіміз!» [9, 158 б.],

яғни, Бектің өзі сол әділеттілікті сақтаудың мемлекеттік саяси билік иерархиясындағы ең соңғы биік үлгісі болуы тиіс: «Бек сұм болса, мойнында ел зары бар – қызметшісі де, әділ жолдан жаңылар». (Бұл пікірдің мағынасын қазіргі таңдағы қолданыстағы «Балық басынан шіріді» деген мәтел арқылы толығырақ ұғынуға да болады).

Сонымен қатар, көріп отырғанымыздай, әділеттілікті сақтауды көп жағдайда Заң арқылы түсіндіреді: заңмен реттеу, әділ заң, баршаның заңға бағынуы, заңды ұстану т.б. Мұнда тек қана әділеттілікті гуманистік тұрғыдан емес, ресми түрде мемлекеттік заңмен бекітілген нормалар ретінде талқылай келе, ол үшін заңның әділ болуын әділеттілік және гуманизм қағидаларымен детерминациялайды, импликациялайды, оларды алғышарттар ретінде де түсіндіреді.

Бұл үздіксіз қайталаулар (мәселен, тұтас мәтінде «Заң» сөзі – 118 рет кездеседі) құр идеология, насихат, дидактикадан гөрі «әділетсіздікке ұмтылатын ерікті тежеу мен нәпсіні үнемі шектеу арқылы тұрақтылықты сақтап қалудың» өзіндік бір психологиялық тактикасы ретінде құрылымданады. Осыдан, біз, жалпылама алғанда, моральдың неліктен біз дидактикалық сипат алатындығын, санаға сіңірушілік табиғаты бар екендігін, оның технологиясы үздіксіз қайталаулар мен қайта-қайта еске түсіру арқылы жүргізілетіндігін де аңғаруымызға болады. Бұл, бір қырынан, адамның тұлғалық рухани болмысын коррекциялау болса, екінші бір қырынан сол гуманист тұлғаның қайта-қайта өзіне бірегейленуінің құралы. Осы «еске түсірулер» мен «қайталаулардың» классикалық үлгілері діни моральдан, термелерден т.б. анық байқалады. Ал «Аяз би» ертегісінде: Аяз бидің (жаман адам)

бірегейлікті сақтауы – сырттан таңылатын субьект (әлдеқандай бір екінші жақ) арқылы емес, «Әй, Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл!» деп, оның кедей кезіндегі тұтынған бұйымдары арқылы өзімен-өзі сұхбаттар арқылы интроспекциялық, рефлексиялық түрде құрылымданады. Яғни, адам бойындағы ерік, әсіресе, «нәпсі» (құмар-лық) әділеттіліктің не екендігін білмегендіктен емес, оған еріп кетуден, оған ырық беруден туындайтындығы айқын, оны «Құтты білік» жырының мазмұнында бек кеңесшісі императив ретінде нық баяндайды:

«Өз нәпсіңмен күрес, ей Елік...

Дүние жау, нәпсің жаудың аяры» [9, 206 б.].

Ел басқарудағы әділеттілік пен гуманизмге қарсы құбылыс ретінде жалғандық пен күш қолдану да айыпталады, ол Еліктің Айтолдыға жауабынан-ақ көрініс табады:

«Мен айтамын жаманатты білгейсің,

Жақындамай, одан аулақ жүргейсің.

Жақтырмаймын: жалғандықты жалғанда,

Бұдан кейін қара күшке салғанды» [9, 62 б.].

Қазіргі таңда да саяси билікте: мәжбүрлеу, көзін жеткізу, идеология, көндіру т.б. саяси технологиялық құралдар екендігі белгілі жайт.

Бірақ әділеттілікті орнату үшін үнемі тым жұмсақ технологиялардың әмбебап емес екендігін, анархия мен тәртіпсіздікке де жол бермеу керектігі, қажет кезінде оларды іріктеп алып, жазалау да өз орнымен жүзеге асуы тиіс екендігі былайша баяндалады:

«Жамандықтан жамандар қол үзбесе,

Қамшыны бас, жазаны да үзбе сен!..

Көнбесе ығып, таяғыңнан жамандар,

Сақтан өзің, алыс тұрғын олардан...

Жақсыларды құрметте, істеп ізгілік,

Халық түгел жақсы болар ей, күлік!» [9, 201 б.].

– Оғдүрміштің бекке айтқаны.

Бірақ бұл еңбекте жазалаудың өзіне аса сақтықпен қарау қажеттігі мен қажет кезінде меірімді де бола білу де бейне бір «алтын ара-лықты» ұстану қажеттігіне қатысты айтылады:

«Жазалауда таяқтарға асықпа...

Таңда, сабыр сақта жаза бергенде» [9, 202 б.].

«Бейне оташы Елік, бүгін сен де бір,

Мұңын шағар, саған бүтін ел келіп...

Дауашы бол, емдеу дәрі дәрімен» [9, 202 б.].

Туындыдағы әділеттілікті этикалық тұжырымдамалар негізінде бағамдау

Шығармадағы «Әділ болу» мен «Әділ заң ұсыну» үшін, алдымен, осы құндылықтардың мағынасын тереңірек үңілу қажеттігі теориялық этика нормативтік этикадан «бұрын» екендігін ғана емес, осы қағидалар арқылы әділеттіліктің қалай жүзеге асатындығын дәйектеумен келіп ұштасады.

Содан соң, сол әділдік түсінігінің өзіне үңіледі: «Айтшы маған, Әділдіктің мән-жайын. Әділдік ой ашар жұрттың маңдайын», Әділдіктің жолы қандай болады?», - деген Айтолдың сұрағына Күнтуды былайша жауап береді:

«Біл, әділ жан – бір шынар,

Тілі, ділі сөзіменен бір шығар.

Тысы – ішіне, іші – тысқа жарасып,

Туған жаннан кетпес шындық адасып...

*Әділдік құт, құт құрығы – кішілік.
Әділдіктің заты тұнған – кісілік».*

Шығармада әділеттілік қағидасы тек номеналды-априорлы түрде толғанылмайды, прагматикалық және практикалық көріністермен корреспонденцияланады. Мысалы, Өгдүлміштің мемлекеттік билікке тағайындалғаннан кейінгі қызметі былайша баяндалады:

*«Ал, Өгдүлміш ізгі заңын енгізді,
Құрметтеді теңеді елге теңсізді.
Бар зұлымды кетірді елдің ішінен,
Арылды өзі жайсыз қылық, ісінен».*

*Түзелді заң, түзелді елі жетілді,
Тыншыды Елік, ел іргесі бекіді»* [9, 104 б.].

*«Елік те енді қуаты тасып өрледі,
Әділ заңды күн-түн демей жөндеді».*

Байыды жұрт, кенелді елі тегінде» [9, 106 б.].

Елді басқару мен әділеттілік орнату тек қана корреспонденциялармен емес, практикалық сыни верификациялармен, эмпирикалық тексерулермен де жүргізіледі, мысалы, Еліктің Огдүлмішке елді қалай басқарып отырғандығы хақындағы жауабы:

«Ал сапасын көрушілер біледі».

*Мен – істеуші, сен – көруші, қарасаң,
Көрушіден істеуші алар бағасын».*

«Консеквенционализм – (консеквент – салдар, нәтиже, қорытындысы деген мағынада) – адамгершілік бағалаудың өлшемі – мінез-құлықтың нәтижесін деген санайтын моральдік теория екендігін, бұл бағыттың өкілдері моральдік болып саналатын құбылыс, алдымен, кез-келген әрекет пен әрекетсіздіктің салдарының жақсы нәтижелер беруімен шешімін табатындығын, яғни, олар – ең бастысы жақсы нәтиже беру, талас-тартыстардың оңды шешімін табуы т.б. аса маңызды болып табылатындығын, ал бұл тұста этикалық нормалар шартты ережелерге айналады» [14] негізге алсақ, Ж. Баласағұнның әділеттілік пен ізгілік этикасының консеквенционализмге де сай келіп жатқан бағдарларын көре аламыз.

Әділеттілік пен ізгіліктің эпистемологиялық алаңға шығарылуы

«Құтты білік» дастанында «ақпараттар мен білім адамның болмысынан, тумысынан ба, әлде ол тәжірибелер арқылы жинақтала ма» деген эпистемологиялық сауалдар қойылады. Философия тарихындағы таным теориясында бұндай мәселелердің толғанылуы кездесетін жайт, мәселен, Дж. Локк пен Р.Декарттың «туа біткен идеялар» мен «ақ тақта» диспозицияларындағы [5, 21-33 бб.] – осы «ақ», «ешнәрсе жазылмаған сана» рәмізі, Баласағұн шығармасында да тура эквивалентті болмаса да, изоморфты түрде кездеседі: «...бала миы дақ тимеген қағаз нақ». Бұл да Елік пен Огдүлміш сұхбаттастығы арқылы көрініс табады:

Еліктің сауалы	Огдүлміштің жауабы
«Білікті боп туа ма адам анадан,	«Шарана да, білімсіз боп туады, Білім оқып, үйреніп,

Әлде есейіп жасы келіп, қана ма?»	дана жолын қуады. Ақыл есі адамның табиғаттан бұйырар, Қабілетті үйренбес, қабілетке сиынар! Адам естен басқаны, білімменен алады»
«Даналықты кісі үйреніп тани ма? Әлде ана құрсағында дари ма?»	Жаратса хақ ақыл-еспен әуелі – Бастау болар бар білімге мәуелі. Күнде толып, күнде үйреніп бағады. Не тілесе, соны ілім алады... бала миы дақ тимеген қағаз нақ»

Бұл пікірталастар, негізінен, қазіргіше айтқанда, логикалық, бірізділік, жүйелілік, жіктеу, дихотомиялау бойынша жүргізіледі. Мәселен, Елік: «Жақсы аштың жігін білім, ақылдың», – деп Огдүлмішке ризашылық білдіреді.

Әділеттілікпен ел басқарудың саяси технологиялары туралы пайымдаулар

Бекке кеңес беруші Огдүлміш әділеттілік орнату мен сақтауда, елді оңтайлы басқару мен түзеуге, қазіргі тілмен айтқанда, саяси технологиялар мен дипломатияны қолдану керек екендігін ескертіп өтеді, соның бірін – «ізгі қулық» деген түсінікпен береді:

«Ізгі қулық, қасиет керек мың түрлі».

Ел басқарып серпу үшін бұлтұнды...

Ізгі қулық бектің нәсіп күйі».

Яғни, жалпы «қулық» түсінігі қазақ халқының тілінде көп жағдайда жағымды да, игілікті де емес, яғни, оңды мағынада қолданылмайды, бірақ ол интеллект пен ақылды, тапқырлық пен айланы керек ететіндігі анық, егер оны тиімді және гуманистік тұрғыдан пайдаланатын болса, ол «ізгі қулық» форматына ауысады да, керісінше мағынаға ие болады. Бұл саяси технологияның қазақ тілінде басқа атауы жоқ болғандықтан, оны «ізгі» (қулық) арқылы айшықтайды (Әрине, бұндай ұғымдардың кірістірілуі мен таңдалып алынуы заманауи аудармашыларға да байланысты, бірақ ол өз алдына бөлек мәселе). Тұрмыстық күнделікті тіл қолданысындағы барынша жуықтайтын ұғымдары: айла, тәсіл, әдіс т.б. тұрғыдан сараласақ, бұл ахуал түсініктірек болады.

Сондай-ақ, әділеттілікпен ел басқарудың технологияларының бірі – «Айтолдының Елікке», «Огдүлміштің Огдүрмішке», «Огдүршітің Елікке» айтқан сөздеріндегі – сол кезеңдердегі мемлекеттік саяси құрылымдағы мәртебелі тұлғалардың қызметінің мазмұны мен олардың бойындағы мінез-құлықтар туралы баяндаулардан да анық байқалады. Мысалы, елші, қақпа басы, хажыб, әскер басшылары, қолбасшы, уәзір, басшы Бек (хан, патша), шежіреші-хатшы, қазынашы, аспазшы мен ыдысшы, жалпы қызметшілері, әскер басшысы т.б. біліктілігі, ақылы, әділеттілігі мен басқа да мінез-бейнелерінің барынша толық моделі құрылымданады. Оларды екі арнаға бөлуге болады: біріншісі – адамгершілік қасиеттер, екіншісі – қызметіне қажетті шынайы сапалар және ол тізбектеліп, жүйеленіп беріледі:

«Жүрегі жоқ тасбауыр жан, соқыр нақ,
Жүрегі жоқта ақыл байғұс ақымақ» –
мейірімділік туралы.

«Сұғанақ көз көрде ғана қояды.
Сұқ құтаймас, қанша мүлік жиса да,
Сұқ көз кедей, әлемді оған қиса да!» – жемқорлық
туралы.

Әскер басшысының қасиеті туралы:
«Тас жүректі не сұмдықты көп көрген...
Үшіншіден, жүрек керек түгімен».

Қаталдық туралы:
«Сес бұйрықсыз, билік тағы тұрмайды.
Саясатпен жұртын, заңын түзетер».
Бірі – елге әділ заңды қаратқын,
Екіншісі әскер, елге күміс таратқын».

Осы қасиеттер басқа да жағымсыз
қасиеттерді мысалға ала отырып, нақты ди-
леммалар арқылы шешімін тапқандай болады.
Мәселен, «Жүрегі жоқта ақыл байғұс ақымақ»
деген жолдардағы ақыл ұғымы экзистенци-
алды «салқын ақыл» туралы толғаныс. Яғни,
біліктілік, интеллект, құр рационалдылық,
ақылдың – тездігі, ұтқырлығы, икемділігі,
жалпылануы т.б. сапалар дара оқшау емес,
қашанда адамгершілікке негізделген
эмоционалдылықпен астасып жатуы тиіс
екендігі туралы ой тұжырымы түйінделеді. Осы
астасудың тағы бір өзіндік бір ерекше нұсқасын,
мәселен, Абай «нұрлы ақыл» [16, 43-56 бб.] деп
түсіндіреді. Ал халықтық дүниетанымда осы
салқын ақылға – «парасаттылықты» шартты
түрде қарсы қою арқылы да ұғынуға болады.

«Құтты білік» жырындағы әділеттілік
мәселесінің тағы бір қыры – әлеуметтік қорғау,
яғни, материалдық жағдайы тым төмен
әлеуметтік қабаттарға жәрдем беру:

«Бұлардан соң, ел ішінде кедей жүр,
Ішкіз-жегіз, жақсылық ет, елей біл»,
«Қарасып тұр кедей, жетім, тұлдарға,
Шын әділдік – соларға көз бұрғанда».

Шындығында да, әділеттілік туралы кейбір
зерттеушілердің пікірінше, қоғамда әділеттілік
үнемі абсолютті түрде сақтала бермесе де,
адамдардың ізгі болуы және ынтымақтастық
(корпоративтілік) арқылы жүзеге асады. Оның
ішінде, О.Хеффе атап көрсеткендей, «таптық
ынтымақтастық» та қоғамдық өмірде кей
тұстарда нақты реалданады [17, 56-60 бб.].

«Құтты білік» дастанында ел басқарудағы
әділеттілік мәселесін қатыстыра отырып, жалпы
ғұмыр кешу дискурсы ретінде қарастырылатын
күрделі ахуал – сопылықтағы: аскеттік тіршілік
ету мен қалыпты ғұмыр кешуді салғаластыру,
баламалар ретінде ұсыну, шешімін табуға де-
ген ұмтылыстар. Аскеттік тіршіліктің нақты
өкілі – Одғұрмыш болып бейнеленсе, оған
түсіністікпен қарайтын және оның сана-сезімі
мен дүниетанымына да терең бойлай алатын,
феноменологиялық тұрғыдан оның да санасын
қабылдап, бірге күйзелісе алатын – Одғұлміш пен
Күнтуды Елік пікірталас алаңына шығарылған.
Ал Айтолды тек қартайған шағында ғана «өмір-
жалған» позициясын ұстанады.

Бірақ Одғұрмыш өзгелерге аскеттік ғұмыр
кешуді міндеттемейді, мәселен, бекке былай-
ша үн қатады:

«Тәңір сені, әділет үшін қолдады,
Әділ жүріп, әділ тұрсаң болғаны!

Күллі ісінді, ақылменен атқарып...
Түзетемін десең, бәрін біле бер.

Өзіңді өзін түзе, халқың түзелер.
Бұл бектер – бас. Қайда маңса ел басы,
Солдай еріп, барар маңып баршасы.
Халқы азса, оны бектер түзетер,
Бек азса егер, оны кім түзетер?!...

Өзіңді ұстап, дұрыс жолдан жаңылма!
Кішік болғын, кекірейме, кекіреп,
Әскер күшім көп деме көкірек!» [9, 201 б.].
Бектің жапанда жалғыз ғұмыр кешкен
Одғұрмышты елге қызмет етуге шақыруы:
«Адал мал тап, өзіңді өзін сүйіндір,
Ашын елдің, тойындыр да киіндір» [9, 15 бб.].

Одғұрмыштың ақыл-кеңестері:
«Көп қазына жима алтын-күміспен,
Не болса да беріп, көппен үлескін...

Өлмей тұрып, таратып бер барыңды...
Қарасып тұр, кедей жетім тұлдарға,
Шын әділдік соларға көз бұрғанда» [9, 204 б.].

«Жақындатпа, өсекшіні қасыңа.
Мұндайлар сұм, зиянкестер тек қана,
Зиянкесті жаудың жауы деп сана» [9, 205 б.].

Айтолдының өлер шағындағы өлім мен
өмір хақындағы экзистенциалдық толғанысы:

«Неге тудым, тұрса күтіп, бір өлім.
Неге күлдім, қайғы барын білемін,
Ауыр не бар, өлімнен бұл жаһанда!».

Айтолдының өз ұлы Өгдүлмішке өсиеті:
«Құтқа сенбе, тез тозады өшеді.
Бұл тіршілік көрген үстей өтеді,
Қуанба, құт, құстай ұшып кетеді...

Шарап ішпе, арамнан бой тасала..
Пасық болма, зинақорлық жасама,
Екеуінен бақтың құсы қашады» [9, 88 б.].

Одғұлміш пен Елік осы аскеттік сопылық
ғұмыр кешумен абсолютті түрде «дұрыс» деп
келіспейді, бірақ мынадай амбивалентті ди-
лемма аясындағы көріністерді де аңғаруға
болады: аскеттілік «априори мен теориялық,
концептуалды және ноуменалды тұрғыдан»
– дұрыс, ал «практикалық өмір мен таза
«когнитивті реализм», прагматика мен
«өмірлік әлем», де-факто т.б. тұрғысынан»
– «дұрыс та, теріс те емес», себебі, өмірдің
өзіне, оның болмысы жағынан белсенділік кер-
ек. Бұл толғаныстарды жыр оқиғаларындағы
Одғұрмышқа Одғұлміштің үн қатуынан да
аңғаруға болады:

«Сен безгенмен, сұм дүние оңар ма» [9, 216.].

Елік пен Одғұлміштің Одғұрмыш елге
қайтып келген сәтте, оның «қалай тіршілік ету
керектігі» туралы кеңес беруі:

«Құлшылықты сақта, кісі көрмесін.
Кісі киік бол жұртты бөлмегін».
«Әлем халқы тастап елді, шаһарды.
Жүгін артып, кезсе, тауды жаһанды.

Жаһан азып, құрыр қала, даласы.
Ұрпағы өшіп, тозар адам баласы».
Одғұрмішке Одғұлміштің айтқаны:
«Адал дүние, адал асың табылса,
Кедей үлес, жұртпен бөліс барынша» [9, 148 б.].

Ал Оғдүрміштің Оғдүлмішке айтқаны:
«Кісі мұнша бейнет шегіп не етеді,
Мал жиғанмен қысқа тірлік етеді..
Өмір өтер жиюмен мал – ырысың,
Қалдырасың кімге үзілсе, тынысың?» [9, 184 б.].

Оғдүрміштің Елікке қарата ой толғауы:

«Бола қалса, біреу егер, еліңде аш,
Алла оны сенен сұрар, көзіңді аш!..
Келсе, бектік жөнін берік ұстағын.
Әділ болып шындық жолын ұсқағын!
Ол дүниені қолға тұтам десеңіз,
Шындықты ұстан, сөзді осымен кесемін..
«Бекпін» деуші кеуде керіп күнінбе,
Опасыз бұл дүние түңіл, күтін де» [9, 200 б.].

Бұлар аскеттік пен қалыпты өмір сүру этикасының арасындағы пікірталастардың тек сол дәуірдегі шынайы ақиқаты ғана емес, қазіргі заман үшін де терең философиялық мәні бар ұстанымдар.

Қорытынды

1. Әділеттік тек жеке дара концепт ретінде талқылана бермейді, ол – жалпы ізгілік жағындағы көптеген игі қасиеттермен толықтырылады да, кешенді түрде қарастырыла келе, ізгілікпен, адалдықпен, ақылмен т.б. детерминацияланады және импликацияланады. Бұл шығармада осы қасиеттердің болмысы, табиғаты туралы – теориялық этикамен қатар, оның қолданыс аясы, нақты тәжірибелер турасындағы – практикалық этика, қашанда адамгершілік іс пен әділеттілікті сақтаудың нәтижесі жөніндегі – консеквенционализм т.б. этика бағдарлары туралы да толғанылады. Сонымен қатар, аскеттік этика мен гедонистік, эвдемонистік, утилитаристік, перфекционистік этика өзара философиялық тартысқа түседі.

2. Ж.Баласағұнның әділеттілік пен адамгершілік туралы пайымдаулары мен философиялық ой өрнегіндегі толғану технологиялары кейіннен қазақ философиясында да көрініс тапты. Осы сабақтастық пен Баласағұнның ой-толғам жүйесінің өнегелік маңызының кейбір тұстарын кесте бойынша былайша салыстырып көрсетуімізге болады.

Ж. Баласағұн	Кейінгі ұлттық дүниетанымда
Жүрсін бектер, бес нәрседен алыстап, Жақсы атымен дақ тигізбей намысқа. Ұшқалақтық – бірі, екінші – сараңдық, Үшінші – ашу, оған егіз надандық. Қырсығың – сор, бетті жер қып жүргізсер, бесінші – өтірік, жерге тірі кіргізсер!	Бес нәрседен қашық бол. ... Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ – Бес дұшпаның, білсеңіз. (Абай)
«Бақсаң дүние көлеңкеден аумайды, Қусаң – қашып, қашсаң – еріп қалмайды»	«Дүние күнде өтеді, түнде өтеді. Көңілден өлең айтсаң кір кетеді, Болғанда адам – түлкі, дүние – бүркіт, Бір күні қуып жүріп індетеді» (Халық өлеңі)

«Шық» деп саған кейінгілер өзіңнен, Кіргенше ол да: «Менікі, - дер, менікі!.. Дүние бегі, түнек, зындан бұл жаһан» (278б.)	«Дүнием менің дегендер, Бек жарандар, Пәни дүние кімге қалды, Келімді-кетімді дүние, Соңы өлімді дүние» (Қорқыт ата кітабында)
Кірмен ласты кісі сумен жуады, Су былғанса, кірін немен қуады?!» (165 б.)	«Ет сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер» (мақал)
Айтолдың өсиеті: «Бегі – қойшы, халық – қойы шамасы, Қойды баққан, қойға жылы қарасын, Күллі аш бөрі қақпан алдын торып жүр, Қойды, Елбасы, сак күзетіп торып жүр» (92 б.)	Иман – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі Бөріге қой алдырмас ердің ері. Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса, Жоламас ешбір пәле шайтан-пері (Шал ақын)

Шындығында да, Н.Келімбетов атап өткендей, қазақ әдебиетіндегі идея мен ой сабақтастығы олардың мазмұнына тереңірек үңілу арқылы айшықтала түседі. Одан, біз, мәдени сабақтастықты тани аламыз [18, 34-108 бб.]. Ал кейбір зерттеушілеріміздің көзқарасы бойынша, осындай, қазақ ойшылдарының саяси-әлеуметтік көзқарастарының көпшілігі тарихи-танымдық тұрғыдан алғанда Мәңгілік Ел идеясына келіп шоғырланады [19, 20 б.].

3. Ж.Баласағұнның әділеттілік идеясының толғанылуы, негізінен алғанда, гуманистік және жасампаздық сипат алады. Шығарма соңында әділетсіз қоғам келбеті сипатталғанмен, әділеттілік пен ізгіліктің құндылықтық-мағыналық қана емес, өнелік-идеологиялық көріністері толғанылады. Сол дәуір мен кейінгі, тіпті қазіргі билік басшыларына әділеттілік пен игіліктің бейне бір жалпылама тұжырымдамасы мен моделін ұсынып кеткендей сынай танытады. Өмірдің өткіншілігі туралы толғай келе, өмірдің мәні сияқтанатын немесе өмірдің мәнімен алмастырып түйсінуге болатындай перспективті бағдарлармен шартталған қағида ұсынады және оны пафостық тілмен айтқанда, «ел басшыларына мәңгілік ұстаным» ретінде тағайындап кеткен тәрізденеді. Мысалы, Одғұрмыштың бекке айтқаны: «Өзіңнен соң, жақсы ат қалдыр қалайда!» [9, 152 б.].

Әрине, бұл тұжырымды тек бектерге (мемлекет басшыларына) ғана емес, қазіргі таңда да баршаға тағайындалған әмбебеп қағида ретінде бағамдауымызға, қабылдауымызға болады. Осыған орай, айта кететін бір жайт, Ж.Баласағұнның бұл еңбегіндегі ізгілік пен әділеттілік турасындағы кейбір тиянақталған пікірлер мен тұжырымдар бүгінгі таңда да халықтың тарихи жадысында сақталып, мақал-мәтелдер ретінде арнайы «бекітілгендігін» де атап өткеніміз жөн.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыру аясында әзірленді (№BR20280977 «Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Таджикова К. Ислам: дүниетаным, идеология. Саясат. - Алматы: Қазақстан, 1989. - 158 б.
- 2 Қабылова А.С. Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн: дүниетаным, философия. Монография. - Алматы, 2013. - 224 б.
- 3 Бижанова М. Орта ғасырлық түркі ойшылдарының бақыт мәселесін сипаттауы // «Қазақ руханиятының қалыптасуы мен дамуының тарихи-философиялық және этномәдени негіздері». - Алматы: ФЖСИ, 2011. - 99-136 бб.
- 4 Әлжан Қ., Изотов М. Юсуф Баласағұни: идея единства мира и человека // Адам әлемі. - 2012. - № 4 (54). - 7-12 бб.
- 5 Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғалиятты ой кешу үрдістері. - Алматы: Ғылым, 1994. - 168 б.
- 6 Миль Дж.С. Система логики: Силлогистической и индуктивной. - М., 1914. - 880 с.
- 7 Фреге Г. О смысле и значении // Логика и логическая семантика. - М.: Аспект Пресс, 2000. - 425 с.
- 8 Аналитическая философия: Становление и развитие (антология). - М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. - 216 с.
- 9 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-Т. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. - А.: Таймс, 2007. - 536 б.
- 10 Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. - СПб.: Наука, 2001. - 382 с.
- 11 Писанова Т.В. Лингвистические и философские принципы дискурсивной этики: Актуальные дискуссионные вопросы // Вестник МГЛУ. - 2010. - № 603. - С. 54-66.
- 12 Роулз Д. Теория справедливости // [Электронды ресурс] URL: <https://sd-inform.org/upload/books/Politologija/spravedHvost/Dzh.Rolz.Teoriya%20spravedHvosti.pdf> (Қаралған күні 24.02.2025)
- 13 Вайнберг В.И. Ставский Б.Я. История и культура Средней Азии в древности. - М., 1992. - 120 с.
- 14 Scheffer Samuel. The Rejection of Consequentialism: A Philosophical Investigation of the Considerations Underlying Rival Moral Conceptions. - Oxford: Oxford University Press, 1994. - 434 p.
- 15 Дмитриева А.А. Концептуализация интроспекции в философии нового времени (Рене Декарт, Джон Локк, Дэвид Юм) // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2014. - №2. - 21-33 бб.
- 16 Абай. Қара сөз. Поэмалар. - Алматы: Ел, 1993. - 272 б.
- 17 Хёффе О. Справедливость: Философское введение. - М.: Практикс, 2007. - 192 с.
- 18 Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары): Зерттеу. - 2000. - 288 с.
- 19 Сыздықов С., Қанаев С., Жеңіс Ж. Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық. - Астана: Фолиант, 2013. - 320 б.
- 20 Алимбаев А.Е. Көне түркі әдебиетіндегі «Мәңгілік Ел» идеясының жырлануы. Филол.ғыл.док.дисс., 2021. - 100 б.

Transliteration

- 1 Tadzjikova K. Islam: dunietyanym, ideologija. Sajasad [Islam: worldview, ideology. Politics]. - Almaty: Kazakhstan, 1989. - 158 b. (in Kaz)
- 2 Kabylova A.S. Abu Nasyr al-Farabi, Zhusip Has Kazhyb Balasagun: dunietyanym, filosofija [Abu Nasyr al-Farabi, Zhusip Khas Khazyb Balasaguni: worldview, philosophy]. Monografija. - Almaty, 2013. - 224 b. (in Kaz)
- 3 Bizhanova M. Orta gasyrlyk turki oishyldarynyn бакыт

maselesin sipattaуу [Description of the problem of happiness by medieval Turkic thinkers] // «Kazak ruhanijatyrynyn kalypтasuy men damuynyn tarihi-filosofijalyk zhane jetnomadeni negizderi». - Almaty: FzhSI, 2011. - 99-136 bb. (in Kaz)

4 Alzhan K., Izotov M. Jusuf Balasaguni: ideja edinstva mira i cheloveka [Yusuf Balasaguni: the idea of the unity of the world and man] // Adam alemi. - 2012. - № 4 (54). - 7-12 bb. (in Kaz)

5 Bejsenov K. Kazak topyragynda kalypтaskan gaklijatty oj keshu urdisteri [Ignorant thought processes formed in the Kazakh soil]. - Almaty: Gylm, 1994. - 168 b. (in Kaz)

6 Mil' Dzh.S. Sistema logiki: Sillogisticheskoy i induktivnoj [Logical system: syllogistic and inductive]. - M., 1914. - 880 s. (in Russ)

7 Frege G. O smysle i znachenii [On sense and Meaning] // Logika i logicheskaja semantika. - M.: Aspekt Press, 2000. - 425 s. (in Russ)

8. Analiticheskaja filosofija: Stanovlenie i razvitie (antologija) [Analytical philosophy: formation and development (anthology)]. - M.: Dom intellektual'noj knigi, Progress-Tradicija, 1998. - 216 s. (in Russ)

9 Zhyisip Balasagun. Kutty bilik [Kutadgu Bilig]. 5-T. Adebі zhадigerler. Zhiyrma tomдық. - A.: Tajms, 2007. - 536 b. (in Kaz)

10 Habermas Ju. Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie [Moral consciousness and communicative action]. - SPb.: Nauka, 2001. - 382 s. (in Russ)

11 Pisanova T.V. Lingvisticheskie i filosofskie principy diskursivnoj jetiki: Aktual'nye diskussionnye voprosy [Linguistic and philosophical principles of discursive ethics: Current discussion questions] // Vestnik MGLU. - 2010. - № 603. - С. 54-66. (in Russ)

12 Roulz D. Teorija spravedlivosti [Theory of justice] // [Jeлектронды ресурс] URL: <https://sd-inform.org/upload/books/Politologija/spravedHvost/Dzh.Rolz.Teorija%20spravedHvosti.pdf> (Karalğan kyni 24.02.2025) (in Russ)

13 Vajnberg V.I. Staviskij B.Ja. Istoriya i kul'tura Srednej Azii v drevnosti [History and culture of Central Asia in ancient times]. - M., 1992. - 120 s. (in Russ)

14 Scheffer Samuel. The Rejection of Consequentialism: A Philosophical Investigation of the Considerations Underlying Rival Moral Conceptions. - Oxford: Oxford University Press, 1994. - 434 p.

15 Dmitrieva A.A. Konceptualizacija introspekcii v filosofii novogo vremeni (Rene Dekart, Dzhon Lokk, Djevid Jum) [Conceptualization introspection in the philosophy of new time (Rene Descartes, John Locke, David Hume)] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofija. - 2014. - №2. - 21-33 bb. (in Kaz)

16 Abaj. Kara soz. Pojemalar [The Book of Words. Poems]. - Almaty: El, 1993. - 272 b. (in Kaz)

17 Hjoффе О. Spravedlivost': Filosofskoe vvedenie [Justice: Philosophical introduction]. - M.: Praxis, 2007. - 192 s. (in Russ)

18 Kelimbetov N. Korkemdik dastur zhalgastygy (Ezhelgi turki poezijasy zhane kazak adebieti bastaulary): Zertteu [Continuity of artistic tradition (Ancient Turkic poetry and the beginnings of Kazakh literature): Research]. - 2000. - 288 s. (in Russ)

19 Syzdykov S., Kanaev S., Zhenis Zh. Mangilik El idejasy: kalypтasuy, ush negizi, tarihi sabaktastyk [The idea of the Eternal Nation: formation, three foundations, historical continuity]. - Astana: Foliant, 2013. - 320 b. (in Kaz)

20 Alimbaev A.E. Kone turki adebietindegі «Mangilik El» idejasynyn zhyrlanuy [The glorification of the idea of «Eternal Nation» in ancient Turkic literature]. Filol.gyl.dok. diss., 2021. - 100 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Қуаныш Ұзақбайұлы
Әлжан

жетекші ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: iph@iph.kz, ORCID ID: 0000-0002-3632-3472

Қуаныш Ұзақбайұлы
Әлжан

ведущий научный сотрудник, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: iph@iph.kz, ORCID ID: 0000-0002-3632-3472

Kuanyszh Alzhan

Leading Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: iph@iph.kz, ORCID ID: 0000-0002-3632-3472

«АБАЙ МЕН СҰЛТАНМАХМҰТТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН «ДІН ФИЛОСОФИЯСЫ» ҰҒЫМЫ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРДЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

¹Р.Е. Джуншеев, ²М.Ж. Спанов, ²Т. Еркінұлы

АНДАТПА

Мақалада Абай мен Сұлтанмахмұт шығармалары дін философиясы тұрғысынан қарастырылып, олардың дінге қатысты ой-пікірлері жаңаша теориялық деңгейде зерделенеді. Дін тек наным жүйесі емес, адамның рухани өсуіне, ақыл мен білімге негізделген кемелденуіне ықпал ететін философиялық феномен ретінде ұсынылады. Абайдың дін туралы көзқарастары рухани-адамгершілік құндылықтарға, әділет пен ізгілікке негізделген болса, Сұлтанмахмұттың шығармалары діннің догматикалық шектеулерінен арылып, қоғамның рухани жаңғыруына ықпал ететін әлеуетін ашуға бағытталған. Сұлтанмахмұт дін тек сенім ғана емес, адамды рухани кемелдендіруге арналған интеллектуалдық қолдау ретінде ұсынылады. Надандықты жоюдың бір жолы – дінді ақыл-ойдың сүзгісінен өткізу, оны қоғам дамуына кедергі емес, керісінше, рухани негіз ету анықталған. «Дін философиясы» дінді сыртқы құбылыс ретінде ғана емес, рационалды талдау нысаны ретінде ұғынуға негізделеді. Осы тұғырдан Сұлтанмахмұт шығармашылығын зерделеу нәтижесінде ақынның дінге қарайғы көзқарасы тек ағартушылық идеялардың жиынтығы еместігі айқындалады. Ол дінді философиялық рефлексияға салып, оның қоғамдағы орны мен әлеуетін сыни тұрғыда бағалайды. Дін саласындағы догматизм мен формализмді сынау арқылы Сұлтанмахмұт діннің түпкі мақсатын – адамды рухани жетілдіру және оның өркениеттік дамуына ықпал ету идеясын алдыңғы орынға шығарады. Бұл оның дін мәселесін ұлттық сана эволюциясы мен мәдени өрлеудің ішкі факторы ретінде бағалағанын дәлелдегендігі айқындалған. Қос ойшылдың идеялары ұлттық философиялық ойдың дін феноменін терең түсінуіне ықпал еткенін көрсетеді. Мақала дінді түсінудің жаңа әдіснамасын ұсынып, оны қоғамның рухани және интеллектуалдық дамуының негізгі факторы ретінде пайымдайды.

Түйін сөздер: Абай, Сұлтанмахмұт, дін философиясы, рухани құндылықтар, сыншыл көзқарас, зерттеу әдістері.

¹ М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

² М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Автор-корреспондент:
Спанов М.Ж.,
meir_filosof27@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Джуншеев Р.Е.,
Спанов М.Ж., Еркінұлы Т.
Абай мен Сұлтанмахмұттың
шығармашылығын «Дін
философиясы» ұғымы
тұрғысынан зерделеу
мәселесі // Адам әлемі.
– 2025. – № 3 (103).
– Б. 29-37.

Проблема изучения творчества Абая и Султанмахмута с точки зрения понятия «философия религии»

Аннотация. В статье рассматриваются произведения Абая и Султанмахмута с точки зрения философии религии, их взгляды на религию анализируются на новом теоретическом уровне. Религия представлена не только как система верований, но и как философский феномен, способствующий духовному росту человека, его совершенствованию на основе разума и знаний. Если взгляды Абая на религию основываются на духовно-нравственных ценностях, справедливости и добродетели, то произведения Султанмахмута направлены на раскрытие потенциала религии, освобожденной от догматических ограничений, и ее влияние на духовное обновление общества. Султанмахмұт рассматривает религию не только как веру, но и как интеллектуальную поддержку, направленную на духовное совершенствование человека. Одним из способов устранения невежества он видит пропуск религии через фильтр разума, утверждая, что она не должна быть препятствием для развития общества, а наоборот, должна служить духовной основой. «Философия религии» ориентирована не только на восприятие религии как внешнего явления, но и как объекта рационального анализа. Изучение творчества Султанмахмута с этой позиции выявляет, что его отношение к религии — это не просто совокупность просветительских идей. Он подвергает религию философской рефлексии, критически оценивая ее место и роль в обществе. Критика догматизма и формализма в религии позволяет Султанмахмұту вывести на первый план её главную цель — духовное совершенствование человека и влияние на его цивилизационное развитие. Это подтверждает, что он рассматривал религию как важнейший фактор внутренней эволюции национального сознания и культурного возрождения. Идеи обоих мыслителей способствовали глубокому пониманию феномена религии в национальной философской мысли. В статье предлагается новая методология понимания религии, рассматривая ее как ключевой фактор духовного и интеллектуального развития страны.

Ключевые слова: Абай, Султанмахмұт, философия религии, духовные ценности, критический взгляд, методы исследования.

The Problem of Studying the Works of Abai and Sultanmakhmud from the Point of View of the Concept of «Philosophy of Religion»

Abstract. The article examines the works of Abai and Sultanmakhmud from the perspective of the philosophy of religion, analyzing their views on religion at a new theoretical level. Religion is presented not only as a system

of beliefs but also as a philosophical phenomenon that fosters human spiritual growth and perfection based on reason and knowledge. Abai's views on religion are grounded in spiritual and moral values, justice, and virtue, while Sultanmakhmut's works focus on revealing the potential of religion, free from dogmatic constraints, to influence society's spiritual renewal. Sultanmakhmut presents religion not only as faith but also as an intellectual support aimed at the spiritual development of the individual. One way to eliminate ignorance, according to him, is to filter religion through reason, asserting that it should not hinder societal progress, but rather serve as a spiritual foundation. The «philosophy of religion» is based on understanding religion not merely as an external phenomenon, but as an object of rational analysis. From this standpoint, studying Sultanmakhmut's work reveals that his view of religion is not merely a collection of enlightenment ideas. He subjects religion to philosophical reflection, critically evaluating its role and potential in society. By critiquing the dogmatism and formalism in religion, Sultanmakhmut emphasizes its ultimate purpose — the spiritual development of the individual and its impact on civilizational progress. This clearly demonstrates that he regarded the religious question as an internal factor in the evolution of national consciousness and cultural renaissance. The ideas of both thinkers contributed to a deeper understanding of the phenomenon of religion in national philosophical thought. The article proposes a new methodology for understanding religion, considering it a key factor in the spiritual and intellectual development of society.

Key words: Abai, Sultanmakhmut, Philosophy of Religion, Spiritual Values, Critical Perspective, Research Methods.

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Қазақстан қоғамы мәдени-рухани салада терең трансформация үдерісін бастан кешіріп, ұлттық сана мен өркениеттік бағдарларды жаңаша пайымдау қажеттілігі туындады. Рухани мұраны қайта қарау, оның ішкі құрылымын зерделеу өзекті мәселелердің біріне айналып, дін феноменін философиялық тұрғыдан зерттеу ерекше маңызға ие бағыт ретінде қарастырыла бастады. Себебі дін бұған дейін көбіне тарихи, этнографиялық немесе әлеуметтік құбылыс ретінде зерделеніп келсе, бүгінгі таңда оны философиялық рефлексияның нысаны ретінде бағамдау қажеттігі артып отыр. Дінді тек сенім жиынтығы немесе салт-дәстүрлер жүйесі ретінде ғана емес, адамның рухани, моральдық және интеллектуалдық дамуына ықпал ететін философиялық феномен ретінде қарастыру – заманауи ғылыми дискурстың маңызды талаптарының бірі.

Осыған байланысты Абай мен Сұлтанмахмұт сынды ойшылдардың дінге қатысты идеяларын жаңа теориялық деңгейде қарастыру отандық философиялық ойға жаңаша серпін береді. Бұл тұлғалардың шығармаларында діннің мәні, оның адам руханияты мен қоғам дамуына әсері туралы сыншыл әрі терең тұжырымдар бар екені белгілі. Алайда қазіргі уақытқа дейін олардың дін тақырыбындағы көзқарастары көбінесе ағартушылық, моральдық-этикалық, әдеби-тарихи және әлеуметтік қырларынан зерттелумен шектеліп келді. Ал «дін философиясы» ұғымын қолдана отырып, олардың көзқарастарын жаңа теориялық-методологиялық деңгейде талдау – діннің мәнін, оның рухани жетілу, адамгершілік құндылықтар мен әлеуметтік әділеттілікті қалыптастырудағы рөлін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің басты мақсаты – Абай мен Сұлтанмахмұт шығармашылығындағы дінге қатысты ойларды «дін философиясы» ұғымы аясында зерделеп, олардың идеяларын ұлттық философиялық ой-сананың дамуына қосқан үлесі тұрғысынан пайымдау. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін, ең алдымен, «дін философиясы» ұғымының теориялық негіздері айқындалып, оның әдіснамалық аспектілері мен дін феноменін рационал-

ды түсіндірудегі тәсілдері нақтыланады. Сондай-ақ, Абай шығармашылығындағы имандылық, әділет, ақыл мен білім сынды құндылықтардың дінмен байланысы зерттеліп, олардың терең философиялық мағынасы ашылады. Бұдан бөлек, Сұлтанмахмұттың дінге сыншыл көзқарастары «дін философиясы» өлшемдері тұрғысынан талданып, оның әлеуметтік және мәдени прогреске қатысты ұстанымдары сараланады. Зерттеу барысында Абай мен Сұлтанмахмұт шығармаларындағы дін мәселелерін салыстырмалы түрде талдап, ұлттық философиялық дискурстағы дін ұғымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлестері анықталады.

Зерттелу деңгейі тұрғысынан алғанда, қазіргі уақытта Абай мен Сұлтанмахмұттың дінге қатысты идеяларын арнайы «дін философиясы» шеңберінде кешенді талдау жүзеге аса қойған жоқ. Бұған дейінгі зерттеулерде олар көбіне әдеби-тарихи, ағартушылық және моральдық-этикалық қырларынан қарастырылды. Мысалы, Абайдың имандылық пен әділет жөніндегі ойлары, Сұлтанмахмұттың надандық пен жалған діндарлықты сынауы туралы еңбектер баршылық. Дегенмен, олардың шығармаларындағы дін феноменінің философиялық мағынасын ашу бағытында терең зерттеулер сирек кездеседі.

Бұл зерттеу Абай мен Сұлтанмахмұттың мұрасын жаңа теориялық биіктен қарастыра отырып, олардың дін туралы ойларын «дін философиясы» шеңберінде саралайды. Бұл тәсіл дінді адам мен қоғамның рухани және интеллектуалдық дамуының маңызды факторы ретінде қарастыруға жол ашып, отандық гуманитарлық ғылымдағы жаңа әдіснамалық бағдарлар мен теориялық тұжырымдардың қалыптасуына мүмкіндік береді.

Әдіснама

Зерттеу барысында қолданылатын әдістер жинағы жұмыстың теориялық және практикалық дәйектілігін қамтамасыз етеді. Ең алдымен, тарихи-философиялық талдау әдісі арқылы Абай мен Сұлтанмахмұттың шығармаларын тарихи контексте зерделеу көзделеді. Бұл әдіс олардың дінге қатысты көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен за-

мана ахуалын, қоғамдық-әлеуметтік шарттарды анықтай отырып, идеялардың эволюциясын ашуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тарихи-философиялық талдау олардың шығармашылық мұрасын әлемдік философиялық ой аясында бағалауға негіз қалайды.

Герменевтикалық әдіс туындылардағы мағынаны мәтіннен шығаруға, ұғымдардың ішкі мәнін, символдық және концептуалдық жүктемесін түсіндіруге бағытталады. Бұл тәсіл арқылы Абай мен Сұлтанмахмұттың дінге қатысты тұжырымдары ғана емес, сол тұжырымдарды қалыптастырған мәдени-рухани кодтар, ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктер айқындалады. Герменевтика зерттеушіге мәтін астарындағы рухани мәнді, дін философиясына қатысты идеялық желілерді мәнмәтіндік түсіндіруге жол ашады.

Салыстырмалы талдау әдісі екі ойшылдың дін жөніндегі көзқарастарын өзара және жалпы философиялық дискурспен салыстыр отырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл арқылы Абай мен Сұлтанмахмұттың көзқарастарының ортақ концептуалдық ұйысу нүктелері мен оларды дараландыратын идеялық ерекшеліктер ашылады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде екі ойшылдың дін философиясы тұрғысындағы үлесі ұлттық философиялық ойдың дамуында қандай орын алатынын анықтауға жағдай жасалады.

Концептуалдық және интерпретациялық тәсілдер екі ойшыл шығармаларындағы дін феноменін ғылыми ұғымдар мен категориялар арқылы қалыптастыруға бағытталады. Бұл әдістер дінді талдауға арналған философиялық модельдерді, теориялық тұғырларды қолдана отырып, Абай мен Сұлтанмахмұт көзқарастарының жүйелі концептуалды негізін қалау үшін қажет. Нәтижесінде, олардың дін туралы пікірлері жай ғана жеке ойлар жиынтығы ретінде емес, тұтас концептуалдық құрылым ретінде түсіндіріледі.

Негізгі бөлім

Дін философиясының теориялық негіздері

Теориялық негіздеме тұрғысынан алғанда, әлемдік және отандық философияда «дін философиясы» ұғымы дін феноменін рационалды рефлексия нысаны ретінде қарастырудың негізі болып табылады. Бұл ұғым дінді тек сенімдер жиынтығы немесе догмалардың жүйесі түрінде емес, адамзат ойлау жүйесінің, рухани дамуының, әлемді түсіну мен мәнін талдаудың күрделі философиялық объектісі ретінде ұғынуға мүмкіндік береді. Батыс философиясында дін философиясы өзіндік дәстүр қалыптастырса (И.Кант, С.Кьеркегор, П.Тиллих, М.Хайдеггер т.б.), шығыс және мұсылмандық философиялық ойда да діннің мәнін интеллектуалдық тұрғыдан түсіндіруге бағытталған ізденістер болған. Отандық фило-

софияда бұл бағыт енді-енді қалыптасып келеді. Сондықтан дін философиясының теориялық принциптері мен әдістемелік негіздерін пайдалану – Абай мен Сұлтанмахмұтты жаңаша тануға, оларды ұлттық интеллектуалдық кеңістікте ғана емес, жаһандық философиялық дискурспен сабақтастыра пайымдауға негіз болады.

Осылайша, тарихи-философиялық, герменевтикалық, салыстырмалы және концептуалдық-интерпретациялық әдістерді кешенді қолдану, сондай-ақ «дін философиясы» ұғымына сүйену Абай мен Сұлтанмахмұттың дінге қатысты идеяларын жаңа ракурста ашуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл олардың рухани мұрасын терең түсініп қана қоймай, отандық философиялық ойдың өрлеуіне және дін феноменін заман талабына сай ұғыну ісіне де ғылыми үлес қоспақ.

«Дін философиясы» ұғымының теориялық-методологиялық негіздерін пайымдасақ, дін философиясы – дінді тек ішкі сенімдер жүйесі немесе догматикалық ұстанымдар жиынтығы емес, адамзаттың рухани тәжірибесі мен ақыл-ойының күрделі феномені ретінде қарастыратын философиялық бағыт болып көрінеді. Ол діннің мәнін, мақсатын, ақиқат пен моральдық қағидаларға қатысын, сондай-ақ қоғамдағы орнын рационалды рефлексия арқылы талдауға ұмтылады.

Дін философиясы дегеніміз не? Дін философиясы дінді түсінудің, оны зерделеудің философиялық арнасын қалыптастырады. Егер дінтану дінді социологиялық, психологиялық, тарихи не феноменологиялық әдістер арқылы зерттеп, оның сыртқы көріністері мен құрылымын талдаса, дін философиясы діннің түпкі онтологиялық, гносеологиялық және аксиологиялық негіздерін сұраққа алады. Яғни, дін философиясында басты назарға діннің «неге?» және «не үшін?» деген фундаменталды сауалдары алынады.

Бұл салада діннің онтологиялық сұрақтары (жаратушының бар-жоқтығы, абсолютті ақиқат, жан мен тәннің мәңгілігі, өлім мен өмірдің мәні, жақсылық пен жамандықтың түпкі себебі) тәрізді мәселелерімен қатар, «қалай сену керек?», «имандылықтың негізі неде?», «адамдық кемелдікке діннің ықпалы қандай?» сынды құндылықтық (аксиологиялық) сұрақтар да талданады. Философиялық талдау әдістерін қолдану арқылы дін философиясы діннің ішкі мәнін, оның адамзат мәдениетіндегі рөлін, адам өмірінің моральдық, рухани бағыттарын қалыптастырудағы қызметін зерделейді.

Америкалық зерттеуші Джон Хик (Hick J. Philosophy of Religion) [1], британдық философ Энтони Флю (Flew A., MacIntyre A. New Essays in Philosophical Theology) [2] сияқты ойшылдардың еңбектерінде дін философиясы дінге рационалды көзқарас қалыптастырушы бағыт ретінде көрсетіледі. Бұл еңбектерде дін философиясы дінді метафизикалық, эпистемологиялық категориялар аясында қарастыру әдісі ретінде сипатталады.

Дін философиясы батыстық және шығыстық ойлау дәстүрлерінде біртіндеп қалыптасты. Ортағасырлық Батыс Еуропа философиясында Фома Аквинский (Thomas Aquinas, 1225–1274) [3], дінді рационалды теологиямен сабақтастыра отырып, Құдайдың барлығын ақыл арқылы дәлелдеуге тырысты. Ол «Бес жол» (Quinque viae) аргументтері арқылы жаратушыны рационалды түрде негіздеуге ұмтылып, дін философиясының алғашқы методологиялық қағидаларын ұсынды [3].

Жаңа дәуірде Иммануил Кант (Immanuel Kant, 1724–1804), дін мәселесін этикалық және рационалды талдаудың жаңа сатысына көтерді. Канттың пікірінше, дінді ақыл-ой негізінде моральдық заңдылықпен байланыстыра қарау керек. Кант дінді адамгершілік ілімнің жоғарғы көрінісі деп бағалай отырып, сенімнің рационалды негіздемесін іздеді. Оның бұл еңбектері дін философиясын дінтанудан ерекшелеп, дінді таза рационалды-этикалық тұрғыдан пайымдауға жол салды [4].

Дат философиясы Сёрен Кьеркегор (Søren Kierkegaard, 1813–1855) дін философиясында экзистенциалды өлшемді енгізді. Ол дінді жеке адамның ішкі тәжірибесі, сенімнің парадоксы мен таңдауы тұрғысынан қарастырды. Кьеркегордың ойынша, дін – ақылмен ұғуға келмейтін, бірақ ішкі рухани секірісті қажет ететін құбылыс (Kierkegaard S. *Fear and Trembling*. – Penguin Classics, 1985). Бұл дін философиясының рационалды-логикалық талдаумен шектелмей, экзистенциалдық, рухани-психологиялық қырларын ашты [5].

Шығыстық дәстүрде Мұхаммед Иқбал (Muhammad Iqbal, 1877–1938) ислам философиясын жаңғыртуға, оны рационалды және заманауи философиялық категориялар арқылы түсіндіруге тырысты. Иқбалдың еңбегінде діннің догматикалық пішінен гөрі ішкі рухани тәжірибе, адамзаттың еркіндікке, шығармашылыққа, рухани өрлеуге ұмтылысын бейнелеуші тетік екендігі баса айтылады [6]. Шығыстық ойлауда діннің мәдени, өркениеттанулық мәні ерекше көрінеді, ал дін философиясы осы өркениеттік өлшемді философиялық ұғымдар арқылы айқындауға мүмкіндік береді.

Осылайша, батыстық және шығыстық дәстүрлердегі дін философиясы дінді тек догма немесе сыртқы ғұрыптардың жиынтығы ретінде емес, адамның рухани әлемі мен ақыл-ой ізденістерінің терең қабаты ретінде қарастырумен ерекшеленді. Аквинскийден Кантқа, Кьеркегордан Иқбалға дейінгі ойшылдардың еңбектерін талдау арқылы дін философиясының пәндік ауқымы кеңейіп, әдістемелік құралдары жетілді.

Дереккөздерге сүйене отырып (Aquinas, Kant, Kierkegaard, Iqbal), дін философиясы діннің тек сенім мәселесі емес, адамзат баласының дүние түсіну, мән іздеу, моральдық мақсаттар мен рухани асқақ мұраттарға жету жолындағы күрделі интеллектуалдық-экзистенциалдық тәжірибесі екенін көрсетуге мүмкіндік береді.

Бұл әдіс дінді зерттеуде рационалды және сыни талдаудың, экзистенциалдық тәжірибенің, мәдениетаралық сұхбаттың маңызды рөл атқаратынын айқындайды.

Осы тарихи және теориялық негіздер қазіргі кезеңде дінді философиялық зерттеудің кеңістігін байытып, оны философиялық дискурстың маңызды құрамдас бөлігіне айналдырды.

Кеңес өкіметі тұсында дін ұзақ уақыт бойы догматикалық атеизмге негізделген идеологиялық жүйеге сәйкес көбіне терістеліп немесе қоғамдық санадағы ескіліктің бір нышаны ретінде қарастырылды. Сол кезеңде дінді философиялық тұрғыдан талдауға жол ашылмады. Тек тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қоғамдық-рухани өмірде діннің маңызы қайта бағалана бастады. Бұл кезеңде дін феноменін тек діни институт пен рәсімдер жиынтығы ретінде ғана емес, оны адамзаттың рухани және интеллектуалдық ізденістерінің бір көрінісі ретінде түсіну қажеттілігі күн тәртібіне шықты.

Отандық философтар мен зерттеушілер дінге қатысты жаңа теориялық ұстанымдарды қалыптастыруға бет бұрды. Мәселен, М.Мырзахметұлы, Г.Есім сынды ғалымдар Абай, Шәкәрім сынды қазақ ойшылдарының шығармаларындағы дінге қатысты көзқарастарды зерделеп, олардың философиялық-рухани қырларын ашып көрсетті (Қараңыз: Есім Г. Абай туралы философиялық трактат. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. [7]; Мырзахметұлы М. Абай және қазақтың ұлттық идеясы. – Алматы: Алаш, 2004 [8]). Бұл еңбектерде дінді терең гуманистік-рухани мағынада қарау, оның адамгершілік, әділет, ізгілік сынды құндылықтармен сабақтастығын көрсету әрекеті жасалды. М.С. Орынбековтың «Философские воззрения Абая» еңбегінде Абайдың дінге қатысты көзқарастары философиялық тұрғыдан талданып, оның рухани-адамгершілік және моральдық принциптері жүйелі түрде сипатталады. Автордың пайымдауынша, Абай үшін «Адам болу – тұлға өмірінің басты ұраны» [9, 9 б.]. Ғалым Абайдың дінді тек сыртқы рәсімдер мен дәстүрлер жиынтығы ретінде емес, адамның ішкі жан дүниесін жетілдірудің, ақыл мен білім арқылы рухани кемелдікке жетудің құралы ретінде қарастығанын айқындайды. Орынбеков Абайдың «Толық адам» тұжырымдамасы мен имандылыққа деген философиялық көзқарасын дін философиясының негізгі категориялары арқылы түсіндіреді. Автор әсіресе дін мен білімнің үйлесімділігі, әділет пен махаббат ұғымдарының рухани дамудағы рөліне назар аударады. Еңбекте Абайдың дінге сын-шыл, рационалды және гуманистік қырлары философиялық контексте ашылады, бұл оның шығармашылығын заманауи дін философиясы тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік береді. [9] Бірақ жалпы алғанда, дін мәселесін арнайы «дін философиясы» ұғымы тұрғысынан талдау әлі де енді ғана қалыптасып келе жатқан ғылыми бағыт екені байқалады.

Дін мәселесін философиялық тұрғыдан зерделеу барысында «діни философия» және «дін философиясы» ұғымдарын бір-бірінен ажырата білу маңызды. «Діни философия» әдетте белгілі бір діннің ішкі құрылымынан, сол діннің өз қағидаттары мен догмаларынан туындайтын философиялық идеялар жиынтығын білдіреді. Яғни, «діни философия» нақты бір конфессияның аясында пайда болған, оның догматикалық жүйесі мен сенім ұстанымдарына сүйенетін философиялық ойлау түрі. Мысалы, ортағасырлық мұсылман философиясында әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина еңбектерінде ислам дінінің негізгі идеяларын философиялық әдістермен ұштастыру арқылы «діни философияның» көріністерін байқауға болады. Бұл ой Ә.Нысанбаев., А.Қасабектің «Қазақ философиясының тарихы» атты еңбегінде байқалады [10].

Ал «дін философиясы» – дін феноменін сыртқы позициядан, яғни белгілі бір дінге тәуелсіз, философиялық рефлексия арқылы қарастыратын бағыт. Мұнда дін өзі зерттелетін объекті ретінде қаралып, оның мәні, мақсаты, ақиқатқа қатысы, моральдық өлшемдері, әлемдік өркениеттегі орны рационалды талдаудың нысанына айналады. Дін философиясы діннің ішкі догмаларын қабылдап қоймай, оларды ақыл таразысына салып, сыни тұрғыдан бағалайды. Бұл бағытта дін тек сенім жүйесі ретінде емес, адам мен әлемнің қарым-қатынасын айқындайтын, дүниетанымдық мәні бар құбылыс ретінде түсіндіріледі. Мұндай тәсіл әлемдік философияда, әсіресе батыс философиясында, кеңінен талқыланған.

Сонымен, «діни философия» дінді ішкі тұрғыдан мойындайтын, оның қағидаттарын философиялық пішінге келтіретін ой-жүйе болса, «дін философиясы» – дінді сыртын-ан, объективті, рационалды, көбіне догматикалық шектеулерден тәуелсіз зерделеуді көздейтін, дінді философиялық ұғымдар мен принциптер арқылы түсіндіретін бағыт.

Отандық философияда бұл айырмашылықты ескере отырып, дінді зерттеуге жаңа методологиялық мүмкіндіктер ашуға болады. Абай мен Сұлтанмахмұт сияқты ойшылдардың діни идеяларын «дін философиясы» ұғымы аясында қарастыру олардың шығармаларындағы дін мәнін рационалдық тұрғыда пайымдауға, дін мен қоғам, дін мен рухани даму арасындағы байланысты кеңінен ашуға септігін тигізеді.

Абайдың дін философиясы тұрғысындағы идеялары

Абай шығармашылығындағы дін мәселесін «дін философиясы» ұғымы арқылы талдау дін феноменін тек сенім мен ғұрып шеңберімен шектемей, оны адамзаттың рухани-танымдық ізденістері, моральдық қағидалары және адамгершілік идеалдарымен байланысты қарауға мүмкіндік береді. Абайдың дүниетанымдық негіздерін зерделеу оның дінге қатысты ой толғамдарының сыртқы діни амалдардан гөрі ішкі рухани жетілуге, имандылықтың

терең мәнін түсінуге бағытталғанын аңғартады. Мысалы, Г.Г. Барлыбаева Абайдың діни көзқарастарын зерттеу барысында оның дінді рухани жетілу мен адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудың негізі ретінде қарастырғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Барлыбаева Абай шығармашылығында діннің адам мен қоғамның моральдық дамуына, әділеттілік пен имандылыққа әсерін кеңінен талдайды және оны қазақ философиясының рухани жаңғыруындағы маңызды кезек ретінде бағалайды [11].

Абайдың философиялық жүйесінде ақыл, жүрек, қайрат бірлігі – оның дүниетанымдық платформасының тірек ұғымдары. Ақын адамның рухани жетілуін осы үш қасиеттің үндестігі арқылы көреді. Бұл арада «ақыл» – таным құралы, «жүрек» – мейірім мен махаббаттың қайнары, ал «қайрат» – әрекетке жетелейтін ерік күші. Мұндай ұштаған дінмен ұштастырылғанда, адам тек догматтық сенімге ғана емес, ішкі рухани кемелдікке жетелейтін имандылық жолын ұстануы тиіс деген түйін шығады. Абайдың 38-қара сөзінде ақын Алланы тануды ақылмен ұштастыра отырып, оны шын жүрекпен сүюді, әділет пен рақымға негізделген адамгершілік қасиеттерді жетілдіруді алға тартады. [12,113-142 б.б.] Ғ.Есім «Хакім Абай» еңбегінде Абайдың дүниетанымын талдай отырып, оның дінге қатысты ойларының иман мен ақылдың үйлесуіне негізделгенін атап көрсетеді: «Абайдың осы ойлары ортодоксиялық ислам шеңберінен асып жатыр. Ал алланы танудың мақсаты адамшылық, ізгілік туралы оилар тарқату деген түсінікте болған» [13, 96 б.].

Абай дінді адамның рухани кемелденуіндегі жетекші құралдардың бірі деп біледі. Дін адамды жаратылыстың түп мәнін тануға, өзіндік «менін» қалыптастыруға, ақиқат пен әділет жолына түсіруге көмектеседі. Ол дін арқылы адамгершілік, әділеттілік, мейірімділік сынды моральдық құндылықтарды өмірінің өзегіне айналдырады. Мәселен, Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде ақын дінді адамды имандылыққа баулитын, жақсылыққа шақыратын жоғарғы күшке сенім ретінде бейнелейді [14, 92 б.]. Мұнда діннің өзінгі қызметі – адамды рухани тұрғыдан жетілдіру, оның санасын аша түсу, сөйтіп ақиқатқа жетуге бағыттау. М. Әуезовтің Абай туралы монографиясында Абайдың дін арқылы адамдікінен биік моральдық өлшем ұсынғаны, соның арқасында жеке тұлғаның рухани өсуі мен халықтың ағартушылық дамуының байланысы көрсетілген [15].

Абай сыншылдығымен де көрінді, сыртқы діншілдікті, догматизмді, қараңғылық пен надандықты ашық сынады. Ол дінді тек сыртқы рәсімдерге байлап қою, құлшылықты бетперде үшін атқару, дін атын жамылып пайда табуды қатаң айыптады. Ақынның өлеңдері мен қара сөздерінде діннің тек ғұрыптық қырын ұстанып, ішкі рухани мәніне мән бермеген жандарды сын тезіне салған жолдары көптеп кездеседі. Бұған мысал ретінде 27-қара сөз [12, 83-87 бб.] бен 38-қара сөздерді [12, 113-142 бб.]

атауға болады. Осындай сыншылдық арқылы Абай діннің қоғам дамуына кедергі емес, керісінше, білім мен ғылыммен сабақтасып, өркениеттік ілгерілеуге қызмет етуін талап етеді. М. Мырзахметұлы бұл тұрғыда Абайдың дінді ағартушылық идеяларымен ұштастыра қарастырғанын, надандық пен жалқаулыққа негізделген жалған діншілдікті әшкерелегенін атап өтеді [8].

Абайдың дүниетанымының қалыптасу жолында ақынның санасында пайда болған танымдық олқылықтарды сол кезеңнің қазақ қоғамы мен әлеуметтік болмысынан іздеген жағдайда, оны түпкі себебіне терең бойлауға мүмкіндік туады. Абай дүниетанымындағы маңызды қайшылықтардың бірі – оның дінге деген көзқарасында көрінеді. Ақын, өз ойымен, сыншыл көзқараспен шындықтың түп негізін ашуға ұмтылғанымен, оның бұл әрекеті сол замандағы әлеуметтік орта мен қоғамдық сананың мешеулігі болады. Абайдың ойшылдығы мен сыншылдық көзқарасы, әсіресе, оны қоршаған ортасына қарама-қайшы тұрды. Өзіне бейімдеп кейін тарата берген қоғамның ықпалына қарамастан, ақын туған халқына қызмет етуді мақсат еткен. Абайдың озық ойлары мен көзқарастары сол дәуірдегі қоғамдық шектеулермен кедергіге ұшырайды. Алға ұмтылған қадамдарын уақыт өте келе қайта шегіндіріп, өзін қоршаған ортаның тар шеңбері арқылы шектелгенін аңғарамыз. Осыған байланысты, Абай шығармаларында жүйелі түрде қайталанып, терең мағынаға ие болатын ұғымдардың бірі – жанның табиғаты туралы көзқарасы болып табылады. Жанның сырын, оның табиғатын толық әрі терең түсінбейінше, Абайдың дүниетанымын толық ұғыну қиын».

Абайдың жиырма жетінші қара сөзінде айтылған: «Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың» [12], – деген сөздері Сократтың философиясымен ұқсас келеді. Дегенмен, Абайдың бұл ойы Сократтың пікірлерімен тек кейбір тұстарында ғана ұштасады. Абайдың пікірінше, жанның табиғаты мен оның пайда болуы туралы көзқарас Сократтың жан туралы айтқан ойларымен үндес. Абай жетінші қарасөзінде «Әзелде Құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқан» [12], – деп, адамның жанын хайуан жанынан жоғары қойған. Бұл сөз Сократтың «Жанның жарығы» ұғымымен ұқсас келетінін байқауға болады. Бірақ Абайдың «адамның жанын ірі жаратқан» деген сөзінде терең мағына жатыр. Мұнда адам жанын ерекше жаратудың мәні – адамның сыртқы дүниені түсіну қабілетінің жоғары болуы, яғни адамындағы жан қуатының күштілігі туралы айтылып тұр. Бұл тұрғыдан келгенде, Абайдың жан табиғаты туралы ойларының кейбір кемшіліктері де бар. Оның айтуынша, жанмен байланысты құбылыстарды түсіну сезім мүшелері арқылы жүзеге асады, ал солардың бейнесі санамызға объективті дүниенің сәулеленуі ретінде көрінеді. Бұл көзқарас бой-

ынша, ақыл, ой, сана сияқты рухани құбылыстар бізде сәулелену процесс арқылы пайда болады.

Абайдың дін жөніндегі ойларын «дін философиясы» ұғымы арқылы талдау оның дүниетанымын таза теологиялық түсініктен шығарып, философиялық кеңістікте қарауға жол ашады. Дін философиясы дінді тек догматтық негізден іздемей, оны рационалды, сыни, аксиологиялық, антропологиялық және моральдық өлшемдер аясында пайымдайды. Осы призмадан қарағанда, Абайдың дін туралы түсінігі – ұлттық дүниетанымды рухани байытуға арналған, білім мен ғылымға сүйенген, адамды тазару мен жетілу жолына салатын философиялық феномен. Басқаша айтқанда, Абай дінді моральдық-этикалық қағидалар жүйесі, рухани аксиология, адам болмысының мәнін ашуға ұмтылатын мәдени-танымдық құбылыс ретінде ұсынады.

Қорыта айтқанда, дін философиясы тұрғысынан Абайдың дін мәселесін қарастыру – оның ішкі мәнді түсінгенін, дінді ақыл, ғылым, әділет, ізгілік сынды құндылықтармен ұштастырғанын және сыртқы діншілдік пен догматизмді сынау арқылы дінді рухани кемелдікке жетелейтін құрал ретінде дәріптегенін айқындайды. Бұл тәсіл Абайды тек діни тұлға ретінде ғана емес, діннің терең философиялық негіздерін түсінген, оны жаңа танымдық биікте өрбіткен ойшыл ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Сұлтанмахмұттың дінге қатысты философиялық көзқарасы

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ХХ ғасыр басындағы шығармашылығы ұлттық сананың оянуы, ұлт-азаттық қозғалыстардың белең алуы, әлеуметтік өзгерістер мен ағартушылық үрдістер тұсында қалыптасты. Бұл тарихи-контекстуалды жағдай оның дін мәселесіне қатысты көзқарастарының сыншылдық сипатына әсер еткен басты факторлардың бірі болды. «Дін философиясы» ұғымы тұрғысынан Сұлтанмахмұт шығармашылығын талдау – діннің тек дәстүрлі сенімдер мен діни институттар жиынтығы емес, қоғамның рухани дамуы мен мәдени өркендеуін айқындайтын күрделі феномен екенін көрсетуге мүмкіндік береді.

ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамы отаршылдық қысымын сезініп, жаңа заман талаптарына ілесе алмай жатқан тұста ұлттық элита білім мен ағартушылықты алға тартып, халықтың көзін ашуға тырысты. Бұл кезеңде ұлттық әдебиеттегі ағартушы-демократиялық бағыт күшейіп, дін мәселесін дәстүрлі түсінуден алшақтап, оны сын тұрғысынан бағалауға деген ұмтылыс байқалды. Сұлтанмахмұт шығармашылығы дәл осы рухани серпіліс пен әлеуметтік өзгерістер аясында қалыптасты. Мәселен, С.Қирабаев өз еңбектерінде Сұлтанмахмұттың мұрасын ұлттық сана мен әлеуметтік оярудың әдеби көрінісі ретінде атап көрсете отыра, ақын шығармаларындағы сыншылдық сипаттың қоғамдық прогреске ұмтылыспен астасып жатқанын тілге тиек етеді [16].

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың дін мәселесіне қатысты ойлары оның шығармашылық мұрасында ерекше орын алады және қазақ қоғамының рухани жаңғыруы мен мәдени өрлеу жолындағы ізденістерінің айнасы болып табылады. Ақынның көзқарастары сол заманның әлеуметтік-саяси жағдайымен тығыз байланысты. XX ғасырдың басындағы отаршылдық жағдайында қазақ халқының ұлттық санасын ояту, әлеуметтік әділеттілік пен білімге негізделген қоғам құру мәселелері күн тәртібінде тұрды. Сұлтанмахмұт діннің рөлін осы контекстте қарастырып, оны қоғамды рухани артта қалушылықтан шығарудың құралы ретінде ұсынады. Оның пайымдауынша, діннің басты мақсаты – адам мен қоғамды жаңғырту, оларды рухани және интеллектуалдық тұрғыда жетілдіру. Ақынның шығармашылығы дінді рационалды рефлексия нысаны ретінде қарастырып, оның әлеуетін тереңірек түсінуге жол ашады.

Сұлтанмахмұттың «Дін», «Намаз», «Жұмақ», «Тозақ» сынды өлеңдері дінді тек сыртқы ғұрыптар мен догмалардың жиынтығы ретінде түсінетін ұстанымдарды ашық сынайды. Ол жалған діндарлықты, надандық пен фанатизмді, діни формализмді әшкерелей отырып, діннің рухани мәннен алшақтауы халықтың рухани құлдырауына әкелетінін көрсетеді. Ақын дінді адамды ішкі тазалыққа, әділеттілікке, ізгілікке жетелеуі тиіс рухани күш ретінде қабылдап, оны сыртқы рәсімдерге тәуелді етпек болған дінбасыларды, қараңғылықта қалған дін ұстанымдарын өткір тілмен әшкерелейді [17, 39-41 бб.].

Сұлтанмахмұт шығармаларында діннің рөлін қарастыру барысында оның «Дін» өлеңіндегі ойлары ерекше назар аударады [17, 39 б.]. Өлеңде діннің адамдарды ізгілікке, әділетке жетелеу міндеті баса көрсетіледі. Сонымен қатар, Сұлтанмахмұт жалған діндарлықтың зиянды салдарын, оның қоғамның рухани құндылықтарын әлсірететінін ерекше атап өтеді. Ол діннің шынайы мақсаты – рухани кемелденуге жету және әлеуметтік прогреске ықпал ету екендігін алға тартады. Бұл оның ағартушылық идеяларының негізгі бағыттарының бірі болды және дін философиясын түсінуге тың көзқарас қосты.

Надандық пен артта қалушылыққа қарсы күресуде Сұлтанмахмұт дінді біліммен, ғылыммен және өркениеттілікпен ұштастыруды қолдайды. Ақын діннің халықты меңіреу сенім күйінде ұстамай, оның санасын оятуға, ойлау қабілетін жетілдіруге, прогреске жетелеуге қабілетті болуы керек деген идеяны алға тартады. Мұнда дін тек сенім ғана емес, адамды рухани кемелдендіруге арналған интеллектуалдық қолдау ретінде ұсынылады. Надандықты жоюдың бір жолы – дінді ақыл-ойдың сүзгісінен өткізу, оны қоғам дамуына кедергі емес, керісінше, рухани негіз ету.

«Дін философиясы» дінді сыртқы құбылыс ретінде ғана емес, рационалды талдау нысаны ретінде ұғынуға негізделеді. Осы тұғырдан

Сұлтанмахмұт шығармашылығын зерделеу нәтижесінде ақынның дінге қарайғы көзқарасы тек ағартушылық идеялардың жиынтығы еместігі айқындалады. Ол дінді философиялық рефлексияға салып, оның қоғамдағы орны мен әлеуетін сыни тұрғыда бағалайды. Дін саласындағы догматизм мен формализмді сынау арқылы Сұлтанмахмұт діннің түпкі мақсатын – адамды рухани жетілдіру және оның өркениеттік дамуына ықпал ету идеясын алдыңғы орынға шығарады. Бұл оның дін мәселесін ұлттық сана эволюциясы мен мәдени өрлеудің ішкі факторы ретінде бағалағанын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, Сұлтанмахмұттың дін туралы көзқарастарын «дін философиясы» ұғымы негізінде талдау оның дінді сырттай бақылап, сыни рефлексияға салып, рухани құндылықтарды біліммен, өркениетпен сабақтастыруға деген ұмтылысын айқындай түседі. Бұл ұмтылыс ұлттың рухани өмірін жетілдіру, надандық пен тоқыраудан арылу жолдарын іздеу талабымен үндес, сондықтан да ақынның мұрасы ұлттық философиялық ойдың сапалы дамуына үлес қосатын құнды идеялық-танымдық қор болып табылады.

Абай мен Сұлтанмахмұттың көзқарастарын салыстырмалы талдау

Абай мен Сұлтанмахмұттың дінге қатысты көзқарастарын салыстыра талдау екі ойшылдың да дін феноменін тек сенім жүйесі ретінде ғана емес, рухани-адамгершілік құндылықтармен және қоғамның өркендеуімен тығыз байланыстыра қарастырғанын көрсетеді. Олар дінді философиялық рефлексияға сүйене отырып, ақыл, білім, имандылық, әділет, адамгершілік қағидаларымен ұштастыруға ұмтылды. Осы тұрғыдан алғанда, екеуінің де шығармашылық мұрасы қазақ ой-санасында «дін философиясы» бастауларының қалыптасуына маңызды үлес қосты.

Абай да, Сұлтанмахмұт та діннің рухани-адамгершілік мәніне басымдық берді. Екі ойшыл да сыртқы діншілдікті – яғни діни рәсімдер мен формализмге негізделген сенім нысандарын сынға алды. Мәселен, Абай сырттай ғана дін ұстағандарды, жүрегінде имансыз, тілінде ғана мұсылмандық барларды өткір сынаса, Сұлтанмахмұт дін атын жамылып, халықты қараңғылықта ұстауға тырысқандардың әрекеттерін әшкереледі. Мұндай сыншылдық олардың дінге қатысты ой-толғамдарының терең мазмұнын айқындап, діннің шынайы мақсаты адамды рухани кемелденуге жетелеу екенін көрсетті.

Бұл бағыттағы ортақ ұстанымды түсіндіру үшін М. Мырзахметұлының еңбектеріне жүгінуге болады. Зерттеуші Абайдың мұрасын қарастыра отырып, оның дінді адамгершілік пен әділеттілікке бастайтын ішкі рухани күш деп танығанын атап көрсетеді [8]. Ал Сұлтанмахмұт туралы С.Қирабаев өз еңбектерінде ақынның дінді халықтың ілгерілеуіне кедергі болып отырған керітартпа күштерден арылту арқылы

ұлттың рухани жаңғыруына үлес қосқысы келгенін айтады [16].

Абайдың дiн туралы ойлары негiзiнен моральдық-этикалық қырларға тереңдеу сипатымен ерекшеленедi. Ол дiндi ақыл, қайрат, жүрек ұштағаны арқылы түсiндiре отырып, адамдық болмысты iзгiлiкке, әдiлетке, имандылыққа тәрбиелеу құралы ретiнде қарастырды.

Ал Сұлтанмахмұттың дiнге деген көзқарасы ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік өзгерiстер аясында қалыптасты. Ол дiндi қоғамның рухани iлгерiлеуiне кедергi келтiрген жағдайда сынады, надандық пен жалған дiндарлықты ашық әшкереледi. Сұлтанмахмұттың сыншылдығы қоғамдағы әдiлетсiздiк пен артта қалушылықты жою, бiлiм мен ғылым арқылы ұлттық сананы жаңғырту жолындағы белсендi әрекеттермен астасып жатты. Мұнда оның дiн тақырыбына келуi әлеуметтік сынға, модернизациялық ұмтылыстарға көбiрек негiзделген.

Дiн философиясы дiндi рационалды, теориялық талдау нысаны ретiнде қарастырады. Осы контексте Абай мен Сұлтанмахмұттың дiнге қатысты идеяларын салыстыру олардың ортақ философиялық бағдарын айқындайды. Екi ойшыл да дiндi шынайы рухани құндылықтармен байланыстырды, бiлiм мен ақылдың дiн мәнін танудағы рөлiн мойындады, сыртқы дiншiлдiктi сынай отырып, дiннің iшкi рухани мазмұнына үңiлдi. Мұндай ұстаным дiндi тек сенімнің формальды көрiнiсi емес, адам мен қоғамның дамуына ықпал ететiн күрделi мәдени-рухани құбылыс деп тануға жол ашты.

Осылайша, Абай мен Сұлтанмахмұт шығармашылығын «дiн философиясы» тұрғысынан зерделеу нәтижесiнде олардың ұлттық философиялық ойда дiндi жаңа биiкке көтеруге ықпал еткенi байқалады. Олар дiндi тек дiни тәжiрибе деңгейiнде қалдырмай, оны моральдық-этикалық, рухани-аксиологиялық және әлеуметтік-философиялық ұстанымдармен байланыстыра бiлдi. Бұл олардың мұрасын заманауи философиялық дискурста енгізуге мүмкiндiк берiп, дiн философиясының ұлттық топырақта қалыптасуындағы сабақтастықты айқындады.

Қорытынды

Зерттеу барысында Абай мен Сұлтанмахмұт шығармашылығын «дiн философиясы» ұғымы арқылы талдау олардың дiнге қатысты сыншыл көзқарастарын жаңа қырынан ұғынуға мүмкiндiк бердi. Соловьева Г.Г. көрсеткендей, Абай шығармашылығында дiн – тек сыртқы ғұрыптар мен сенiм жүйесi емес, адамның iшкi рухани жетiлуi, моральдық кемелдiк пен әдiлеттiлiктiң негiзi ретiнде көрiнедi [18]. Осы тұрғыда, Абай мен Сұлтанмахмұттың дiнге қатысты сыншыл ұстанымы, сыртқы ришылдықты әшкерелеуi, дiндi iшкi рухани кемелденумен сабақтастыруы – қазақ ойындағы дiн философиясының бастапқы идеялық тұғырларын бекiте түстi.

Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу отандық философияда дiн мәселесiн жаңа интеллектуалдық деңгейде қарастырудың қажеттiлiгi мен мүмкiндiгiн көрсетедi. Дiн философиясы ұғымын қолданысқа енгiзу арқылы дiн феноменiн рационалды және сындалы талдау әдiстерiмен қарастырып, оның адамзат өркениетiндегi орны мен құндылығын кеңiрек түсiнуге болады. Практикалық маңыздылығы тұрғысынан, осындай талдау тәсiлi гуманитарлық ғылымдар саласында бiлiм алушылар мен зерттеушiлер үшiн дiнге қатысты ұғымдарды нақтылап, танымдық көкжиегiн кеңейтедi, қолданбалы салаларда (бiлiм, мәдени саясат, рухани даму стратегиялары) дiннің рөлiн дұрыс бағалауға көмектеседi.

Келешекте мұндай тәсiлдi басқа қазақ ойшылдарының мұрасына да қолдану – ғылыми iзденiстiң жаңа бағыттарын айқындайды. Мысалы, Шәкәрiм, Ахмет Байтұрсынұлы, Мiржақып Дулатұлы секiлдi тұлғалардың дiнге қатысты идеяларын дiн философиясы тұрғысынан саралау ұлттық философиялық ой тарихының тұтастай көрiнiсiн толықтыра едi. Сондай-ақ дiн мен адамгершiлiк мәселелерiн психология, социология, дiнтану, мәдениеттану сияқты түрлi ғылым салаларымен ұштастырып, интердисциплинарлық деңгейде зерттеу – дiннің көпқырлы болмысын одан әрi тереңдете түсiне отырып, бүгiнгi жаһандық құндылықтар кеңiстiгiнде қазақ ойының өзiндiк орны мен салмағын айқындауға мүмкiндiк бередi. Осылайша, алынған нәтижелер мен ұстанымдар ұлттық руханиятты жаңа сапаға көтеру жолындағы теориялық әрi тәжiрибелiк негiздердi кеңейтедi.

Әдебиеттер тiзiмi

- 1 Hick J. Philosophy of Religion. – Prentice-Hall, 1963. – 120 p.
- 2 Flew A., MacIntyre A. New Essays in Philosophical Theology. – SCM Press, 1955. – 312 p.
- 3 Aquinas T. Summa Theologica. – Benziger Bros., 1947. – 656 p.
- 4 Kant I. Religion within the Limits of Reason Alone. – Cambridge University Press, 1998. – 290 p.
- 5 Kierkegaard S. Fear and Trembling. – Penguin Classics, 1985. – 160 p.
- 6 Iqbal M. The Reconstruction of Religious Thought in Islam. – Stanford University Press, 2013. – 248 p.
- 7 Есім, Ф. Абай туралы философиялық трактат. – Алматы: Қазақ университетi, 2004. – 84 б.
- 8 Мырзахметұлы М. Абай және қазақтың ұлттық идеясы. – Алматы: Алаш, 2004. – 272 б.
- 9 Орынбеков М.С. Философские воззрения Абая. – Алматы: Бiлiм, 1995. – 136 с.
- 10 Нысанбаев Ә., Қасабек А. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы, 1995. – 160 б.
- 11 Барлыбаева Г.Г. Философская этика казахов. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения, 2018. – 276 с.
- 12 Құнанбаев Абай. Қарасөз (Факлия). 3-том. 10 томдық жинағы. – Семей, 2020. – 224 б.
- 13 Есім Ф. Хакiм Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.
- 14 Құнанбайұлы Абай. Шығармаларының екi томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 1. – 2005. – 296 б.

- 15 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым, 1967. – 320 б.
 16 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 300 б.
 17 Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы, бірінші том. – Алматы: Жібек жолы, 2002. – 176 б.
 18 Соловьева Г.Г. Абай о целостном человеке: единство Истины, Добра и Красоты // Әл-Фараби. – 2021. – №2 (74). – С. 18-33.

Transliteration

- 1 Hick J. Philosophy of Religion. – Prentice-Hall, 1963. – 120 p.
 2 Flew A., MacIntyre A. New Essays in Philosophical Theology. – SCM Press, 1955. – 312 p.
 3 Aquinas T. Summa Theologica. – Benziger Bros., 1947. – 656 p.
 4 Kant I. Religion within the Limits of Reason Alone. – Cambridge University Press, 1998. – 290 p.
 5 Kierkegaard S. Fear and Trembling. – Penguin Classics, 1985. – 160 p.
 6 Iqbal M. The Reconstruction of Religious Thought in Islam. – Stanford University Press, 2013. – 248 p.
 7 Esim, F. Abaj turaly filosofijalyk traktat [Philosophical treatise on Abai]. – Almaty: Kazak universiteti, 2004. – 84 b. (in Kaz)
 8 Myrzahmetuly M. Abaj zhane kazaktyn ulttyk idejasy [Abai and the Kazakh national idea]. – Almaty: Alash, 2004. – 272 b. (in Kaz)

- 9 Orynbekov M.S. Filosofskie vozzreniya Abaja [Philosophical Views of Abai]. – Almaty: Bilim, 1995. – 136 s. (in Russ)
 10 Nysanbaev A., Kasabek A. Kazak filosofijasynyn tarikh [istory of Kazakh philosophy.]. – Almaty, 1995. – 160 b. (in Kaz)
 11 Barlybaeva G.G. Filosofskaja jetika kazakhov [Philosophical Ethics of the Kazakhs]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya, 2018. – 276 s. (in Russ)
 12 Kunanbaev Abaj. Karasoz (Gaklija) [The Book of Words]. 3-tom. 10 tomдық zhinagy. – Semej, 2020. – 224 b. (in Kaz)
 13 Esim G. Hakim Abaj. – Astana: Foliant, 2012. – 400 b. (in Kaz)
 14 Kunanbajuly Abaj. Shygarmalarynyn eki tomдық tolyk zhinagy [Two-volume complete collection of his works]. – Almaty: Zhazushy. – T. 1. – 2005. – 296 b. (in Kaz)
 15 Auevov M. Abaj Kunanbaev. – Almaty: Gylym, 1967. – 320 b. (in Kaz)
 16 Kirabaev S. Adebiet zhane dauir talaby [literature and the demands of the era.]. – Almaty: Gylym, 1990. – 300 b. (in Kaz)
 17 Torajgyrov S. Ysh tomдық shygarmalar zhinagy, birinshi tom [Three-volume collection of works, first volume.]. – Almaty: Zhibek zholy, 2002. – 176 b. (in Kaz)
 18 Solov'eva G.G. Abaj o celostnom cheloveke: edinstvo Istiny, Dobra i Krasoty [Abai on the Holistic Man: the Unity of Truth, Goodness and Beauty] // Al-Farabi. – 2021. – №2 (74). – С. 18-33. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Расилхан Ербосинович Джуншеев</i>	доцент, философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5792-7582
<i>Мейірхан Жантайұлы Спанов</i>	доцент, философия ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: meir_filosof27@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-1695-7152
<i>Талғат Еркінұлы</i>	доцент, PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: erkinuly.t@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935
<i>Расилхан Ербосинович Джуншеев</i>	доцент, кандидат философских наук, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5792-7582
<i>Мейірхан Жантаевич Спанов</i>	доцент, кандидат философских наук, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, email: meir_filosof27@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-1695-7152
<i>Талғат Еркінұлы</i>	доцент, PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, email: erkinuly.t@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935
<i>Rassilkan Junsheyev</i>	Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, M. Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5792-7582
<i>Meiirkhan Spanov</i>	Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: meir_filosof27@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-1695-7152
<i>Talgat Erkinuly</i>	Associate Professor, PhD, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: erkinuly.t@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935

NATIONAL INTEREST AS A PHILOSOPHICAL CATEGORY: G7 IDEALS AND KAZAKHSTAN'S STRATEGIC IDENTITY

A.A. Kabdollanova

ABSTRACT

This article examines the concept of national interest not alone as a strategic or geopolitical necessity, but also as a philosophical conception shaped by various cultural identities, normative frameworks, and modes of discourse. In international relations, conventional realist and liberal perspectives often regard national interest as an objective determinant of power, security, or profit. This study contends that these concepts overlook the fundamental epistemological and ontological grounds that influence how nations define their interests and represent themselves globally. The article illustrates the divergent formation of national interest across various civilisational and geopolitical contexts by contrasting Kazakhstan's multi-vector, pluralist foreign policy with the Group of Seven's (G7) universalist normative framework that advocates for liberal democracy, individual human rights, market rationality, and a rule-based international order. The G7's normative framework, rooted in Enlightenment rationality and Western historical context, often presents its values as universally beneficial and superior to alternative value systems. Kazakhstan possesses a strategic identity centred on cultural pluralism, civilisational dialogue, and contextual autonomy. This positions it as a mediator between the East and West, as well as the North and South. The research indicates that Kazakhstan combats epistemic dependency by providing several approaches to modernity and global integration. It employs philosophical hermeneutics, critical discourse analysis, and comparative political theory. It neither only adheres to nor dismisses existing rules; it strives to reinterpret and negotiate them according to its distinct history and position in the world. The paper concludes by asserting that national identity should not be perceived as a fixed set of objectives dictated by systemic logic, but rather as a dynamic concept influenced by cultural factors over time. This perspective facilitates epistemic plurality in international thought and endorses the validity of non-Western contributions to global order and standards.

Key words: National Interest, G7, Kazakhstan, Political Philosophy, Strategic Identity, Pluralism, Soft Power.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent
Kabdollanova A.A.,
akabdollanova@gmail.com

Reference to this article:
Kabdollanova A.A. National Interest as a Philosophical Category: G7 Ideals and Kazakhstan's Strategic Identity // Adam Alemi. – 2025. – No.3 (103). – P. 38–44.

Ұлттық мүдде философиялық категория ретінде: G7 идеялары және Қазақстанның стратегиялық болмысы

Аңдатпа. Мақалада ұлттық мүдде ұғымы тек стратегиялық немесе геосаяси қажеттілік ретінде ғана емес, философиялық категория ретінде қарастырылады. Ол әртүрлі нормативтік жүйелермен, мәдени сәйкестіктермен және дискурстық практикалармен қалыптасады. Халықаралық қатынастардағы дәстүрлі реалистік және либералдық тәсілдер ұлттық мүддені көбінесе билік, қауіпсіздік немесе экономикалық пайда тұрғысынан объективті ұғым ретінде түсіндіреді. Алайда бұл зерттеуде мұндай көзқарастар эпистемологиялық және онтологиялық негіздерді елемейді деген тұжырым жасалады, өйткені дәл осы негіздер мемлекеттердің өз мүдделерін қалай анықтап, жаһандық деңгейде өзін қалай таныстыратынын айқындайды. G7 елдері ұстанатын универсалистік нормативтік модель либералдық демократияны, адам құқықтарын, нарықтық рационалдылықты және ережеге негізделген халықаралық тәртіпті алға тартады. Бұл модель Ағарту дәуірінің рационалдылығына және Батыстың тарихи тәжірибесіне негізделіп, өзінің құндылықтарын жаһандық нормалар ретінде ұсынуға бейім. Ал Қазақстанның көпвекторлы, плюралистік сыртқы саясаты, керісінше, ұлттық мүддені басқа мәдени-өркениеттік және геосаяси контексте қайта түсіндіруге мүмкіндік береді. Қазақстан өзінің стратегиялық келбетін мәдени плюрализмге, өркениеттер диалогына және контекстуалды егемендікке негіздей отырып, Шығыс пен Батыстың, Солтүстік пен Оңтүстіктің арасындағы көпір ретінде танытады. Мақалада философиялық герменевтика, сыни дискурс талдауы және салыстырмалы саяси теория қолданылып, Қазақстан G7 елдерінің нормативтік қысымына тек реакция танытпай, өзінің тарихи тәжірибесі мен геосаяси жағдайына сүйене отырып баламалы жаһандану жолдарын ұсынатыны дәлелденеді. Қазақстан үстем нормаларды не толық қабылдамайды, не түбегейлі жоққа шығармайды, керісінше, оларды қайта қарастырып, мағыналық келісім арқылы өз шеңберінде бейімдейді. Қорытындысында мақалада ұлттық мүдде – бұл халықаралық жүйенің қатып қалған логикасымен анықталатын тұрақты басымдықтар жиынтығы емес, тарихи, мәдени және мағыналық жағынан өзгермелі ұғым екені айтылған. Мұндай көзқарас халықаралық теорияда эпистемологиялық плюрализмге жол ашады және жаһандық тәртіпке Батысқа жатпайтын көзқарастар мен үлгілердің де толық құқықты үлес қоса алатынын мойындайды.

Түйін сөздер: ұлттық мүдде, G7, Қазақстан, саяси философия, стратегиялық болмыс, плюрализм, жұмсақ күш.

Национальный интерес как философская категория: идеалы G7 и стратегическая идентичность Казахстана

Аннотация. В статье рассматривается идея национального интереса не только как стратегической или геополитической необходимости, но и как философской категории, формируемой конкурирующими нормативными системами, культурными идентичностями и дискурсивными практиками. В рамках традиционных реалистских и либеральных теорий международных отношений национальный интерес часто воспринимается как объективная функция силы, безопасности или экономической выгоды. Однако автор отмечает, что такие подходы упускают из виду более глубокие эпистемологические и онтологические основания, определяющие, как государства формируют свои интересы и позиционируют себя в глобальном пространстве.

В статье проводится сравнение универсалистской нормативной модели «Группы семи» (G7), продвигающей либеральную демократию, права человека, рыночную рациональность и международный правопорядок, с многовекторной и плюралистичной внешней политикой Казахстана. Показано, как национальный интерес формируется в различных цивилизационных и геополитических контекстах. Нормативная модель G7, основанная на рациональности эпохи Просвещения и западном историческом опыте, склонна представлять свои ценности как универсальные и морально превосходящие. В противоположность этому, Казахстан строит свою стратегическую идентичность на культурном плюрализме, диалоге цивилизаций и контекстуальном суверенитете, позиционируя себя медиатором между Востоком и Западом, Севером и Югом.

Используя философскую герменевтику, критический дискурс-анализ и сравнительную политическую теорию, исследование демонстрирует, как Казахстан противостоит эпистемологической зависимости, выстраивая альтернативные пути модернизации и глобальной интеграции. Он не просто принимает или отвергает доминирующие нормы, а стремится их переосмыслить и переинтерпретировать через призму собственного исторического опыта и геополитического положения.

В заключение сделан вывод, что национальный интерес следует рассматривать не как фиксированный набор приоритетов, продиктованный логикой международной системы, а как динамичную, исторически и культурно обусловленную конструкцию. Такой подход открывает пространство для эпистемологического плюрализма в международной теории и подтверждает значимость неконвенциональных, включая незападные, вкладов в глобальный порядок и нормативность.

Ключевые слова: культура, архетипы, культурные архетипы, межкультурная коммуникация, коммуникативные модели, коммуникативные нормы, культура поведения.

Introduction

Political science and international relations have long been the fields where the idea of national interest has been studied. But in the last few decades, researchers have come to understand more about its philosophical roots, especially when it comes to ideas like sovereignty, identity, and value systems [1]. As the balance of power in the world changes, a country's national interest is no longer based only on military or economic factors. Instead, it is based on deeper ideological and cultural factors that shape how a country sees itself and its place in the world [2]. These new definitions call for a change away from objectivist and instrumentalist ways of thinking towards interpretive frameworks that take into account meaning, recognition, and political subjectivity.

In this case, the G7's goals of liberal democracy, a market economy, human rights, and a rules-based international order serve as both moral and strategic guides for how the world should interact with each other. These principles often act as tools of soft power, changing what people around the world expect and affecting how non-G7 states see themselves [3]. At the philosophical level, they are based on Enlightenment rationality and Kantian moral universalism, which assume that there is a shared moral framework and that history moves in a straight manner. But these assumptions bring up important questions: How universal can these values really be? And how do they connect with other ontologies and epistemes that come from non-Western traditions, diverse cosmologies, and post-imperial conditions?

Kazakhstan makes a strong argument for looking at these problems. Kazakhstan is a post-Soviet, multi-vector state with ties to both the East and

the West. It must constantly adjust its strategic identity in response to changing global challenges. Its foreign policy ideology stresses pragmatism, multilateralism, and cultural diversity - values that are similar to, but also go against, the G7's normative frameworks [4]. This positioning is not just a geopolitical balancing act; it is also a deeper ontological debate of what it means to be a nation in the face of normative inequalities. In this way, Charles Taylor's idea of "recognition" can help us understand Kazakhstan's path. This view says that identity is formed via interaction with others and their expectations. The goal of this article is to look into national interest as a philosophical idea by looking at how G7 norms and Kazakhstan's changing strategic identity affect each other. The article doesn't see national interest as a rational calculation or a permanent geopolitical need. Instead, it sees it as a historically contingent and culturally ingrained category that is formed by competing value systems, stories of modernity, and different ideas of what a decent life is.

The article uses an interdisciplinary framework that includes political philosophy, constructivist international relations theory, postcolonial theory, and critical epistemologies that try to move away from Eurocentric worldviews and bring back other ways of understanding global order that have been historically ignored. Within this framework, national interest becomes a phenomenological structure - a way of living in the world based on cultural memory, emotional attachments, and historical consciousness. It is also a hermeneutic process, in which the meanings of interest are understood, changed, and fought over in different ways of talking about them. Hans-Georg Gadamer's [2] focus on the historical horizon and interpretive openness is very important here: national inter-

est is not a fixed thing but a dialogical unfolding that is changed by time and the way people make meaning together.

The paper goes on to talk about postcolonial critiques of epistemic domination. People like Gayatri Spivak and Walter Dignolo [6] talk about how coloniality still exists in global knowledge systems and advocate for epistemic disobedience, which is not accepting Western categories as universally normative [5][6]. From this point of view, Kazakhstan's involvement with G7 standards is not only strategic, but also epistemological, as it means actively negotiating different ways of looking at the world and ways of knowing. The state's power comes not only from following policies, but also from being able to translate, mix, or oppose outside standards in ways that affirm its own unique nature. This method is new because it sees national interest as a place for philosophical disagreement instead of strategic agreement. The article goes against the idea that rationality is one thing and instead supports the idea of various rationalities - a variety of values and logics that states use to explain their strategic goals. This method is also founded on Alasdair MacIntyre's [5] tradition-based ethics, which says that national interest must be understood in the context of certain moral traditions and community stories.

In the end, the article adds to bigger discussions about epistemic justice, ontological pluralism, and how to think about international norms in a world that is no longer unipolar. Kazakhstan's changing identity, which is influenced by the legacy of Soviet modernity, Islamic cultural forms, Turkic heritage, and Eurasian connectivity, shows that national interest can be redefined not by accepting dominant ideas, but by having philosophical agency based on the idea that there are many civilisations. This new way of thinking has us think about not only what states want, but also how they figure out what is worth wanting.

Methodology

This study uses a qualitative, multidisciplinary approach based on philosophical analysis, discourse analysis, and comparative political theory. It wants to change the way people think about national interest from a static geopolitical category to a dynamic, context-sensitive idea formed by cultural identities, moral frameworks, and strategic narratives. Instead of seeing national interest as a set goal, this method looks at how it is built, fought over, and talked about in different epistemological and civilisational settings. The paper employs hermeneutic interpretation to look at how national interest is talked about in both Western (especially G7) and Kazakhstani discourses. This method focusses on how meaning is shaped by history and culture, and it lets you compare political writings, strategic doctrines, and policy narratives [1]. Hans-Georg Gadamer's and Paul Ricoeur's philosophical hermeneutics [2] and [9] help us understand national interest as a concept that changes through conversation and interpretive negotiation [2]. In

this view, political ideas like interest, identity, and sovereignty are not fixed signs but changing ideas whose meanings come out through the way they are understood in different situations. So, hermeneutic analysis is a great way to connect the meaning gaps between liberal internationalist ideas and modernities that are founded in culture. The idea of the "fusion of horizons" (Horizontverschmelzung) also helps us understand how frameworks that are based on history can either resonate or resist in conversations between people from different cultures.

Second, the study uses critical discourse analysis (CDA) to look at how G7 communiqués, foreign policy declarations, and Kazakhstan's strategic identity documents use language that makes claims about global order, legitimacy, and modernity. CDA is especially good at finding hidden power structures, knowledge hierarchies, and ideological assumptions in political language [3]. The study looks at the strategic vocabulary of official writings, such as "stability," "progress," "partnership," and "modernisation," to show how these discourses embed certain ideas about the ideal life and the appropriate way to run the world. The method is based on the work of Norman Fairclough and Teun A. van Dijk, who stress how important discourse is for maintaining social and political power. Here, Michel Foucault's theory of discourse and power/knowledge regimes adds to the method and lets us think more deeply about how language shapes political reality.

Third, a comparative normative analysis looks at the philosophical underpinnings of G7 foreign policy goals in connection to Kazakhstan's foreign policy ideas, such as its philosophy of multi-vector diplomacy, cultural sovereignty, and civilisational pluralism. This method shows both similarities and differences, which makes it possible to look at how different value systems work together and apart when it comes to defining national interest. Kazakhstan's unusual geopolitical position as a transitional state - part Eurasian, part post-Soviet, and part global - is given special attention because its identity can't be reduced to one ideological framework. The comparison is based on important philosophical ideas like universality vs. particularity, order vs. multiplicity, and autonomy vs. alignment. The study uses Isaiah Berlin's idea of value pluralism and Emmanuel Levinas's ethics of alterity to show how important it is to deal with differences without forcing them to fit into dominant norms.

In addition, the methodology is based on a critical epistemological approach that questions the existing hierarchies of knowledge in the field of international relations and tries to bring to the forefront perspectives that are often ignored by mainstream Western-centric scholarship. This approach emphasises the importance of listening to subaltern voices, acknowledging silenced narratives, and giving more weight to non-Western ontologies. Instead of copying the analytical distance of conventional IR scholarship, this study uses critical reflexivity, which means being aware of the re-

searcher's position and the fact that all theoretical interpretation is based on where the researcher is [5]. The normative goal is not to completely reject the G7's ideas, but to put them in context by putting them next to other global philosophical traditions as one way of looking at things, rather than as truths that apply to everyone.

The study uses Walter Mignolo [6]'s idea of the "pluriverse" to show that there are many valid ways of looking at the world that might affect international ethics and the establishment of interests.

The point of the article is not to judge foreign policy based on their results or efficacy, but to break out the philosophical categories and value assumptions that shape how countries interact with each other. In this way, it follows the tradition of political philosophy that puts the ideas behind global order ahead of its real-world effects. This helps us better comprehend how diverse cultural and political groups don't just accept or reject global norms, but also change, mix, and give them new meanings. Official documents from the G7 and the Government of Kazakhstan are the main sources. These include speeches, policy statements, foreign communications, and plans for strategic growth. People look at them as both literary and symbolic gestures of putting oneself in a certain place in the world. Political philosophy, international relations theory, and postcolonial critique are all examples of secondary sources. To avoid repeating dominant worldviews in the study of global politics, all resources are looked at through the lenses of epistemological diversity and critical reflexivity. The study hopes to add to a more nuanced understanding of Kazakhstan's foreign policy identity by using these three methods together. It also hopes to add to a broader theoretical rethinking of national interest as a category of political thought that is part of the complexity of a multipolar, post-hegemonic world.

Discussion

The G7 promotes ideas like liberal democracy, rule-based order, individual human rights, and market liberalism. These ideas come from Enlightenment rationality and modern Western political thinking. These ideas serve as both policy preferences and normative frameworks that make claims to universality [1]. The G7 supports these ideals as the standard for "responsible" states and global legitimacy through statements, development aid conditions, and leadership in global governance groups including the IMF, World Bank, and WTO [2]. These norms are not often imposed through force, but they are examples of soft power that affect the symbolic economy of international recognition. This is similar to a Kantian teleology of cosmopolitan order, which says that liberal norms are logically self-evident and ethically better. However, philosophers like Isaiah Berlin [1] have been increasingly questioning this kind of universalism. He argues for value pluralism, which is the idea that different, incompatible ideas of the ideal life

can exist without a single moral hierarchy. Dipesh Chakrabarty and Walter Dignolo are two postcolonial thinkers who say that Eurocentric claims to universality often hide power structures that have been in place for a long time. This is what Mignolo calls the "coloniality of power." These critiques call for a pluriversal approach to global ethics and politics, which means accepting that there are many different paths to modernity instead of assuming that there is only one. Kazakhstan, which sprang out of the post-Soviet era, has been active in global diplomacy and has a multi-vector foreign policy that tries to balance its ties with Western institutions, Russia, China, and the Islamic world [3]. Its strategic identity stresses civilisational discourse, cultural pluralism, and sovereignty. This is generally said to be different from being aligned with any one geopolitical group. So, Kazakhstan's national interest includes both practical issues and philosophical commitments to balance, inclusion, and contextual sovereignty [4]. It shows a mixed logic that doesn't fit into two categories and puts agency first when dealing with global discourses. Charles Taylor's idea of recognition can help us understand this. Kazakhstan wants not only geopolitical security but also to be recognised as a separate and distinct culture and history in world politics. To show the difference in philosophy, let's look at two political texts: The G7 2023 Hiroshima Leaders' Communiqué talks about "the rules-based international order," "freedom, democracy, and human rights," and a commitment to "global resilience through shared values" [5]. In his 2022 Address to the Nation, President Kassym-Jomart Tokayev said that "justice," "unity," and "prosperity" are the main ideas that guide Kazakhstan's development plan. He talked about his top goals, which included constructing a fair and responsible government, promoting national identity through cultural discussion and inclusivity, and making sure that foreign policy is balanced and based on multi-vector diplomacy and sovereign equality. These directions are in line with Kazakhstan's strategic identity and its commitment to both reforming its own country and being an active, pluralistic player on the world arena [6].

A critical discourse analysis shows that the ontological assumptions of each work are very different. The G7's rhetoric shows a universalist liberal teleology, which says that history is moving towards a single model of political rationality. Human rights and democratic governance are examples of political principles that are seen as necessary for genuine global engagement. Kazakhstan, on the other hand, sees diplomacy as a conversation between civilisations that are all equal. Norms aren't forced on people; they are negotiated. Sovereignty isn't only legal; it's also ontological, based on the right to establish your own developmental logic and symbolic identity. This idea is in line with Emmanuel Levinas's [4] ethics of alterity, which says that to really connect with the Other, you have to avoid becoming like them and promise to respect them in a dialogical way. What this means for diplomacy and global norms

is Kazakhstan's involvement in global groups like the UN, the OSCE, the Shanghai Cooperation Organisation, and the Organisation of Turkic States shows that it is trying to work with other sets of rules without giving up its strategic independence. This plan isn't just about politics; it's also about ideas. It is an attempt to overcome epistemic dependency by putting out different ideas about what is right, what is diplomatic, and what is development. Kazakhstan's focus on "balance" is not simply a strategy, but also a sign of a phenomenological view that values diversity and cohabitation.

Kazakhstan, for example, hosted the Congress of Leaders of World and Traditional Religions [14], which is different from the G7's focus on secular liberalism. This project is based on the idea of civilisational plurality and serves as a way to establish identity via action. It makes Kazakhstan not only a policy player, but also a normative subject that can determine its own agenda for debate, ethics, and living together [7]. These activities show that Kazakhstan's foreign policy is not value-neutral, but based on its own metaphysical beliefs. This is an attempt to define modernity outside of the liberal-secular framework. Kazakhstan's strategic relationships, such as its support for the Middle Corridor and involvement in China's Belt and Road Initiative, show another way of looking at globalisation that is based on economic realism, infrastructure connection, and cooperation between many countries. These programs work within a set of rules that are different from the G7's focus on democratic conditionality. Kazakhstan, on the other hand, focusses on reciprocity, non-interference, and the mutual benefit of working with different partners [8]. The G7, on the other hand, is more focused on value alignment when it comes to aid and investment.

Kazakhstan also fights against binary alignments by pushing the idea of the "Greater Eurasia" region. This is a discursive construct that challenges Euro-Atlantic centrism and supports the legitimacy of post-imperial identities. This way of thinking shows that you are aware of how power has been unevenly distributed in the past. It stresses that post-Soviet states cannot be fully incorporated into the Western liberal system or only seen as peripheral areas under the control of powerful states. Instead, they can tell many strategic stories based on history, culture, and location. Kazakhstan's foreign policy is therefore a place of conceptual sovereignty, where statehood is not only protected by boundaries but also by differences in knowledge.

In postmodern international relations, identity is not just a description; it is also a performance. States act out their identities through speech, diplomacy, and symbolic involvement [9]. Kazakhstan's strategic identity, which is moulded by its past as a former colony and its position between East and West, liberal and authoritarian, or developed and developing, goes against the grain of traditional binary categories. Kazakhstan is located at the crossroads of Eurasian civilisations. It uses its mix of cultures as a strength instead

of a weakness, and it doesn't become stuck on any one ideological axis while dealing with complicated international relationships. So, national interest is more than just a projection of monetary interests; it is also a negotiation of how we see ourselves within global systems of meaning. It shows that a state wants to not only survive or do well, but also to be seen on its own terms, through its own stories and ideas about the world. The G7 often tries to define what it means to be a "modern," "responsible," or "developed" state by projecting its own norms. These groups have hidden hierarchies of legitimacy and often hide other ways to modernise and get involved in politics.

This dynamic is similar to what Paul Ricoeur [9] said in his hermeneutics of selfhood, which says that identity is not set but narrative, coming out via actions of self-interpretation that happen over time and in conversation. Kazakhstan's strategic actions can be understood as a story that the country tells itself in order to deal with its past, its geopolitical limitations, and its hopes for the future. Kazakhstan's participation in many normative regimes creates a self that is dependent, plural, and reflective. This avoids both strict sovereignty and complete normative convergence. Kazakhstan fights against this kind of essentialization by having a multiple identity: one that accepts sovereignty while also accepting interdependence, and one that wants to be involved without losing its identity. It develops many diplomatic languages, including as liberal institutions, post-Soviet collaboration, Islamic diplomacy, and regional integration, all while keeping a consistent strategic narrative based on national context and civilisational debate. This approach is similar to Judith Butler's performative theory of identity and Stuart Hall's idea of cultural hybridity, both of which go against essentialist ideas of the self. Identity is no longer a solid essence; instead, it is a positioning strategy that is built in response to changing power structures and discursive settings. Kazakhstan's multifarious diplomacy is a type of strategic performativity in which the country's interests are carried out not through domination or imitation, but through differentiation and selective appropriation.

This resistance isn't a reaction; it's a creative one. It is an attempt to come up with a model of strategic identity that is both culturally based and related to the rest of the world. Kazakhstan does this to show that it has both political and philosophical power. It changes the rules for how to participate in the world system from the outside instead of the inside. This fits with Gayatri Spivak's suggestion to "strategically essentialise" identity so that we can change the way we talk about things while yet keeping a variety of ways of knowing. In this way, Kazakhstan is not only a part of global politics, but it is also a co-author of alternative modernities. This helps to make global norms more diverse and to change what it means to belong to the global community in the 21st century. From this point of view, Kazakhstan's foreign policy is

not just about aligning its interests with others; it is also a philosophical statement that states have the right to define modernity on their own terms and to take part in world-making from places of cultural diversity instead of geopolitical marginality.

Table 1 - Comparative Matrix of Normative Strategies: G7 Framework vs. Kazakhstan's Strategic Identity

Category	G7 Normative Framework	Kazakhstan Strategic Identity
Core Ideals	Liberal democracy, human rights, rule-based order	Multi-vector diplomacy, civilizational dialogue, sovereignty
Epistemology	Universalism	Pluralism
Diplomatic Mode	Norm exportation	Balanced engagement
Normative Framing	Conditionality	Contextual negotiation
Strategic Identity	Value-convergent	Value-agnostic / Multivalent

This comparison shows that we need to re-think national interest not just as a geopolitical calculation, but also tie it up with bigger stories and symbolic hierarchies that shape our civilisation. National interest is not a set doctrine based only on material interests; it is a changing expression of a state's worldview, historical memory, and moral goals. It shows how a country sees itself in the moral landscape of world politics and how it negotiates the parameters of its involvement in the international system. Kazakhstan's foreign policy is a good example of how governments can use epistemic plurality to have strategic agency by combining pragmatism with cultural sovereignty. Kazakhstan builds a kind of normative flexibility that can't be reduced to a single ideological model by intentionally working with several global power centres, including the West, the East, Islam, and the post-Soviet world. This plan lets it stay independent not only in terms of diplomatic affiliation but also in terms of meaning, identity, and legitimacy. This kind of stance goes against the liberal international order's normative asymmetry, which tries to make Western political and moral ideas universal. Kazakhstan doesn't completely reject this order; instead, it engages in it selectively, presenting its involvement as a conversation between civilisations that are equal instead of as surrender to a dominant norm-setter. This pluralist approach shows a deeper philosophical commitment to living together, recognising each other, and making global rules together. Kazakhstan is not just offering a regional strategy, but also a different way for the world to live together. This new way recognises power imbalances but aims to go past them through new ways of talking and ontological self-determination. This model helps to make

international norms more varied and adds to the intellectual lexicon of global politics.

Conclusion

The article that follows examines the concept of national interest not merely as a governmental instrument or strategic need, but also as a philosophical construct shaped by cultural identities, normative frameworks, and global epistemologies. When you compare the G7's universalist ideals with Kazakhstan's pluralist, multi-vector strategic identity, it becomes clear that national interest is not a neutral or fixed thing; it is built through language, is dependent on history, and is deeply rooted in a state's ontological worldview. The G7 supports a vision of international order based on liberal democracy, individual rights, and rules-based government. These ideas are important, yet they come from a Western way of thinking that is often thought to apply to the whole world. Their spread through institutions, development mechanisms, and diplomatic language is not only useful but also ideological, supporting a teleological picture of modernity founded on Enlightenment rationalism. Kazakhstan, on the other hand, bases its reaction on civilisational discourse, cultural autonomy, and the ability to change norms. Its foreign policy is based on contextualism, which means that it balances working with many power centres while keeping its strategic independence. Kazakhstan doesn't just accept global norms; it uses performative diplomacy to combine its Eurasian past, Islamic beliefs, and modern statecraft into a unique strategic identity. This identity is not antagonistic but different; it wants to coexist without being absorbed. This is similar to Levinasian ethics of difference, where the Other is not absorbed but met with respect.

Using hermeneutic and discourse-analytical methodologies, this study shows that Kazakhstan doesn't just respond to G7 normative pressure; it also expresses a different way of thinking about international participation that goes against relying on dominant Western ways of knowing. This way of looking at things is part of a bigger conceptual change in political theory and international relations (IR) that tries to challenge the importance of Eurocentric frameworks and bring back the intellectual legitimacy of non-Western political philosophy. In this light, the idea of national interest is not a single or standardised logic imposed by global power centres, but rather a dynamic and diverse construct that comes about via culturally ingrained processes of interpretation, negotiation, and self-definition. Philosophically moving national interest away from Western-centered frameworks opens up a broader view of global political life, one in which identity is negotiated rather than imposed and strategic autonomy is shaped by cultural memory, historical experience, and ontological self-definition. This change goes against the traditional international relations theory's ideas about how knowledge is organised, and it makes room for a global

ethics that includes many points of view, where various civilisations can work together without being forced to follow the rules of others.

In the end, Kazakhstan's story makes us think more broadly about how small and medium-sized countries may build significant strategic identities in a world where strong powers set the rules. It says that when you look at national interest from a philosophical point of view, it's not a single logic of survival or supremacy, but a dynamic field of meaning that is shaped by the interaction of power, value, and interpretation. In this way, national interest isn't only about where a country is in the world; it's also about who it is, what kind of world it wants to see, and how it interacts with other countries on the world stage. This new way of thinking has effects that go beyond Kazakhstan. It asks both researchers and politicians to reassess the structure of global standards, the validity of epistemic authority, and the basic conceptual bases of working together internationally. The future of world order may depend not on consensus around a single set of values, but on the capacity of diverse actors to sustain a dialogue across difference – one grounded not in normative hierarchy but in mutual intelligibility, narrative hospitality, and ontological humility.

References

1 Berlin I. *Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 118-172.

2 Congress of Leaders of World and Traditional Religions // [Electronic source] URL: <http://www.religions-congress.org> (the date of referring: 01.02.2024).

3 G7 Hiroshima Leaders' Communiqué. 2023. // [Electronic source] URL: <https://www.g7hiroshima.go.jp/documents/> (the date of referring: 11.12.2024).

4 Gadamer H.-G. *Truth and Method*. 2nd ed. – New York: Crossroad, 1989. – 594 p.

5 Tokayev K.K. Address by the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan: «A Fair State. One Nation. Prosperous Society» 2022. // [Electronic source] URL: <https://www.akorda.kz/en/addresses/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sektyabrya-2022-goda-429129> (the date of referring: 12.11.2024).

6 Levinas E. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. – Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969. – 284 p.

7 MacIntyre A. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1981. – 304 p.

8 Mignolo W. *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. – Durham: Duke University Press, 2011. – 408 p.

9 Morgenthau H. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. – New York: Knopf, 1948. – 516 p.

10 Nye J.S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. – New York: Public Affairs, 2004. – 206 p.

11 Ricoeur P. *Oneself as Another*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 364 p.

12 Said E. *Orientalism*. – New York: Pantheon Books, 1978. – 368 p.

13 Taylor C. *The Politics of Recognition*. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – Pp. 25-74.

14 Wendt A. *Social Theory of International Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 450 p.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Aigerim Kabdollanova

Candidate of PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: akabdollanova@gmail.ru, ORCID ID: 0000 0003-4100-6612

Айгерим Кабдолланова

PhD кандидаты, Әл-Фараби атындағы қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, email: akabdollanova@gmail.ru, ORCID ID: 0000 0003-4100-6612

Айгерим Кабдолланова

кандидат PhD, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: akabdollanova@gmail.ru, ORCID ID: 0000 0003-4100-6612

ДИЗАЙН-ОЙЛАУ – ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ РЕТІНДЕ

¹ Г.Б. Нұрадин, ² К.С. Ермагамбетова, ³ А.Е. Аккулиева

АҢДАТПА

Қазіргі уақытта қазақстандық жас ұрпақ әлем халықтарымен бірге дамуда, бірақ олардың көреген болуы үшін әлі де жетілмеген, тиісінше қалыптаспаған тетіктер бар. Мақалада дизайн-ойлау студенттердің перспективалық шешімдер қабылдауына оң ықпал ететін әдістеме ретінде ұсынылады және оны философия мен әлеуметтік-гуманитарлық пәндер арқылы беру мүмкіндігі көрсетіледі. Дизайн-ойлау технологиялық зерттеулерде ұтымды қолданылғанымен, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда сирек қолданылады. Егер дизайн-ойлау жоғары оқу орындарындағы «Философия» сынды негізгі пәнінің бағдарламасына еніп, оның басымдылығын негіздейтін контенттер өссе, онда ол әлеуметтік-гуманитарлық пәндерге еш кедергісіз еніп, ғылыми айналым арқылы тезірек таралуы мүмкін еді. Осы ойды негізге алған мақала авторлары дизайн-ойлаудың негізгі тұжырымдамалары мен процесін философия және әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту үшін қалай қолданылу қажеттілігін көрсетеді. Мақаланың басты түйіні – дизайн-ойлаудың сипаттамалары мен ерекшеліктерін анықтау және оның қазақстандық студенттердің проблемаларын шешу дағдыларын дамытудағы тетіктерді талқылау.

Түйін сөздер: дизайн-ойлау, дизайн процесс, дизайн философиясы, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер, әдістеме, проблема, құрылымдық модель.

¹ М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ермагамбетова К.С.,
e.kuralai@yandex.kz

Мақаланың сілтемесі:
Нұрадин Г.Б.,
Ермагамбетова К.С.,
Аккулиева А.Е. Дизайн-ойлау – философия және әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің әдістемесі ретінде // Адам әлемі. – 2025. – №3 (103). – Б. 45-53.

Дизайн-мышление как методология философии и социально-гуманитарных дисциплин

Аннотация. В настоящее время казахстанское молодое поколение развивается вместе с народами мира, но для того, чтобы они были дальновидными, есть еще несовершенные, соответственно, не сформированные механизмы. В статье предлагается дизайн-мышление как методология, положительно влияющая на принятие студентами перспективных решений, и демонстрируется возможность его передачи через философию и социально-гуманитарные дисциплины. Хотя дизайн-мышление рационально используется в технологических исследованиях, оно редко используется в социальных и гуманитарных науках. Если бы дизайн-мышление вошло в программу такой основной дисциплины, как «Философия» в вузах, и выросло бы число контентов, обосновывающее ее приоритет, то оно могло бы беспрепятственно проникнуть в социально-гуманитарные дисциплины и было бы возможно быстрее распространиться через научный оборот. Авторы статьи, в основу которой положена эта мысль, указывают на необходимость использования основных концепций и процесса дизайн-мышления для преподавания философии и социально-гуманитарных дисциплин. Ключевым моментом статьи является определение характеристик и особенностей дизайн-мышления и обсуждение его механизмов в развитии навыков решения проблем казахстанских студентов.

Ключевые слова: дизайн-мышление, дизайн-процесс, философия дизайна, социально-гуманитарные дисциплины, методология, проблема, структурная модель.

Design Thinking as a Methodology of Philosophy and Socio-Humanitarian Disciplines

Abstract. Currently, the Kazakh young generation is developing together with the peoples of the world, but in order for them to be far-sighted, there are still imperfect, respectively, unformed mechanisms. The article proposes design thinking as a methodology that positively influences students' decision-making, and demonstrates the possibility of its transfer through philosophy and socio-humanitarian disciplines. Although Design thinking is rationally used in technological research, it is rarely used in social sciences and humanities. If design thinking were included in the program of such a basic discipline as Philosophy in universities, and the content justifying its priority would grow, then it could easily penetrate into social and humanitarian disciplines and spread faster through scientific circulation. The authors of the article, which is based on this idea, point out the need to use the basic concepts and the process of design thinking for teaching philosophy and socio-humanitarian disciplines. The key point of the article is to identify the characteristics and features of design thinking and discuss its mechanisms in the development of problem-solving skills of Kazakhstani students.

Key words: Design Thinking, Design Process, Design Philosophy, Social and Humanitarian Disciplines, Methodology, Problem, Structural Model.

Kipicne

Дизайн-ойлау – эксперимент жасау, бақылау, модульдер құру, прототиптеу, визуализациялау, рефлексиялау, жобалау және қайта жобалау сынды әдіс-тәсілдердің басын біріктірген аналитикалық-шығармашылықты ауқымды процесс. Ұғымды ғылыми айналымға ендірген Стэнфорд университетінің машина құрастырушы, IDEO авторы, профессоры Дэвид Кэлли [1]. Бүгінде бұл идея барынша жетіліп Стэнфорд университетінің барлық деңгейдегі оқытушылары мен студенттеріне арналған «d.school» орталығына айналған. Арнайы дизайн институты ретінде құрылған «d.school» негізін қалаған Хассо Платтнер әрқашан мәселелерді шешу үшін әртүрлі пәндерді біріктіру және адамдарға шығармашылық сенімділікке жетуге көмектесу мақсатым [2] болды дейді. Адамдар табиғатынан шығармашыл тұлғалар, тек әлеуметтену жолында олардың шығармашылық деңгейі төмендейді немесе қараңғыланады, есесіне тұрмыстық қызметке көп көңіл бөлінеді. Кейде адамдар шығармашылық адамдар тек өнер мен спортта жетістікке жеткендер ғана, бұл жаратылыстың табиғи таңдауы деп ойлайды, бірақ «шығармашылықты ойлау» үшін оны ынталандыру керек деп ойламайды. Дизайн-ойлау процесі осындай ойлайтын адамдардың ойлауын өзгертуге, жаңа көзқарас құру және жетістікке жету арқылы олардың деңгейін көтеруге бағытталған практикалық философия.

Елімізде философия ғылымы теориялық, проблемалық тұрғыдан жоғары деңгейдегі зерттеулерге ие, алайда практикалық, әдістемелік зерттеулер жоқтың қасы. Осы себептен философия пәні философ емес мамандар үшін тартымдылығы мен қолданбалылығы төмен, қоғамдық қажеттілігі аз болып көрінеді. Егер, практикалық философияның орны мен рөлі студенттердің қалыпты өмір сүру даярлығын қалыптастыру үшін теориялық-әдіснамалық негізде анықталып, оның философиялық антропологиясының мәні нақтыланса, сонымен қатар, тиімділігі жоғары, жалпыға бірдей қолданысқа ыңғайлы құрылымдық-қызметтік метамоделі жасалса және жалпы әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің симбиозына ықпал ететін әдістемесі құрастырылып, ғылыми айналымға енгізілсе, онда, студенттердің сапалы өмір сүруіне, философияны өмір туралы ғылым ретінде практикалық бағытта қолдануға деген ынталары артып, дүниетаным мен дүниеге көзқарас мәселелерінен туындайтын жеке, жұптық, топтық және қоғамдық проблемалар көрсеткіші төмендеп, салауатты қоғам талаптарына сәйкестену үрдісі қарқын алар еді.

Әдіснама

Жариялымда ғылыми мақаланың негізгі өзегін құрайтын ақпаратты талдау және синтездеу әдістері, салыстырмалы әдіс, сондай-ақ индукция және дедукция әдісі қолданылды.

Дизайн-ойлау процесі бойынша жарияланған ғылыми мақалалар анықталып, рецензияланды. Тақырыпқа қатысты іздеу-жинау жұмыстарында пайдаланылған онлайн-мәліметтер базасы мен веб-сайттар келтірілді және сипатталды. Іздеудің негізгі бағыты әртүрлі іздеу терминдерін немесе кілт сөздерді қолдана отырып, толық мәтінді құжаттарға қол жеткізу болды. Дизайн-ойлау, дизайн-таным, дизайн-мінез-құлық, дизайн-зерттеу, дизайн-пайымдау, дизайн-жобалау, визуалды ойлау және прототиптеу сынды процестер материалдары тым ауқымды болды, алайда соңғы жылдардағы зерттеулерге басымдылық берілді. Зерттеудің негізгі бөлімінде тақырыпқа қатысты ғылыми әдебиеттерді талдау әдісі де ұтымды пайдаланылды. Дизайн-ойлау практикалық философияның бір тетігі. Мақалада практикалық философияның ғылыми айналымдағы орны мен рөліне басымдылық бере отырып, әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту әдістемесінің өзегіне айналдыру, философиялық білімді алу емес түсіну және оны өмірде тиімді қолдану нәтижелілігінің алғышарттары ұсынылды. Практикалық философияның қолданбалы философия болу мүмкіндігін қалыптастыру тетіктерінің бірі ретінде дизайн-ойлау процесі таңдалып, оған ғылыми-әдістемелік қолдау көрсетілді.

Дизайн-ойлау зерттеуінің практикалық құндылығы

Әр адам өзінше бір дизайнер, өз ойында дизайн құрастырушы, жобалаушы. Жеке сананың құдіреттілігі мен индивидуализмінің ерекшелігі сол – ол қандай ақпаратты қабылдаса да, өзін тек өз санасының жемісі арқылы ғана көрсете алады. Белгілі бір адам өзі жеке отырып жобалаған тамаша ойын биік жетістікке балауы мүмкін, алайда ол өз ойынан озық ойлы 3-4 адамның ортасында отырып оның соншалықты төмен немесе орташа екеніне көз жеткізуі мүмкін. Мен жалғыз отырып ойлағанда немесе жобалағанда неге өзгелер айтқан осы ойлар туралы мүлдем ойламағанмын деген ой келеді. Осындай жағдайлар арқылы бір бағытта ойлайтын озық ойлауы бар адамдардың немесе шартты түрде сарапшылардың бір тақырыпты талқылауы жобалау процесінде қаншалықты маңызды екенін түсінуге болады. Бұл ойымызға ғылымға алғаш рет «әдісті» енгізген Сократтың «ирония» (кекесін) әдісі жақсы мысалы бола алады. Сократ адамның жан дүниесінің терең мәнін ашып қана қоймай, сонымен бірге оны жетілдірудің жолын көрсетті. Оның жолы – ирония мен майевтика. Ирония дегеніміз – сұхбат барысында білмеген сияқты болып талқыланып жатқан мәселе жөніндегі қарсыда отырған адамның тұжырымдарының неше түрлі сұрақтар арқылы ішкі қайшылығын ашып, ең ақырында оны: «Менің білетінім – тек қана ештеңе білмейтінім», – деген ойға әкелу. Бірақ

мұнымен сұхбат бітпейді. Егер осы сатыда әңгіме бітсе, адам толығынан күмәнға батып, дүниеде не істерін, өзін қалай ұстайтынын білмес еді [3, 77 б.]. Демек, диалектикалық ой айқасында Сократтың ирония әдісіне жүгіну, ойланушының өз ойын бекітуге, тұжырымдауына ықпал етеді.

Ирония «симуляция» дегенді білдіреді. Біздің жағдайда бұл белгісіз ойын, қалжың немесе әскери қулық. Көптеген функциялардың ішінде Сократ жағынан әңгімелесушісін өзін өзі табуға мәжбүр еткен мақсат болған. Сөз немесе фактінің көмегімен оп-оңай, Сократ өзіне өз әңгімелесушісінің құмарлықпен берілген досының бетпердесін киіп, одан кеңес пен тәлім сұрай отырып, оның қабілеттіліктері және зор еңбектеріне сүйсінеді. Осы уақытта терең кіреберіс көрінбес бұлтарысқа айналады. Шындығында, қалжыңның артында нақты методикалық мақсат тұрады. Сонымен қатар, функционалдық кекесіндегі Сократтың әртүрлі бетпердесінің астынан өте маңызды білмеушілік, зұлматтықты көруге болады [4, 91 б.]. Демек, адам қанша білгір болғанымен ол тек бірнеше туыстас салаларды ғана қамти алады. Өз саласынан мүлдем басқа саланың білгірі айтқан жаңа ақпараттарды естіп ол өзін соншалықты білімді емес екендігіне көз жеткізеді. Білім дегеніміз түбіне дейін сарқып ішуге болатын бір құты су емес, оның шегіне немесе түбіне жету мүмкін емес. Сондықтанда білім өлшемі көбіне іс-әрекет өлшемімен бағаланады.

Әдістің түп-төркіні «эленхос» ұғымына келіп тіреледі, яғни сұхбаттасушының санасында бұрыннан қатып қалған ой-тұжырымын жібітіп, оның жаңа көзқарасқа деген қызығушылығын ояту арқылы әңгіме өрбіту деп түсінуге болады. Гуманитарлық бағыттағы пәндердің барлығы барлық мамандықта білім алып жатқан студенттерді тек ізгілік пен даналыққа, мейрімділік пен қайырымдылыққа, әділеттілік пен шыншылдыққа бағыттауы тиіс. Сократ өз өмірін осындай гумандық бағытқа байлаған адам, сондықтан оның әдістері студенттерді терең ойлануға, адамға қатысты ұсақ-түйек дүниелердің болмайтынына ең бастысы өмірде қандай мәселе кездессе де оның шешімі бар және ол ізгілікке негізделгені абзал деген қағидадан ұстануына ықпал ете алады [5, 43 б.]. Мәселенің анықтамасына назар аудару дизайн-ойлау процесінде аса маңыздылыққа ие, сондықтанда жобалаушы мәселенің анықтамасына таза философиялық тұрғыдан күмәнданған жөн. Күмәнді сөйлету үшін жобалаушы мәселенің анықтамасына қатысты жорамалдарды сәйкестендіреді, идеяларды генерациялайды, іріктейді және бағалауға басты назар аударады. Жобалаушының қажеттіліктері мен дизайнерлік критерийлері идеяларды қалыптастырудың негізі болып табылады, алайда дизайн-ойлау әдістемесінде түсінікке ұмтылу шешімдерге ұмтылудан гөрі бірінші тұрады. Осылайша, әдеттегі стандартты процестерден дизайн-ойлаудың айрықша ай-

ырмасы мәселенің әлсіз тұстарын анықтаудан гөрі мүмкіндіктерге баса назар аудару, дауласудан гөрі түсіністікке бой алдыру.

Дизайн-ойлау процесін түсіну үшін мына 4 сұрақ аса маңызды!

Бұл не? (what is) → Не болса? (what if) → Нендей қиындықтар? (what wows) → Не жұмыс істейді? (what works)

Бұл сұрақтарды қойған және оған жауап беру арқылы жалпы процестің мән-жайын ұғындыратын арнайы зерттеуші ғалымдар бар. Олар «Design Thinking for the Greater Good: Innovation in the Social Sector» [6] шамамен «Үлкен игілікке арналған дизайнерлік ойлау: әлеуметтік сектордағы инновациялар» деп аудармаланатын Jeanne Liedtka, Randy Salzman, Daisy Azer есімді ғалымдар. Осындай ғалымдардың ізденуі мен зерттеулерінің нәтижесінде әдістеме әлемі үнемі түрленіп, жаңарып және толығып тұрады.

Дизайн-ойлаудың басты әрі негізгі мақсаты – ұтымды әрі оңтайлы шешім қабылдау. Себебі, өмір сапасы қабылданған шешімдердің салдарларынан құралады. Дизайн-ойлау теориялық категорияларды санаға нақты жеткізу мен тез қабылдауды, терең ұғынуды, байыпты саралауды талап ететін болғандықтан жобалаушының түсіну мәселесін басты орынға қояды. Дизайн-ойлау процесінің құрылымдық мәніне үңілмес бұрын ғалымдардың зерттеулері мен іс-тәжірибелеріне жүгініп көрелік:

- Дизайн-ойлау процесінің АҚШ-тағы белді өкілдерінің бірі экономист Герберт Саймон «The Sciences of the Artificial» атты еңбегімен көпшілікке танымал. Ол дизайн-ойлау 3 негізгі фазаның айналасында жүреді, олар: шабыт, идея және іске асыру [6] деп негіздейді;

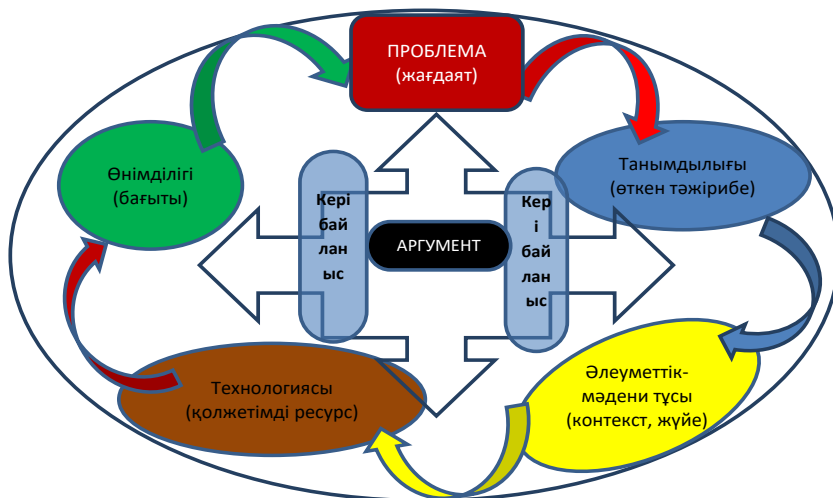
- Дизайн-ойлау процесінің шығармашылықты тәжірибе арқылы қалай жұмыс істейтінін зерттеген Ричард Бьюкененнің «Дизайн ойлаудағы зұлымдық мәселелер» [7] атты 1992 жылы жарық көрген жарияланымы бар. Онда ол дизайн-ойлау арқылы қуатты мүмкіндіктерді пайдалану мәселесін көтереді, тіпті соған шақырады;

- Дизайн-ойлаудың мінез-құлық, висцеральды және эмоционалды деп үш өлшемге бөліп оның эстетикалық аспектісін қарастырған Дональд Артур Норман [8] 2005 жылы бірқатар жариялымдар жариялады. Ол өз эксперименттерін жапондық ғалымдарды қайталау арқылы негіздеді. Эстетикалық талғамға сай дүниелердің пайдалануға ыңғайлы екенін дәлелдеді;

- «Жомарт ойлау: университет және қоғамдық игілік» атты жоғары оқу орындары арасында танымалдыққа ие Кэтлин Фицпатриктің [9] идеясы, жоғары білім бар адамдарды әлемді құтқарушы рөліне көтерді. Біз өзіміз өмір сүріп отырған жалғыз мекенді өзіміз жоқ етуге жол бермеу үшін жоғары оқу орындарындағы әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы білім беру бағдарламалары мен пәндері, сәйкесінше сол бағыттағы ғалымдар

мен білім алушылар жетекші рөлге ие болуы керек. Олар әлемді құтқаратын, жер мекеннің сақталуына қажетті моралдық қажеттіліктерді тоқтаусыз насихаттауы керек дегенді алға тартады. К.Фитцпариктің бұл ойы толыққанды құптауға және құптап ғана қоймай, оның шақыртуы бойынша әлемдік деңгейде біртұтас

болып жұмыс істеу үшін қажет. Осындай ірі ойларды мінбелерде, аудиторияларда жеткізу мүмкіндігін молайту үшін дизайн-ойлау сынды әдіснамалар қажеттілігі туындайды. Осы тұста дизайн-ойлаудың құрылымдық моделін анықтау қажеттілігі орын алады.

1 – сурет. Дизайн-ойлаудың құрылымдық моделі

Проблема – проблема бар және оны шешу қажет, егер проблема дер кезінде шешілмесе онда ол одан әрі күрделеніп, ауқымды болып кетуі мүмкін. Қандай проблема болмасын оның күрделілігі мен ауқымынан бұрын шешу тәсілі аса маңызды болып келеді. Проблеманы шешуге арналған тәсілді «жұмыс істейтін» немесе «жұмыс істемейтін» тәсіл деп екіге бөлуге болады. Алайда екі тәсілдің біреуін таңдау үшін адам өзінің бұрыннан қалыптасқан бейімдеулеріне жүгіне отырып таңдайды. Әрбір таңдау – таңдаушы үшін «жұмыс істейтін» тәсіл ретінде таңдалынады, іс-әрекет барысында ол өзінің жасырын тұрған сипатын көрсетеді. Таңдаушының проблеманы шешу процесіне дейінгі қалыптасқан бейімдеулері процесс барысында өзін-өзі үнемі әлеуметтік және эмоционалдық аспектілері тұрғысынан жақсырақ тануына алып келеді және оны үнемі жетілдіру қажеттілігін туындатады.

Танымдылығы – проблеманы шешуге ұмтылмас бұрын оның ішкі мазмұнына үңіліп оны жақыннан таныған дұрыс. Теориялық тұрғыдан проблеманың танымдылығы артқан сайын оны шешу үшін таңдаушы таңдау қажет тәсілге жақындай береді. Егер таңдаушының бұрыннан қалыптасқан бейімдеулері проблеманың мүмкіндіктері мен шектеулері кеңістігін көре алатындай деңгейде болса, онда таңдаушының «жұмыс істейтін» тәсілді таңдау болжамы үлкен. Егер проблемалық кеңістікті перефериялық көру деңгейі жеткіліксіз болса, онда оны жеткілікті деңгейге дейін көтеру үшін қандай нақты мазмұнды білімді қолдануым керек деген сауалға жауап іздеуге тура келеді.

Әлеуметтік-мәдени тұсы – проблема бір адамға тиесілі болғанымен ол міндетті түрде бірнеше адамға қатысты өрбиді. Демек, шартты түрде проблема бірнеше адамға тиесілі, оны шешу жолында адамның жалғыз болмауы маңызды. Алайда олар өздерін проблемаға ие болушылар қатарынан емес, жәй ғана қатысушы қатарынан көрулері мүмкін. Егер олар осы позицияда қалса, онда оларды жұмылдыру, ортақ, әрі «жұмыс істейтін» тәсілді тура таңдауға ат салыстыру қиынға соғады. Сондықтан да проблемаға қатысушы позициясындағыларды проблемаға ие позициясына ауыстыру үшін қалай жұмыс істеу қажеттілігі мен маңызды мүдделі тараптарды жобалау процесіне назар аудару қажет. Олармен тығыз қарым-қатынас орната отырып ынтымақтастықты қалай жақсартуым және жобаны алға жылғыту үшін қақтығыстарды қалай шешуім қажет, ал ол үшін қандай әлеуметтік-мәдени нормалардан хабардар болуым керек деген сауал төңірегінде жұмыс істелінеді.

Өнімділігі – проблеманы шешудегі басты мақсат – жақсы нәтижеге қол жеткізу, ал жақсы нәтижеге қол жеткізілген уақытта материалдық немесе материалдық емес өнімге де қол жеткізіледі. Бұл арада «Мен проблеманы оң нәтижеге қарай шешуім үшін қандай талаптарды орындауым керек? Тиімді талаптарды орындау үшін қандай жұмыс процестері ұтымды? Мен қандай нәтижелер немесе өнімдерге қол жеткізім келеді?» деген негізгі зерттеуші сұрағы қойылады.

Технологиясы – проблеманы дұрыс шешудің басты кілті оның қалай

орындалғанына немесе кімге бағытталғанына байланысты болады. Демек, кімге және қандай ақпарат көздері қарастырылып отырғанын іріктеу және сұрыптау қажеттілігі орын алады. Оған қоса ол ақпараттардың қолжетімдігі мен дәл қазіргі уақыттағы өзектілігі ескерілуі тиіс. Проблеманың шешу жолдарын тиімді және оңтайлы орындау үшін қолдану мүмкіндігі жоғары технологиялар таңдалынады. Жинақталған деректердің сенімділігі, нақтылығы мен тазалығы үнемі назарда болуы тиіс. Деректер мен ақпараттардан тұратын материалдардың алыну тілі мен оны пайдалану тілі де технологиялық маңыздылықты құрайды, одан бөлек, суреттерді, графикаларды, кестелер мен модельдерді түсіндірген және талдаған ақпаратты өңдеушінің өзі де және оны тұтынушылар да жақсы түсіне алуы шарт. Процесс нәтижелерін бұқаралық ақпарат құралдарға жариялау арқылы көпшіліктің көзқарасын анықтауға болады. Көпшілік мақұлдаған ақпараттың оң нәтиже, жақсы өнім беру мүмкіндігі жоғары.

Іс-әрекет – процестің барлық формасында іс-әрекет орын алады. Ол барлығын сүйемелдеп жүргенімен үнемі оң нәтижеге қол жеткізе алмайды, сондықтанда іс-әрекет

жоғарыда аталған формалармен бірге, сол бағытта әрекет еткенде ғана «жұмыс істейтін» тәсілге айналуы мүмкін.

Аргумент – процестің барлық формасына аса қажет, тіпті дизайн-ойлаудың негізгі өзегі десе де болады. Ол іс-әрекеттің нәтижелерін не қолдайды не болмаса жоғарыда келтірілген кез-келген формаға қайшылық туғызады. Қайшылық туындаған уақытта оны талдау қажеттілігі орын алады.

Кері байланыс – процестің әрбір формасының өз жұмысын аяқтар сәтінде оның дұрыс не бұрыстығын анықтау мақсатында қажет.

Дизайн-ойлау – адамның өз нәтижесін немесе өнімін елестете немесе көре алуына дизайн процесін бағыттау үшін қолданатын процесс. Процесті дизайн саяхаты деп атаса да болады. Дизайн-ойлаумен айналысудың басымдылығы қарапайым күтілетін нәтижелерден жоғары және бірнеше немесе әртүрлі болуы мүмкін. Дизайн-ойлау – бұл адамдардың қажеттіліктерін, технологияның мүмкіндіктерін және бизнестің табысты болуына қойылатын талаптарды біріктіру үшін дизайнердің құралдар жинағынан алынған инновацияға жақын адамға бағытталған көзқарас. Сондықтан дизайнды ойлаудың көптеген модельдері бар.

Кесте – 1. Дизайн-ойлау процесінің модельдер топтамасы

Модель құрастырушылар	Модель атауы	Модель кезеңдері	Модель принциптері
«d.school» – Стэнфорд университеті	Бес сатылы дизайнерлік ойлау моделі	Эмпатия, анықтау, идея, прототип, тестілеу	Әр кезеңнің икемді және итеративті болуға арналған. Дизайнерлердің қажет болған жағдайда кезеңдер арасында алға немесе артқа жылжуға мүмкіндіктері бар
«IDEO» – Стэнфорд университеті	3 «I» үш сатылы моделі	Шабыт, идея және іске асыру	Бұл жеңілдетілген нұсқа, алайда ол модельдің мазмұндық сипатын төмендетпейді
Британдық дизайн Кеңесі	Қос гаухар моделі	Ашу, анықтау, әзірлеу және жеткізу	Біріншіден екінші гаухарға өту арқылы мәселені шешу кезеңін анықтайды және шешімді генерациялайды
IBM Компаниясы	Үш циклдік жүйе	Бақылау, рефлексия және жасау	Дизайн-ойлаудың итеративті сипатын білдіреді, үздіксіз циклде қайталанатын және пайдаланушылардың нәтижелеріне назар аударады, үнемі қайта қарайды, әртүрлілікті қабылдайды
Google Ventures (GV)	Дизайн спринті	Түсіну, эскиз жасау, шешім қабылдау, прототиптеу және тексеру	Бұл жылдамдатылған нұсқа, алайда ол модельдің сапалық сипатын еш төмендетпейді. Жұмыстың коррекциялық бағытын жақсы қамтиды
Найджел Кросстың авторлық нұсқасы	4D Моделі	Үнілу, дәлелдеу, дайындау және орындау	Өнім өндіру мен өнеркәсіпті табысты жүргізу үшін қажетті дизайн-ойлау жүйесі ретінде қолданысқа ие
Кэмерон Норман Санс	Дизайн спираль шеңбері	Қабылдау, мағына, жарамдылығы, іске асыру	Бұл тірі жүйелерге арналған және көптеген басқа үлгілерге негізделген ішкі үлгі. Ол өз жұмысын эволюциялық, натуралдандырылған, динамикалық дизайн процесін көрсету арқылы ішінен басқарады

Жоғарыдағы топтамада берілген дизайн-ойлау процесінің модельдерін ұтымды қолданудың ең қарапайым, бірақ ең маңызды қадамы – оқу, оқыту, жаңа дүниелермен танысу, дүниеге көзқарасты кеңейтіп дүниетанымды

толықтыру арқылы ойларымызды және оған сәйкес іс-әрекеттерімізді өзгерту. Бұл әрекеттердің барлығы адамның нені қалағанын өзі үшін анық білгеннен басталады.

Дизайн-ойлау зерттеуінің білім беру саласындағы векторлық-қызметтік өрісі

Дизайн-ойлау ұғымының әдістеме ретінде қазақ тілді ғылыми айналымға, қала берді, әлемдік білім беру кеңістігінде де енгеніне көп уақыт болған жоқ. Бұл ұғымның тез қалыптасып, таралып кетпей жатқандығының бір себебі, оның тым ауқымдылығында. Әдістемелік дизайн – құрылымдық, жобалық, синтездік, эргономикалық, эстетикалық, инновациялық, комбинаторлық, экологиялық, футуристік [10, 96 с.] сынды көптеген компоненттерге ие. Әр компоненттің өзіндік кеңейтілген интегралды дизайнгерлік мәні бар. Дизайн-ойлау процесінің әрбір кезеңі білім беру процесінің шарттарына бейімделе отырып байланады. Нарықтық даму, төртінші өнеркәсіптік революция кезеңінде өнім табысты анықтайтын негізгі фактор болып табылады. Сондықтанда компаниялар, реттеу, басқару, жинау, өндіру, сату сынды негізгі қызметтерді жетілдіру үшін дизайн-ойлау процесіне бірден көшті. Отандық экономистердің пікірінше «Дизайн-ойлау – бұл пайдаланушының тереңдетілген түсінігіне негізделген инновациялық шешімдерді құру процесі. Өнімді құруға бағытталған бұл тәсіл немесе әдіс пайдаланушылардың тәжірибесіне терең бағытталған. Дизайн-ойлау зерттеу туралы емес, қызмет үрдісі жайлы. Ең бастысы, пайдаланушыны экспериментке тарту керек. Өнімді немесе қызметтің құрудың барлық үрдісінде кері байланыспен өзара әрекеттесу барысында клиенттің қажеттілігін ең жақсы түрде қанағаттандыруға болады» [11, 92 б.] .

Дизайн-ойлау білім беру саласына жәй, бірақ нақты қадамдармен еніп келеді. Отандық педагогтар «қазіргі балаларды қызықтыру оңай емес, алайда, оқушылардың тілдік дағдысын дизайн-ойлау әдісі арқылы дамыту өз нәтижесін береді деп ойлаймыз» [12, 15 б.] деген пікірде.

XXI ғасыр оқушыларына қажетті ең басты дағдылар – шығармашылық және сыни ойлау, қарым-қатынас жасай білу, яғни коммуникацияға түсіп, ұжымда жұмыс істей алу. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, көптеген балалардың жасырын келетін өзіндік әлеуеті бар. Олар: дарындылық, қажетті даму және қолдау шарттары болған жағдайда белгілі бір салада өзін-өзі көрсету [12, 14 б.]. Балалардың бірігіп жұмыс нәтижесін көрсетуі философиялық ойлау түйіндемесі бойынша құптарлық қадамға жатады. Көшбасшы болу, топтан ерекшелену педагогикалық тұрғыдан қолдау тапқанымен ол философиялық ойлау жүйесі бойынша екіұштылыққа ие.

Философиялық ойлау – жеке ізденіске жақын, сондықтанда адамның өзін-өзі таңдаған мамандығы арқылы анықтау үшін қажет. Себебі дизайн-ойлау өнімі арқылы технологиялық және формальды синтезді көруге болады. Әр түрлі дәуірлер мен мәдениеттерден табылған заттар, бұйымдар, жалпы мұралар сол кездің өзіндік шығармашылық қозғалыстарынан ха-

бар алуға және бағалауға мүмкіндік береді. Алынған немесе бізбен қабылданған дизайн формасын өз білімімізбен байланыстыру антропологиялық және әлеуметтік-мәдени жиынтығымен қоса алғанда «адам коды» туралы білімді бере алады.

Философия – өмір туралы ғылым және оның ең бірінші әрі ең маңызды сұрағы «Өмір мәні дегеніміз не?». Ары қарай дизайн-ойлау процесінің түсіну (эмпатия), анықтау (фокус), негіздеу, (идеяларды қалыптастыру), жобалау (генерация), тексеру (тест) сынды ең негізгі бес кезеңдік қағидасына жүгіне отырып жіктеп көрейік.

1. Түсіну кезеңі. Эмпатия. Бұл кезеңде адамның мәселені өзі үшін түсінуі, ал ол үшін сол тақырыпты жалпылама талқылауы қажет. Жер бетіндегі барлық адамдар өмір сүріп жатыр, біреу енді бастады, біреу қақ ортасында, біреуі аяғына жақын, енді біреулер өмірді қимайды, ал екінші біреулер одан әбден жалыққан. Қайсыбіреу өмірді жалған, қызықсыз деп есептесе, әлдебіреуі өмірді тамаша, қызыққа толы деп түсінеді. Өмір тек адам үшін ғана қажет, себебі оған «өмір» деп атау берген адамның өзі. Адам кім? Адам материя, ма, рух па, энергия ма? Мұндай сәтте философиялық түсінуге деген ұмтылысты эмпатия ұғымы жақсы бере алады. Біздің жағдайымызда эмпатия адамның сүрген немесе сүріп жатқан өмір тәжірибесінің кең ауқымын сипаттау үшін қолданылады. Адам қоғамда, адамдардың ортасында өмір сүргендіктен ол үнемі басқалардың эмоцияларына жауап береді не болмаса жауап алады. Біз көбіне өзге адамды көзімізбен көріп тұрған соң оны түсіну, яғни оған деген эмпатия оңай алынады деп ойлаймыз, біздің қателігіміз де осында. Осы процесте адамның мейірбандығы немесе қатігездігі оның осыған дейінгі жинаған өмірлік тәжірибе мұрағатына байланысты орын алады. Адамның өзімен бірге келіп, өзімен бірге кететін – ол өмір. Түсіну деңгейінің мүмкіндігі – өзінен шығару қызметі ретінде дизайнның жаңа сипаттамаларын, шекаралары мен құралдар жинағын тез өзгертеді.

2. Анықтау кезеңі. Фокустау. Бұл кезеңде бірінші кезеңдегі ақпараттарды түйіндеу, тұжырымдау және оның шешу жолдарына ерекше немесе бар ықыласпен қарау. Егер адам бар зейіні мен көңілін тек бір нәрсеге аударса, сол туралы өте көп ойласа, онда ол сол нәрседен міндетті түрде белгілі бір нәтиже шығарады. Біз көбіне шашыраңқы ойлаймыз және өзімізге нақты не қажет екендігін түсінбейміз. Біздің жағдайымызда өмір мәніне фокус жасау. Әр адамның жеке өмірі бірнеше өзге өмірлермен байланысты. Байланыстар әлсіз немесе өте берік болып келеді. Сіздің өміріңіздің мәнді болуы сіздің берік байланыстағы адамдарыңызға тікелей қатысты. Өмір сапасын көтеру үшін сіз өзіңізге не істеп жатқандығыңыз одан да маңызды. Саналы адам өз өмірін сапалы өткізуді ойлау керек. Сапалы өмірдің бірнеше нұсқаларын

қарастырып, ішінен потенциалы жоғары, орындалу мүмкіндігі зор нұсқаны таңдап алуға болады.

3. Негіздеу кезеңі. Идеяларды қалыптастыру. Бұл кезеңде екінші кезеңдегі таңдап алынған ең үздік нұсқаны ары қарай жетілдіру, идеялармен байыту мәселесі орын алады. Барлық идея, барлық ой міндетті түрде таңдалған нұсқадан шығуы және байытылып, жетілдіріліп қайта қайтып келуі тиіс. Біздің жағдайымызда екінші кезеңдегі таңдалған сапалы өмір нұсқасын қалыптастыру үшін оған 4 негізгі ірі даму бағыттарын енгізейік.

Біріншісі, адамның интеллектуалды дамуы. Күніне кемі бір сағат кітап оқу және оның уақытын ақырындап ұлғайту. Кітаптар жан-рын кезекке қою арқылы жан-жақты даму. Бір күн романтикалық кітап болса, келесі күн тарихи, үшінші күн мотивациялық, төртінші күн экономикалық т.б. оған қоса оқыған кітапты күн сайын конспектілеу, яғни жазу арқылы оқығанды түю, келген идеяларды қағаз бетіне түсіріп отыруды әдетке айналдыру, жоспар, тайм-менеджмент жасау т.т.

Екіншісі, адамның эмоционалды дамуы. Адам күніне орта есеппен кемі 5/6 адаммен тікелей немесе жанама контактке түседі. Адам тек танитын адамдарымен ғана қарым-қатынасқа түседі, сондықтан да тек сол адамдар ғана маңызды деген ой қате болып табылады. Адам өзге, танымайтын адамдармен тіпті визуалды контактын қадағалап отырғаны жөн. Сөйлеген сөз саптауы, дауыс ырғағы, бәрін қалыпқа келтіруді, жан-жағындағыларға жағымды эмоция қалдыруды, ешқандай ситуацияда да агрессия көрсетпей, конфликтке түспеуді қадағалай отырып дамуды мегзейді.

Үшіншісі, адамның рухани-эстетикалық дамуы. Адамның сыртқы келбеті, бейнесі барлығына көрініп тұратын болғандықтан біз көбіне сол сырт бейнеміздің әдемілігіне, тазалығына ден қоямыз, ал ішкі жан дүниені сырт көзбен көре алмағандықтан оны тек іс-әрекет арқылы бағамдаймыз. Алайда адамның сыртқы келбеті қаншалықты сұлу, сыртқы бейнесі соншалықты сымбатты болса да, ішкі дүниенің патшасы жанның рухани әлсіреуі қиынға түседі. Рухани дамудың тамыры өте тереңде жатыр, ол ұлтпен, тарихпен, халықтық тәрбиемен, табиғат сұлулығымен астасып жатыр. Сол себепті аталмыш дамуда күніне кемі бір рет классикалық музыка тыңдау, әсем суреттерді көру, үңілу, табиғатта серуендеу, ішкі жан-дүниеңмен, ішкі дауысыңмен тілдесу, жаратқанға деген махаббатты айқындау сынды тапсырмалар қатары кіреді.

Төртіншісі, адамның физикалық дамуы. Адамның күнделікті өмірдегі агрессив-асы, ішкі күйзелісі ешкімге, әсіресе өзіне еш кедергісін тигізбей сыртқа шығарудың тамаша жолдарының бірі – спорт. Спорт немесе дененің физикалық деңгейін көтеру, сапалы дене бітім жасау арқылы адамның өзіне деген сенімділігі артады және оны жан-жағындағылары мақұлдайды. Бұл дамудың

адам денсаулығын сақтауға деген көмегі зор.

Жоғарыда аталған төрт даму кезеңі арқылы өмір сапасының идеяларын қалыптастыруға мүмкіндік бар.

4. Жобалау кезеңі. Генерациялау, прототиптеу, эскиздеу. Бұл әдепкі үш кезеңнің дұрыстығы мен бұрыстығын бағалап, оны прототиптеу, генерациялау немесе эскиздеу кезеңі. Бұл осы кезге дейінгі қабылданған шешімдердің ұтымды не болмаса ұтымсыз екенін анықтайтын кезең. Біздің жағдайымызда әдепкі кезеңдердегі шешімдер орындалды ма және қаншалықты сапалы орындалып жатыр, нәтиже бар ма, егер жоқ болса онда не үшін деп ойлайсыз деген сұрақтарды өз-өзіңізге сан мәрте қоюға итермелейді. Егер қабылданған шешімдер өз ұтымдылығын дәлелдесе, онда оны жетілдіру мақсатында прототиптеу қажет, ал егер олай болмаса, онда әдепкі кезеңдерге қайта оралу қажеттілігін де прототиптеу қажеттілігі туындайды.

5. Тексеру немесе сыннан өткізу кезеңі. Тестілеу. Бұл соңғы кезең ретінде барлығын сынау, қайта қарау, талдау, бөлшектеп саралауға жауап береді және жетілдіру үшін үнемі әдепкі кезеңдерге қайта оралудың нақты жолын көрсете алады. Біздің жағдайымызда екінші, яғни анықтау кезеңіндегі таңдалған нұсқаны жіті тексеріп, қай жерінің немесе бөлшегінің жұмыс істемегенін немесе бар қарқынмен істемегенін анықтау және оның шешу жолдарын енгізіп белгілі бір уақыт өткен соң қайта келу. Бұл соңғы кезең нақты жетістікке жетіп, проблеманы толықтай шешкенше өзекті болып табылады.

Дизайн-ойлау процесін заманауи педагогикалық әдістермен біріктіру мәселесі отандық ғылыми айналымда аз көлемде қарастырылғанымен, философия саласында бұл бағыт әлі жетілмеген. Бүгінгі таңда отандық әлеуметтік-гуманитарлық білім беру саласындағы әлемдік үрдістерге сәйкес өзекті және уақтылы тақырыпты дамыту және оқытудың инновациялық және интеграцияланған тәсілдеріне ғылыми көзқарас туғызу мақала авторларының ғылыми жобалық зерттеуі болып табылады. Зерттеудің гипотезалары, идеялары мен күтілетін нәтижелері перспективалы болады деп күтілуде, себебі практикалық философияны оқытудың заманауи әдістерімен интеграциялау жоғары білім беру саласында жаңа перспективалар мен жетілдірулер әкелуі мүмкін.

Қазіргі таңда әлем халықтары мазасыз күйде, жер бетінде саяси тыныштық жоғалған жағдайда, әлемдік дағдарыстар, болашақтың белгісіздігі адамдардың өз құндылықтары мен сенімдерін, өмірлік басымдылықтары мен ұстанымдарын қайта қарауға мәжбүр етіп отыр. Алайда өмірден жаңа мән мен жаңа мағына, жаңа бағдар іздеу үшін не істеу қажет? Негізінен бұл жаңа өмірлік сұрау емес, әр тарихи кезеңдерде адамдар осы сауалдарға бас қатыратын, үнемі жаңашылдықты іздейтін, алайда оларға осы функцияны атқаратын ру-

хани күштер үнемі көмектесіп, сұрауларын қанағаттандырып отыратын. Қазір бұл функцияны атқаратын күштер қатары әлдеқайда көп, сәйкесінше адамзат алдында таңдау көп. Таңдаудың көп болуының өзіндік оң және теріс жақтары бар. Бүгінгі күні практикалық философия таңдау ассортиментінің ішіне еніп адамның ішкі сұрауын қанағаттандырудың жаңа әрі шешімді жолын нұсқап тұр.

Әлемдік жаңашыл философ-ғалымдарының пайымдауынша практикалық философия жуық арада трендке айналады, себебі ол тек адамның өзін-өзі ғана емес, әлемді тереңірек түсіну жолдарын ұсына алады. Теориядан практикаға қарай ойысып қолданбалы психология жасаған психолог-коучтар мыңдаған аудиторияларды өзіне бағындыратын техникалар мен тактикалық құралдар қалыптастырып, әлеуметтік порталдарды түгел жаулап алған болатын. Сол психолог-коуч, психолог-тренер орындарын философтар басуы немесе қатар жүруі мүмкін деген болжамдар бар. Практикалық философия – ұзақ мерзімді перспективада тұрақтылыққа ие болу үшін «өмірлік стратегия» жасауға, қоғам сұранысын қанағаттандыратын этикалық компоненттер жинақтауға, рухани бағдарлар матрицасын құруға, эмоционалдық баланс түзуге, метафизикалық деңгейді көтеруге, белгісіздікті айқындауға, философиялық сұрақтар палитрасын ашуға, перефериялық көруге, әлемді жаңа қабылдаулармен толықтыруға көмектесуге келеді.

Қорытынды

Қаншалықты қарапайым қағида болса да процесс барысында ұмытылып не болмаса түсініле алмайтын негізгі принциптердің бірі – адамның өмірге өмір сүру үшін келуі. Адам өмір сүру барысында өзі үшін маңызды дүниелерді іздеп, оны ойлап тауып арпалысып жүріп ең негізгі қағидадан ажырап қалады. Адамдар өмір сүрудің мәнін іздеген сайын адасып, оны қалай күрделендіріп алғанын өзі байқамайды. Адамдар өміріндегі болып жатқан оқиғаларды проблема ретінде қарайды және оны үнемі шешуге әрекет етеді, алайда адам қоғамда, яғни түрлі қарым-қатынастардың ортасында өмір сүргендіктен оның қиылыс нүктелері таусылмайды. Егер әрбір адам өз өміріндегі ірілі-ұсақты проблемалардың барлығын ойша сызып тастаса, ол немен айналысар еді. Дизайн-ойлау адамның өз өмірін өзі қиындатпай жағдаяттарды оңай шешуге, проблемамен күресуге емес, түсінуге шақырады.

Мақаланың негізгі мақсаты дизайн-ойлау процесін модельдеп, алдымен философияға, ары қарай философия арқылы әлеуметтік-гуманитарлық пәндерге кеңінен тарату болатын. Реттілігімен бергенде: дизайн-ойлау процесін диагностикалау аппаратын модельдеу → пилоттық эксперименттік диагностикалау процесі → ақпараттарды өңдеу → модельді жетілдіру → ғылыми айналымға ендіру. Бұл практикалық философияның бір

бөлігі ғана. Қазіргі таңда зерттеу нысанына айналып отырған практикалық философия – тұжырымдардың негіздемесі, мәселені одан әрі зерттеу перспективалары болып отыр.

Қазіргі заманғы оқыту әдістемесінің жаңарған форматтарының бірі «Дизайн-оқыту», «дизайн-ойлаудан» философия да тыс бола алмайды. Ол бір қырынан алғанда, философиялық білімдердің күрделілігін қарапайымдандырып түсіндіруге ықпал етсе, екінші қырынан алғанда мол ақпарат қорларын білім алушылардың оңай қабылдауы үшін тиімді әдістемесі болып саналады. Үшінші артықшылығы философияның табиғатына тән болып есептелетін визуалды есте қалдыру қағидасына сүйенеді.

Қаржыландыру

Мақала ЖТН AP23485390 «Практикалық философия – әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытудағы интегралды білім беру мен дизайн-ойлаудың тұжырымдамалық метамоделі» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Kelley D. // [Электронды ресурсы] URL: https://web.stanford.edu/group/dschool/people/team_david_kelley.html (Қаралған күні: 01.08.2024)
- 2 Hasso Plattner Institute of Design (d.school) // [Электронды ресурсы] URL: <https://vpge.stanford.edu/partners/hasso-plattner-institute-design-dschool> (Қаралған күні: 01.08.2024)
- 3 Мырзалы С. Философия. Толықтырылып, түзетіліп шығарылған басылым. – Алматы: «Бастау» баспасы, 2017. – 648 б.
- 4 Реале Дж., Антисери Д. Батыс философиясы: бастауынан бүгінгі күнге дейін: Оқулық. – Алматы: 2012. – 628 б.
- 5 Нұрадин Г.Б. Практикалық философия. «Философия» пәні бойынша философиялық емес және қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы білім беру бағдарламаларының оқытушылары мен студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: ЖШС Лантар Трейд, 2021. – 234 б.
- 6 Liedtka J., Salzman R., Azer D. Design Thinking for the Greater Good: Innovation in the Social Sector. – Columbia Business School Publishing. 2017. – 352 p.
- 7 Buchanan R. Wicked Problems in Design Thinking // Design Issues. – 1992. – Vol. 8, No. 2. – Pp. 5-21.
- 8 Norman D.A. Emotional Design. Why We Love (or Hate) Everyday Things. – Basic books. A member of the perouse books group New York. – 2004. – 257 p.
- 9 Fitzpatrick K. Generous Thinking: Introduction in writing // [Электронды ресурсы] URL: <http://www.plannedobsolescence.net/generous-thinking-introduction/> (Қаралған күні: 01.08.2024)
- 10 Кудряков С.А. Транспрофессиональная подготовка современных специалистов: миф или реальная необходимость // Изв. С.-Петерб. гос. электро-техн. ун-та ЛЭТИ. – 2014. – № 8. – С. 94–98.
- 11 Саханова Г.Б., Измаханова А.К. Кәсіпкерлікте дизайн-ойлау әдісін қолдану // «Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы. – 2019. – № 4(84). – 91-95 бб.
- 12 Рахметова Р.С., Жанғазы А.А. «Дизайн-ойлау» әдісі арқылы оқушылардың шығармашылық ойлауын жетілдіру // ОҚМПУ Хабаршысы – Вестник ЮКГУ. – 2021. – № 2 (28). – 14-24 бб.

Transliteration

1 Kelley D. // [Jelektrondy resurs] URL: https://web.stanford.edu/group/dschool/people/team_david_kelley.html (Karalghan kuni: 01.08.2024)

2 Hasso Plattner Institute of Design (d.school) // [Jelektrondy resurs] URL: <https://vpge.stanford.edu/partners/hasso-plattner-institute-design-dschool> (Karalghan kuni: 01.08.2024)

3 Myrzaly S. Filosofija [Philosophy]. Tolyktyrylyp, tuzetilip shygarylgan basylym. – Almaty: «Bastau» baspasy, 2017. – 648 b. (in Kaz)

4 Reale Dzh., Antiseri D. Batys filosofijasy: bastauynan bugingi kunge dejin: Okulyk [Western philosophy: from its beginnings to the present day: Textbook]. – Almaty: 2012. – 628 b. (in Kaz)

5 Nuradin G.B. Praktikalnyk filosofija [Practical philosophy]. «Filosofija» pani bojynsha filosofijalyk emes zhane kogamdyk-gumanitaryk bagyttagy bilim beru bagdarlamalarynyn okytushylary men studentterine arналган oku kuraly. – Almaty: ZhShS Lantar Trejd, 2021. – 234 b. (in Kaz)

6 Liedtka J., Salzman R., Azer D. Design Thinking for the Greater Good: Innovation in the Social Sector. – Columbia Business School Publishing. 2017. – 352 p.

7 Buchanan R. Wicked Problems in Design Thinking // Design Issues. – 1992. – Vol. 8, No. 2, – Pp. 5-21.

8 Norman D.A. Emotional Design. Why We Love (or Hate) Everyday Things. – Basic books. A member of the perseus books group New York. – 2004. – 257 p.

9 Fitzpatrick K. Generous Thinking: Introduction in writing // [Jelektrondy resurs]. URL: <http://www.plannedobsolescence.net/generous-thinking-introduction/> (Karalghan kuni: 01.08.2024)

10 Kudrjakov S.A. Transprofessional'naja podgotovka sovremennykh specialistov: mif ili real'naja neobhodimost' [Transprofessional training of modern specialists: a myth or a real necessity] // Izv. S.-Peterb. gos. jelektrrotehn. un-ta LJeTI. – 2014. – № 8. – S. 94–98. (in Russ)

11 Sahanova G.B., Izmahanova A.K. Kasipkerlikte dizajn-ojлаu adisin koldanu [Application of the design thinking method in entrepreneurship] // «Turan» universitetinin habarshysy» gylymi zhurnaly. – 2019. – № 4(84). – 91-95 bb. (in Kaz)

12 Rahmetova R.S., Zhangazy A.A. «Dizajn-ojлаu» adisi arkyly okushylardyyn shygarmashylyk ojлаuyn zhetildiru [Improving students' creative thinking through the «Design Thinking» method] // OKMPU Habarshysy – Vestnik JuKGPU. – 2021. – № 2 (28). – 14-24 bb. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гүлхан Нұрадин Болатқызы	қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан, email: gnuradin@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4067-9831
Куралай Сергабыловна Ермагамбетова	кафедра доценті м.а., PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: e.kuralai@yandex.kz, ORCID ID: 0000-0002-1620-5794
Әсия Ертайқызы Ақкулиева	PhD докторант, философия ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: akkulieva_asiya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6050-7389
Гүлхан Болатқызы Нұрадин	ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан, email: gnuradin@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4067-9831
Куралай Сергабыловна Ермагамбетова	и. о. доцента кафедры, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, email: e.kuralai@yandex.kz, ORCID ID: 0000-0002-1620-5794
Асия Ертаевна Ақкулиева	PhD докторант, магистр философских наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: akkulieva_asiya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6050-7389
Gulkhan Nuradin	Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, M.H. Dulati Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan, email: gnuradin@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4067-9831
Kuralai Yermagambetova	Acting Associate Professor, PhD, L. N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: e.kuralai@yandex.kz, ORCID ID: 0000-0002-1620-5794
Asia Akkulieva	PhD Student Master of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: akkulieva_asiya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6050-7389

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АЯСЫНДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУЫ

¹М.Ө. Насимов, ²А.Ғ. Сабитов

АНДАТПА

Берілген мақалада жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы, дәстүрлі мәдени нормалар мен цифрлық дәуірдегі киберәлеуметтену нәтижесінде қалыптасатын құндылықтар арасындағы күрделі өзара әрекеттесу зерттеледі. Мақалада қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени шарттары жеке тұлғаны қалыптастыру үшін қандай қиындықтар мен мүмкіндіктер ұсынатыны көрсетіледі. Зерттеу цифрлық ортаның құндылықтарды дамытуға ықпалын зерделеп, киберәлеуметтенудің трансформациялық күш ретіндегі рөлін белгілейді. Дәстүрлі және инновациялық құндылықтар интеграциясын зерттей отырып, мақала азаматтардың осы бәсекелес құндылықтар жүйесіндегі көзқарастар тетіктері туралы түсінік береді. Сондай-ақ көзқарастар, мінез-құлық пен өзін-өзі бағалауды қалыптастырудағы цифрлық ортаның рөлі дәйектеліп, оның өзіндік рефлексия және шешім қабылдау процестеріне әсері айқындалады. Зерттеу барысында диалектикалық салыстырмалы және сандық әдістерге ерекше көңіл бөлінді, бастапқы деректерді жинауға әлеуметтанулық сауалнама негіз болды. Осы пәнаралық зерттеу жұмысы тез өзгеретін мәдени және технологиялық ортада өзін-өзі анықтау динамикасын түсінуге ықпал жасайды. Зерттеу нәтижелері дәстүр мен инновацияның жеке тұлғаға қосарлы әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және цифрлық дәуірдегі өзін-өзі анықтаудың күрделілігі туралы құнды түсініктер қалыптастырады. Авторлар қорытындысына сәйкес, цифрлық ортаның өзін-өзі анықтауға ықпалы және азаматтардың дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіре алатын тетіктерін зерттеуді жалғастыруы қажет.

Түйін сөздер: құндылықтар, дәстүрлі құндылықтар, инновациялық құндылықтар, өзін-өзі анықтау қағидалары, киберәлеуметтену, қоғам.

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

² Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Насимов М.Ө.,
nasimov_m@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Насимов М.Ө., Сабитов А.Ғ.
Дәстүрлі және инновациялық
құндылықтар аясындағы
тұлғаның өзін-өзі анықтауы //
Адам әлемі. – 2025. – №3 (103).
– Б. 54-63.

Самоопределение личности в рамках традиционных и инновационных ценностей

Аннотация. В данной статье исследуется сложное взаимодействие между индивидуальным самоопределением, традиционными культурными нормами и формирующимися ценностями, сформированными киберсоциализацией в цифровую эпоху. В ней подчеркивается, как социокультурные условия современного общества представляют как проблемы, так и возможности для формирования личной идентичности. В исследовании изучается влияние цифровой среды на развитие ценностей, подчеркивая роль киберсоциализации как преобразующей силы. Изучая интеграцию традиционных и инновационных ценностей, статья дает представление о механизмах, с помощью которых люди ориентируются в этих конкурирующих системах ценностей. В ней также рассматривается роль цифровой среды в формировании установок, поведения и самооценки, раскрывая их влияние на процессы саморефлексии и принятия решений. В исследовании особое внимание уделялось диалектическим, сравнительным и количественным методам, а социологический опрос лег в основу сбора первичных данных. Данная междисциплинарная работа способствует пониманию динамики самоопределения в быстро меняющихся культурных и технологических условиях. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию двойственного влияния традиций и инноваций на личную идентичность, предлагая ценную информацию о сложностях самоопределения в цифровую эпоху. Согласно заключению авторов, необходимо продолжить изучение влияния цифровой среды на самоопределение и механизмов, с помощью которых граждане могут сочетать традиции и инновации.

Ключевые слова: ценности, традиционные ценности, инновационные ценности, принципы самоопределения, киберсоциализация, общество.

Self-determination of the Personality within the Framework of Traditional and Innovative Values

Abstract. This article explores the complex interplay between individual self-determination, traditional cultural norms, and the emerging values shaped by cybersocialization in the digital age. It highlights how the socio-cultural conditions of contemporary society present both challenges and opportunities for personal identity formation. The study explores the impact of digital environments on the development of values, highlighting the role of cybersocialization as a transformative force. By examining the integration of traditional and innovative values, the article provides insights into the mechanisms through which individuals navigate these competing value systems. It also addresses the role of the digital environment in shaping attitudes, behaviors, and self-concept, revealing their impact on the processes of self-reflection and decision-making. The study emphasized dialectical, comparative, and quantitative methods, and a sociological survey formed the basis for collecting primary data. This interdisciplinary work contributes to understanding the dynamics of self-determination within rapidly changing cultural and technological conditions. The findings contribute to a deeper understanding of the dual influences

of tradition and innovation on personal identity, offering valuable insights into the complexities of navigating self-determination in the digital age. According to the authors' conclusion, it is necessary to continue studying the influence of the digital environment on self-determination and the mechanisms through which citizens can combine tradition and innovation.

Key words: Values, Traditional Values, Innovative Values, Principles of Self-Determination, Cybersocialization, Society.

Кіріспе

Карл Маркстен Дэниел Беллге дейінгі модернизация теоретиктері экономикалық даму терең мәдени өзгерістерді қажет етеді деп дәлелдеді. Макс Вебер мен Сэмюэл Хантингтон мәдени құндылықтардың қоғамға тұрақты және дербес ықпалы бар екенін айтады [1]. Демек, дәстүр мен инновация арасындағы қарым-қатынас мәселесі барлық елдер үшін өзекті болып табылады. Мұның себептері әр елдің қоғамдық құрылысындағы түбегейлі өзгерістердің көптігімен байланысты [2]. Қазақ қоғамдық құрылысы да соңғы бір ғасырда өте маңызды кезеңдерді өткерді. Көшпенділіктен отырықшылыққа көшу барысындағы социализмге өту, ол ыдырағаннан кейінгі демократия, құқықтық мемлекет және нарықтық экономикаға бетбұрыс жасады. Қазіргі демократиялық бетбұрыстарға ең алдымен жаһандану процестері, кейін қарқынды дамып жатқан ақпараттық технологиялар ықпал жасайды.

Е. Stepanova [3] пайымдауынша, әр халықтың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан өркениетінің рухани-адамгершілік негізі мына себептермен байланысты: (1) тарихи өткенді түсіндіру және оның дәстүрлі құндылықтар тұжырымдамасындағы орнын талдау; (2) «Батыстың» ұлттық бірегейлікті құрудағы және дәстүрлі құндылықтарды қорғаудағы «жау» ретіндегі рөлін зерттеу; (3) дәстүрлі құндылықтарға қатысты әмбебаптық пен бытыраңқылық арасындағы қарама-қайшылықты қарастыру. Автор әлеуметтік-саяси сынқатерлерге жауап ретінде дәстүрлі құндылықтар тұжырымдамасын беделі бар билік пен дін өкілдері қоғамды идеологиялық нығайту, халықаралық аренада әлеуетті одақтастарды тарту үшін алға тартады деген қорытындыға келеді. Сондықтан қоғамдық пікірталастардағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арасындағы күрестің байқалуы тұлғаның өзін-өзі анықтауын іздеу процесіндегі өзекті мәселені көрсетеді.

Біздің дамып келе жатқан әлем сынағында өзін-өзі анықтау қағидасы жарылу қаупі бар «ашытқы» секілді [4]. Мәселені саяси аспектіде қарастырсақ, кейбір елдерде өзін-өзі анықтау аясындағы құндылықтар өзгерістері эволюциялық жолмен, кейде революциялық жолмен жүзеге асады. Алайда, билік арнайы қаулы шығарса да құндылықтар тез өзгере қоймайды. Бұл құндылықтар жүйесі, саяси шынайылық, әлеуметтік инженерия секілді т.б. құбылыстар сақтайтын жиынтықтар ерекшеліктерімен байланысты. Адамдар ділінде сақталған құндылықтар салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, философиялық және көркем еңбектерде көрініс тауып, саяси және

экономикалық шынайылыққа айналады. Кейде бұл қоғамдық санада дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қатар өмір сүруіне әкеледі.

Құндылықтар жүйесі қоғам өмірінде бір-қатар қызметтер атқарады және әлеуметтік өзгерістер кезеңдерінде маңызды рөл иеленеді. Бұл қоғамды тұрақтандыру, мүшелерін дәстүрлі құндылықтар негізінде біріктіруге мүмкіндік береді. Дәстүрлі құндылықтар өзгерістері бірнеше факторлармен байланысты болуы ықтимал: халықтың қалаға жаппай көшуі; этномәдени процестер ерекшеліктері мен даму үрдістері; халықтың әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер; қоғам діншілдігінің дәрежесі; ұлттық мәдениетті білу деңгейі; отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы трансформация. Біздің ойымызша, дәстүрлі құндылықтар өзгерістерінің маңыздылық дәрежесі жоғарылаған сайын, осы құндылықты ұстанатын адамдардың мінез-құлқында өзгерістер ұлғаяды. Әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі осы өзгерістер құндылықтар қозғалысына ықпал жасайды.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы, тарихқа, дәстүрлі мәдениетке және оны сақтауға қызығушылық оның қоғамдық-саяси және мәдени үдерістердегі рөлін түсіну шарттарында өзекті болып табылады. Қоғам дамуының ерекшеліктерін қамтамасыз ететін, тұрақтылықты сақтаудың маңызды тетіктері болып табылатын дәстүрлі құндылықтар өзгерістері ерекше талдауды қажет етеді. Халықтың мәдени болмысының сақталуы дәстүрлі құндылықтардың қызмет ету дәрежесіне байланысты. Сондықтан әр қоғамның дәстүрлі құндылықтарындағы өзгерістерді зерттеу осы топтың алдағы даму үрдістерін болжау үшін өзектілігі жоғары пәнаралық сипатты иеленеді.

Қазіргі қоғамдағы ілгерілеудің жоғары қарқыны, дәстүрлі құндылықтардың өзгеріске ұшырауы азаматтардың жаңа шарттарда өз орнын табуды талап етеді. Адам мен қоғамның өзара әрекеттесу сипаттамаларын арттыратын факторлар және олардың әсер ету қарқындылығы үнемі өсіп отыр. Бұл талаптар жеке тұлғаның жаңа ұстанымдарға сәйкес бейімделу жолдарын таңдау және жүзеге асыру міндетін қояды. Қоғамдық өмірдің өзгерген шарттарына сәйкес келетін жаңа жолмен жүру үшін заманауи әлеуметтік ортамен кең қарым-қатынас орнату қажет.

Жалпы алғанда, дәстүрлі және инновациялық құндылықтар қоғамның мінез-құлқын, рөлін, өзара әрекеттесуін және санасын анықтайтын әлеуметтік институттардың, мәдени нормалар мен идеологиялардың жиынтығы. Заманауи постиндустриалдық қоғам шарттарында біз дәстүрлі және инновациялық құндылықтарымызды қайта қарастыру

қажеттілігіне тап болып отырмыз. Жаңа әлеуметтік және өркениеттік өзгерістер дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың маңызды факторы, әлеуметтік күшке ие қоғамды біріктірудің негізі. Берілген зерттеудің мақсаты - тұлғаның өзін-өзі анықтауы шарттарындағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қалыптасу процесін сипаттау және талдау болып табылады. Зерттеудегі тұлғаның өзін-өзі анықтауы және киберәлеуметтену кеңістігін қарастыру барысында мәдениет, қоғам, құндылықтар, нормалар, дәстүрлер секілді әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың негізгі ұғымдары пайдаланылады. Бұл ұғымдардың әрқайсысы түрлі ғылым салаларының зерттеу пәні және ғылыми ортада кеңінен талқыланып отыр.

Дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қазіргі түсіндірмелерінің мазмұндық негіздері мен алғышарттары ғылымда негізделген бірқатар ұғымдар мен терминдерге ие. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, зерттеу жұмысының негізгі мақсатын мәселе бойынша жүйеленген көзқарастарды негіздеу, дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қазіргі қоғамның дамуы мен әлеуметтік-саяси факторлардың әсерін бағалауға тырысады. Бұл мақсатты жүзеге асыру бірнеше зерттеу міндеттерін талдау мен түсіндіруді қамтиды және ең маңыздылары мыналар деп ойлаймыз:

- заманауи әлеуметтік дамудың тұжырымдамалық пікірлерін дәстүрлі және инновациялық құндылықтар мәселесі төңірегінде жүйелеу;

- постиндустриалдық қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтар мәселесін айқындайтын құбылыстардың мәні мен негізгі өлшемдерінің өркениеттің бүгіні мен келешігін бағалаудағы рөлін дәйектеу;

- қоғамның саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени дамуының негізгі басымдықтарын айқындай отырып, дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың халыққа ықпал етуі тұрғысында зерттеу;

- мәдениеттің жаһандану жағдайындағы өзгеру динамикасы және қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайындағы тұлғаның өзін-өзі анықтауы шарттарындағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың әдістемелік мәртебесін негіздеу;

- дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды зерттеуді дамытудың үлгілік үрдістерін анықтау және ұғымның пәнаралық сипатын негіздеу;

- дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды әлеуметтік дамуға тән тетіктерін талдау негізінде саяси түсініктемелер ұсыну;

- дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың жекеше әлеуетін ашу арқылы әлеуметтік даму мен технологиялардың рөлін анықтау.

Бұл міндеттерді шешу қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайы аясында тұлғаның өзін-өзі анықтауы және киберәлеуметтену кеңістігінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға ықпалын анықтауды талап етіп отыр. Осы себептерге байланысты

мақаламызда аталмыш мәселелерді тереңірек талдауды жөн санап отырмыз.

Әдіснама

Зерттеуде дәстүрлі және инновациялық құндылықтар аясындағы тұлғаның өзін-өзі анықтауын дәйектеу мақсатында диалектикалық, салыстырмалы және сандық әдістерге мән беріледі. Бастапқы деректерді жинаудың негізін әлеуметтанулық сауалнама құрады. Онлайн сауалнама (респонденттердің саны: N = 597) 2023 жылдың маусымында өтті. Іріктеме респонденттің жасын, жынысын, елді мекеннің әкімшілік-аумақтық мәртебесін және тұрғылықты жерін ескере отырып, Қазақстанның оңтүстік өңірінің 18 жастан асқан ересек тұрғындарының көзқарастарын анықтау үшін жасалды. Әрбір қатысушы онлайн сауалнаманы өз бетінше толтыруы қажет болды. Зерттеудің негізгі сұрақтары қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайы аясында тұлғаның өзін-өзі анықтауы мен киберәлеуметтену кеңістігінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға ықпалына қатысты мәселелер болды:

1. Тұлғаның құндылық бағдарының қалыптасуына не әсер етеді?

2. Қандай жағдайда өзіңізді еркін тұлға ретінде сезінесіз?

3. Ақпаратты көбінесе қай жерден аласыз?

4. Дәстүрлі құндылықтар дегеніміз не?

5. Инновациялық құндылықтар дегеніміз не?

6. Еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі құндылықтар өзгерістерін қалай бағалайсыз?

7. Қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторлар?

Қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайы аясында тұлғаның өзін-өзі анықтауы

Отаршылдық контекстінде өзін-өзі анықтау отаршыл халықтардың шетелдік езгілерден тәуелсіздікке жету құралы ретінде қарастырылады. Дегенмен, соңғы жылдары өзін-өзі анықтау қағидасы демократия және тиімді басқару секілді ұғымдармен байланысты және мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығы қағидаларын құрметтеу қажеттілігін қуаттайды. Сондықтан қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайы аясында тұлғаның өзін-өзі анықтауы арасында толық шекара бар. Осы пікірге сай, B.-G. Neacsă [5] мақаласында өзін-өзі анықтау парадигмасының өзгерістері қарастырылып, отаршылдықтан кейінгі контексте өзін-өзі анықтау халықтардың өкілді үкіметке ие болу және шешім қабылдауға еркін қатысу құқығы ретінде тек өзінің ішкі бәлемі аясында жүзеге асырылуы тиіс екені баяндалады. Негізінен тұлғаның өзін-өзі анықтауы дербестікті білдіреді және жеке тұлғаның әлеуметтік-саяси қатынастардағы

ерекшеліктерін анықтайды. Қазіргі қоғамда осы өзін-өзі анықтаудың негізгі құрамдас бөлігі ретінде танылатын қатысу демократиясының артып келе жатқанын айтқымыз келеді. Өзін-өзі анықтаудың демократия және дұрыс басқарумен байланысы ашық басқару құрылымдары құндылықтарына қарай әлеуметтік-мәдени ауысу шеңберінде өрбиді. Заманауи контексттерде бұл құндылықтар жауапкершілік пен мақтанышқа ұмтылатын азаматтар ұмтылыстарымен үндеседі және белгілі бір шараға тиесілігі мен сәйкестігі сезімін арттырады.

N. Berk пен N. Madmarov [6] зерттеуінде институционалдық сапамен байланысты ықтимал маңызды факторлар анықталады. Ғалымдар тұлғаның өзін-өзі анықтауы мәселесі шеңберінде «Неліктен ұқсас экономикалық және саяси институттар түрлі мәдениеттерде өзгеше қызмет етеді?» сауалына жауап іздейді. Зерттеу барысында ғалымдар мынадай қорытындыға келеді:

- дәстүрдің болмауы алтын институционалдық сапа айнымалысына оң үлес қосатын сенімді маңызды айнымалы болып табылады;

- урбанизация заң үстемдігі, саяси тұрақтылық, дауыс беру құқығы мен есептілік секілді институционалдық сапаның кейбір көрсеткіштеріне күтпеген теріс әсер етеді. Дегенмен, ол елдердегі сыбайлас жемқорлықпен күреске айтарлықтай үлес қосады;

- экономикалық даму институционалдық сапаның көптеген айнымалыларына көбірек ықпал жасайды;

- білім беру үкімет тиімділігі, саяси тұрақтылық және реттеу сапасына оң әсер еткенмен, заң үстемдігі, дауыс беру құқығы мен есептілікке күтпеген теріс әсер етеді;

- ашықтық сыбайлас жемқорлық пен саяси тұрақтылыққа ғана әсер етеді;

- тәуелді айнымалылар мен тәуелсіз айнымалылар арасында сызықтық қатынас емес, сызықтық емес байланыс бар.

Осы қорытындыларға сәйкес, қоғам дамуының жаһандық сипаты дәстүрлі құндылықтардың инновациялық құндылықтарға айналу өзгерістері серпінін көрсетіп отыр. Дәстүрге сәйкес әлеуметтік даму материалдық және рухани өндіріс саласындағы адам мақсатымен бірге болады. Прогрессивті ойлау индустриалды өмір салтын түбегейлі өзгертеді. Бүгінгі таңда ақпараттық, технологиялық және әлеуметтік-мәдени инновациялар өркениеттік басымдықтарды айқындап, адамзаттың құндылықтарына ықпал жасай бастады.

Заманауи дәстүрлі құндылықтар ауытқуының институционалдық сапасы әлеуметтік дамудың табиғи және мәдени факторларын біріктіре алады деп ойлаймыз. Қоғам мүшелерінің іс-әрекетін инновациялардың дәстүрлерді сақтау тетіктерін бұзбайтындей етіп ұйымдастыру қажет. Мұндай ұйымдастыру жұмыстарын әзірлеу қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени шарттарындағы тұлғаның өзін-өзі анықтау тетіктерін нақты білуді талап

етеді. Сонымен қатар, қоғамдық санаға сәйкес келетін құндылықтар мен әлеуметтік-мәдени көрсеткіштерді түсіндіреді.

Заманауи қоғам дамуының ерекшеліктерінің бірі жаһандану арқылы бірлесу және құндылықтарды постиндустриалдық стандарттарға сай дамыту болып отыр. Индустриалды қоғам материалдық өндірісті дамыту және технологиялар прогресіне назар аударатын болса, постиндустриалды қоғамда технологиялар туындатқан адам өмірінің сапасына назар аударылады. Сондықтан дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың үйлесімді дамуын саяси, әлеуметтік-мәдени, экономикалық, технологиялық шарттардың жоғары деңгейімен байланысты деп ойлаймыз. Осы тұрғыда әрбір елдің алдында түбегейлі өзгерістерді түсіндіре алатын тиімді әлеуметтік тетіктер мен технологияларды құру мәселесі тұр.

Аталмыш өзгерістер өзектілігі мәселенің сандық және сапалық сипаттамаларын анықтайтын маңызды факторлар серпіндерінің құндылықтарға әсері өлшемдерін жүйелік ықпалдастығын көздейтін қазіргі қоғамның әлеуметтік дамуын зерттеудің көрінісін анықтап отыр. Құндылықтар қоғамдық санада бұрыннан таныс ауыспалы құрылым ретінде қабылданады. Оның әлеуметтік-саяси процестерге және менталитетке ықпалы жан-жақты болады. Бірақ, қазіргі заманғы өркениеттік қайта құрулар барысындағы құндылықтар өлшемінің мәртебесі әлеуметтік-мәдени өзгерістер нұсқаларының өмір сүру сапасын анықтайтын саяси-философиялық зерттеулермен байланысты. Демек, жаһандану шарттарындағы түбегейлі өзгерістер өмір сапасын танытатын құндылыққа айналады.

Бүгінгі таңдағы өзгерістер шарттарында тұлғаның өзін-өзі анықтауы барысында дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың оңтайлы нысандары мен әдістерін іздестірген жөн. Дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың бірлескен даму келешегін айқындауға қабілетті кешенді түсіндірудің күрделілігі құндылықтардың жан-жақтылығымен сипаттауға болады. Әлеуметтік даму өзгерістерге дайындалу мен бағалауға мүмкіндік береді. Адамзат тарихында құндылықтар талаптарына бейімделу тек дәстүрді қорғау ғана емес, жаңа ресурстарды іздеу арқылы инновациялықты сақтаумен де байланысты. Әлеуметтік дамудың жағымды сипаты қоғамның дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға бейімделу тетіктерінің алуандылыққа негізделетінін көрсетеді. Бірқалыптылыққа қарағанда, құбылмалылық қоғам мінез-құлқының жетекші сипаты. Өйткені құбылмалылық қоғам мүшелерінің өзін-өзі қалпына келтіру мен басқару қабілетін анықтайды.

Біздің түсінігімізше, қоғам тек дәстүршілдікке сүйеніп қана қоймайды, инновациялық дамумен тепе-теңдікті ұстанады. Бұл өркениеттік дамудың серпінділігі, қарқындылығы және өзгермелілігімен байланысты екені анық. Мәселе дәстүрлі құндылықтардың инно-

вациялық құндылықтар бағыты мен тетіктеріне қойылатын негізгі талаптарда болып отыр.

Біріншіден, тұлғаның өзін-өзі анықтауы аясындағы құндылықтар өзгерісі тек ресурстық өлшемдер, материалдық және технологиялық өсім мен экономикалық факторлар ықпалынан тұрмайды. Құндылықтар қоғам дамуының әлеуметтік-саяси және идеологиялық құрамдастарын ескереді. Жаһандық процестер прогрессивті өзгерістердің барлық аймаққа таралуын қамтыса ғана мағыналы және көп қырлы даму жүреді. Жаһандану жағдайындағы өзгеру динамикасы қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыруы керек. Қоғамның материалдық және идеологиялық құндылықтары келісіммен жүргізілгенін дұрыс көреміз. Өйткені, әлеуметтік дамудың әркелкілігі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үйлесімділігінің маңызды шарты.

Екіншіден, тұлғаның өзін-өзі анықтауы әлеуметтік дамудың материалдық, қаржылық, демографиялық және ақпараттық ресурстардың өсімі, қоғамның құндылықтарға кеңістіктік пен құрылымдық ықпалын көрсетеді. Бұл дәстүрлі және инновациялық құндылықтар қарым-қатынасы арасындағы бағдарды білдіреді. Шынайылыққа тура қарау құндылық заңдылықтарын түсінуді білімге негізделуін қалайды. Әлеуметтік дамудың құрамдастары дәстүрлі және инновациялық құндылықтар негізінде қоғамның прогрессивті дамуын қамтамасыз ететін тетіктер мен технологияларды құрады.

Дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың өзара әрекеттестігіне назар аудару бізге маңызды және күрделі түсініктемелер беруге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда дәстүрлі құндылықтар өзгерісі процесін Батыс өркениетінен тыс дәстүрлі қоғам мен ескірген әлеуметтік құрылымдар жаңғыруының салдары ретінде қарастыруы қиындыққа әкеледі. Әдетте, Батыстың өзге елдердің қоғамдық өмірінің түрлі салаларына әсерін мәдени өктемдік немесе империализм, дәстүрлі мәдениет дағдарысы деп атап жатады. Бұл сипаттамалар келесі мәселелерді қамтиды деп ойлаймыз: заманауи қоғам өзгерістеріне тән өмір салты мен тұтынушылар сұранысына сай әлеуметтік-мәдени кеңістік; орталықтан қашық шеткі аймақ, провинциялық өңір ұғымдарының жоғалуы және өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандырудың ортақ болуы; қоғамдық қатынастарды тиімді ұйымдастыру қағидаларына сәйкес келетін инновациялық құндылықтардың әмбебаптылығын бағалау; қоғамда инновациялық құндылықтар мен бағыттардың орнығуына ықпал ететін түсініктерді қалыптастыру.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайы аясында тұлғаның өзін-өзі анықтауын дәйектеу мақсатында жасалған сауалнама нәтижесіне мән берсек. «Тұлғаның құндылық бағдарының қалыптасуына не әсер етеді?» деген сауалға респонденттер былайша жауап береді: отбасылық тәрбие - 28%; дәстүр - 16%;

Интернет - 15%; достар - 12%; кітап, газет, журнал - 11%; дін - 8%; ұжымдастар - 5%; туысқандар - 4%; сыныптастар - 1%. Нәтиже көрсетіп отырғандай, сауалнамаға жауап берушілер арасында дәстүрлі құндылықтарды қолдау байқалады. Қоғам мүшелері арасында тұлғаның құндылық бағдарына ең алдымен достар ықпал жасайтындығы байқалады. Кейінгі орындарда үлкен алшақтықпен ұжымдастар, туысқандар және сыныптастар. Оңтүстік өңір тұрғындары арасында кітап, газет, журналдарға қызығушылықтың жоғалмауы да қуантады. Тұлғаның құндылық бағдарының қалыптасуына әсер ететін инновациялық құндылықтар арасында Интернеттің үшінші болуы бұл бағыттың ықпалы да бар екендігін білдіреді. Интернет әсері өңірлер бойынша көрсеткіштері мынадай: Жетісу облысы - 18%; Алматы қаласы - 16%; Түркістан облысы - 15%; Қызылорда облысы - 14%; Алматы облысы - 13%; Жамбыл облысы - 12% және Шымкент қаласы - 12%.

«Қандай жағдайда өзіңізді еркін тұлға ретінде сезінесіз?» сауалына сұхбаткерлер төмендегідей жауап берді: саяхаттауда - 31%; ұжымда, корпоративтік кештерде - 16%; әлеуметтік желіде жазбалар қалдыру арқылы - 13%; мансаптық қызметтік өсуде - 13%; рулық қатынастарда - 11%; тойға барғанда - 9%; мессенджерлерде «мәртебе» (статус) салу арқылы - 7%. Біздің пікірімізше, саяхаттау, ұжымдағы корпоративтік кештер, әлеуметтік желіде жазбалар қалдыру, мессенджерлерде «мәртебе» (статус) салу инновациялық құндылықтар категориясына сәйкес келетін секілді. Сондықтан алынған нәтижелер негізінде тұлғаның өзін-өзі анықтауы барысындағы еркін тұлға ретіндегі сезім көбінесе инновациялық құндылықтар көмегімен жүзеге асады деуімізге негіз бар.

Сонымен қатар, «Ақпаратты көбінесе қай жерден аласыз?» сауалының жауабы негізінде респонденттер инновациялық технологияларға сүйенетіндігі байқалады: әлеуметтік желі - 27%; әлеуметтік желідегі ресми парақшалар - 18%; Интернет БАҚ-тың әлеуметтік желідегі парақшалары - 17%; Интернет БАҚ-тың веб-сайттары - 16%; теледидар - 9%; мемлекеттік органдардың ресми сайттары - 7%; газеттер - 4%; радио - 2%.

Сауалнама нәтижелері қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени контекстінде адамдардың құндылық бағдарларына және олардың өзін-өзі анықтауына әсер ететін факторлар туралы құнды ақпарат береді. Нәтижелер көрсетіп тұрғандай, дәстүрлі құндылықтар маңызды болып қала береді, бірақ инновациялық құндылықтар арасындағы цифрлық технологиялардың өсіп келе жатқан ықпалымен қатар өмір сүреді. Сондықтан дәстүрлі және инновациялық тәсілдер интеграциясы тұлғаның дамуы мен өзін-өзі анықтауы үшін теңгерімді құндылықтар жүйесіне ықпал ете алады.

Киберәлеуметтену кеңістігінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға ықпалы

Шынайы адам әлемі мен виртуалды шындық арасындағы шекараларды бұлдырату келешекте цифрлық технологиялардың басым рөлін арттырады. Бұл өз кезегінде машиналардың «бүлік шығаруы» және адамның автоматтандырылған техникалық құрылғылардың жұмысына бағыну қаупін тудырады [7]. Ғалымдар пікірінше, ғылыми әдебиеттерде оптимистік тенденция сақталған. Оптимистік көзқарас адамзат үстемдігінің сақталуы және жаңа «цифрлық» құндылықтардың тек аспаптық рөліне сенімділікті білдіреді. Дегенмен, тек аспаптық рөлі мынадай қарама-қайшылықтар тудырады:

- мақсат қою тетіктеріне негізделген адам қызметінің дәстүрлі алгоритмдері мен саналы түрде қойылған мақсаттарға кезең-кезеңімен қол жеткізу;

- адамның соңғы оқиғалар мен құбылыстарды толық және мерзімінде түсінуге уақыты жоқ қазіргі әлемдегі өзгерістердің ауыспалы жылдамдығы арасындағы қайшылық.

Демек, адамзат маңызды шығармашылық компонентті белсендіруге мәжбүр, бірақ барлық цифрлық трансформациялар өздігінен әрекет ететінін түсінуіміз керек. Мұндай ахуалды еңсеру, сондай-ақ инновациялық құндылықтарға негізделген жаңа шындықты дәйекті, мақсатты және мағыналы мінез-құлықты қалпына келтіру дәстүрлі адами құндылықтарды сақтау және қорғау жөніндегі іс-шаралар арқылы қол жеткізуге болады деп ойлаймыз. Сондықтан авторлар қорытындысына сәйкес, цифрлық дәуірдегі адам әрекетінің алгоритмдері дәстүрлі құндылықтардың мазмұнын жаңа әлеуметтік шындыққа бейімдеуден және адам табиғатының маңызды аспектілеріне цифрлық ортаның теріс әсерінен өзіндік құндылық «иммунитетін» қалыптастырудан тұрады пікірімен келісеміз.

Қазіргі заманғы конституционализмнің екі негізгі моделі бар: 1) жеке тұлғаның «өзін-өзі анықтау» қағидасына негізделген өзімшіл индивидуализм (жеке бақытқа шектен тыс сену); 2) жеке тұлғаның «өзін-өзі ұстау» қағидасына негізделген бір пікірде болу альтруизмі (қоғамдық бақытқа сенімнің қауіптілігі). Біріншісі конституциялық «либертаризм» (құқықтар поляризациясы) қаупін тудырса, екіншісі конституциялық «патернализмге» (міндеттер поляризациясы) әкелуі ықтимал. Көпмәдениетті қоғам осы шектеулер арасындағы ақылға қонымды тепе-теңдікті қажет етеді: «өзгелермен бақытты болу» қажетті утопиясынан шабыт алған мемлекеттен мемлекетке өзгеретін жетілмеген қоспа [8]. Айта кету қажет, киберәлеуметтену кеңістігі дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың өзара әрекеттесуін дамытатын серпінді процесс. Киберәлеуметтену поляризацияны

күшейте алады және ортақ бақыт туралы көзқарастарға сәйкес көпмәдениетпен қатар өмір сүруге ықпал жасайды. Осы тепе-теңдік қоғамның цифрлық тәжірибелері мен саясатын конституциялық келісім үшін қажетті құндылықтардың «идеалды емес қоспасын» қанағаттандыру үшін қажет секілді.

Киберәлеуметтену тұрғысында Қазақстан Республикасының әлеуметтік-саяси дамуын біркелкі процесс шарттарында қарастыру мүмкін емес екендігін айтқымыз келеді. Бұл процестердің күрделілігіне байланысты әлеуметтік-саяси дамуды көптеген факторлармен байланыстыруға болады. Біріншіден, жаһанданумен қатар әлемдік және аймақтық сипаттағы шарттар мен факторлар мынадай құбылыстарға ықпал жасады:

- КСРО ыдырағаннан кейінгі геосаяси процестер әлемнің биполярлық моделінің жойылуына әкелді. Көршілес және басқа державалық елдердің ұлттық мүдделерінің ықпал ету қауіпсіздігі еліміздің тәуелсіздігі мен егемендігін нығайту мақсатындағы күрделі көпвекторлы сыртқы саясат жүргізуге әсер етті;

- жаһандық экономикалық жүйе трансформациясы әлемдік деңгейдегі тұрақсыздық пен белгісіздік дәрежесіне дейін өсті. Білім экономикасы қалыптасты, постиндустриалды және ақпараттық қоғамға көше бастады;

- саяси, экономикалық, мәдени, ғылым, білім және т.б. түрлі салалардағы интеграциялық процестер жүзеге аса бастады.

Екіншіден, қазақ қоғамының ерекше тарихи тәжірибесі мен ұлттық мәдениетін қамтитын әлеуметтік-саяси, мәдени өзгерістерінің тарихи алғышарттары қалыптасты. Дербестік пен ұжымшылдық арасындағы күрес жалғасы жаһандану шарттарында қазақ қоғамында да көрініс тапты. Әрбір қоғамда осы ұғымдар элементтері кездеседі және бір-біріне үстемдігі түрлі дәрежеде болады. Батыс ықпалымен мінез-құлықтың барлық түрлерінің индивидуалистік бағыттылығы либералды қоғамның құндылықтар жүйесі тірлендіруге мүмкіндік берді.

Дәстүрлі қоғамда адам және оның жақсылығы мен жамандығы туралы тұжырымдар ынтымақтастықпен негізделеді. Бірқатар елдердегі ынтымақтастықтың өзегін құрайтын алқалы мәжілістерде талданған шешімдер тек орындаумен шектеледі. Дәстүрлі қоғам құндылықтарында өмір құбылыстары, қоғамдық қатынастар мен институттар әдет-ғұрыптық мәнмен бағаланады. Тек діни ұстанымдар ықпалы ғана емес, рационалдылықты үйлесімділікпен пайдалануға мән беріледі. Тұлға беделі дәстүрлі қоғамда негізгі саяси құндылықтардың бірі ретінде ерекшеленеді.

Расында да дәстүрлі құндылықтарды өзге өркениет нормаларына мәжбүрлеп бейімдеу қоғамды өзгертуші сипатты иеленеді. Бұл әр елдің саяси дамуын анықтайтын нышандардың жойылуымен байланысты болуы ықтимал. Ұлттық саяси, мәдени-тарихи құндылықтар

мен дәстүрлердің жойылуы мемлекетті дағдарысқа ұшыратып, тіпті мемлекеттіліктен айырылып қалуы мүмкін. Демек мемлекет дамуындағы басты бағыттарды айқындау барысында дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың өзара байланысын ескеру қажет деп ойлаймыз. Қазақстан жағдайында дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арасында белгілі бір конфликттер бар деп айта алмаймыз.

Үшіншіден, қазіргі кезеңдегі әр мемлекет қоғамында қалыптасқан құндылық бағдарларының басымдықтарын сипаттайтын процестерді дәйектеу маңызды. Әлеуметтік тұрақсыздық шарттарында адамның өз өмірінде негізгі бағдар ретінде инновациялық құндылықтарға сүйенуі заңды. Инновациялық құндылықтар кеңістік байланыстарын жетілдіріп, қарым-қатынас көкжиегін кеңейтіп отыратындығы анық. Жаңа мақсаттар мен осы уақытқа дейін белгісіз міндеттерді шешу үшін қажетті шарттар қалыптасады. Қазіргі әлеуметтік тәжірибеде аталмыш шарттар көбінесе технократия және бұқаралық мәдениет өнімдерін кеңінен тұтынумен байланысты.

Инновациялық құндылықтар киберәлеуметтену кеңістігіндегі қоғамның өзін-өзі анықтауын тудыратыны анық. Оған тән ерекшеліктер қатарына құндылық басымдықтарының өзгерісін атауымызға болады. Эволюциялық дамудың осы кезеңіндегі өзгерістердің бағыты, сипаты мен қарқыны инновациялық құндылықтар динамикасымен байланысты. Инновациялық құндылықтар үстемдігі әсерінен қоғамды өзгертетін нәтижелер халықтың іс-әрекетінің мақсаттарын анықтайды. Демек, инновациялық құндылықтар халықтың өмір-салтының үйреншікті дағдыларына терең сілкініс тудырады. Бұл сілкініс әсіресе елдегі қарттар тобының санасында әлеуметтік түсініксіздік қалыптастырып, үрей, қорқыныш пен үмітсіздік сезімін тудырады. Сондықтан әр елдің билігі қоғамның рухани құлдырауы, әлеуметтік ыдырауы және азғындалуы туындауы мүмкін қауіптеріне үнемі назар аударып отыруы тиіс. Еліміздің мемлекеттік идеологиясы дәстүрлі ұлттық құндылықтар, бірлік пен келісімді сақтау мен нығайтуға негізделген. Саяси реформаларды жүзеге асыру, әлеуметтік-мәдени дамудың басым бағыттарын айқындау жалғасын тауып отыр.

Жалпы кез келген елдегі түбегейлі өзгерістер қоғам үшін шешуші рөл атқарады. Түбегейлі өзгерістер бүгінгі күннің шынайылығы және әлеуметтік топтар мүдделерімен ұштасып қана қоймай, әр елдің әлеуметтік-саяси ерекшеліктерін құрайтын саяси шешім қабылдаудың дәстүрлі әдістерін белгілейді. Бұл тұста әр елдің негізгі міндеттерінің бірі азаматтық қоғамды қалыптастыру болып табылады. Азаматтық қоғам мемлекет қызметінен тыс жүзеге асырылғанымен, биліктің саяси-экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, мәдени және т.б. қоғамдық мүдделер арасындағы қарым-қатынасына дәнекерлік

жасайтын өзара қатынастар саласы. Біздің ойымызша, азаматтық қоғамның инновациялық негізі нарықпен реттелетін құндылықтар саналады.

Дәстүрлі және инновациялық құндылықтар азаматтық қоғам институттарына әсер етеді. Инновациялық құндылықтар нәтижесінде туындаған әлеуметтік-саяси өзгерістер қазіргі қоғамның ақпараттық кеңістігіндегі коммуникация қарқындылығын арттырып отыр. Сондықтан қоғамдық қатынастардағы өзгерістер әрбір азаматтың әлеуметтік трансформация процесінің белсенді қатысушысы болуына мүмкіндік береді. Инновациялық құндылықтар ықпалынан туындаған әлеуметтік институттар динамикасы киберкеңістік жүйесінің ілгерілеуін көрсетіп отыр. Азаматтардың іс-әрекеті мен ойларын мемлекет тарапынан бақылауда ұстау арқылы инновациялық құндылықтарды дамыту мүмкін емес.

Өзгерістер тұрақты түрде жүретін қоғамда құндылық үйлесімсіздігі болуы ықтимал. Демократиялық дәстүрлер мен жаңа мәдениет қатар өмір сүретін қоғамда бейберекет әлеуметтік кеңістік қалыптаспауы үшін дәстүрлі және инновациялық құндылықтар маңызды рөл атқарады. Біздің түсінігіміз бойынша, дәстүрлі және инновациялық құндылықтар қоғамның санасынан бастау алады. Қоғам әлеуметтену қызметін ойдағыдай орындай алған жағдайда дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арасындағы өзара байланыстар сәтті жүзеге асады. Қоғам келешегіне кедергілер келтірмеу үшін саяси, әлеуметтік-экономикалық даму шарттарында экономикалық, мәдени және әлеуметтік тәжірибеге мән берілуі қажет. Жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық шарттарға бейімделу дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне себеп болады. Нәтижесінде дәстүрлі құндылықтардың жаңа стандарттары қоғамдық сананы жоғары сатыға көтеруге, нарықтық қатынастар мәжбүрлеген дәстүрлі және инновациялық көзқарастарды қалыптастыру күшейеді.

Заманауи адамзат қоғамының дамуындағы жаңа әлеуметтік қатынастардың орнығуы көптеген мәселелермен астасып жатыр. Мәселелер ішінде дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арқылы ұлттық мінездің қалыптасу процесі елеулі орын алады. Қоғамда жүргізіліп жатқан әр реформаның табыстылығы азаматтардың осы өзгерістерді қабылдауымен байланысты деп ойлаймыз. Әсіресе дәстүрлі құндылықтар басым қоғамда өзгерістер айқын байқалады.

Өзін-өзі анықтау құқығы екі бөлек өлшемдерден тұрады: «ішкі өзін-өзі анықтау» құқығы (халықтардың мемлекет ішіндегі демократиялық үкіметті таңдау еркіндігі) және «сыртқы өзін-өзі анықтау» (мемлекеттің «сыртқы өзін-өзі анықтау еркіндігі») сипаты. Дегенмен, бұл дихотомия ерқашан өзін-өзі анықтау қағидасымен байланысты күрделілікті, өтімділікті және белгісіздікті бағалауға көмектеспейді. Мәселе бұл дихотомиядан бас тарту

емес [9]. Осы пікірге сәйкес, қазіргі ахуалда барлық қоғамның ұжымдық ділі, тұлғаның өзін-өзі анықтауы киберәлеуметтену кеңістігінде қалыптасып жатқанына дау келтіре алмаймыз. Барлық қатынастар электронды форматқа көшіп болды десек те болады. Дәстүрлі мәдениет үстемдігі аз қоғамда азаматтар өзге құндылықтармен бетпе-бет келеді және осы көрсеткіштерді қабылдауға мәжбүр болады. Қоғамдық-саяси қатынастар мазмұнын өзгертіп отырған жаһандану процесі кез келген қоғамның құндылықтар жүйесіне басқа мәдениеттердің табысты және негативті бастауларын енгізеді. Бұл бастаулардың қоғам өмірі кеңістігіне айналымы және қарама-қайшылықты ықпалы қауіп тудырады. Қазіргі таңда дәстүрлі және инновациялық құндылықтар тоғысқан батыстық құндылықтар басымдылығы байқалады. Бұл тұста қоғамның әлеуметтік институттарын инновациялық үлгіде ілгерілету мен жүзеге асырудың рөлі күрт артқанын байқау қиын емес. Оның үстіне инновациялық құндылықтардың маңызды қырларын айқындау мәселенің мәні мен мазмұнын дәйектейді.

Киберәлеуметтену кеңістігінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға ықпалын

Кесте 1. Респонденттердің құндылықтар өзгерістерін бағалауы (респонденттер пайызы: N = 597)

Өзгерістер	Өзгерген жоқ	Нашарлап кетті	Жаксы жакка өзгерді	Жауап беруге киналамын
Қоғамның рухани жағдайы	24%	29%	41%	6%
Қоғамның рухани жаңғыруы	30%	19%	43%	8%
Халықтың мәдени әлеуеті	27%	26%	41%	6%
Халықтың діни әлеуеті	20%	27%	43%	10%
Халықтың салт-дәстүрлерді сақтауы	26%	30%	39%	5%
Халықтың интеллектуалдық әлеуеті	26%	19%	49%	6%
Халықтың қаржылық сауаты	25%	22%	48%	5%
Қоғамның даму бағдарларын айқын көру	27%	20%	41%	12%
Қоғам мүшелерінің саяси құндылығы	28%	25%	34%	13%
Адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету	26%	30%	35%	9%

Дереккөз: авторлар құрастырды

«Қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін негізгі факторлар?» сауалына респонденттердің берілген жауаптары бұл өзгерістерді дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қайсысы көбірек ықпал жасайтындығын дәйектейді: жаһандану: түрлі мәдениеттер мен көзқарастармен танысу, жаңа құндылықтар мен тәжірибелерді қабылдау - 24%; технологиялар және БАҚ: Интернет, әлеуметтік медиа, медиа-платформалар, инновациялық идеялар - 24%; білім және зияткерлік дискурс: сыни тұрғыдан ойлау, жаңа идеяларды зерттеу - 20%; әлеуметтік қозғалыстар және белсенділік: бұл азаматтық құқықтар, гендерлік теңдік, экологиялық тұрақтылыққа бет бұру - 12%; демографиялық өзгерістер: ұрпақ ауысуы, иммиграция және

анықтау мақсатында жасалған сауалнамаға қатысты респонденттер көзқарастарына тоқталайық. Респонденттер дәстүрлі құндылықтарға мына құбылыстарды жатқызады: салт-дәстүр (21%); үлкенді сыйлау, құрметтеу (17%); ұлттық тәрбие (16%); отбасылық ұстаным (14%); ана тілінде сөйлеу (13%); нанымдар мен әдет-ғұрыптар (10%); ұлттық киім (5%); қоғамдық нормаларға сәйкестік (4%). Сәйкесінше респонденттер мына құбылыстарды инновациялық құндылықтар ретінде сипаттайды: жаңа өзгерістер, жаңа идея (22%); ғылыми прогресс, технологиялық жетістіктер (20%); жеке еркіндік, бірегейлік (15%); цифрлық сауаттылық (9%); цифрландыру (8%); креативтілік (7%), жаһандық хабардарлық (6%); әлеуметтік желілер арқылы ақпараттар алу және алмасу (5%); экологиялық тепе-теңдік (4%); қолма-қол ақшасыз төлемнің дамуы (онлайн-сауда) (4%).

«Еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі құндылықтар өзгерістерін қалай бағалайсыз?» сауалына респонденттер берген жауаптар киберәлеуметтену кеңістігінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға ықпалын анықтауда өз көмегін береді (кесте 1).

урбанизация, демографиялық өзгерістер - 10%; тарихи және саяси контекст: тарихи оқиғалар, саяси қозғалыстар және үкіметтік саясат - 9%. Респонденттер жауаптары қоғамдағы әсер ету дәрежесі әртүрлі дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың өзгеруіне әсер ететін негізгі факторларды көрсетеді. Бұл жауаптар жаһандану мен технология ең ықпалды қозғаушы күшке айналатын факторлардың күрделі өзара әрекеттесуін танытады және интеллектуалды қатысу, белсенділік, демография мен саяси контексттің мағынасы бар екендігін білдіреді.

Деректер дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арасындағы өзара әрекеттестік жаһандану, технологиялық прогресс, зияткерлік белсенділік және демографиялық үрдістердің үйлесімі арқылы қалыптасатынын

көрсетеді. Киберәлеуметтену құндылықтардың күрделі эволюциясын жеңілдетеді, өткен мен қазіргі көзқарастар арасындағы көпір қызметін атқарады. Аталмыш өзара әрекеттестік әлеуметтік нормалардағы өзгерістерді тиімді басқару үшін осы факторларды түсінудің маңыздылығын айқындайды.

Қорыта айтқанда, дәстүрлі және инновациялық құндылықтар түрлі факторлар әсерінен ұзақ уақыт бойы қалыптасуы ықтимал. Мәселен, елдегі саяси идеология және оны насихаттау, діни ахуал, білім беру мен тәрбиелеу процесі, қоғамдық пікір қысымы секілді т.б. процестер дәстүрлі және инновациялық құндылықтарға қатар ықпал жасайды. Өйткені, әр халықтың мәдени дәстүрі, өмір-салты мен дүниетанымына байланысты дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қалыптасу процесі өз ерекшеліктеріне сәйкес жүреді.

Қорытынды

Халықтың әл-ауқаты қоғамдық санадан бастау алатындығы анық. Қоғамдық сана құрылымы дәстүрлер мен құндылықтарды құрайтын кезеңдік және әлеуметтік сезімталдық пен үрейді туындататын жылжымалы буындардан тұрады. Бұл буындарға өзгермелі қоғамның осы кездегі ахуалы, тұжырымдары мен көңіл-күйіне жауап беретін азаматтардың саяси үміттері мен өз артықшылықтарын бағамдау, нақтылық, тәртіптілік, үйлесімділік пен тұрақтылықты қамтитын құндылықтар енеді. Өмір сүру шарттары, қоғамның әл-ауқаты халықтың дәстүрлі және инновациялық құндылықтарынан да көрінеді деп ойлаймыз.

Цифрландыру мен киберәлеуметтену арқылы қалыптасқан дәстүрлі мәдени нормалар мен инновациялық құндылықтар арасында жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауындағы күрделі құбылыстар бар екендігі байқалады. Заманауи қоғамдағы өзін-өзі анықтауға түрлі көзқарастар күштерінің өзара әрекеттестігі терең әсер етеді және киберәлеуметтену дербес көзқарастарды қалыптастыруға мүмкіндік беретін қызмет атқарады. Дәстүрлі құндылықтар тұлғалық және әлеуметтік бірегейліктің тұрақты негізін қамтамасыз еткенімен, цифрлық технологияларға мүмкіндік беретін инновациялық құндылықтар бейімделу, креативтілік және әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа формаларын жүйелейді. Дегенмен, осы екі жақтылық құндылықтар конфликтісі мен бірегейлік дағдарыстары секілді қиындықтар туғызуы мүмкін. Туындаған мәселелерді шешу үшін қоғам мүшелері сыни ойлау мен тұрақтылыққа негізделген дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды біріктіретін рефлексивті көзқарасты дамыту керек. Сондықтан цифрлық ортаның өзін-өзі анықтауға ықпалы және азаматтардың дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіре алатын тетіктерін зерттеуді жалғастыру қажет деп ойлаймыз. Өйткені, ғылыми зерттеулерден туындайтын жаңа бастамалар жылдам

технологиялық және мәдени өзгерістер дәуіріндегі ұйымшыл, әрі жаңашылдыққа бейімделген қоғам құру үшін маңызды.

Дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды біріктіріп отырған еліміз Батыс пен Шығыс құндылықтарын да өзара байланыстырып отыр. Еліміздегі қоғамдық байланыстар 2 бағытта өзара әрекеттеседі: (1) қоғамдық және қауымдық құндылықтар үстемдігіндегі көп құрылымдылық; (2) инновациялық қағидалар басымдығын қамтамасыз ететін қарқындылық. Сондықтан еліміздегі постиндустриалды құндылықтарды дамытудың басымдықтары міндетті түрде дәстүрлі және инновациялық құндылықтар, саяси тұрақтылық пен дамудың үйлесімді жарасымдылығымен байланысты деп ойлаймыз. Бұл тұста адам әлеуетін дамытуда әлеуметтік және адами капиталды пайдаланудың тиімділігін арттыру ерекше рөл атқаратындығын айтқымыз келеді. Осы бағытта заманауи қоғамдағы киберәлеуметтену нәтижесінде қалыптасатын дәстүрлі құндылықтарды қарқынды дамып келе жатқан инновациялық құндылықтармен үйлестіруде азаматтар көптеген күрделіліктермен кездесетіні анық. Кездесуі ықтимал күрделіліктер өзін-өзі анықтауға теңдестірілген көзқарастар қажеттілігін туындатып, азаматтар күрделі әлеуметтік-саяси шарттарда дербестігін қалыптастыруға сыни түрде қарауы тиіс.

Қаржыландыру

Берілген мақала «Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үдерістерін мәдени талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. Грант AP19577138.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Inglehart R., Baker W.E. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values // *American Sociological Review*. - 2000. - No. 65 (1). - P. 19-51.
- 2 Nassimov M., Sabitov A. Traditional values: views of scientists in Kazakhstan // *Sociosphere*. - 2024. - No. 1. - P. 53-56.
- 3 Stepanova E. The spiritual and moral foundation of civilization in every nation for thousands of years: The traditional values discourse in Russia // *Politics, Religion and Ideology*. - 2015. - No. 16 (2-3). - P. 119-136.
- 4 Windass G.S. Power politics and ideals the principle of self-determination // *International Relations*. - 1968. - No. 3 (3). - P. 177-186.
- 5 Neacsu B.-G. A reassessment of the principle of self-determination in the current international legal framework // *Revista Romana de Drept International*. - 2022. - No. 27. - P. 56-69.
- 6 Berk N., Madmarov N. Traditional values and institutional quality // *Spatial Economics*. - 2021. - No. 17 (3). - P. 38-58.
- 7 Rybakov O.J., Gavrilova J.A., Kalashnikova N.A., Falaleeva I.N. Algorithms of human activity in the digital age: The problem of preserving traditional values // *Lecture Notes in Networks and Systems*. - 2021. - No. 155. - P. 558-566.

8 Spadaro A. Las dos caras del constitucionalismo frente al principio de auto-determinación // Revista de Derecho Político. – 2015. - No. 92. – P. 27–71.

9 Senaratne K. Beyond the internal/external dichotomy of the principle of self-determination // Hong Kong Law Journal. – 2013. - No. 43. – P. 463–496.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Мұрат Өрленбайұлы Насимов* қауымдастырылған профессор, саяси ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707
- Алмас Ғазизұлы Сабитов* аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, email: almas.sabitov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5423-9699
- Мурат Орленбаевич Насимов* ассоциированный профессор, кандидат политических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707
- Алмас Газизович Сабитов* старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан, email: almas.sabitov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5423-9699
- Murat Nassimov* Associate Professor, Candidate of Political Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707
- Almas Sabitov* Senior Lecturer, Master of Humanities, International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan, email: almas.sabitov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5423-9699

СТАНОВЛЕНИЕ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (1987-1995 ГОДЫ)

¹К.Л. Сыроежкин, ²С.Б. Кожирова

АННОТАЦИЯ

Политические партии являются результатом исторического развития соответствующих государств, но при этом испытывают влияние других сопутствующих факторов – социальных, культурных, национальных, экономических и др. Особенно это очевидно в транзитных обществах стран Востока, где не столько определенный тип собственности стимулирует появление соответствующей ей политической надстройки, сколько сама власть начинает интенсивно формировать адекватный ей тип собственности, новую социально-экономическую структуру переходного общества. Существенное значение имеет и тот фактор, что формирование новой партийно-политической структуры в этих странах связано с особым типом харизматического лидерства, порожденного, прежде всего влиянием традиционного патернализма на политическую культуру масс. В условиях транзитного общества сохраняется риск усиления централизации власти, рассматриваемой как инструмент обеспечения политической стабильности. Вместе с тем чрезмерная концентрация полномочий в руках государственных и партийных структур ведёт к авторитарным практикам, росту бюрократии и коррупции, а также представляет угрозу отклонения от заявленного курса развития. В этом смысле анализ особенностей и характера влияния партийной системы Казахстана на государство и гражданское общество позволяет выявить перспективы и ключевые тренды дальнейшей политической модернизации страны. Важным аспектом является также оценка устойчивости и адаптивности партий в условиях меняющегося политического и социально-экономического контекста, что напрямую влияет на качество и эффективность демократических процессов в стране.

Ключевые слова: партия, общественная организация, партийная система Казахстана, модернизация, трансформация политической системы, государство.

¹ Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Казахстан

² Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Кожирова С.Б.,
S.kozhirova@yandex.ru

Ссылка на данную статью:
Сыроежкин К.Л.,
Кожирова С.Б. Становление
партийной системы
Республики Казахстан (1987-
1995 годы) // Адам әлемі.
– 2025. – №3 (103). – С. 64-75.

Қазақстан республикасының партиялық жүйесінің қалыптасуы (1987–1995 жылдар)

Аңдатпа. Саяси партиялар – тиісті мемлекеттердің тарихи дамуының нәтижесі болып табылады, бірақ олар сонымен қатар әлеуметтік, мәдени, ұлттық, экономикалық және басқа да қосымша факторлардың әсеріне ұшырайды. Бұл әсіресе Шығыс елдерінің транзиттік қоғамдарында айқын көрінеді, онда белгілі бір меншік түрі сәйкес саяси үстемні ынталандыратын емес, керісінше билік өзі транзиттік қоғамның жаңа әлеуметтік-экономикалық құрылымын қалыптастыратын және сәйкес меншік түрін қарқынды түрде қалыптастыра бастайды.

Сонымен қатар, осы елдерде жаңа партиялық-саяси құрылымның қалыптасуы, ең алдымен массалардың саяси мәдениетіне дәстүрлі патернализмнің әсерінен туындаған харизматикалық көшбасшылықтың ерекше түрімен байланысты. Транзиттік қоғам жағдайында биліктің орталықтандырылу дәрежесінің артуы саяси тұрақтылықты сақтаудың тәсілі ретінде сақталады деген қауіп бар. Алайда мемлекеттік және партиялық аппараттың шамадан тыс орталықтандырылуы авторитаризмге, бюрократияға, сыбайлас жемқорлыққа ұмтылысты тудырады және ең бастысы – даму векторының өзгеру қаупін тудырады. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстандағы партиялық жүйенің мемлекет пен азаматтық қоғамға әсерінің ерекшеліктері мен сипатын талдау елдің әрі қарайғы саяси жаңғыруының перспективаларын және негізгі тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Маңызды аспектілердің бірі – партиялардың саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгеріп отырған контексте тұрақтылығы мен бейімделу қабілетін бағалау, себебі бұл елдегі демократиялық процестердің сапасы мен тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Түйін сөздер: партия, қоғамдық ұйым, Қазақстанның партиялық жүйесі, жаңғырту, саяси жүйенің трансформациясы, мемлекет.

Formation of the Party System of the Republic of Kazakhstan (1987–1995)

Abstract. Political parties are the result of the historical development of their respective states, but at the same time they are influenced by various accompanying factors – social, cultural, national, economic, and others. This is especially evident in the transitional societies of Eastern countries, where it is not so much a specific type of property that stimulates the emergence of the corresponding political superstructure, but rather the authorities themselves actively begin to shape an appropriate type of property and a new socio-economic structure of the transitional society.

Another significant factor is that the formation of a new party-political structure in these countries is associated with a particular type of charismatic leadership, primarily generated by the influence of traditional paternalism on the political culture of the masses. Moreover, in the conditions of a transitional society, there remains a risk of increasing the degree of centralization of power as a means to preserve political stability. However, excessive centralization of state and party apparatus leads to tendencies toward authoritarianism, bureaucratization, corruption, and, most importantly, creates a risk of altering the vector of development.

In this regard, analyzing the characteristics and nature of the influence of Kazakhstan's party system on the state and civil society allows for the identification of prospects and key trends in the further political modernization of the country. An important aspect is also the assessment of the resilience and adaptability of parties within the changing political and socio-economic context, which directly affects the quality and effectiveness of democratic processes in the country.

Key words: Party, Public Organization, Party System of Kazakhstan, Modernization, Transformation of the Political System, State.

Введение

Становление и развитие партийной системы в постсоветском Казахстане представляют собой сложный и многогранный процесс, который приобретает особую значимость в контексте формирования современного политического ландшафта страны. Несмотря на ряд исследований, посвящённых вопросам партийного строительства и политической трансформации в регионе, существует определённый недостаток комплексного анализа, способного адекватно отразить взаимодействие между партиями, государственными институтами и обществом. В большинстве работ акцент делается либо на формальных институциональных аспектах, либо на описательных характеристиках партийной системы, что не всегда позволяет выявить глубинные механизмы, определяющие реальную роль партий в процессе принятия решений и представительства интересов различных социальных групп.

Настоящее исследование предлагает иной взгляд на проблему, основанный на конструктивистской парадигме, которая рассматривает партийную систему как динамическую и взаимозависимую структуру, тесно связанную с процессами укрепления государственности и трансформации политических институтов. Такой подход позволяет не только проследить эволюцию партий, но и оценить их способность адаптироваться к изменяющимся условиям, влияя на политическую стабильность и развитие демократических практик в стране.

Актуальность темы обусловлена современными вызовами, с которыми сталкивается Казахстан в процессе политической модернизации и институционального развития. В условиях глобальных и внутренних трансформаций становится особенно важным понимать, каким образом партийные структуры интегрируются в систему власти, насколько эффективно они представляют интересы широких слоёв населения и каким образом взаимодействуют с государством и обществом для обеспечения устойчивого политического развития.

Новизна данного исследования заключается в комплексном применении теоретических и методологических инструментов, что позволяет глубже понять механизмы институционализации партий и их реальное влияние на политические процессы в Казахстане. Такой междисциплинарный подход открывает

новые перспективы для научного осмысления партийной системы и предлагает практические рекомендации для дальнейшего укрепления демократических институтов и повышения эффективности партийного представительства в стране.

Методология

В рамках данного исследования использовался интегрированный методологический инструментарий, включающий ретроспективный, системный, структурно-функциональный и факторный подходы политического анализа. Такой комплекс позволил более глубоко осмыслить процессы эволюции партийной системы в контексте политической трансформации Казахстана. Особое значение придаётся теории социально-политической модернизации, которая рассматривает процесс государственного строительства и партийного формирования как взаимосвязанные и ключевые элементы общей модернизации общества. Конструктивистский подход, используемый в работе, позволяет всесторонне оценить влияние укрепления государственности и трансформации государственных институтов на формирование партийной системы. Такой подход способствует выявлению динамических взаимосвязей между политическими субъектами и институтами, что важно для понимания механизма политической стабильности и развития демократических практик в современном Казахстане в условиях глобальных вызовов и внутренних трансформационных процессов.

Основная часть

Становление партийной системы Казахстана происходило под воздействием нескольких факторов, отражающих социально-политическую трансформацию позднего СССР и возникших на его пространстве независимых государств после 1991 года.

Инициированные политическим курсом М.С.Горбачева («перестройка», а главное – гласность) социально-политические процессы в позднем СССР не только привели к закономерному краху монополии КПСС, но и заложили основу как для будущей многопартийности, но, что существенно важнее, для формирования подлинно гражданского общества. Эта основа – возникшие по инициативе снизу раз-

личные общественные объединения и «клубы по интересам». И не случайно, все авторы, которые анализировали процесс эволюции партийной системы Казахстана, выделяют этот «клубный период» (конец 1986 г. – середина 1990 г.) в качестве **первого этапа** процесса эволюции партийной системы Казахстана.

Как справедливо отмечает Б.С.Абзалбеков, ключевой особенностью формирования партийной системы Казахстана в постсоветский период является именно деструкция прежней монополистской модели и последующее структурирование политического поля на основе новой правовой и политической реальности, что сопровождалось попытками институционализировать партийное многообразие [1]. При этом важнейшим этапом, согласно ряду авторов, становится так называемый «клубный период» (1986–1990 гг.), когда, в условиях гласности и частичной либерализации, стали возникать первые зачатки гражданской активности – дискуссионные клубы, неформальные объединения, общественные инициативы, впоследствии трансформировавшиеся в полноценные политические организации.

М.К.Байпаков, С.А.Коновалов и Ю.В.Кучинская подчеркивают, что «политическая модернизация Казахстана носила поэтапный и адаптивный характер: от ранних форм самоорганизации граждан до более институционализированных партийных структур, ориентированных на участие в выборах и представительство в органах власти» [2]. Они трактуют партийную систему как важный инструмент транзитной модернизации, связанный не столько с конкуренцией за власть, сколько с легитимацией государственной политики и мобилизацией электората.

Ю.О.Булуқтаев в фундаментальном труде, посвящённом партийно-политическому строительству в Казахстане, подробно рассматривает хронологию становления многопартийности в 1990-е годы, отмечая, что начальная фаза этого процесса сопровождалась слабой институциональной базой, разрозненностью новых партий и ограниченным ресурсом доверия со стороны общества [3]. Вместе с тем, он подчёркивает важность этого периода как прецедента политического плюрализма и начального этапа формирования политической идентичности.

В свою очередь, С.А.Дьяченко в работе «Партогенез в Казахстане» фокусирует внимание на проблемах устойчивости новых партий, их слабой идеологической платформе и зависимости от административного ресурса, что затрудняло полноценную институционализацию [4]. Аналогичным образом, Л. Кармазина, проводя сравнительный анализ партийных систем Казахстана и России, указывает на особенности институционализации партий, включая зависимость от централизованного государственного контроля и слабую опору на гражданское общество [5].

Хотя в этот период еще существовала монополия КПСС и в Казахстане действовала

единственная политическая сила – Коммунистическая партия Казахстана (КПК), контролирующая все государственные и общественные процессы, тем не менее, не замечать значимость данного периода для становления партийной системы Казахстана и формирования гражданского общества [6], на наш взгляд несправедливо. Особенно, учитывая тот факт, что политическая модернизация Казахстана проходила в условиях отсутствия гражданского общества и характерной для восточных обществ его подменой государством, а точнее – чиновно-бюрократическим аппаратом, в интересах которого в условиях транзита формируется не только адекватный ему тип собственности и новая социально-экономическая структура переходного общества, но и все политические институты.

Как отмечал Вл. Ф. Ли, анализируя проблемы и противоречия некапиталистического переходного развития в странах Востока, модернизационные процессы в этих обществах сопровождались формированием таких форм политической власти, которые не только сохраняли традиционные черты, но и активно воспроизводили их в рамках новых институциональных контекстов. Государство, в условиях слабой или отсутствующей горизонтальной общественной структуры, выступало основным актором, формирующим и регулирующим не только экономические отношения, но и социально-политические институты [7]. Также отмечается, что «политическая власть в восточных обществах традиционно не отделялась от социального контроля и патерналистских практик, а потому модернизация, не будучи подкреплена подлинной демократизацией, часто носила имитационный характер! [8].

«Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного» акцентирует внимание на том, что процессы модернизации в странах Востока развивались не по линейной и поступательной траектории, а имели компенсаторный характер. Вместо вытеснения традиционных форм власти и социальных практик происходила их трансформация и включение в новые политико-институциональные контексты. Нередко это сопровождалось имитацией демократических механизмов при сохранении авторитарных установок и централизации управления [9].

Таким образом, анализ становления партийной системы Казахстана в контексте восточной модели транзита показывает, что ключевые политические институты формировались не на основе зрелого гражданского общества, а как производные от государственной логики интересов, ориентированной на контроль, управляемость и сохранение политической стабильности. Это предопределило специфику партийной системы, её зависимость от административного ресурса, ограниченную конкурентность и слабую связь с социальными интересами населения.

В связи с вышеизложенным возникает объективная необходимость в развитии и укреплении институтов, выражающих и агрегирующих общественные интересы, способных противостоять стремлению государства к концентрации исполнительной власти. Особую роль в этом процессе играют автономные движения и общественные организации, которые функционируют как механизм сдержек и противовесов, препятствующий чрезмерной централизации и экспансии государственного контроля. Их деятельность способствует укреплению гражданской подотчётности и формированию эффективных механизмов общественного контроля.

Общественные организации расширяют возможности участия широких слоёв населения в политическом процессе, формируя неформальные каналы влияния, дополняющие институциональную политическую систему. Более того, через собственную практику они могут усиливать функционирование формальных демократических институтов — например, системы правосудия.

Во-первых, такие организации являются важной платформой для проведения социальных экспериментов и апробации новых моделей самоуправления в тех сферах, где они осуществляют свою деятельность.

Во-вторых, они выступают значимым источником эмпирической информации о потребностях населения, а также об актуальных социальных, экономических и политических проблемах.

В-третьих, общественные структуры не только фиксируют общественные запросы, но и способствуют их практической реализации, предоставляя гражданам возможности для самореализации и решения насущных проблем.

В-четвёртых, они играют важную роль в социализации индивидуальных интересов и устремлений, способствуя их адаптации к общественным формам взаимодействия.

В-пятых, общественные организации служат инструментом гражданского контроля за деятельностью государственных институтов, обеспечивая обратную связь между обществом и властью.

Наконец, объединяясь в такие организации, граждане получают возможность принимать непосредственное участие в формировании социально-политических программ, тем самым приобретая ценный опыт в сфере государственного управления.

Нельзя сказать, что «клубный период» партотгенеза в Казахстане был непродуктивным. Весной 1990 года в республике действовало более 100 общественных объединений — как зарегистрированных, так и незарегистрированных. В подавляющем большинстве они представляли собой клубные по своей природе формирования, функционировавшие в форматах советов, групп, комитетов и ассоциаций. [10]. И хотя все объединения того периода были малочисленны, малоизвестны,

организационно не оформлены, слабо подерживались гражданами, сложившаяся внутри них дружеская атмосфера, лишенная иерархических отношений, стала питательной средой для появления плеяды политиков, многие из которых со временем заявили о себе в политических партиях.

К сожалению, как и в других государствах постсоветского пространства, в Казахстане «клубный период» закончился очень быстро. Причем, закончился он не только формированием общенациональных движений (например, «Невада – Семипалатинск», возникшим по инициативе Олжаса Сулейменова в феврале 1989 г.), но, что, на наш взгляд, более существенно — национальных партий и движений, чьи основные программные цели фокусировались на решении этнических вопросов: Партия национальной свободы «Алаш» (апрель 1990 г., Арон Атабек), Национально-демократическая партия «Желтоксан» (май 1990 г., Кожая-Ахмет Х.К., Налибаев А. и Сабдалиев К.), Гражданское движение Казахстана «Азат» (1 июля 1990 г., Акатаев С.Н., Чорманов М. и Исиналиев М.И.), Социал-демократическая партия Казахстана (май 1990 г., Дуванов С.В. и Кушимов Д.К.), «Казачье движение» (начиная с марта 1990 г.) [11].

Не менее значимым было и то, что в обществе на фоне объявленной гласности все заметнее набирали силу протестные настроения, выражавшиеся в призывах отказаться от политической монополии КПСС и юридического закрепления однопартийной системы. Да и в самой КПК возникли разные течения и фракции, которые стали объединяться не только идеологически, но и организационно.

Отмена 14 марта 1990 года на II Съезде народных депутатов СССР положения статьи 6 Конституции СССР, закреплявшей «руководящую и направляющую» роль КПСС, а также принятие её новой редакции, допускавшей многопартийность, создала юридическую основу для выхода партотгенеза на новый этап.

Ещё одним значимым фактором, стимулировавшим рост политической активности населения, стала избирательная кампания в Верховный Совет Казахской ССР. Уже в начале 1990 года в ряде городов начали формироваться избирательные клубы, которые весной того же года стали основой для активного процесса создания партийных структур, достигшего своего пика к апрелю 1990 года.

Существенный вклад в институционализацию протопартийных объединений внёс Закон СССР «Об общественных объединениях», принятый Верховным Советом СССР 9 октября 1990 года. Этот нормативный акт заложил правовые основы для упорядочивания деятельности, структуры и функционирования множества спонтанно возникших к тому времени общественных организаций, обеспечив тем самым их легитимность и правовую защиту.

Вполне естественно, что это не могло не отразиться на Казахстане, тем более что состоявшиеся весной 1990 г. выборы в ВС КазССР

оказали серьезное влияние на политическую активность граждан. В первом документе, принятом ВС КазССР 25 октября 1990 г., – Декларации о государственном суверенитете КазССР, в п.5 всем общественным и политическим организациям, массовым движениям были гарантированы равные правовые возможности участвовать в государственной и общественной жизни [12].

27 июня 1991 г. деятельность общественных организаций и политических партий начинает регулироваться достаточно либеральным Законом «Об общественных объединениях в Казахской ССР», в котором подчеркивалось, что «право на объединение представляет собой одно из важнейших и неотъемлемых конституционных прав человека и гражданина, реализация которого отвечает интересам общества и находится под защитой государства», а также то, что целью принятия данного закона, в том числе являлась «реализация и защита политических, экономических, социальных и культурных прав и свобод; развитие активности и самостоятельности граждан, их участия в управлении государственными и общественными делами».

Закон содержал перечень организаций, признаваемых общественными объединениями, а также определял понятие «политическая партия». Но главное – Закон требовал перерегистрации до 31 декабря 1991 г. всех общественных организаций, действовавших на территории республики, а также запрещал «создание и деятельность общественных объединений, которые в своих уставных или программных документах провозглашают или на практике реализуют идеи расовой, национальной, религиозной, социальной в том числе классовой и сословной, исключительности либо вражды, методы насильственного изменения существующего конституционного строя, имеют целью нарушение территориальной целостности СССР и КазССР, ведут пропаганду войны, а также допускают нарушения прав и свобод человека, осуществляют иные действия, противоречащие конституции Казахской ССР и несовместимые с нормами международного права» [13].

Аналогичная норма содержалась в принятом 16 декабря 1991 г. Законе «О государственной независимости Республики Казахстан», в котором, «признавая приоритет прав и свобод личности, закрепленных во Всеобщей декларации прав человека», декларировалось, что «единый народ Казахстана» рассматривается как «состоящий из граждан всех национальностей, объединенных общностью исторической судьбы с казахской нацией» [14].

В Конституции, принятой 28 октября 1993 г. целая глава (гл.10) была посвящена общественным объединениям и их участию в осуществлении государственной власти. При этом, ст.16 декларировала право граждан на создание общественных объединений на основе свободно-го волеизъявления и общности интересов для

реализации своих прав и свобод. А ст.55 запрещала создание и деятельность общественных объединений, провозглашающих или на практике реализующих расовую, национальную, социальную, религиозную нетерпимость, сословную исключительность, призывающих к насильственному ниспровержению конституционного строя, посягающих на территориальную целостность республики.

В ст.117 политическим партиям, зарегистрированным в установленном законом порядке, гарантировалась возможность свободного выдвижения кандидатов, их всестороннего обсуждения, агитации за или против них. А согласно ст.56 партии должны были содействовать формированию и изъязвлению политической воли граждан [15].

В совокупности все это, включая высокую политическую активность граждан и ожидания после распада СССР и обретения Казахстаном независимости, и заложило фундамент для демократического обновления общественных отношений и формирования партийной системы. И многие авторы вполне справедливо выделяют 1990-1995 гг. в качестве **второго этапа** партотгенеза в Республике Казахстан, характеризующегося образованием первых политических партий, которые, однако, «не отвечали всем критериям партии как устойчивой политической организации» [16].

Необходимо выделить два существенных обстоятельства. Во-первых, формирование Республики Казахстан как независимого государства и создание соответствующей законодательной базы привели к снижению актуальности этнической проблематики в деятельности политических партий. Во-вторых, если на начальном этапе формирования общественных объединений их возникновение в основном являлось результатом гражданской инициативы при относительно лояльном отношении государственных органов, то процесс создания политических партий включал механизмы формирования как «снизу», так и «сверху».

Со стороны «снизу», то есть под влиянием гражданской инициативы, были созданы следующие партии: Республиканская партия Казахстана (РПК), основанная в сентябре 1991 года под руководством С.Н.Акаева; данная партия, а также возглавляемое им Гражданское движение «Азат», прошли государственную регистрацию соответственно 26 февраля и 25 декабря 1991 года. Партия демократического прогресса Казахстана (ПДПК), учрежденная в ноябре 1991 года с сопредседателями А.В.Докучаевой, Ю.Старцевым и Ю. Бунаковым, официальной регистрации не получила. Коммунистическая партия Казахстана (КПК), созданная в декабре 1991 года под руководством сопредседателей Д. Кшибекова и Л.Т. Королькова, была зарегистрирована только после нескольких попыток — 28 февраля 1994 года. Впоследствии первыми секретарями ЦК КПК были избраны Б.А.Тулупбаев (с октября 1995 года) и С.А.Абдильдин (с апреля 1996 года).

В октябре 1992 года Гражданское движение «Азат», РПК «Азат» и Национально-демократическая партия Казахстана «Желтоксан» приняли решение о консолидации в рамках единой Республиканской партии Казахстана «Азат», председателем которой стал К. Ормантаев; однако партия не получила государственной регистрации. В ноябре того же года часть членов РПК «Азат», не согласившись с результатами объединительного съезда, провела альтернативный съезд, на котором председателем вновь был избран С.Н.Акатаев.

28 ноября 1992 года в Алма-Атинском городском управлении юстиции была официально зарегистрирована организация социально-правовой защиты пенсионеров «Поколение» (ДСПЗП «Поколение») под руководством И.А.Савостиной. 27 марта 1993 года состоялась учредительная конференция Республиканского общественного славянского движения «Лад» (РОСД «Лад»), основанного Я. Белоусовым и В. Михайловым, получившего государственную регистрацию 28 мая 1993 года.

19 июля 1993 года состоялась учредительное собрание Рабочего движения Казахстана «Солидарность» (РДК «Солидарность», председатель Мадэл Исмаилов, 27 сентября 1994 г. получило государственную регистрацию).

27 января 1995 г. состоялся учредительный съезд партии Возрождения Казахстана (ПВК, получила государственную регистрацию 20 сентября 1995 г., председатель А.К. Джаганова).

Осенью 1995 г. был создан оргкомитет общественного движения «Азамат» (ОД «Азамат», получило государственную регистрацию 19 июня 1996 г., сопредседатели: Султангазин У., Ауэзов М.М., Своик П.В.)

Под влиянием государственной власти, то есть «сверху», формировались следующие политические структуры: Социалистическая партия Казахстана (СПК), основанная в сентябре 1991 года с сопредседателями Е.К.Ертысбаевым и А.Антоновым; после регистрации в октябре 1991 года сопредседателями стали Г.К.Алдамжаров и П.В.Своик. Партия Народный Конгресс Казахстана (ПНKK), учреждённая в октябре 1991 года при участии О.О. Сулейменова и М.Ш.Шаханова, получила государственную регистрацию 31 декабря 1991 года.

6 февраля 1993 года, также по инициативе властей, был создан прообраз будущей президентской партии — Союз «Народное единство Казахстана» (СНЕК), зарегистрированный 19 марта 1993 года. Устав СНЕК предусматривал институт Лидера движения, которым единогласно стал президент РК Н.Назарбаев. Председателем Политсовета был избран С.А.Абдрахманов, а на первом съезде СНЕК 2 октября 1993 года заместителем председателя стал тогдашний заместитель премьер-министра К.С. Султанов.

25 марта 1995 года прошёл III (внеочередной) съезд СНЕК, одновременно ставший I (учредительным) съездом партии Народного единства Казахстана (ПНЕК), официально за-

регистрированной 12 мая 1995 года. Председателем ЦК ПНЕК остался К.С.Султанов, однако 28 июня 1995 года в связи с его назначением послом в КНР руководителем партии был избран А.Х.Бижанов.

15 декабря 1994 года состоялся учредительный съезд Народно-кооперативной партии Казахстана (НКПК), созданной на базе Союза потребительских обществ Казахстана (Казпотребсоюз) и зарегистрированной 20 февраля 1995 года. Председателем партии стал председатель правления Казпотребсоюза У.С.Сарсенов.

1 марта 1995 года указом президента было учреждено консультативно-совещательное учреждение — Ассамблея согласия и единения народа Казахстана (АНК), призванная сыграть значительную роль в последующих политических процессах.

1 июля 1995 года состоялся учредительный съезд Демократической партии Казахстана (ДПК), зарегистрированной 31 августа 1995 года. Сопредседателями партии стали секретарь Совета безопасности Т.Т.Жукеев и министр печати и массовой информации А.С.Сарсенбаев.

18 сентября 1995 года на II съезде Союза инженеров Казахстана (СИК) было принято решение о создании Республиканской политической партии труда (РППТ), официально зарегистрированной 10 января 1996 года. Председателем партии избрали председателя СИК У.А.Джолдасбекова.

Таким образом, к началу 1996 года, завершив второй этап формирования партийной системы Казахстана, государственный статус имели восемь политических партий — СПК, ПНKK, ПНЕК, КПК, НКПК, ПВК, ДПК и РППТ, а также шесть общественно-политических движений — МАД «Невада-Семипалатинск», ГДК «Азат», РОСД «Лад», СИК, ДСПЗП «Поколение» и РДК «Солидарность». Именно эти организации должны были сыграть ключевую роль в политических процессах, развивавшихся в Казахстане на рубеже 1994–1995 годов.

Безусловно, динамика гражданского активности в Казахстане в период с 1991 по 1996 годы демонстрирует интенсивный рост числа зарегистрированных общественных организаций — 306 в 1991–1992 гг., 253 в 1993–1995 гг. и 68 в 1996 году. Однако количественные показатели не отражают качество и реальную эффективность этих объединений.

Ключевые качественные характеристики общественных объединений и политических партий того периода можно охарактеризовать следующим образом:

• **Ограниченная социальная база и слабость ресурсов.** Большинство партий и движений, за исключением ПНЕК, испытывали дефицит широкой поддержки со стороны населения, а также организационно-структурную и финансовую уязвимость. Это существенно ограничивало их возможности для устойчивого политического развития и влияния.

• **«Вождистская» природа.** Почти все объединения были построены вокруг конкретных лидеров, чья личная активность и харизма определяли популярность и жизнеспособность организации. Это формировало личностно-ориентированный, а не институциональный тип партийной системы, что подрывало потенциал для долгосрочного развития.

• **Идеологическая декларативность.** Несмотря на формальные различия по идеологическим направлениям — социализм (СПК), либерально-демократические (ПНKK, ПНЕК, НКПК), национально-демократические (РПК, ПВК), коммунистические (КПК) — реальное отражение этих идей в программах и практических действиях было минимальным или отсутствовало вовсе.

• **Этническая проблематика и социальное раскалывание.** Некоторые объединения делали упор на национальные ценности, что усугубляло этнические и социальные противоречия в обществе и противоречило законодательным нормам, препятствуя укреплению единства.

• **Контроль «сверху».** Процесс формирования общественных объединений, возникший как гражданская инициатива «снизу» в конце 1980-х, в 1990–1995 годах перешел под жесткий контроль властных структур. Президент Назарбаев указывал на это как на фактор, предопределивший слабую связь партий с реальным гражданским обществом и сыгравший негативную роль в политической модернизации.

• **Отсутствие конструктивной оппозиции.** Хотя оппозиционные силы, включая СПК, КПК, ПНKK и др., формально структурировались и даже предпринимали попытки объединения (Консультативный совет политических партий и Координационный совет общественных движений), амбиции отдельных лидеров и внутреннее разногласие не позволили создать устойчивый единый фронт.

• **Легитимационные и законодательные ограничения.** Отсутствие четких механизмов партийного прохождения к власти через партийные списки и формирование правительства большинством осложняло создание сильных политических партий и их полноценное участие в предвыборной борьбе. Однако в качестве слабого аргумента можно рассматривать тот факт, что на выборах 1994–1995 годов наблюдалось сокрытие партийной принадлежности кандидатами, что нивелировало партийную роль в электоральном процессе.

Итогом стало, что общественные объединения и партии периода были скорее номинальными структурами с ограниченным влиянием на реальную политическую жизнь. Их слабость и внутренние противоречия отчасти предопределили политическую консолидацию вокруг исполнительной власти и сложность становления подлинно демократической партийной системы в Казахстане.

Нарастающий социально-экономический кризис и неспособность органов власти опе-

ративно реагировать на быстро изменяющиеся события и принимать адекватные решения привели к конституционному кризису конца 1993 – начала 1994 годов, завершившегося самороспуском ВС КазССР 12 созыва и наделением Н. Назарбаева дополнительными полномочиями, выходящими за рамки Конституции [19]. При этом, обвинение представительных органов власти в лице старых советов в недееспособности, безусловно, от лукавого. Разрушение основы народовластия, а именно местные советы составляли эту основу, было необходимо для решения другой задачи – концентрации власти в руках новой бюрократии и лично Н. Назарбаева. Как показали дальнейшие события, именно решение этой задачи и было мейнстримом в политическом развитии Казахстана после 1993 г.

7 марта 1994 года состоялись выборы депутатов Верховного Совета Республики Казахстан 13-го созыва, включавшего 177 человек, из которых 42 депутата назначались президентом. Согласно данным Центральной избирательной комиссии (ЦИК), 75 депутатов были избраны от политических партий, в том числе 30 — от Союза народных партий Казахстана (СНЕК). При этом, по информации самой партии СНЕК, её представители насчитывали 57 человек, что объясняется тем, что часть депутатов-членов СНЕК не указывали свою партийную принадлежность в анкетах, что вызвало расхождения с официальными данными. В составе 13-го созыва Верховного Совета функционировали четыре парламентские фракции: СНЕК — 27 депутатов, Союз предприятий Казахстана (СПК) — 12, Партия народного конгресса Казахстана (ПНKK) — 22 и Федерация профсоюзов Казахстана — 11. Кроме того, работало 14 депутатских групп, среди которых выделялась группа «Правовое развитие», объединявшая 16 депутатов.

Несмотря на ожидания президента Нурсултана Назарбаева, новый состав парламента не сформировал однозначно пропрезидентское большинство. Напротив, в Верховном Совете начала консолидироваться оппозиционная коалиция, инициированная СПК, развивавшаяся в создании Координационного Совета общественных объединений «Республика». В него вошли более 20 организаций, включая СПК, ПНKK, Коммунистическую партию Казахстана (КПК), Республиканское общественное движение «Лад», Гражданское демократическое движение «Азат» и другие. Главной задачей совета стала консолидация демократических сил для организации мощного оппозиционного движения и пересмотра тактики и стратегии реформ с ориентацией на социальную и гражданскую справедливость. Эту позицию отражала программа реформ «Новая экономическая политика», разработанная депутатской группой «Прогресс» и концептуально отличавшаяся от государственной политики, главным отличием которой было отрицание рекомендаций Международного

валютного фонда (МВФ), поскольку их реализация, по мнению оппозиции, могла привести к социальному взрыву и катастрофическим последствиям.

Данная позиция вступала в противоречие с курсом президента Назарбаева и новой бюрократии, стремившейся к концентрации власти, что предопределило судьбу 13-го созыва Верховного Совета как обречённого.

Резкое ухудшение социально-экономического положения и отставка правительства в октябре 1994 года позволили президенту переложить ответственность за негативные последствия проводимой политики на исполнительные органы, что активизировало оппозиционные силы. В общественном дискурсе усилилось обсуждение возможных кандидатов на пост главы государства, среди которых наиболее часто назывались Олжас Сулейменов, Серикболсын Абдильдин и Газиз Алдамжаров. На президентских выборах, назначенных на декабрь 1996 года, кто-то из них мог бы претендовать на победу, что не соответствовало бы интересам правящей бюрократии. В результате было принято решение о проведении многоходовой операции, последствия которой радикально изменили траекторию политической модернизации Казахстана.

6 марта 1995 года Конституционный суд Республики Казахстан огласил постановление по иску бывшего кандидата в депутаты Т. Квятковской, в котором ставилась под сомнение конституционность ряда документов ЦИК, использованных при организации и проведении выборов в Верховный Совет 7 марта 1994 года. В постановлении Верховный Совет 13-го созыва был признан нелегитимным.

8 марта президент внес возражения против этого постановления, а 9 марта аналогичные возражения были представлены председателем Верховного Совета Абишем Кекильбаевым. 10 марта 1995 года Конституционный суд отклонил данные возражения. 11 марта Верховный Совет принял конституционный закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию» и постановление «О приостановлении деятельности Конституционного суда». В тот же день президент Нурсултан Назарбаев направил в Конституционный суд запрос с просьбой разъяснить правовые последствия постановления от 6 марта 1995 года, в частности:

- означает ли постановление неконституционность выборов в Верховный Совет и полномочий избранных депутатов;
- если полномочия депутатов признаны неконституционными, кто в таком случае вправе принимать законодательные решения;
- сохраняет ли закон «О временном делегировании президенту Республики Казахстан и главам местных администраций дополнительных полномочий» от 10 декабря 1993 года свою силу в контексте данного решения.

11 марта 1995 года Конституционный суд в своём разъяснении предоставил положительные ответы на ключевые вопросы, поставлен-

ные президентом, что послужило основанием для роспуска парламента. В тот же день президент подписал Указ «О мерах, вытекающих из постановления Конституционного суда Республики Казахстан от 6 марта 1995 года». Одновременно правительство страны подавало в полном составе в отставку, которая была принята главой государства. В соответствии с законом «О временном делегировании президенту Республики Казахстан и главам местных администраций дополнительных полномочий» от 10 декабря 1993 года, президент назначил А. Кажегельдина на пост премьер-министра и поручил ему сформировать новое правительство, а также принял отставку Центральной избирательной комиссии [20].

24 марта 1995 года состоялась учредительная сессия Ассамблеи народа Казахстана (АНК), на которой Нурсултан Назарбаев выступил и был избран председателем данного органа. Члены АНК поддержали инициативу проведения республиканского референдума по продлению полномочий президента Назарбаева до 1 декабря 2020 года. 3 апреля решение было одобрено Партией народного единства Казахстана (ПНЕК) совместно с Партией «Век демократии» (ПВК) и Партией народного конгресса Казахстана (ПНКК), а 8 апреля к ним присоединились Союз предпринимателей Казахстана (СПК) и Народно-коммунистическая партия Казахстана (НКПК). Единственным противником выступила Коммунистическая партия Казахстана (КПК).

25 марта 1995 года, в соответствии с упомянутым законом о временном делегировании дополнительных полномочий, Нурсултан Назарбаев подписал Указ «О республиканском референдуме», который обладал силой конституционного закона.

Референдум состоялся 29 апреля 1995 года и касался продления полномочий президента до 1 декабря 2000 года. За это решение проголосовало 95,46% участников, при явке избирателей в 91,26%.

30 августа 1995 года прошёл второй референдум, на котором была принята новая Конституция Республики Казахстан. За её утверждение проголосовали 89% участников голосования. Несмотря на попытки оппозиции в июне-июле того же года повлиять на содержание проекта Конституции и процедуру его утверждения, существенных изменений добиться не удалось. Максимум, чего достигла так называемая «группа Е. Жовтиса», — это представление своего проекта президенту на рассмотрение.

В соответствии с Конституцией 1995 года произошло не только перераспределение полномочий в пользу исполнительной власти, но и ключевое изменение формы правления. Статья 2 новой Конституции определяла Казахстан как унитарное государство с президентской формой правления. Значительно расширились полномочия президента, а компетенция парламента была сокращена. Парламент получил двухпалатный формат: Сенат, состоящий

из депутатов, из которых 7 назначались президентом, а остальные избирались местными представительными органами, и Мажилис, включавший 67 депутатов, избираемых по одномандатным территориальным округам.

Контрольные функции парламента были ограничены. Более того, он лишился главного своего инструмента – контроля за исполнением бюджета. Президент страны получил достаточно власти для проведения своей политики, фактически независимой не только от результатов парламентских выборов, но и от ее эффективности.

Прописанная в Конституции процедура отстранения от власти президента и привлечения его к ответственности, учитывая доминирование в парламенте пропрезидентских сил, делала ее на практике нереализуемой.

В случае возникновения политического кризиса президент имел право отправить в отставку правительство и распустить обе палаты парламента. Право проведения референдума также стало прерогативой президента.

В новой структуре власти отсутствовал институт Конституционного суда. Его место занял Конституционный совет, с ограниченными полномочиями по сравнению со своим предшественником. Причем правом обращения в него наделялись президент, председатель Сената и Мажилиса, премьер-министр и депутаты парламента, при условии, что их обращение будет одобрено не менее одной пятой части от общего числа депутатов.

Судебная власть в Казахстане оказалась под значительным влиянием исполнительной ветви власти. Председатель и судьи Верховного суда назначались Сенатом на основе представления президента, который, в свою очередь, опирался на рекомендации Высшего судебного совета. Аналогично, председатели и судьи областных судов назначались непосредственно президентом по рекомендации Высшего судебного совета. Все остальные судьи назначались президентом по представлению министра юстиции, что свидетельствовало о высокой степени зависимости судебной системы от исполнительной власти.

Хотя в статье, посвященной прокуратуре, подчеркивалось, что она «от имени государства осуществляет высший надзор за точным и единообразным применением законов», фактическое подчинение прокуратуры президенту нивелировало смысл данного положения.

28 сентября 1995 года указом президента был принят новый Закон «О выборах в Республике Казахстан», а в декабре того же года состоялись выборы в новый двухпалатный парламент. 5 декабря прошли выборы в Сенат, а 9 декабря — в Мажилис.

Несмотря на отсутствие в избирательном законодательстве того времени четко установленной партийной квоты, выборы в Мажилис проводились по мажоритарной системе, при этом наиболее активное участие принимали политические партии и общественные дви-

жения. На 67 мест в Мажилисе претендовали 285 кандидатов, из которых 128 были самовыдвиженцами, а 157 — зарегистрированными представителями партий и общественных объединений. Что касается Сената, на 40 выборных мест претендовали 49 кандидатов, однако 14 из 20 округов остались без конкуренции.

Безусловным лидером на выборах выступила партия ПНЕК, выдвинувшая 38 кандидатов, из которых 25 были избраны депутатами. ДПК зарегистрировала 22 кандидата, 12 из которых получили мандаты. Федерация профсоюзов Казахстана (ФПК) представила 21 кандидата, из которых 5 стали депутатами. Национальная крестьянская партия Казахстана (НКПК) выставила 15 кандидатов, из которых один получил мандат. Крестьянский союз Казахстана (КСК) выдвинул 13 кандидатов, из которых 7 были избраны. Коммунистическая партия Казахстана (КПК) зарегистрировала 9 кандидатов, 2 из которых стали депутатами. По 8 кандидатов выставили Союз молодежи Казахстана (СМК) и партия ПНKK, соответственно 3 и 1 из них стали депутатами. Партия Ветеранов Казахстана (ПВК) и Союз адвокатов РК представили по 5 кандидатов, из которых по 1 избранному депутату, а Инженерная академия и Республиканское общественное объединение «Лад» выдвинули по 3 кандидата без значительного успеха. Ассоциация юристов зарегистрировала 2 кандидатов, мандатов не получила.

Отмечается заметное снижение доли самовыдвиженцев среди кандидатов — с 52% в 1994 году до 45% в 1995 году, а среди избранных депутатов — с 44% в Верховный Совет 13-го созыва до 24% в Мажилис Парламента. При этом значительно увеличилась доля кандидатов, выдвинутых общественными объединениями и политическими партиями: если в 1994 году она составляла 48% среди кандидатов и 56% среди депутатов, то в 1995 году достигла 55% и 76% соответственно.

Тем не менее, по интенсивности политической конкуренции выборы 1995 года заметно уступали кампании 1994 года. Причина этого кроется не в мажоритарной избирательной системе, а в существенном ограничении новой Конституцией полномочий парламента в пользу исполнительной власти. Именно по этой причине многие influentialные политики предпочли сосредоточиться на карьерном росте в структурах президентской администрации и правительства, отказавшись от участия в парламентских выборах.

Значимым фактором стало то, что избиратели при формировании своих предпочтений ориентировались не на партийную принадлежность кандидатов, а на иные характеристики. В числе ключевых критериев выбора кандидата в депутаты респонденты назвали прежде всего моральные качества — 52% опрошенных, компетентность — 40%, деловую репутацию — 27%, а также независимость и уровень образования — по 20%, патриотизм — 15%, привлекательность предвыборной

программы — 10%. При этом лишь 9% респондентов отметили партийную принадлежность кандидата в качестве главного критерия.

Однако наиболее важным фактором была характерная для стран Востока особенность, связанная с тем, что формирование новой партийно-политической структуры в них всегда связано с особым типом харизматического лидерства, порожденного, прежде всего влиянием традиционного патернализма на политическую культуру масс. Уверенность граждан в правильности выбранного курса и конкретных действий государственной власти (прежде всего, Н.Назарбаева) и предопределили как доминирование ПНЕК на выборах 1995 г., так и особенности дальнейшего развития политической системы Казахстана.

Конституция 1995 года закрепила тренд на создание строго централизованной президентской республики и на длительный период исключила из политической повестки вопрос о возможности формирования парламентской республики в Казахстане.

Как было продемонстрировано, успех данной тенденции в Казахстане был предопределён сразу после роспуска Верховного Совета Республики Казахстан 12-го созыва в 1993 году. Устранение местных советов — ключевого института не только народовластия, но и подлинного гражданского общества — в сочетании с низким уровнем политической культуры и неспособностью политических партий и общественных движений, ослабленных внутренними амбициями их лидеров, привело к тому, что инициатива по реформированию и демократизации общества исходила преимущественно «сверху».

В итоге была выбрана модель государственного устройства, во многом схожая с авторитарными режимами в странах Востока. Последующие социально-политические и экономические процессы лишь усилили данную тенденцию, оказывая негативное влияние на развитие партийной системы Казахстана.

Заключение

В рамках проведённого исследования партийная система Казахстана была рассмотрена как один из ключевых элементов политической конструкции современного государства. Полученные эмпирические и теоретические данные позволяют утверждать, что результативность функционирования партийной системы и степень её воздействия на процессы государственного управления в значительной мере зависят от уровня институционализации политических партий, а также от характера их взаимодействия с институтами государственной власти и гражданского общества.

Комплексный политологический анализ подтвердил, что партийное строительство в постсоветском Казахстане носит эволюционный характер и развивается через череду этапов трансформации. Эти процессы являются

отражением более широких трендов социальной-политической модернизации и реакцией на как внутренние, так и внешние вызовы, с которыми сталкивается государство в условиях продолжающегося институционального формирования.

Применение конструктивистского подхода в исследовании способствовало выявлению ключевых механизмов формирования партийной системы, которые обеспечивают укрепление государственности и трансформацию государственных институтов. Это позволило глубже понять, каким образом партии способны не только формально участвовать в политическом процессе, но и реально представлять интересы различных социальных групп, способствуя тем самым повышению легитимности политической системы в целом. Вместе с тем, анализ продемонстрировал, что формальные институциональные рамки не всегда коррелируют с реальным уровнем влияния партий в принятии решений, что подчёркивает необходимость дальнейшего совершенствования механизмов партийного представительства и расширения их общественной ответственности.

В современных условиях глобальных политических и экономических вызовов, а также внутренних трансформаций политической системы Казахстана особое значение приобретает способность партийной системы к адаптации и инновационному развитию. Стабильность политической системы должна сочетаться с гибкостью и открытостью к изменениям, что требует развития демократических институтов, повышения прозрачности деятельности партий и усиления их связи с электоратом.

Таким образом, полученные эмпирические и теоретические результаты подчёркивают необходимость комплексного подхода к реформированию партийной системы, направленного на укрепление её институциональной базы, повышение эффективности партийного представительства и развитие демократических практик. Данные выводы могут служить фундаментом для последующих научных исследований, а также формирования практических рекомендаций по совершенствованию политической системы Казахстана, обеспечивающих устойчивое и сбалансированное развитие государства в условиях современного глобализованного мира.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR27195711 «Социально-политические процессы в Казахстане (1980-2020): опыт демократизации и становление Справедливого государства»).

Список литературы

1 Абзалбеков Б. С. Особенности становления казахстанской партийной системы в постсоветский период // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2018. – №2 (18). – С. 208-214.

2 Байпаков М.К., Коновалов С.А., Кучинская Ю.В. Политическая модернизация и партийно-политическая система Республики Казахстан: Логика перемен // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2017. – №3. – С. 92-99.

3 Булуктаев Ю.О. Партийно-политическое строительство в Республике Казахстан (1991-2012 гг.). Кн.1. Становление многопартийности. 1990-е гг. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012.

4 Дьяченко С.А. Партогенез в Казахстане: состояние, проблемы, перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1997.

5 Кармазина Л. Сравнительный анализ институционализации партийных систем Казахстана и России. Часть I. // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – № 6 (60). – С. 159-173.

6 Асылыов К.Ж. Политические партии современного Казахстана. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2018.

7 Ли Вл.Ф. Социальная революция и власть в странах Востока. О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного развития. – М.: Наука, 1984.

8 Политические отношения на Востоке: общее и особенное. – М.: Наука, 1990.

9 Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – М.: Наука, 1984.

10 Булуктаев Ю., Дьяченко С., Кармазина Л. Политические партии Казахстана. Справочник. – Алматы: ИПК, 1998. – С. 77.

11 Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Политические партии Казахстана. 2000 год (справочник). – Алматы, 2000. – С. 289.

12 Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР. Принята Постановлением Верховного Совета Казахской ССР от 25 октября 1990 г. № 307-XII. – // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700>. (Дата обращения 09.01.2025)

13 Закон Казахской Советской Социалистической Республики от 27 июня 1991 г. «Об общественных объединениях в Казахской ССР» // [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910001600>. (Дата обращения 09.01.2025)

14 Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 г. «О государственной независимости Республики Казахстан» // [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400>. (Дата обращения 09.01.2025)

15 Конституция Республики Казахстан. Принята Верховным Советом Республики Казахстан 28 января 1993 г. // [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000>. (Дата обращения 05.02.2025)

16 Партия «Нұр Отан» в потоке политической истории Казахстана. Учеб. пособие. – Астана: Школа политического менеджмента, 2016. – С. 27-32.

17 Кармазина Л. Институционализация партийной системы Республики Казахстан: ретроспектива и современные тенденции // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №4-5. // [Электронный ресурс] URL: <https://ca-c.org.ru/journal/2008/cac-05/04.shtml> (Дата обращения 05.02.2025)

18 Чеботарев А.Е. Правовые проблемы политических партий Казахстана в переходный период // Правовое развитие: информационно-аналитический бюллетень общественного объединения «Правовое развитие Казахстана». – Алматы: «Кайнар». – 1997. – №1(7). – С. 9-16.

19 Закон Республики Казахстан от 10 декабря 1993 г. «О временном делегировании Президенту Республики Казахстан и главам местных администраций дополнительных полномочий» // [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930003600>. (Дата обращения 05.02.2025)

20 1995 год: продление президентских полномочий и создание АНК // [Электронный ресурс] URL: <https://tengrinews.kz/article/1995-god-prodlenie-prezidentskih-polnomochiy-i-sozdanie-ank-1648/> (Дата обращения 05.12.2024)

Transliteration

1 Abzalbekov B. S. Osobennosti stanovleniya kazahstanskoy partinoy sistemy v postsovetskij period [Features of the Formation of the Kazakhstani Party System in the Post-Soviet Period] // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». – 2018. – №2 (18). – S. 208-214. (in Russ)

2 Bajpakov M.K., Kononov S.A., Kuchinskaja Ju.V. Politicheskaja modernizacija i partijnno-politicheskaja sistema Respubliki Kazahstan: Logika peremen [Political Modernization and Party-Political System of the Republic of Kazakhstan: The Logic of Change] // Izvestija Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazahstan. Serija obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk. – 2017. – №3. – S. 92-99. (in Russ)

3 Buluktaev Ju.O. Partijnno-politicheskoe stroitel'stvo v Respublike Kazahstan (1991-2012 gg.) [Party and Political Construction in the Republic of Kazakhstan (1991-2012)]. Kн.1. Stanovlenie mnogopartijnnosti. 1990-e gg. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2012. (in Russ)

4 D'jachenko S.A. Partogenez v Kazahstane: sostojanie, problemy, perspektivy [Party genesis in Kazakhstan: status, problems, and prospects]. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 1997. (in Russ)

5 Karmazina L. Sravnitel'nyj analiz institucionalizacii partijnyh sistem Kazahstana i Rossii [Comparative analysis of the institutionalization of party systems in Kazakhstan and Russia]. Chast' I. // Central'naja Azija i Kavkaz. – 2008. – № 6 (60). – S. 159-173. (in Russ)

6 Asylov K.Zh. Politicheskie partii sovremennogo Kazahstana [Political parties of modern Kazakhstan]. – Aстана: KISI pri Prezidente RK, 2018. (in Russ)

7 Li V.I.F. Social'naja revolyucija i vlast' v stranah Vostoka. O problemah i protivorechijah nekapitalisticheskogo perehodnogo razvitiya [Social revolution and power in the countries of the East. On the problems and contradictions of non-capitalist transitional development]. – M.: Nauka, 1984. (in Russ)

8 Politicheskie otnoshenija na Vostoke: obshhee i osobennoe [Political relations in the East: general and particular]. – M.: Nauka, 1990. (in Russ)

9 Jevojucija vostochnyh obshhestv: sintez tradicionnogo i sovremennogo [Evolution of Eastern societies: synthesis of the traditional and the modern]. – M.: Nauka, 1984. (in Russ)

10 Buluktaev Ju., D'jachenko S., Karmazina L. Politicheskie partii Kazahstana. Spravochnik [Political Parties of Kazakhstan. Handbook]. – Almaty: ИПК, 1998. – S. 77. (in Russ)

11 D'jachenko S., Karmazina L., Sejdumanov S. Politicheskie partii Kazahstana [Political Parties of Kazakhstan]. 2000 god (spravochnik). – Almaty, 2000. – S. 289. (in Russ)

12 Deklaracija o gosudarstvennom suverenitete Kazahskoj SSR [Declaration of State Sovereignty of the Kazakh SSR]. Prinjata Postanovleniem Verhovnogo Soveta Kazahskoj SSR ot 25 oktjabrja 1990 g. № 307-XII. – // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700>. (Data obrashhenija 09.01.2025) (in Russ)

13 Zakon Kazahskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki ot 27 ijunja 1991 g. «Ob obshhestvennyh ob#edinenijah v Kazahskoj SSR» [Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic of June 27, 1991 "On Public Associations in the Kazakh SSR"] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910001600>. (Data obrashhenija 09.01.2025) (in Russ)

14 Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 16 dekabrya 1991 g. «O gosudarstvennoj nezavisimosti Respubliki Kazahstan» [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan of December 16, 1991 "On State Independence of the Republic of Kazakhstan"] // [Elektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400_ (Data obrashhenija 09.01.2025) (in Russ)

15 Konstitucija Respubliki Kazahstan. Prinjata Verhovnym Sovetom Respubliki Kazahstan 28 janvarja 1993 g. [Constitution of the Republic of Kazakhstan. Adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on January 28, 1993] // [Elektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_ (Data obrashhenija 05.02.2025) (in Russ)

16 Partija «Nur Otan» v potoke politicheskoy istorii Kazahstana [The Nur Otan Party in the Stream of Political History of Kazakhstan]. Ucheb. posobie. – Astana: Shkola politicheskogo menedzhmenta, 2016. – S. 27-32. (in Russ)

17 Karmazina L. Institucionalizacija partijnoj sistemy Respubliki Kazahstan: retrospektiva i sovremennye tendencii [Institutionalization of the Party System of the Republic of Kazakhstan: Retrospective and Current Trends] // Central'naja Azija i Kavkaz. – 2008. – №4-5. // [Elektronnyj resurs] URL: https://ca-c.org.ru/journal/2008/journal_rus/cac-05/04.shtml (Data obrashhenija 05.02.2025) (in Russ)

18 Chebotarev A.E. Pravovye problemy politicheskij partij Kazahstana v perehodnyj period [Legal problems of political parties of Kazakhstan in the transition period] // Pravovoe razvitie: informacionno-analiticheskij bjulleten' obshhestvennogo ob#edinenija «Pravovoe razvitie Kazahstana». – Almaty: «Kajnar». – 1997. – №1(7). – S. 9-16. (in Russ)

19 Zakon Respubliki Kazahstan ot 10 dekabrya 1993 g. «O vremennom delegirovanii Prezidentu Respubliki Kazahstan i glavam mestnyh administracij dopolnitel'nyh polnomochij» [aw of the Republic of Kazakhstan of December 10, 1993 "On the Temporary Delegation of Additional Powers to the President of the Republic of Kazakhstan and Heads of Local Administrations"] // [Elektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930003600_ (Data obrashhenija 05.02.2025) (in Russ)

20 1995 god: prodlenie prezidentskih polnomochij i sozdanie ANK [1995: Extension of Presidential Powers and Creation of the APK] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://tengrinews.kz/article/1995-god-prodlenie-prezidentskih-polnomochiy-i-sozdanie-ank-1648/> (Data obrashhenija 05.12.2024) (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Константин Львович Сыроежкин профессор, доктор политических наук, Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Казахстан, ORCID ID: 0009-0007-2837-7765

Светлана Басейовна Кожирова профессор, доктор политических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНБО РК, Алматы, Казахстан, S.kozhirova@yandex.ru, ORCID ID: 0000-0001-7545-6676

Константин Львович Сыроежкин профессор, саясаттану ғылымдарының докторы, Қазақстанның гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0009-0007-2837-7765

Светлана Басейовна Кожирова профессор, саясаттану ғылымдарының докторы, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, S.kozhirova@yandex.ru, ORCID ID: 0000-0001-7545-6676

Konstantin Syroezhkin Professor, Doctor of Political Science, Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Conjuncture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0009-0007-2837-7765

Svetlana Kozhirova Professor, Doctor of Political Science, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova, Almaty, Kazakhstan, S.kozhirova@yandex.ru, ORCID ID: 0000-0001-7545-6676

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КУРС «СПРАВЕДЛИВОГО КАЗАХСТАНА» И КОРПОРАТИВНЫЙ ЭТОС ОТЕЧЕСТВЕННОГО БИЗНЕС-СООБЩЕСТВА

В.Д. Курганская, Ш.Е. Джаманбалаева, В.Ю. Дунаев

АННОТАЦИЯ

В статье представлен анализ данных социологических исследований, раскрывающих текущее состояние, ключевые проблемы и перспективы развития сектора предпринимательства в Казахстане. Исследование выявляет как позитивные, так и негативные факторы, оказывающие значительное влияние на способность отечественного бизнес-сообщества эффективно участвовать в решении стратегических задач экономической и социально-политической модернизации страны, в строительстве Нового Справедливого Казахстана.

Особое внимание уделяется последствиям теневой экономики, которая сдерживает экономический рост и препятствует устойчивому развитию. Раскрываются гуманистические аспекты экономической политики, изложенные в Посланиях Главы государства К.К.Токаева. Подчеркивается важность соблюдения принципов социальной справедливости для успешного развития Казахстана.

Ключевые слова: предпринимательство, справедливость, риски, рынок, право, теневая экономика.

Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Джаманбалаева Ш.Е.
dsholpan1971@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Курганская В.Д.,
Джаманбалаева Ш.Е.,
Дунаев В.Ю. Экономический курс «Справедливого Казахстана» и корпоративный этос отечественного бизнес-сообщества // Адам әлемі. – 2025. – №3 (103). – С. 76-85.

«Әділетті Қазақстанның» экономикалық бағыты және отандық бизнес-қоғамдастықтың корпоративтік этикасы

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы кәсіпкерлік секторының ағымдағы жай-күйін, түйінді проблемалары мен даму перспективаларын ашатын әлеуметтанулық зерттеулердің деректерін талдау ұсынылған. Зерттеу отандық бизнес-қоғамдастықтың елді экономикалық және әлеуметтік-саяси жаңғыртудың стратегиялық міндеттерін шешуге, жаңа әділ Қазақстанның құрылысына тиімді қатысу қабілетіне елеулі әсер ететін оң және теріс факторларды анықтайды.

Экономикалық өсуді тежейтін және тұрақты дамуға кедергі келтіретін көлеңкелі экономиканың салдарына ерекше назар аударылады. Мемлекет басшысы Қ.Қ.Тоқаевтың Жолдауларында баяндалған экономикалық саясаттың гуманистік аспектілері ашылады. Қазақстанның табысты дамуы үшін әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын сақтаудың маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, әділеттілік, тәуекелдер, нарық, құқық, көлеңкелі экономика.

The Economic Course of "Fair Kazakhstan" and the Corporate Ethos of the Domestic Business Community

Abstract. The article presents an analysis of sociological research data revealing the current state, key problems and prospects for the development of the entrepreneurship sector in Kazakhstan. The study reveals both positive and negative factors that have a significant impact on the ability of the domestic business community to effectively participate in solving strategic tasks of economic and socio-political modernization of the country, in building a New Just Kazakhstan.

Special attention is paid to the consequences of the shadow economy, which stifles economic growth and hinders sustainable development. The humanistic aspects of economic policy outlined in the Messages of the Head of State K.K. Tokayev are revealed. The importance of observing the principles of social justice for the successful development of Kazakhstan is emphasized.

Key words: Entrepreneurship, Justice, Risks, Market, Law, Shadow Economy.

Введение

Опыт государства, проводящего реформы и развивающего рыночную экономику, во многом, а порой и решающей степени, предопределен исторически сложившимися особенностями его культуры. Культура формирует менталитет, ценности, нормы поведения и восприятия мира, которые влияют на все аспекты общественной жизни. Однако в каждой культуре есть общечеловеческие ценности, такие как стремление к справедливости, уважение к правам человека, потребность в безопасности и развитии.

Эти ценности не зависят от конфессиональной, цивилизационной или этнокультурной принадлежности и могут служить основой для конструктивного диалога и сотрудничества между разными сообществами. Экономические, политико-правовые и социокультурные факторы, формирующие предпринимательскую деятельность в современном Казахстане, необходимо рассматривать в диалектическом единстве универсальных закономерностей и уникальных социокультурных особенностей страны.

На 1 марта 2025 года в Казахстане зарегистрировано 1 814 272 индивидуальных

предпринимателя (ИП), из которых 1 727 921 активно ведут свою деятельность. Малый и средний бизнес (МСБ) представлен 2 283 656 субъектами, из которых 2 091 705 работают [1]. Эти данные подчёркивают важную роль в экономике страны предпринимателей, являющихся ключевым драйвером роста и развития. Их деятельность напрямую влияет на качество жизни граждан, поскольку предприниматели выпускают востребованную продукцию или оказывают востребованные услуги, создают рабочие места, развивают инфраструктуру, стимулируют инновации.

На современном этапе развития Казахстан поставил перед собой амбициозные задачи построения нового справедливого общества. В этом обществе социально значимой силой, способной непосредственно влиять на ход общественного развития, является фигура предпринимателя, бизнесмена, так как предпринимательский слой, обеспечивая устойчивое развитие экономики, заинтересован в политической и социальной стабильности общества. В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» основное внимание уделено новой экономической политике Казахстана. «В такой важный период, – отметил К.К. Токаев, – у нас имеются все возможности для мощного экономического рывка. Для этого мы должны поэтапно, но твёрдо и решительно перейти на новую экономическую модель, во главе которой стоят не абстрактные достижения, а реальное улучшение жизни граждан» [2].

Техническая сторона новой экономической траектории страны известна из этого Послания тем, что она акцентирует внимание на ускоренном развитии производственного сектора; поддержке обрабатывающей промышленности; координации финансовой и денежно-кредитной политики; поддержке малых и средних предприятий и ускорении приватизации; приверженности целям устойчивого развития и охраны окружающей среды; превращения Казахстана в крупный транзитный узел в Евразии; цифровизации.

В данной статье мы остановимся на гуманитарном аспекте новой экономической политики, которая является не менее важной в Посланиях – на потребностях предпринимателей, то есть тех, кто будет непосредственно реализовать эти инициативы.

Методология

Подготовка статьи осуществлялась с учётом достижений классических направлений исследования предпринимательства: изучения факторов хозяйственной активности предпринимателей, включая их мотивацию и коммуникативные практики, социоинституциональной среды развития, взаимодействия с органами власти, формальных и неформальных отношений в бизнес-сообществе. В ряду теорий, посвящённых предпринимательству, для нас

важными оказались классические концепции: теория Й.Шумпетера, в которой предприниматель представлен как новатор, самостоятельно создающий условия для генерации и максимизации прибыли через изменения в производственных и сбытовых процессах; теория Т.Веблена, где подчёркивается основная функция предпринимательства в создании благ, а движущей силой предпринимателей признается стремление к извлечению выгоды. Интерес представляет концепция предпринимательства Р.Кантильона, рассматривающего предпринимателя как самостоятельного субъекта социально-экономической системы, действующего в условиях неопределённости и риска, а также концепции М. Х. Мескона, М.Альберта и Ф.Хедоури, в которых предприниматель определяется как человек, готовый рисковать при создании новых организаций, внедрении инновационных идей, продуктов или услуг.

В качестве эмпирической базы были использованы результаты социологических исследований, проведённых в рамках научных проектов ИФПР «Предпринимательство как новый для Казахстана социальный феномен», «Социальная модернизация казахстанского общества», «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и её реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций». Социологические исследования проводились ИФП МОН РК (2010 г.), ТОО «BRIF Research Group» по заказу ИФПР КН МНВО РК (2023 г.), ОО «Научно-исследовательская ассоциация «Институт демократии» по заказу ИФПР КН МНВО РК (2024 г.).

Ценности общественного единства и рыночный фундаментализм

В современном мире предпринимательская деятельность становится ключевым фактором адаптации индивидов к быстро меняющимся социально-экономическим условиям на фоне глобальных рыночных преобразований, становления новых форм хозяйствования. За последние три десятилетия эти изменения привели к радикальным сдвигам в ценностных ориентирах, на основе которых люди планируют свою жизнь и выстраивают свои бизнес-стратегии поведения. Успешная интеграция в новую экономическую среду становится жизненной необходимостью для миллионов людей. И здесь встают очень важные вопросы: как государство должно выстраивать отношения с бизнесом? должно ли государство вмешиваться в предпринимательскую деятельность?

В книге лауреата Нобелевской премии, одного из виднейших идеологов неолиберализма Ф.А. фон Хайека «Пагубная самонадеянность», концепция государственного регулирования экономики была объявлена губительной для человечества, потому что вмешательство в рыночный порядок, по Хайеку, может подорвать механизм рынка и парализовать хозяйственную систему в целом. По его мнению,

только спонтанно складывающиеся порядки свободной рыночной конкуренции могут привести общество к процветанию. С этой точки зрения понятие социальной справедливости, как категорически заявляет Ф. Хайек, вообще не имеет никакого смысла: «Социально ответственное государство» в заботе о социальной справедливости и интересах индивидов становится аналогом родоплеменного союза (следует архайческой «микроэтике солидарности и альтруизма малого стада») и лишается формально-правовой основы» [3].

Однако мы видим на множестве примеров, что в эпоху антропоцена, когда человеческая деятельность становится мощным фактором изменения планетарной экосистемы, именно рыночная система хозяйства привела к пагубным последствиям для экологии планеты. В Концепции «зелёной экономики», разработанной в 2008 году Программой Организации Объединённых Наций по окружающей среде (ЮНЕП), охрана окружающей среды и обеспечение устойчивого развития рассматриваются в единстве в решении глобальных, региональных и национальных проблем.

В 1990-е годы приватизация или выкуп вполне рентабельных предприятий привели к тяжёлым социальным последствиям. Вместо того чтобы модернизировать и развивать производство, бизнесмены зачастую дробили и распродавали активы, закладывая предприятия под кредиты в банки. В итоге предприятия банкротились, а их действия подрывали не только экономику, но и социальную стабильность в обществе.

Ярким примером «приватизации» стал Алматинский хлопчатобумажный комбинат (АХБК). Когда-то успешное советское предприятие после 1991 года оказалось в руках новых владельцев, которые не смогли провести необходимую реорганизацию и вернуть кредиты. В итоге, при активном участии банков, АХБК обанкротился. Тысячи людей потеряли работу, а на месте процветающего когда-то предприятия выросли гигантские торговые центры.

Да и сегодня далеко не все частные предприниматели стремятся к инновациям и внедрению передовых технологий. Например, владельцы шахт в погоне за прибылью часто пренебрегают критически важными аспектами техники безопасности. В результате на шахтах Темиртау и Караганды периодически происходят аварии, уносящие жизни людей.

Некоторые эксперты отмечают, что «... приватизация так и не привела к появлению подлинного частного собственника, заинтересованного в интенсификации производства, наращивании производственных мощностей и внедрении передовых технологий. Вместо них сформировался класс квазисобственников, стремящихся к получению прибыли путём простого взвинчивания цен с целью её последующего вывода за пределы страны. Следствием приватизации стала значительная олигархизация экономики Казахстана» [4].

Во многих случаях в стихийных бедствиях можно было бы избежать материальных и человеческих потерь, если бы субъекты предпринимательской деятельности руководствовались не только получением прибыли – единственного стимула и непрекращаемой ценности рыночного фундаментализма, – но и выполнением гражданского долга перед страной. К.К.Токаев в своём выступлении на заседании XXXIII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Единство. Созидание. Прогресс» ещё раз подчеркнул, что, согласно концепции строительства Справедливого Казахстана, главной задачей государства есть и будет обеспечение благополучия граждан, укрепление единства и сплочённости нашего общества [5]. Эта стержневая идея выступления Президента страны отражает суть провозглашённого им стратегического курса на переход к новой экономической модели, которая базируется на принципах справедливости, инклюзивности, прагматичности и закладывает прочную основу повышения благополучия всего народа.

На Курултае в марте 2025 года Глава государства К.К.Токаев подтвердил курс на построение Справедливого, Безопасного, Чистого, Сильного Казахстана. Он отметил экономические успехи страны за последние 6 лет: «С 2019 года экономика Казахстана выросла на 15,5% в реальном выражении. ВВП страны достиг 288 миллиардов долларов, а ВВП на душу населения увеличился почти на 46%, превысив 14 тысяч долларов. Внешнеторговый оборот вырос почти на 45% и составил 140 миллиардов долларов. Объём инвестиций в основной капитал увеличился в полтора раза, составив в прошлом году свыше 19 триллионов тенге» [6].

Бизнес глазами экспертов и предпринимателей

Рыночная самоорганизация не допускает государственного регулирования экономических отношений, как и ограничения частной инициативы заботой об «общем благе», императивами социальной справедливости и прочими внерыночными морально-этическими нормами. С другой стороны, как показывает мировая и отечественная практика, малое и среднее предпринимательство, учитывая его характерные особенности, нуждается в постоянном внимании и поддержке со стороны органов государственной власти и местного самоуправления.

В сфере предпринимательства в Казахстане долгие годы оставались нерешёнными проблемы, связанные с несовершенством законодательных и нормативных актов, регулирующих предпринимательскую деятельность. В своём Послании народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» Глава государства К.К.Токаев выдвинул ряд инициатив, призванных устранить серьёзные проблемы в сфере предпринимательской деятельности, способ-

ствовать улучшению условий ведения бизнеса. «В Послании 2022 года я поручал внедрить регулирование «с чистого листа». В рамках первого этапа реформы устранено уже более 10 тысяч избыточных и неактуальных требований, ограничивающих предпринимательскую деятельность. Генеральная прокуратура подключилась к работе по сопровождению крупных инвест-проектов, для инвесторов созданы облегчённые условия по типу «зелёного коридора», декриминализируются экономические преступления. Однако жалобы предпринимателей на чрезмерную контрольную и надзорную деятельность госорганов продолжают поступать» [7], – отметил Глава государства.

Так, в качестве одной из форм несправедливости экспертами в нашем социологическом исследовании 2023 г. выделяется несовершенная система государственных закупок, в которых присутствует, по их мнению, коррупция и влияние неформальных связей. В результате стоимость закупок завышается, происходит утечка финансовых средств, что, в свою очередь, приводит к низкому качеству реализации поставленных задач или вовсе к их неисполнению. Один из экспертов привёл пример из практики:

«Я просто очень много и конструктивно занимался этим вопросом. Вопрос справедливости, его запрос, он просто огромный. ...Взять медицинские организации, которые знают и понимают всё о закупках. Там работают эксперты, там работают люди, которые живут этим, являются сами пациентами, зависимыми от тех или иных препаратов. И когда они говорят государственным органам, что надо делать так-то, что вот этот вопрос надо так решать, то госорганы говорят о том, что они всё это знают, всё это на контроле, и, по факту, потом оказывается, что лекарство на самом деле вовремя никто не закупил, или лекарства, которые стоят 900 тенге, закупают за 25000. А лекарство, которое стоит 300 тенге – за 33000. И люди же с этим постоянно сталкиваются и понимают, что вот этот запрос на справедливость остался не удовлетворён».

Существующая в РК система тендеров воспринимается экспертами как неэффективная и поощряющая коррупционные схемы. В этой системе не хватает открытости, прозрачности и контроля за соблюдением принципа честной конкуренции.

«Вот этот самый механизм тендеров, если он настолько коррупционный, почему его нельзя пересмотреть, почему нельзя внедрить что-то другое? Тендер – это очень хорошая придумка коррупционеров для того, чтобы распиливать «бабки». Почему нет анализа того, куда уходит деньги, и почему не принимаются решения, которые должны это положение дел пересмотреть?».

Один из экспертов подчёркивает, что борьба с коррупцией является ключевой сферой и должна включать в себя контроль и анализ расходов государственных средств. При

этом системная работа должна проводиться на всех уровнях.

«Коррупция – это вообще просто наш бич. Я, как эксперт, общаюсь с людьми, общаюсь с родственниками, и я вижу, что ни на йоту ничего не поменялось. Приведу простой пример. Выделили деньги на капитальный ремонт детского сада, или даже сказали, что этот детский сад не подлежит ремонту, давайте построим новый детский сад. Чиновники между собой договорились, подписали какие-то документы, и на бумаге получается, что, оказывается, ремонт не нужен, но те деньги, которые уже были заложены на капитальный ремонт, их выделили. Договариваются подрядчики, субподрядчики, деньги просто распиливаются и остаётся десятая часть от этих денег. И человек, который является заведующим в детском саду, должен всё это подписывать. То есть, все эти коррупционные моменты, они никуда не ушли».

В рамках социологических исследований, проведённых 10–15 лет назад среди представителей бизнес-среды, были выявлены ключевые факторы, затрудняющие их деятельность, как-то: частые изменения в налоговом законодательстве, усложняющие мониторинг и адаптацию; несовершенство разрешительной системы; высокие затраты на получение необходимых разрешений; неоднозначное толкование правовых норм и противоречивые инструкции от местных органов власти; недостатки в таможенном законодательстве.

Предприниматели отмечали, что средства, выделяемые банкам для поддержки среднего и малого бизнеса, не достигают своих бенефициаров. В основном они уходят к крупному бизнесу, который получает их под самые низкие проценты. Кроме того, дотации также распределяются между крупными бизнесменами, которые, как считают предприниматели, имеют связи в соответствующих структурах. Одним из самых напряжённых моментов в отношениях между бизнесменами и государственными и административными органами является деятельность проверяющих и контролирующих органов. Предприниматели подчёркивали, что это одна из самых острых проблем в их работе. Они утверждали, что «обложены со всех сторон контрольно-надзорными органами так, что приходится только от них и отбиваться», что чиновники на них смотрят как на объект, с которого можно снять деньги, что «проверки порождают коррупцию, а также создают нервную обстановку угрозами о приостановке деятельности».

Однако у большинства опрошенных нами чиновников преобладала иная точка зрения. Они указывали, что их отношения с предпринимателями в целом являются вполне цивилизованными и деловыми, а возникающие проблемы решаются и не мешают общему конструктивному взаимодействию. Таким образом, существует две системы оценки предпринимательства: предприниматели и чиновники по-разному

анализируют деятельность бизнес-сообщества и его взаимодействие с государственными структурами. Это создаёт двойственность в восприятии и понимании эффективности взаимодействия бизнеса и власти в Казахстане [8].

Как показали наши последние исследования, взаимоотношения предпринимателей и финансовых институтов остаются в ряде случаев проблемными. В СМИ до сего времени можно встретить жалобы предпринимателей, в которых раскрываются неблагоприятные действия банков, направленные не на помощь бизнесу, а на его отъём [9]. При этом бизнесмены подчёркивают, что эти явления особенно были характерны для старого Казахстана, когда отъём бизнеса у заёмщиков был поставлен банками едва ли не на поток. Предприниматели предлагают: 1) усовершенствовать законодательную базу ведения бизнеса, в частности законодательство о банках, так как в любом договоре банковского займа все статьи защищают интересы банков, причём нет статей, защищающих заёмщиков; 2) доработать гражданский кодекс, в котором должны быть статьи, которые касаются защиты прав заёмщика; 3) улучшить работу финансового регулятора. Они артикулировали требование объективного справедливого рассмотрения дел в судах, так как суды необоснованно встают на сторону банков, и предприниматели, как правило, проигрывают дела.

И всё же в наших более поздних исследованиях бизнесмены отмечали улучшение предпринимательского климата. В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года говорится о необходимости налаживания диалога между властью и бизнесом: «Известно, что сегодня, в переходный период, государственные органы допускают в своей работе определённые недочёты и перегибы. Поэтому необходима дальнейшая декриминализация экономических преступлений. Речь идёт о делах в отношении предпринимателей и именно об экономических проступках. По налоговым преступлениям следует внедрить справедливый механизм определения пределов норм привлечения к уголовной ответственности» [2].

Предпринимательство – основа экономического развития страны, оно требует самостоятельности, независимости и свободы принятия решений. Успех предпринимательства напрямую зависит от рыночной конъюнктуры, динамики спроса и предложения, уровня цен. Эти факторы создают условия для конкуренции, инноваций и роста. Однако противозаконные действия финансовых институтов и контролирующих органов подрывают доверие к государству и в итоге ставят под угрозу экономическое благополучие граждан. Коррупция, злоупотребления властью и административные барьеры могут парализовать бизнес, лишиться его мотивации и вынудить уйти в тень. По информации вице-министра национальной экономики Азамата Амрина, теневая экономика составила 17,5% от ВВП или 20 трлн. Тенге. В Топ-5 отрас-

лей теневой экономики входят оптово-розничная торговля, сельское хозяйство, строительство, здравоохранение и образование [10].

Конечно, имеет место и в предпринимательской среде противозаконное поведение, препятствующее честной конкуренции и лишаящее потребителей качественных товаров и услуг, а государство – налогов и рабочих мест. Необходимо учитывать, что цель предпринимательства заключается в стремлении к завоеванию конкурентных преимуществ и, соответственно, высокой прибыли. Его сущность – в «ненасильственном приобретательстве», то есть в приумножении собственности через рыночные операции. Игнорирование этих ключевых аспектов приводит к серьёзным ошибкам в экономической политике. Неверное понимание механизма предпринимательства и поведения предпринимателей часто приводит к завышенным ожиданиям относительно их социальной ответственности. В результате государственные и общественные институты могут принимать решения, которые не соответствуют реальным потребностям и возможностям бизнеса. Это не только снижает эффективность предпринимательства, но и подрывает доверие к экономической политике в целом [11, с. 223].

«В Казахстане действуют различные налоговые режимы, многочисленные льготы и преференции, они сформировали в стране подобие налогового офшора. Появились две основные группы предпринимателей – те, кто, пользуясь лазейками в законодательстве, смогли уменьшить для себя налогооблагаемую базу, и те, кто добросовестно выплачивают все налоги. И вторая группа предпринимателей, естественно, оказалась менее конкурентоспособной» [6], – отметил Глава государства К.К.Токаев на мартовском Курултае 2025 года. Не секретом для него является и подмеченное Правительством стремление предпринимателей «сплошь и рядом» уклониться от налогов через дробление бизнеса.

Касаясь вопросов налогово-бюджетной сферы, Глава государства указал, что «важно всесторонне разяснять гражданам суть решений, крайне необходимых для развития страны. Не все люди хорошо разбираются в экономике или финансах, и, возможно, не все одинаково понимают, для чего государство предпринимает те или иные меры. Поэтому надо доступным языком доносить до каждого смысл проводимых реформ» [6].

Благодаря инициативам Главы государства многие проблемы предпринимателей будут устранены. Например, станет более понятным новый налоговый Кодекс, который должны принять в 2025 г. В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» 2 сентября 2024 г. сказано: «Кодекс должен быть нацелен на выстраивание принципиально нового налогового администрирования на основе доверия к налогоплательщикам.

Крайне важно упростить Кодекс, сделать его положения понятными для всех экономически активных граждан, чтобы исключить возможности различного толкования норм» [6].

Теневая экономика и справедливые законы

Выше мы отмечали, какой урон наносят предпринимательству несправедливые и непонятные правоприменительные практики, приводящие к тому, что бизнесмены выбирают наиболее лёгкий для себя путь – стремятся уйти в тень. Теневая экономика наносит государству большой урон. Это, прежде всего, сокращение бюджета, и, как следствие, отказ от важнейших государственных программ, новых проектов, снижение социальной помощи уязвимым слоям населения и т.д.

Теневая экономика имеет место в любом обществе. Средний размер теневой экономики в 158 странах мира за период с 1991 по 2015 годы составил 31,9% от ВВП. Крупнейшими из них являются Зимбабве с 60,6% и Боливия с 62,3% от ВВП. Самые низкие показатели – в Австрии (8,9%) и Швейцарии (7,2%) [12]. В Великобритании за период 2003 – 2015 гг. доля теневого сектора в ВВП снизилась с 12,2% до 9,4%, во Франции с 14,7% до 12,3%, в Германии с 17,1% до 12,2%, в Испании с 22,2% до 18,2%, в Греции с 28,2% до 22,4% [13, р. 308]. Согласно отчёту Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров, за 2016 г. в Австралии доля теневой экономики в процентах к ВВП составляет 11,1%, в Англии – 11,3 %, в США лишь 7,8%, в Японии – 9,9%, в Китае – 10,2% [14, р. 11]. По некоторым последним подсчётам, общий объем теневого сектора в странах ЕС составляет 2,1 трлн. евро, доля в ВВП варьируется в коридоре от 9,6% (Австрия) до 37,8% (Болгария) [15, р. 7].

Справедливости ради, отметим, что последствия теневой экономической деятельности нельзя оценивать однозначно. Многие виды теневой экономики объективно скорее помогают развитию официальной экономики. Так, к примеру, швейцарский экономист Д. Кассел подмечал, что теневая экономика в условиях рыночной системы выполняет несколько полезных функций. Во-первых, она действует как «экономическая смазка», помогая сглаживать колебания экономической конъюнктуры. Это происходит за счёт перераспределения ресурсов между официальной и теневой экономикой. Во-вторых, теневая экономика действует как «социальный амортизатор», смягчая нежелательные социальные противоречия. Например, неформальная занятость помогает улучшить материальное положение малообеспеченных людей. В-третьих, теневая экономика действует как «встроенный стабилизатор», подпитывая официальную экономику. Неофициальные доходы используются для покупки товаров и услуг в легальном секторе, а «отмытые» преступные капиталы облагаются налогами [16]. Э.Ш. Канах пишет: «Но никакое государство не будет эффективно функционировать, если част-

ные лица будут обходить законы, оправдывая свои действия принципом снижения издержек. Причину изучаемого явления следует искать не в падении нравов, а в стремлении государства поставить как можно более жёсткие условия для любой экономической практики – настолько жёсткие, что предпринимательская инициатива оказывается вне закона» [17, с. 46].

Западные санкции, наложенные на ряд стран, способствовали росту теневой экономики в этих странах. Призванные «усмирить» непокорных в лице России, Ирана, Венесуэлы, Северной Кореи, других стран, на деле «они непреднамеренно породили глобальную теневую экономику, объединившую главных врагов демократии, в центре которой находится главный противник Вашингтона – Китай. Беспрецедентные финансовые и торговые ограничения в отношении России, Ирана, Венесуэлы, Северной Кореи, Китая и других авторитарных режимов оказали давление на экономики этих стран, ограничив доступ к западным товарам и рынкам. Но Пекин всё чаще сводит на нет эти усилия под руководством США, укрепляя торговые связи, согласно западным официальным лицам и таможенным данным» [18].

По определению Еврокомиссии, теневая экономика – это экономическая деятельность и прибыль, полученная в её результате, которые обходят или избегают государственного регулирования и налогообложения [13, р. 304]. Отметим, что попытки обойти законы, включая уклонение от налогов, существовали на протяжении всей истории человечества. Мишель Фуко отмечал: «При королевском режиме во Франции каждый общественный слой располагал собственным полем терпимой противозаконности: невыполнение правил, многочисленных эдиктов или указов являлось условием политического и экономического функционирования общества» [19, с. 119]. Противозаконные практики, опираясь на культурные традиции и обычаи, проникают во все слои общества, принимая самые разнообразные формы. Такая система становится мощным инструментом теневого управления в предпринимательстве, поскольку экономика, в свою очередь, обрастает теневой экономикой, которая отличается от экономической преступности своей легализованной природой. Однако грань между дозволенным и недозволенным крайне зыбка и постоянно меняется, подчиняясь «теневому праву», которое, в свою очередь, используется для укрепления позиций политического и экономического истеблишмента.

В посттоталитарных обществах наблюдается замещение формальных институтов неформальными управленческими структурами, что приводит к формированию «дефектной демократии», где власть и влияние распределяются среди неформальных групп, подрывая основы правового государства и демократических процедур. В дефектных демократиях «сегменты политических элит сосуществуют с сегментами общества посредством неформальных,

но стабильных символическо-клиентелистских связей... В этом случае деформализация принятия политических решений лишает демос его суверенитета, гарантированного представительством» [20, с. 23-24].

Ключевая особенность таких обществ – наличие двойной системы управления экономикой: формальной, контролируемой обществом и государством, и неформальной, полностью подконтрольной финансово-политической элите. Эта теневая система служит для удовлетворения корпоративных интересов элиты, позволяя им управлять ресурсами вне общественного и государственного контроля. «Неформальная институционализация» в постсоветских государствах – это не просто временный «дефект» или отклонение от «правильного» развития. Она, скорее всего, является долгосрочной и принципиальной характеристикой политических режимов и структурирования экономической деятельности [21, с. 22]. Доля теневой экономики в большинстве стран СНГ значительно выше, чем в развитых странах и может превышать 40% ВВП. Согласно отчёту Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров, за 2016 г. в Азербайджане доля теневой экономики в процентах к ВВП составляла 66,1%, в России – 39,3 %, Украине – 46,1% [14, р. 11].

Формирование поля неформальных практик (или, как его называл М. Фуко, «поля терпимых противозаконностей») – это сложный и многослойный процесс, который происходит под влиянием двух ключевых субъектов: политической власти и гражданского общества. Однако этот процесс не является симметричным. Взаимодействие этих субъектов происходит неравномерно, что приводит к формированию асимметричного поля неформальных практик. «Выработка неформальных практик за пределами сообщества элит (скажем, различного рода экономическими агентами) может рассматриваться как естественная реакция на политику государства, сочетающего бессилие и бездействие с нажимом и произволом» [22, с. 27].

Носители власти активно используют неформальные сети и практики, которые не только переносят принципы неполитических форм социального общения на уровень политической системы, но и адаптируют нормативную базу формальных правил и процедур под свои корпоративные интересы. Это приводит к формированию уникальной ситуации, где реальное управление концентрируется в теневой

сфере. В этой сфере не артикулированные правила, скрытые мотивы и сложные смыслы неформального взаимодействия становятся само собой разумеющимися для тех, кто находится внутри этой системы. В результате возникает двухслойная структура политического управления: формальные институты и процедуры служат лишь декоративным фасадом, скрывающим истинные механизмы влияния и принятия решений, которые остаются за пределами общественного контроля и понимания.

В современном мире борьба государства с теневой экономикой является не просто важным, но и жизненно необходимым процессом. Однако многие эксперты и аналитики ошибочно считают, что борьба с ней приведёт лишь к подавлению слабых ростков частного предпринимательства [23, с. 20]. На самом деле, проблема теневой экономики гораздо глубже и опаснее, чем кажется на первый взгляд. Система патрон-клиентальных отношений разрушает механизмы рыночной экономики, уменьшает привлекательность экономики для потенциальных и реальных инвесторов, подрывает доверие граждан к государственным институтам и создаёт условия для коррупции и несправедливости. П. Пак подмечает: «Криминализация бизнеса превратилась в обязательное условие преодоления элементарного барьера рентабельности. Преступная среда делает бизнес самодостаточным, организует вполне надёжную защиту, а где-то и развивает, управляя им через свод собственных законов. Масштабы теневой экономики во многом превосходят бюджетные показатели. Сегодня преступный мир – это «государство в государстве»... Легальный же бизнес окружён плотным кольцом всякого рода легальных государственных нахлебников» [24].

Борьба с теневой экономикой должна быть направлена не на подавление предпринимательства, а на устранение причин, которые вынуждают его уходить в тень. Это требует решительных действий по реформированию государственных институтов, созданию прозрачных и справедливых правил игры, а также активному вовлечению общества в процесс контроля и надзора. Только так можно создать условия для развития честного и эффективно-го бизнеса, который будет приносить пользу всему обществу.

Меры по борьбе с теневой экономикой можно разделить на негативные и позитивные (таблица 1).

Таблица 1 - Меры по борьбе с теневой экономикой

Негативные	Позитивные
ужесточение законодательства	снижение финансовой привлекательности нелегальной работы
усиление контроля над бизнесом	улучшение линий коммуникации между гражданами и правительством
наказания в виде штрафов, конфискации	упрощение системы налогообложения
уголовное преследование	разъяснение законодательства в доступной форме
итоги: снижение деловой активности, атмосфера страха и неопределённости, уход в «подполье»	итоги: сокращение масштабов теневой экономики, стимуляция экономического роста, создание новых рабочих мест, повышение уровня жизни населения

Традиционно негативные меры считаются менее эффективными. Их успех зависит от надёжности правоприменительной практики и неотвратимости наказания. Некоторые эксперты считают, что борьба с теневой экономикой должна быть комплексной. Важно не только ужесточать наказания, но и создавать благоприятные и понятные условия для легальной экономической деятельности [25, с. 20].

Становление Справедливого Казахстана невозможно без реформирования экономики, сопровождающегося борьбой с теневой экономикой. Сегодня этот вопрос стоит особенно остро, учитывая его влияние на стабильность общества. Совпадение интересов здоровых сил государственного аппарата и бизнес-общества Казахстана – необходимость для устойчивого развития страны. Нужно создать справедливую и прозрачную экономическую систему, которая если не полностью вытеснит теневые структуры и неформальные экономические сети, то, по крайней мере, минимизирует их влияние, поскольку теневая экономика сдерживает развитие страны и ставит под угрозу будущее Казахстана. Законы должны защищать интересы общества и каждого законопослушного предпринимателя, создавая равные условия для всех участников рынка.

Заключение

Глава государства К.К. Токаев чётко обозначил курс на поддержку добросовестного и законопослушного бизнеса, подчеркнув необходимость соблюдения законов и поддержания порядка. Это направление является ключевой частью его стратегии по построению справедливого и процветающего Казахстана, где господствуют принципы верховенства закона, культуры диалога, ответственности и солидарности.

Глава государства К.К. Токаев неоднократно подчёркивал, что стратегия экономического развития страны должна быть «максимально человекоцентричной», то есть соотноситься с интересами и потребностями граждан. В то же время новая экономическая политика страны ориентирована на создание благоприятных условий для инвесторов, снижение избыточного контроля над ними, декриминализацию экономических преступлений и разъяснение сути проводимых реформ. В рамках этой стратегии Президент акцентирует внимание на необходимости улучшения делового климата, что включает в себя предоставление преференций и создание благоприятных условий для развития добросовестных, ответственных предпринимателей, работающих в рамках закона.

Социологические исследования показывают, что большинство предпринимателей поддерживает курс Президента, видя в нём залог стабильности и развития бизнеса. Однако для успешной реализации реформ необходимо активное участие всех заинтересованных сторон, включая государственные органы, бизнес-сообщество и гражданское общество.

Только совместными усилиями можно создать условия для устойчивого экономического роста и процветания справедливого Казахстана.

Финансирование

Исследование проведено в рамках финансирования КН МНВО РК – грант BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций».

Список литературы

- 1 Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан (на 1 марта 2025г.) Бюро национальной статистики // [Электронный ресурс] URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/281264/> (Дата обращения 27.09.2024)
- 2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» от 1 сентября 2023 года // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-vystupilil-s-poslaniem-narodu-kazahstana-184959> (Дата обращения 27.09.2024)
- 3 Фридрих Август фон Хайек. Пагубная самонадеянность. – М.: «АСТ Neoclassic», 2023. – 288 с.
- 4 Торебаева М. Действительно ли приватизация стала толчком для развития Казахстана // [Электронный ресурс] URL: <https://cronos.asia/ekonomika/dejstvitelno-li-privatizaciya-stala-tolchkom-dlya-razvitiya-kazahstana> (Дата обращения 27.09.2024)
- 5 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на XXXIII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Единство. Созидание. Прогресс» // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-hhhiii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-edinstvo-sozidanie-progress-2533949> (Дата обращения 27.09.2024)
- 6 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359> (Дата обращения 27.09.2024)
- 7 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazakhstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskiy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014> (Дата обращения 27.09.2024)
- 8 Нысанбаев А.Н., Курганская В.Д. Бизнес-сообщество Казахстана: тенденции развития // Социологические исследования. – 2013. – № 5. – С. 41–48.
- 9 Кто стоит за рейдерством – чиновники, банки или криминал? Как у бизнесменов отбирают компании? // [Электронный ресурс] URL: <https://yandex.ru/video/search?channelId=d3d3LnIvdXR1YmUuY29tO1UHJ6Y0VrRX1aUNvSHNHZk4Zw%3D%3D&how=tm&text=%D0%95%D1%80%D1%82%D1%8B%D1%81%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2+-Live> (Дата обращения 17.03.2025)
- 10 Умнат А. Вырастут ли цены на недвижимость после налоговой реформы в Казахстане, ответил вице-министр нацэкономики // [Электронный ресурс] URL: <https://informburo.kz/novosti/vyrastut-li-ceny-na-nedvizimost-posle-nalogovoi-reformy-v-kazaxstane-otvetil-vice-ministr-nacekonomiki> (Дата обращения 19.02.2025)

11 Тарануха Ю.В. Предпринимательство: природа, содержание и сущность // Вестник Пермского университета. Сер. «Экономика». – 2021. – Том 16. – № 3. – С. 223–237.

12 Leandro Medina, Friedrich Schneider. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? January 24, 2018. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583> (Дата обращения 19.02.2025)

13 Tudose B.M., Clipa R.I. An analysis of the shadow economy in EU countries // CES Working Papers. – 2016. – Volume VIII, Issue 2. – P. 303–312.

14 Emerging from the shadows: the shadow economy to 2025. The Association of Chartered Certified Accountants June 2017. // [Электронный ресурс] URL: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf (Дата обращения 19.02.2025)

15 Kelmanson V., Kirabaeva K., Medina L., Mircheva B., Weiss J. Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options // IMF Working Paper. – 2019. – No. 19/278. // [Электронный ресурс] URL: https://www.researchgate.net/publication/340582432_Explaining_the_shadow_economy_in_europe_size_causes_and_policy_options_Prepared_by (Дата обращения 19.02.2025)

16 Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt- und Planwirtschaften // ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. – 1986. – Bd. 37. – S. 73–103.

17 Канаш Э.Ш. Проблемы теневой экономики в зарубежных исследованиях: причины роста и последствия // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. – 2009. – №1. – С. 43–47.

18 Ian Talley, Rosie Ettenheim. How America Inadvertently Created an 'Axis of Evasion' Led by China // [Электронный ресурс] URL: https://www.wsj.com/world/how-america-inadvertently-created-an-axis-of-evasion-led-by-china-0a9bc477?mod=hp_lead_pos8 (Дата обращения 30.05.2024)

19 Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М.: Ad Marginem, 1999.

20 Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) // Полис. Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 6–17.

21 Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 6–25.

22 Даугавет А.Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) // Полис. Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 26–38.

23 Косалс Л.Я., Рывкина Р.В. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 13–21.

24 Пак П. Предпринимательство как фактор общественного развития // [Электронный ресурс] URL: <http://www.zonakz.net/articles/11417> (Дата обращения 30.05.2024)

25 Žukauskas V. Reducing Shadow Economies: From Drivers To Policies. – Vilnius, 2018.

Transliteration

1 Osnovnye pokazateli kolichestva sub'ektov v Respublike Kazakhstan (na 1 marta 2025g.) Bjuro nacional'noj statistiki [The main indicators of the number of subjects in the Republic of Kazakhstan] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/281264/> (Data obrashheniya 27.09.2024) (in Russ)

2 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstan «Jekonomicheskij kurs Spravedlivogo Kazakhstan» ot 1 sentjabrja 2023 goda [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Economic course of Fair Kazakhstan"] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-vystupil-s-poslaniem-narodu-kazakhstan-184959> (Data obrashheniya 27.09.2024) (in Russ)

3 Fridrih Avgust fon Hajek. Pagubnaja samonadejannost' [Pernicious arrogance]. – M.: «AST Neoclassic», 2023. – 288 s. (in Russ)

4 Torebaeva M. Dejstvitel'no li privatizacija stala tolchkom dlja razvitiya Kazakhstan [Has privatization really become an impetus for the development of Kazakhstan] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://cronos.asia/ekonomika/dejstvitel'no-li-privatizaciya-stala-tolchkom-dlja-razvitiya-kazakhstan> (Data obrashheniya 27.09.2024) (in Russ)

5 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na HHHIII sessii Assamblei naroda Kazakhstan «Edinstvo. Sozidanie. Progress» // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-hhhiii-sessii-assamblei-naroda-kazakhstan-edinstvo-sozidanie-progress-2533949> (Data obrashheniya 27.09.2024) (in Russ)

6 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na chetvertom zasedanii Nacional'nogo kurultaja [Speech of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the fourth meeting of the National Kurultaj] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacional'nogo-kurultaya-142359> (Data obrashheniya 27.09.2024) (in Russ)

7 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstan «Spravedlivyj Kazakhstan: zakon i porjadok, jekonomicheskij rost, obshhestvennyj optimizm» [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism"] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-spravedlivyy-kazakhstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskij-rost-obshchestvennyj-optimizm-285014> (Data obrashheniya 27.09.2024) (in Russ)

8 Nysanbaev A.N., Kurganskaja V.D. Biznes-soobshhestvo Kazakhstan: tendencii razvitiya [The business community of Kazakhstan: development trends] // Sociologicheskie issledovanija. – 2013. – № 5. – S. 41–48. (in Russ)

9 Kto stoit za rejderstvom – chinovniki, banki ili kriminal? Kak u biznesmenov otbirajut kompanii? [Who is behind the raiding – officials, banks or criminals? How are businesses taken away from businessmen?] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://yandex.ru/video/search?channelId=d3d3LnlvdXR1YmUy29tO1VDN0tUjY0VrRXl1aUNvSHNHZk4Zw%3D%3D&how=tm&text=%D0%95%D1%80%D1%82%D1%8B%D1%81%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2+Live> (Data obrashheniya 17.03.2025) (in Russ)

10 Ummat A. Vyrazut li ceny na nedvizhimost' posle nalogovoj reformy v Kazakhstan, otvetil vice-ministr nacekonomiki [Will real estate prices rise after the tax reform in Kazakhstan, the Vice Minister of National Economy replied] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://informburo.kz/novosti/vyrazut-li-ceny-na-nedvizhimost-posle-nalogovoi-reformy-v-kazaxstane-otvetil-vice-ministr-nacekonomiki> (Data obrashheniya 19.02.2025) (in Russ)

11 Taranuha Ju.V. Predprinimatel'stvo: priroda, soderzhanie i suhhnost' [Entrepreneurship: nature, content and essence] // Vestnik Permskogo universiteta.

Ser. «Jekonomika». – 2021. – Tom 16. – № 3. – S. 223–237. (in Russ)

12 Leandro Medina, Friedrich Schneider. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? January 24, 2018. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583> (Data obrashheniya 19.02.2025)

13 Tudose B.M., Clipa R.I. An analysis of the shadow economy in EU countries // CES Working Papers. – 2016. – Volume VIII, Issue 2. – P. 303–312.

14 Emerging from the shadows: the shadow economy to 2025. The Association of Chartered Certified Accountants June 2017. // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf (Data obrashheniya 19.02.2025)

15 Kelmanson B., Kirabaeva K., Medina L., Mircheva B., Weiss J. Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options // IMF Working Paper. – 2019. – No. 19/278. // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/340582432_Explaining_the_shadow_economy_in_Europe_size_causes_and_policy_options_Prepared_by (Data obrashheniya 19.02.2025)

16 Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt- und Planwirtschaften // ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. – 1986. – Bd. 37. – S. 73–103.

17 Kanash Je.Sh. Problemy tenevoj jekonomiki v zarubezhnyh issledovaniyah: prichiny rosta i posledstviya [Problems of the shadow economy in foreign studies: causes of growth and consequences] // Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Jekonomicheskie nauki. – 2009. – №1. – S. 43–47.

18 Ian Talley, Rosie Ettenheim. How America Inadvertently Created an 'Axis of Evasion' Led by China // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.wsj.com/world/how-america-inadvertently-created-an-axis-of-evasion-led-by-china-0a9bc477?mod=hp_lead_pos8 (Data obrashheniya 30.05.2024)

19 Fuko M. Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tjur'my [To supervise and punish. The Birth of prison]. – M.: Ad Marginem, 1999. (in Russ)

20 Merkel' V., Kruassan A. Formal'nye i neformal'nye instituty v defektnyh demokratijah (I). [Formal and informal institutions in defective democracies (I)] // Polis. Politicheskie issledovanija. – 2002. – № 1. – S. 6–17. (in Russ)

21 Gel'man V.Ja. Institutional'noe stroitel'stvo i neformal'nye instituty v sovremennoj rossijskoj politike [Institution-building and informal institutions in modern Russian politics] // Polis. Politicheskie issledovanija. – 2003. – № 4. – S. 6–25. (in Russ)

22 Daugavet A.B. Neformal'nye praktiki rossijskoj jeliti (Aprobacija kognitivnogo podhoda) [Informal Practices of the Russian Elite (Testing the Cognitive Approach)] // Polis. Politicheskie issledovanija. – 2003. – № 4. – S. 26–38.

23 Kosals L.Ja., Ryvkina R.V. Stanovlenie institutov tenevoj jekonomiki v postso-vetskoj Rossii [The formation of shadow economy institutions in post-Soviet Russia] // Sociologicheskie issledovanija. – 2002. – № 4. – S. 13–21. (in Russ)

24 Pak P. Predprinimatel'stvo kak faktor obshhestvennogo razvitiya [Entrepreneurship as a factor of social development] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.zonakz.net/articles/11417> (Data obrashheniya 30.05.2024) (in Russ)

25 Žukauskas V. Reducing Shadow Economies: From Drivers To Policies. - Vilnius, 2018.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Валентина Дмитриевна Курганская

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: vkurganskaya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5113-1033

Шолпан Ерболовна Джаманбалаева

заместитель Генерального директора, профессор, доктор социологических наук, Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: dsholpan1971@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0310-529X

Владимир Юрьевич Дунаев

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: vlad.dunaev2011@yandex.kz, ORCID ID: 0000-0001-8581-3606

Валентина Дмитриевна Курганская

бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: vkurganskaya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5113-1033

Шолпан Ерболовна Джаманбалаева

бас директордың ғылым жөніндегі орынбасары, профессор, әлеуметтану ғылымдарының докторы, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: dsholpan1971@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0310-529X

Владимир Юрьевич Дунаев

бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: vlad.dunaev2011@yandex.kz, ORCID ID: 0000-0001-8581-3606

Valentina Kurganskaya

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: vkurganskaya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5113-1033

Sholpan Dzamanbalayeva

Deputy General Director. Professor, Doctor of Sociological Sciences, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the National Science Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, email: dsholpan1971@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0310-529X

Vladimir Dunaev

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: vlad.dunaev2011@yandex.kz, ORCID ID: 0000-0001-8581-3606

ДИСКУРС И ЦИФРОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА ПЛАТФОРМЕ TELEGRAM: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ КЕЙСЫ

¹ К.С. Сайлау, ¹ Р.Н. Мустафин, ² Д.А. Качеев, ³ Т.Т. Оспанов

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются концептуальные и методологические основы проведения критического дискурсивного анализа публикаций в мессенджере Telegram как особой цифровой медиаплатформы, обладающей уникальными характеристиками – мультимодальностью, слабой модерацией и высокой степенью анонимности пользователей. Telegram активно используется в политической коммуникации, гражданском активизме, распространении информации и дезинформации, что делает его значимым объектом научного анализа в различных дисциплинарных полях. На основе обзора современных исследований выделяются ключевые направления изучения Telegram-дискурса: политические кампании и выборы, социальные и протестные движения, инфодемия, распространение экстремистских и конспирологических нарративов. Особое внимание уделяется методологическому синтезу критического дискурс-анализа и цифровых методов сбора и обработки больших данных, включая тематическое моделирование и сетевой анализ. Рассматриваются примеры тематических кейсов из разных стран, демонстрирующие роль Telegram в электоральных процессах, протестной мобилизации, распространении радикальных идей и формировании новых форм цифровой идентичности. Авторы приходят к выводу о необходимости дальнейшего комплексного изучения Telegram-дискурса для более глубокого понимания современных медиа-процессов, цифрового активизма и рисков радикализации в условиях глобальной трансформации информационного пространства.

Ключевые слова: Telegram, цифровая коммуникация, дискурс-анализ, политическая коммуникация, социальные сети, медиа-анализ, большие данные.

¹ Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

² Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Костанай, Казахстан

³ Казахстанско-немецкий университет, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Сайлау К.С., ksailau@nu.edu.kz

Ссылка на данную статью:
Сайлау К.С., Мустафин Р.Н., Качеев Д.А., Оспанов Т.Т. Дискурс и цифровая коммуникация на платформе Telegram: методологические подходы и тематические кейсы // Адам әлемі. – 2025. – №3 (103). – С. 86-92.

Telegram платформасындағы дискурс және цифрлық коммуникация: әдістемелік тәсілдер мен тақырыптық кейстер

Аңдатпа. Мақалада Telegram мессенджеріндегі жарияланымдарды сыни дискурстық талдау жүргізудің тұжырымдамалық және әдістемелік негіздері қарастырылады. Telegram платформасының мультимодальділігі, әлсіз модерациясы және пайдаланушылардың анонимділік деңгейінің жоғары болуы оны ерекше цифрлық медиаплатформа ретінде сипаттайды. Telegram саяси коммуникацияда, азаматтық белсенділікте, ақпарат пен дезинформация таратуда кеңінен қолданылады, бұл оны түрлі ғылыми салаларда зерттеудің маңызды нысанына айналдырады. Заманауи зерттеулерге шолу негізінде Telegram-дискурсты зерттеудің негізгі бағыттары анықталады: саяси кампаниялар мен сайлау процестері, әлеуметтік және протесттік қозғалыстар, инфодемия, экстремистік және конспирологиялық нарративтердің таралуы. Ерекше назар сыни дискурс-талдау мен ірі деректерді жинау және өңдеудің цифрлық әдістерін, соның ішінде тақырыптық модельдеу мен желілік талдауды үйлестіруге аударылады. Әртүрлі елдерден алынған мысалдар Telegram-ның электоралды процестердегі, протесттік мобилизациядағы, радикалды идеяларды таратудағы және цифрлық сәйкестік қалыптастырудағы рөлін көрсетеді. Авторлар Telegram-дискурсты кешенді зерттеуді жалғастыруға қазіргі медиа үдерістерді, цифрлық белсенділікті және радикалдану тәуекелдерін тереңірек түсіну үшін маңызды деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Telegram, цифрлық коммуникация, дискурс-талдау, саяси коммуникация, әлеуметтік желілер, медиа-талдау, үлкен мәліметтер.

Discourse and Digital Communication on the Telegram Platform: Methodological Approaches and Thematic Cases

Abstract. The article examines the conceptual and methodological foundations of conducting critical discourse analysis of publications on the Telegram messenger as a unique digital media platform characterized by multimodality, weak content moderation, and a high degree of user anonymity. Telegram is widely used in political communication, civic activism, the dissemination of information, and disinformation, making it a significant subject of academic research across various disciplines. Based on a review of recent studies, the paper identifies key areas of Telegram discourse research: political campaigns and elections, social and protest movements, infodemic phenomena, and the spread of extremist and conspiratorial narratives. Special attention is given to the methodological synthesis of critical discourse analysis and digital methods for collecting and processing big data, including topic modeling and network analysis. The article presents case studies from different countries, demonstrating Telegram's role in electoral processes, protest

mobilization, the dissemination of radical ideas, and the formation of new forms of digital identity. The authors conclude that further comprehensive research on Telegram discourse is essential for a deeper understanding of contemporary media processes, digital activism, and the risks of radicalization amid the global transformation of the information space.

Key words: Telegram, Digital Communication, Discourse Analysis, Political Communication, Social Networks, Media Analysis, Big Data.

Введение

К 2019 году Telegram занял особое место среди социальных платформ, став важным инструментом публичной коммуникации в разных странах. На этой площадке разворачиваются политические кампании, гражданский активизм, ведётся обмен новостями и формируются новые медийные практики. Особенно Telegram – каналы с неограниченной аудиторией, крупные групповые чаты и слабая модерация контента – создают уникальные условия для изучения дискурса в цифровой среде. Эти характеристики позволяют исследовать, как в Telegram распространяются идеи, конструируются идентичности и происходит взаимодействие между различными социальными группами [1; 2]. В последние годы наблюдается рост научного интереса к Telegram как объекту дискурс-анализа. Исследователи изучают, каким образом на этой платформе формируются и развиваются политические, социальные и культурные нарративы, а также механизмы влияния на общественное мнение и мобилизацию аудитории [1; 3].

Методология

В статье применяется междисциплинарный подход, сочетающий критический дискурс-анализ (КДА) и цифровые методы изучения медиатекстов. Основной акцент сделан на рассмотрении Telegram как особой медиаплатформы с мультимодальным и гипертекстовым характером коммуникации. В рамках КДА анализируются стратегии убеждения, репрезентация власти и конструирование идентичности в сообщениях Telegram-каналов. Цифровая составляющая методологии включает контент-анализ, тематическое моделирование и элементы сетевого анализа для выявления структур и динамики дискурса. Используемые исследования и кейсы отбирались на основе релевантности тематики и охвата различных стран и регионов. Такой синтез методов позволяет получить более полную картину функционирования политического и социального дискурса в Telegram.

Для анализа научных публикаций был проведен структурированный обзор источников на английском и русском языках за период с 2019 по 2024 годы. Особое внимание уделено исследованиям, в которых применяются большие выборки сообщений и автоматизированные инструменты сбора данных через Telegram API. Критически оцениваются достоинства и ограничения методик, включая работу с удаляемым контентом и трудности репрезентативного охвата закрытых сообществ. Обзорные и эмпирические исследования систематизируются по тематическим направ-

лениям: выборы, протесты, инфодемия и радикализация. Это позволило выявить общие методологические тренды и пробелы в изучении Telegram-дискурса. В результате предложен обобщённый подход к исследованию цифрового дискурса на подобных платформах с учётом их специфики.

Основная часть

Методология анализа дискурса в Telegram-каналах

Критический дискурс-анализ и качественные подходы. Критический дискурс-анализ (КДА) широко применяется для выявления скрытых идеологий и стратегий убеждения в текстах публикаций на платформе Telegram. Метод основан на теориях Н.Феркля [4] и Т. ван Дейка [5], рассматривающих дискурс как социальную практику. Так, П.Нуху исследовал 150 сообщений Telegram-чата учителей и официальных ответов правительства Камеруна, выявив использование власти расплывчатых формулировок и обещаний для затягивания решения проблем [6]. В ответном дискурсе учителя разоблачали эти стратегии как пустые обещания. Е.Легема проанализировал 60 постов нигерийского Центра по контролю заболеваний (NCDC) в Telegram во время пандемии COVID-19. Он показал, как через инклюзивные местоимения и позитивный тон ведомство формировало образ надёжного союзника в борьбе с COVID-19 [7]. В Иране Х.Кермани совместил контент-анализ и КДА для изучения популярных постов в Telegram во время выборов 2017 г. Результаты показали, что пользовательский контент в основном воспроизводил доминирующие нарративы власти, укрепляя консервативную роль платформы в политической коммуникации [8].

Дискурс-анализ и новые медиа: смешанные методы. Исследователи Telegram всё чаще используют смешанные методологии, сочетая КДА с количественными и вычислительными подходами. Как отмечает Т.Хаунд, Telegram – «золотая жила» для социальных наук благодаря открытому API и доступности исторических данных, что позволяет применять методы big data вместе с критическим анализом контента [1]. Т.Вилларт с группой ученых разработали квали-квантитативный подход к изучению враждебных дискурсов в 215 голландоязычных Telegram-каналах (372 тыс. сообщений за 2017–2021 гг.) [3]. Сетевой и тематический анализ выявил кластеры и ключевые нарративы (QAnon, «Великая перезагрузка»). Качественная интерпретация позволила описать типы antagonistic дискурса и показать, как правые и конспирологические нарративы пересекаются в едином медиапространстве.

Исследовательница А.Рудник объединила интервью с администраторами оппозиционных каналов и контент-анализ для изучения протестного дискурса в Беларуси в 2020 г. [9]. Выявлены практики мобилизации – от координации действий через чаты до создания эмоциональных нарративов. Администраторы Telegram-каналов стали связующим звеном между технологической инфраструктурой и протестными сообщениями. Также отдельное внимание уделяется лингвистическим особенностям Telegram-дискурса. Исследовательница Ю.Шуйская выявила использование инклюзивного «мы», личного стиля и мультимодальности, что формирует гибридный стиль – смесь устной речи, блогерской субъективности и медийной фрагментарности [10]. Л.Дускаева и Л.Иванова проанализировали креативность пара-текста (названия, слоганы), показывая их роль в привлечении внимания и задании тональности контента [11].

Как видим, с 2019 г. методология исследований контента в Telegram значительно расширилась. КДА дополняется автоматизированным анализом, сетевыми методами и цифровой этнографией. Это отражает полимодальную природу Telegram-дискурса, который сочетает текст, изображения и гипертекст. Как отмечает С.Кушнерук, Telegram-дискурс отличается модульностью, диалогичностью и конвергентностью медиаформ [12]. Поэтому интегративные методики оказываются наиболее продуктивными.

Дата-майнинг и сбор данных из Telegram

Инструменты и методы сбора данных. Telegram предоставляет исследователям удобный доступ к данным через открытый API и возможность загрузки истории публичных каналов и чатов [13], что способствовало росту исследований с большими выборками. Т.Хаунд и другие продемонстрировали эту методологию на примере анализа политического дискурса в Украине, собрав данные с каналов депутатов парламента и связанных групп для тематического и сетевого анализа [1]. Важное преимущество Telegram – доступ к полным историческим данным каналов, включая дату их создания, в отличие от ограничений в X (ранее – Twitter). Для автоматизированного сбора данных применяются инструменты вроде 4CAT, разработанного С.Питерсом [14], а также библиотека Telethon на языке программирования Python. Т.Вилларт [3] и С.Моррелл [15] использовали 4CAT для формирования своих датасетов. Дополнительно исследователи обращаются к сервисам Telegram Analytics для получения статистики по каналам [16].

Проблемы и ограничения дата-майнинга. Несмотря на доступность данных Telegram, исследователи сталкиваются с методологическими трудностями. Одна из них – удаление сообщений. К.Бюлинг на примере нескольких тысяч сообщений показал, что удаляется значитель-

ная часть контента, причём выборочно – чаще исчезают мультимедиа и политически острые высказывания [17]. Это искажает результаты анализа: ломается структура сетей, пропадают темы. К.Бюлинг рекомендует повторный сбор данных и фиксацию ID сообщений для учёта удалённого контента. Другая проблема – поиск релевантных каналов. В Telegram нельзя собрать выборку по ключевым словам через API, поэтому применяется метод «снежный ком» – от известных каналов к связанным. А.Урман и С.Катц использовали данный подход для картирования сети крайние правые пользователи [18]. Т.Вилларт аналогично сформировал выборку фламандских экстремистских каналов [3]. Однако изолированные сообщества могут выпадать, поэтому важно подключать внешние источники – каталоги, аналитику, экспертные оценки. Так, К.Нагорняк совместил данные Telegram Analytics и тренды Google для анализа протестных каналов в Беларуси [16]. Отдельная сложность – языковая сегментация. М.Хосейни и др. показали, что в QAnon-сообществах в Telegram после 2020 г. лидировал немецкоязычный сегмент, превзойдя англоязычный по объёму и негативному характеру контента [19]. Поэтому при сборе данных важно учитывать языковое разнообразие и использовать фильтрацию по языкам для качественного анализа.

Наконец, вопрос *этики и приватности* также присутствует. Хотя исследования используют только публичные данные из открытых каналов и групп Telegram, авторы соблюдают конфиденциальность, обезличивая участников. Даже в открытых чатах люди могут делиться личной информацией, поэтому данные де-идентифицируют, а в публикациях приводят агрегированные результаты или обезличенные цитаты. Особенно это важно в исследованиях экстремистских сообществ, где не разглашают ники пользователей.

Таким образом, процесс дата-майнинг Telegram включает множество элементов: 1) использование API и скриптов для массового сбора сообщений; 2) преодоление ограничений выборки (через «снежный ком», сторонние данные); 3) учёт динамики данных во времени (повторы сбора для фиксации удалений и изменений); 4) фильтрацию по языку сообщений и публикаций; 5) этичную обработку данных. Благодаря этим методам стали возможны исследования с беспрецедентным масштабом данных: от сотен тысяч до миллионов сообщений [3; 19]. Это, в свою очередь, позволило исследователям применять сложные методы анализа и делать более надёжные выводы о структуре и эволюции дискурса на платформе.

Динамика дискурса и тематические кейсы

Политические кампании и выборы. Одно из ключевых направлений исследований в рассматриваемой области – роль Telegram в политической коммуникации и выборах, где платформа стала альтернативой традиционным

медиа. В Бразилии Telegram активно использовался в электоральной кампании Ж.Болсонару. А.Кавалини с группой ученых проанализировали сеть каналов сторонников действовавшей власти в Бразилии, мобилизующих участников акций ко Дню независимости в 2021–2022 гг. [20]. Они выявили «плотную сеть информационного беспорядка», распространявшую призывы и дезинформацию. К 2022 г. активность снизилась, что авторы связывают с потерей поддержки отдельных групп. Исследование также показало зависимость эффективности агитации от внешних факторов. О.Венансио с группой исследователей проанализировали координацию пользователей во время выборов в Бразилии в 2022 г. и январских беспорядков 2023 г., собрав 620 тыс. сообщений из 256 групп в Telegram [21]. Были выявлены ключевые «оркестраторы» – узлы сети, активно ретранслирующие месседжи и мобилизующие аудиторию. Авторы отмечают, что Telegram создаёт альтернативную медиа-экосистему, способную быстро организовать офлайн-акции. Исследования из Бразилии демонстрируют, что Telegram стал ареной борьбы за нарративы – между агитацией и попытками контрмер, включая угрозы блокировки [22]. Как показывают исследования, важнейшую роль играют лидеры мнений и централизованные узлы.

В постсоветских странах Telegram стал ключевым каналом политического дискурса. Исследователь К.Нагорняк назвал протесты 2020 г. в Беларуси «сетевой революцией», где Telegram обеспечивал мобилизацию и координацию [16]. Активность каналов коррелировала с уличными акциями, а государственные СМИ обходились стороной. Однако автор рассматривает Telegram как инструмент «технологии госпереворота». Более нейтральную оценку даёт В.Кананович, отмечая, что платформа Telegram создала новые пространства гражданской активности [23]. В России Telegram укрепил позиции в 2018–2020 гг. после попыток блокировки. Появился феномен «телеграм-журналистики», где чиновники и СМИ ведут собственные каналы. В.Олешкевич проанализировала популярные проекты (Mash, Varlamov News, «Осторожно, новости»), отметив их гибридность: сочетание стандартов журналистики и неформального стиля мессенджера [24]. Это отражает кризис доверия к официальным медиа и рост Telegram как альтернативного источника информации. Растёт интерес и к региональным кейсам. Например, П.Ибрагимова и И.Исрафилов показали, что в Дагестане Telegram-каналы становятся альтернативой официальной прессе в кризисные моменты [25]. В Иране, несмотря на фильтрацию, Telegram остаётся важной площадкой для оппозиции и цифрового сопротивления [26].

Социальные движения, протесты и гражданский дискурс

Помимо формальных политических кампаний, Telegram стал средой для стихийных

социальных движений – от протестов против ограничений (ковид-диссидентство, анти-локдауны) до экологического активизма.

Во время пандемии COVID-19 Telegram использовался как для официальной информации, так и для распространения слухов. Исследователи Л.Ын и Дж.Локи проанализировали крупный чат в Сингапуре, показав, что активность пользователей росла в ответ на важные события, но в то же время быстро спадала [27]. Дезинформация в чате чаще проявлялась в форме сомнений и вопросов, а не открытых фейков. Исследователи предложили искать маркеры скептицизма для выявления спорных тем. В Германии Дж.Рискамп с группой ученых показали, что Telegram стал каналом продвижения ложной информации об Ивермектине (антипаразитарное лекарственное средство) [22]. В отличие от X (Twitter), в Telegram ключевую роль играют отдельные лидеры мнений – один канал может охватить десятки тысяч подписчиков. Это ускоряет радикализацию и требует фокусироваться на нейтрализации крупных дезинформаторов.

Telegram стал коммуникационным убежищем для экстремистских групп. Исследователи А.Урман и С.Катц проанализировали праворадикальные сети и показали, что децентрализованные кластеры сохраняют связь и влияние, несмотря на блокировки на других платформах [18]. Т.Вилларт с группой ученых также подтвердили эту структуру, выявив пересечение ультраправых, антипрививочников и конспирологов [3]. Ученые С.Вальтер и А.Маккой отметили тактику «мейнстриминга» – распространение экстремизма через мемы и юмор [28]. С.Морелл изучила «Русское имперское движение» РИД с помощью линейного дискриминантного анализа (LDA) и сетевого анализа ссылок [15]. Была выявлена тематическая специализация каналов и ключевые узлы, соединяющие субсообщества. Исследования показывают, что Telegram усиливает транснациональные связи радикальных групп. Общие нарративы – QAnon, антивакцинаторство, «Великая перезагрузка» – объединяют разрозненные сообщества [3; 19]. Блокировки каналов малоэффективны, поэтому акцент должен смещаться на противодействие нарративам, цифровую грамотность и международный мониторинг Telegram-пространства.

Доминирующие контексты: от государственного имиджа до экологического активизма

Исследования Telegram-дискурса не ограничены политикой и экстремизмом. Платформа используется разнообразными акторами, и ученые рассматривают ряд других кейсов:

Государственная пропаганда и международные конфликты. Telegram-каналы стали инструментом информационных кампаний во время войн и кризисов. В контексте войны в Украине обе стороны активно задействовали Telegram для пропаганды и информирования

населения. Появились аналитические отчёты [29] о распространении российской пропаганды в социальных медиа, включая Telegram, во время начала так называемой «специальной военной операции». Исследователи отмечают, что открытая архитектура Telegram позволяет иностранным акторам проникать в информационное поле других стран, создавая каналы на локальных языках для влияния на общественное мнение. В частности, исследование Д.Гейсслер показало, что прокремлевские нарративы о войне распространялись по разным платформам, и Telegram был среди основных, обеспечивая транзитную среду для вброса дезинформации (например, видеоролики и «сливы», которые затем цитировались в других соцсетях).

Общественная безопасность и кризисная коммуникация. Telegram используется экстренными службами и некоммерческими организациями (НКО). Например, Нигерийский центр контроля за заболеваниями (Nigeria Centre for Disease Control), как мы видели, успешно применял Telegram во время пандемии для прямой коммуникации с гражданами. Другое направление – использование Telegram в случаях чрезвычайных ситуаций и протестов для оповещения (напр., в Гонконге протестующие в 2019 г. координировали действия через зашифрованные Telegram-чаты). Эти случаи отражены в аналитических статьях по кризисному менеджменту: например, работа Т.Тасенте и О.Пласинта описывает, как отсутствие цензуры в Telegram делает его одновременно ценным для быстрых оповещений и опасным из-за возможности распространения паники и слухов [30].

Маргинальные и стигматизированные сообщества. Telegram предоставляет относительную анонимность, поэтому им пользуются группы, вынужденно действующие не публично в офлайн-пространстве. К примеру, ЛГБТ+ сообщества в некоторых странах Ближнего Востока применяют закрытые Telegram-группы для поддержки и координации. В работе «Queering Iran, digitally» [31] показано, как через Telegram и другие сервисы иранские сторонники ЛГБТ ведут имплицитный активизм, обходя цензуру. Дискурс таких групп отличается закрытостью и аллюзивностью – чтобы оставаться незамеченными, участники используют эвфемизмы, внутреннюю терминологию. Этот зашифрованный дискурс также становится предметом исследований по цифровой социологии.

Экологический дискурс и инфлюенсеры. Интересную точку зрения предлагают В.Гапутина и А.Мамонтов, изучившие экологический дискурс русскоязычных эко-блогеров в Telegram. Авторы собрали корпус постов популярных «зелёных» каналов и проанализировали, какие методы речевого воздействия используют эко-активисты для продвижения идей охраны природы. Обнаружено, что эко-блогеры активно применяют эмоциональные призывы,

личные истории, а также элементы инфлюенс-маркетинга (например, челленджи «откажись от пластика на 7 дней») [32]. Их дискурс направлен не только на информирование, но и на побуждение к действию – подписчики мотивируются к экологичным поступкам. Telegram для них удобен отсутствием алгоритмической фильтрации – пост попадает ко всем подписчикам, что позволяет выстраивать более плотную коммунално-единомышленников. Данный кейс демонстрирует, что Telegram-дискурс может быть и конструктивным, мобилизуя аудиторию на позитивные социальные изменения, а методы анализа убеждающих стратегий применимы не только к пропаганде, но и к просветительским кампаниям.

Закключение

Исследования Telegram-дискурса демонстрируют, что эта платформа стала важным междисциплинарным полем для лингвистов, социологов, политологов и специалистов по данным. Синтез критического дискурс-анализа и количественных методов позволяет изучать мультимодальный и гипертекстовый характер Telegram с учётом его специфики – анонимности, слабой модерации и структуры каналов. Telegram выступает как альтернатива традиционным медиа, особенно в странах с сильной вертикалью власти, где формируются протестные нарративы и новые формы гражданской идентичности. В других случаях платформа одновременно становится каналом прямой коммуникации властей и полем для дезинформации и экстремизма.

Исследования показывают общие закономерности: ключевую роль влиятельных каналов, высокую скорость распространения контента, отсутствие модерации и глобальную взаимосвязанность дискурсов. Гибридизация стилей – переход политиков к неформальной речи, а активистов – к журналистским стандартам – усиливает влияние Telegram в медиапространстве. Критический дискурс-анализ Telegram даёт уникальную возможность отслеживать, как власть, идеология и сопротивление проявляются в цифровом общении. Платформа формирует повестку, влияющую на офлайн-поведение – от выборов до протестов. Дальнейшие исследования важно направить на сравнение Telegram с другими платформами и анализ эволюции сообществ, чтобы вырабатывать практики противодействия дезинформации и повышения медиаграмотности.

Финансирование

Научная статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант №. BR21882302).

Список литературы

- 1 Khaund T., Hussain M. N., Shaik M., Agarwal N. Telegram: Data collection, opportunities and challenges // *Proceedings of the Annual International Conference on Information Management and Big Data (SIMBig 2020)*. – Cham: Springer, 2021. – P. 513–526.
- 2 Ligo V. A. C., Cheung L. Y., Lee R. K. W., Saha K., Tandoc E. C. Jr., Kumar N. User Archetypes and Information Dynamics on Telegram: COVID-19 and Climate Change Discourse in Singapore // *arXiv preprint*. – 2024. arXiv:2406.06717.
- 3 Willaert T., Peeters S., Seijbel J., Van Raemdonck N. Disinformation networks: A quali-quantitative investigation of antagonistic Dutch-speaking Telegram channels // *First Monday*. – 2022. – Vol. 27, № 9. DOI: 10.5210/fm.v27i9.12533.
- 4 Fairclough N. *Discourse and Social Change*. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 265 p.
- 5 Van Dijk T. A. *Critical discourse studies: A sociocognitive approach* // *The Handbook of Discourse Analysis*. – 2nd ed. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2015. – P. 466–485.
- 6 Nouhou P. Z. Social media and crisis between the state and secondary school teachers in Cameroon: A discourse analysis of Telegram messages and the government responses // *British Journal of English Linguistics*. – 2022. – Vol. 10, № 5. – P. 14–25.
- 7 Legemah E. J. A critical discourse analysis of NCDC Telegram messages to Nigerians on positive self image during COVID-19 pandemic // *Ansu Journal of Language and Literary Studies*. – 2021. – Vol. 2, № 3. – P. 1–14.
- 8 Kermani H. Decoding Telegram: Iranian users and 'produsage' discourses in Iran's 2017 presidential election // *Asiascape: Digital Asia*. – 2020. – Vol. 7, № 1–2. – P. 88–104. DOI: 10.1163/22142312-12340119.
- 9 Rudnik A. Machinery of dissent: Exploring the techno-social practices of modern protests // *Internet Policy Review*. – 2024. – Vol. 13, № 4. DOI: 10.14763/2024.4.1816.
- 10 Shujskaja Ju. V. Lingvisticheskie osobennosti diskursa telegram-kanalov kak novogo tipa media [Linguistic Features of Telegram Channel Discourse as a New Type of Media] // *Social'nye i gumanitarnye nauki. Ser. 6. Jazykoznanie: Referativnyj zhurnal*. – 2023. – № 6. – S. 42–48. (in Russ)
- 11 Duskaeva L. R., Ivanova L. Ju. Lingvokreativnost' v sozdanii parateksta telegram-kanala [Linguocreativity in Creating the Paratext of Telegram Channels] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jazyk i literatura*. – 2023. – T. 20, № 4. – S. 696–714. (in Russ)
- 12 Kushneruk S. L. Telegram-diskurs kak format cifrovoy kommunikacii [Telegram Discourse as a Format of Digital Communication] // *Medialingvistika*. – 2024. – T. 11, № 3. – S. 300–324. DOI: 10.21638/spbu22.2024.302. (in Russ)
- 13 Telegram APIs // [Elektronnyj resurs] URL: <https://core.telegram.org/api> (Data obrashhenija: 27.02.2025).
- 14 Peeters S., Willaert T. Telegram and digital methods: Mapping networked conspiracy theories through platform affordances // *M/C Journal*. – 2022. – Vol. 25, № 1. DOI: 10.5204/mcj.2878.
- 15 Morrell S. Mapping extremist discourse communities on Telegram: The case of the Russian Imperial Movement and its affiliates // *APSA Preprints*. – 2023. DOI: 10.33774/apsa-2023-jrvt.
- 16 Nagornyak K. I. Activity of opposition Telegram channels and behavioral factor of Google users as a research method for analyzing the protests in Belarus in 2020 // *RUDN Journal of Political Science*. – 2021. – Vol. 23, № 1. – P. 60–77. DOI: 10.22363/2313-1438-2021-23-1-60-77.
- 17 Buehling K. Message deletion on Telegram: Affected data types and implications for computational analysis // *Communication Methods and Measures*. – 2024. – Vol. 18, № 1. – P. 92–114. DOI: 10.1080/19312458.2023.2183188.
- 18 Urman A., Katz S. What they do in the shadows: Examining the far-right networks on Telegram // *Information, Communication & Society*. – 2022. – Vol. 25, № 7. – P. 904–923. DOI: 10.1080/1369118X.2020.1803946.
- 19 Hoseini M., Melo P., Benevenuto F., Feldmann A., Zannettou S. On the globalization of the QAnon conspiracy theory through Telegram // *WebSci'21 Proceedings*. – 2021. arXiv:2105.13020.
- 20 Cavalini A., Malini F., Gouveia F., Comarela G. Politics and disinformation: Analyzing the use of Telegram's information disorder network in Brazil for political mobilization // *First Monday*. – 2023. – Vol. 28, № 5. DOI: 10.5210/fm.v28i5.12901.
- 21 Venâncio O. R., Ferreira C. H. G., Almeida J. M., da Silva A. P. C. Unraveling user coordination on Telegram: A comprehensive analysis of political mobilization during the 2022 Brazilian presidential election // *ICWSM-2024 (to appear)*. arXiv:2401.12345.
- 22 Rieskamp J., Mirbabaie M., Langer M., Kocur A. From virality to veracity: Examining false information on Telegram vs. Twitter // *57th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*. – 2024. DOI: 10.24251/HICSS.2024.305.
- 23 Kananovich V. Beyond the 'Telegram Revolution': Understanding the Role of Social Media in Belarus Protests // [Elektronnyj resurs] URL: https://digitalicons.org/wp-content/uploads/2023/10/D122_08_Kananovich.pdf (Data obrashhenija: 27.02.2025).
- 24 Oleshkevich V. V. Telegram-zhurnalistika: informacionnye proekty v messendzherah kak novye massmedia [Telegram Journalism: Information Projects in Messengers as New Mass Media] // *Medi@l'manah*. – 2022. – № 2. – S. 45–50. (in Russ)
- 25 Ibragimova P. A., Israfilov I. R. Rol' telegram-kanalov v osvoshhenii obshchestvenno-politicheskoy zhizni Respubliki Dagestan [The Role of Telegram Channels in Covering the Socio-Political Life of the Republic of Dagestan] // *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2: Obshchestvennye nauki*. – 2023. – T. 38, № 1. – S. 26–34. (in Russ)
- 26 Alimardani M., Elswah M. Social media in Iran: Censorship, accessibility, and politics // *Telecommunications Policy*. – 2020. – Vol. 44, № 6. – Art. 101933. DOI: 10.1016/j.telpol.2020.101933.
- 27 Ng L. H. X., Loke J. Y. Analysing public opinion and misinformation in a COVID-19 Telegram group chat // *IEEE Internet Computing*. – 2020. – Vol. 24, № 6. – P. 30–35. DOI: 10.1109/MIC.2020.3040516.
- 28 Walther S., McCoy A. US extremism on Telegram: Fueling disinformation, conspiracy theories, and accelerationism // *Perspectives on Terrorism*. – 2021. – Vol. 15, № 2. – P. 100–124.
- 29 Geissler D., Feuerriegel S. Analyzing the strategy of propaganda using inverse reinforcement learning: Evidence from the 2022 Russian invasion of Ukraine // *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*. – 2024. – Vol. 8, CSCW2. – P. 1–25. <https://arxiv.org/pdf/2307.12788>
- 30 Tasente T., Plăcintă O. The use of social media in crisis management – The advantages of social media during the crisis situation (Black Sea case study) // *CES Working Papers*. – 2016. – Vol. 8, № 4. – P. 784–792.
- 31 Rahbari L. Queering Iran, digitally: Implicit activism and LGBTQI+ dating on Telegram // *Tijdschrift voor Genderstudies*. – 2022. – Vol. 25, № 2. – P. 141–157.
- 32 Gaputina V. A., Mamontov A. S. Jekologicheskij diskurs v social'noj seti [Telegram]: metody i sredstva rechevogo vozdeystviya [Ecological Discourse in the Social Network 'Telegram': Methods and Means of Speech Influence] // *Vestnik RUDN. Serija: Jazykoznanie, semiotika i semantika*. – 2024. – T. 15, № 3. – S. 631–645. DOI: 10.22363/2313-2299-2024-15-3-631-645. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Қуаныш Сапиоллаұлы Сайлау</i>	научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: ksailau@nu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0001-6529-9109
<i>Рустем Нурболатұлы Мустафин</i>	и.о. ведущего научного сотрудника, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: rustem.mustafin@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-9797-7701
<i>Денис Анатольевич Качеев</i>	профессор, кандидат философских наук, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Костанай, Казахстан, email: kacheev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4847-4611
<i>Таукель Тлеубекович Оспанов</i>	доцент, (PhD, Казахстанско-немецкий университет, Алматы, Казахстан, email: ospanov@dku.kz, ORCID ID: 0000-0002-8343-4052
<i>Қуаныш Сапиоллаұлы Сайлау</i>	ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: ksailau@nu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0001-6529-9109
<i>Рустем Нұрболатұлы Мустафин</i>	жетекші ғылыми қызметкердің м.а., ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: rustem.mustafin@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-9797-7701
<i>Денис Анатольевич Качеев</i>	профессор, философия ғылымдарының кандидаты, «ЧелМУ» Федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесінің Қостанай филиалы, Қостанай, Қазақстан, email: kacheev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4847-4611
<i>Таукел Тілеубекұлы Оспанов</i>	доцент, PhD, Қазақ-Неміс университеті, Алматы, Қазақстан, email: ospanov@dku.kz, ORCID ID: 0000-0002-8343-4052
<i>Kuanysh Sailau</i>	Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: ksailau@nu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0001-6529-9109
<i>Rustem Mustafin</i>	acting lead researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: rustem.mustafin@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-9797-7701
<i>Denis Kacheev</i>	Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Kostanay branch of the federal state budgetary higher educational institution "ChelGU", Kostanay, Kazakhstan, email: kacheev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4847-4611
<i>Tauykel Ospanov</i>	Associate Professor, Ph), Kazakh-German University, Almaty, Kazakhstan, email: ospanov@dku.kz, ORCID ID: 0000-0002-8343-4052

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДСКОГО И СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ЭВОЛЮЦИЯ В ПЕРИОД 1980-2020 ГОДОВ

В.Ю.Додонов

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию тенденций изменения социально-экономического положения городского и сельского населения Казахстана в период с середины 80-х годов XX века до настоящего времени. Рассматриваются основные подходы, принятые в практике зарубежных исследований социально-экономического положения городского и сельского населения и дифференциации уровня жизни. В работе рассматриваются основные показатели, определяющие доходы и уровень жизни населения – заработная плата, доходы и расходы домохозяйств, и некоторые другие. Эти показатели анализируются в двух измерениях – динамике, отражающей соответствующие тенденции, и разрыве между показателями для городского и сельского населения, который иллюстрирует неравенство доходов и уровня жизни между городом и селом. Проведенный анализ позволил сделать ряд выводов относительно тенденций изменения социально-экономического положения городского и сельского населения. В частности, отмечены значительные изменения в социально-экономическом положении сельского и городского населения в период 1986 – 2024 годов, с более значительным его ухудшением в сельской местности в период реформ и радикального изменения экономических формаций, происходившего на рубеже 80-90-х годов; выявлены две противоположно направленные тенденции в части дифференциации уровня жизни между городским и сельским населением – резкое ее увеличение с 80-х годов по начало 2000-х, и постепенное сокращение разрыва с начала 2000-х годов по настоящее время; отмечено сохраняющееся значительное отставание социально-экономического положения сельского населения от городского, что выражается в существенных (на 20 – 60 %) разрывах в показателях, характеризующих уровень жизни.

Ключевые слова: городское население, сельское население, уровень жизни, доходы, неравенство доходов, сельское хозяйство Казахстана.

Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Додонов В.Ю.,
dodonov@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Додонов В.Ю. Социально-экономическое положение городского и сельского населения Казахстана: эволюция в период 1980-2020 годов // Адам әлемі. – 2025. – №3(103). – С. 93-101.

Қазақстан қала және ауыл халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы: 1980-2020 жылдардағы эволюциясы

Аңдатпа. Мақала XX ғасырдың 80-жылдарының ортасынан қазіргі уақытқа дейінгі кезеңдегі Қазақстанның қала және ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайының өзгеру тенденцияларын зерттеуге арналған. Қала мен ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын және өмір сүру деңгейін саралаудың шетелдік зерттеулер тәжірибесінде қабылданған негізгі тәсілдер қарастырылады. Жұмыста халықтың табысы мен өмір сүру деңгейін анықтайтын негізгі көрсеткіштер – жалақы, үй шаруашылығының кірістері мен шығыстары және басқалары қарастырылады. Бұл көрсеткіштер екі өлшемде талданады – сәйкес тенденцияларды көрсететін динамика және қала мен ауыл арасындағы табыс пен тұрмыс деңгейінің теңсіздігін көрсететін қала және ауыл тұрғындарының көрсеткіштері арасындағы алшақтық. Жүргізілген талдау қала және ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайының өзгеру тенденцияларына қатысты бірқатар қорытындылар жасауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, 1986-2024 жылдар аралығындағы ауыл және қала халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы елеулі өзгерістер, 80-90-шы жылдардың тоғысында болған реформалар мен экономикалық формациялардағы түбегейлі өзгерістер кезеңінде ауылдық жерлерде айтарлықтай нашарлау байқалды; қала және ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейін саралау тұрғысынан қарама-қарсы екі тенденция анықталды – 1980-2000-жылдардың басына дейін күрт өсу және 2000-шы жылдардың басынан қазіргі уақытқа дейін алшақтықтың біртіндеп қысқаруы; Ауыл халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайының қала халқымен салыстырғанда айтарлықтай артта қалуы байқалды, бұл өмір сүру деңгейін сипаттайтын көрсеткіштердегі елеулі (25-60%) алшақтықтан көрінеді.

Түйін сөздер: қала халқы, ауыл халқы, өмір сүру деңгейі, табыс, табыс теңсіздігі, Қазақстанның ауыл шаруашылығы.

Socio-Economic Situation of the Urban and Rural Population of Kazakhstan: Evolution in 1980-2020

Abstract. The article is devoted to the study of trends in the socio-economic situation of the urban and rural population of Kazakhstan in the period from the mid-1980s of the twentieth century to the present time. The main approaches adopted in the practice of foreign studies of the socio-economic situation of urban and rural populations

and differentiation of living standards are considered. The paper examines the main indicators that determine the incomes and living standards of the population - wages, income, and expenditures of households, and others. These indicators are analysed in two dimensions - dynamics, reflecting the relevant trends, and the gap between the indicators for urban and rural populations, which illustrates the inequality of incomes and living standards between urban and rural areas. The conducted analysis allowed us to draw a number of conclusions regarding the trends in the socio-economic situation of the urban and rural population. In particular, significant changes in the socio-economic situation of the rural and urban population between 1986 and 2024, with a more significant deterioration in rural areas during the reforms and the radical change in economic formations that took place at the turn of the 1980s and 1990s; two oppositely directed trends in the differentiation of living standards between urban and rural populations have been identified - a sharp increase from the 1980s to the early 2000s, and a gradual narrowing of the gap from the early 2000s to the present day; it has been noted that the gap between the urban and rural populations has been increasing since the early 2000s.

Key words: Urban Population, Rural Population, Standard Of Living, Income, Income Inequality, Agriculture Of Kazakhstan.

Введение

Социально-экономическое положение населения является одной из важнейших проблем обеспечения эффективного и устойчивого развития общества. В странах со значительной долей сельского населения эта проблема имеет также отдельное измерение дифференциации уровня жизни между городским и сельским населением, чрезмерный рост которой способен стать не просто отражением недостаточной эффективности действующей социально-экономической модели, но и фактором дестабилизации государственных институтов и общества в целом. В этой связи, исследование разрыва в социально-экономическом положении городского и сельского населения и, в частности, в показателях уровня жизни обретает дополнительную актуальность, не ограниченную исключительно академическим интересом, но имеющую также и практическую значимость. Высокая актуальность данной проблематики в полной мере распространяется и на Казахстан, как страну, с одной стороны, имеющую высокую долю сельского населения и, с другой стороны – значительную дифференциацию уровня жизни в сельской и городской местности, которая является одним из основных факторов массовой внутренней миграции и порожаемых ей проблем. Исследование проблем как самого социально-экономического положения городского и сельского населения, так и разрыва между этими стратами населения в Казахстане, таким образом, представляет значительный научный и практический интерес, особенно, с учетом периода последних годов существования социалистической общественно-экономической формации, слом которой в начале 90-х годов XX века стал одной из причин резкого роста данного разрыва.

Методология

Исследование тенденций изменения социально-экономического положения городского и сельского населения Казахстана осуществлялось путем проведения анализа ряда индикаторов, характеризующих доходы и уровень жизни в городской и сельской местности – заработную плату, доходы и расходы домохозяйств и иные индикаторы. Были использо-

ваны методы сравнительного анализа, анализа динамических рядов – как для каждого из выбранных индикаторов по отдельной группе населения, так и их разрывов между индикаторами для городской и сельской местности. В порядке обзора причин изменения (сокращения) доходов и уровня жизни сельского населения был также проведен сравнительный анализ основных параметров сельского хозяйства и агропромышленного комплекса Казахстана в 1986 и 2024 годах, показавший значительное снижение основных параметров его функционирования.

Литературный обзор

Анализ социально-экономического положения сельского и городского населения в контексте изучения различных аспектов социальных, экономических, политических проблем имеет длительную и разноплановую историю в мировой практике научных исследований. Современные исследования с принятым в настоящее время научной практике методическим аппаратом в данной области начались уже в 50-е годы XX века (Льюис, 1954 [1]; Кузнец, 1955 [2]). При этом основной акцент в исследованиях социально-экономического положения сельского и городского населения делался на неравенстве этого положения в различных его аспектах – преимущественно, неравенстве доходов (Кришна, 2019 [3], Чен, Флейшер, 1996 [4]), но также неравенстве доступа к различным видам инфраструктуры (Бетанкур, Глисон, 2000[5]), рынку труда (Уайт, 2010 [6]), социального обеспечения (Харрис, Мур, 1984 [7]) и пр. Отдельным направлением исследования является миграция сельского населения в города (Коннелл и др., 1976 [8], Старк, Блум, 1985 [9]) и являющаяся следствием этого процесса урбанизация через призму указанного неравенства, который зачастую выступает триггером внутренней миграции (Паттенден, 2012 [10]).

Характерно, что неравенство социально-экономического положения сельского и городского населения отмечается в исследованиях по самым разным странам, включая развитые (существует, в частности, обширный пласт работ в этой области по США [11; 12; 13]), развивающиеся (Бразилия [14], Индия [15]), а также страны, имеющие транзитные или сме-

шанные экономические модели (например, Китай [16], Россия [17; 18], Казахстан [19]).

Поскольку основным вектором исследований в области социально-экономического положения сельского и городского населения было неравенство доходов и уровня жизни, в методологии и подходах к анализу этой проблематики также преобладало изучение количественно измеряемых показателей, оценивающих как состояние соответствующих сфер, так и различие между ними в городской и сельской местности. Классические подходы к измерению неравенства между этими группами населения, которое началось в 60-е годы, и проводилось до тотальной «математизации» социально-экономических исследований, базировались, в частности, на измерении таких базовых показателей, как заработная плата и различия между ней в городах и сельской местности (Фей и Ранис, 1964 [20], Уильямсон, 1965 [21]).

В 1967 Тейл предложил свое видение индекса, оценивающего неравенство доходов в выборке (в настоящее время – Индекс Тейла), основанный на понятии информационной энтропии и, в отличие от коэффициента Джини, разложимый – если популяция разбита на группы, то индекс всей популяции можно записать в виде взвешенной суммы индексов каждой из групп [22]. Углубление и усложнение методик измерения неравенства началось с работ Аткинсона [23], представившего в 1970 году новый индекс (впоследствии названный его именем), основанный на благосостоянии и представляющий собой процент от общего дохода, которым должно было бы жертвовать общество, чтобы доходы его граждан были более равномерными, который в дальнейшем стал применяться и для оценки неравенства доходов городского и сельского населения, а в настоящее время используется в статистических целях Бюро переписи населения США. Оба эти индекса впоследствии стали активно применяться для изучения различий в доходах городского и сельского населения, а также внутри этих групп.

К традиционным и наиболее распространенным методам оценки неравенства социально-экономического развития города и села относится сравнительный анализ ряда макроэкономических показателей – как на уровне регионов (таких, как валовый региональный продукт), так и в расчете на душу населения [24]. Также до настоящего времени продолжают активно использоваться показатели доходов населения и их региональной (в том числе, по линии «город-село») дифференциации [25]. Также к традиционным подходам измерения различий в уровне жизни городского и сельского населения можно отнести замеры уровня и качества потребления, которые используются для данной цели на протяжении многих десятилетий как на уровне общих международных сопоставлений [26], так и для условий отдельных стран [27; 28; 29] или видов

потребляемых ресурсов, таких как продовольствие или энергия [30; 31].

При этом ряд исследователей обосновывает необходимость отказа от традиционных показателей, особенно, макроуровня в пользу более специфических или более комплексных, заявляя, что «когда мы измеряем разрыв между сельскими и городскими районами с помощью экономических показателей, таких как ВВП, доход, заработная плата и производительность, мы упускаем из виду некоторые важные факторы» [32, с. 260], и предлагают оценивать региональное неравенство и, в частности, неравенство между городом и селом, по недавно введенным в научный оборот и более инклюзивным показателям. Среди таких показателей выделяют Индекс устойчивого экономического благосостояния (Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW)) и Индекс подлинного прогресса (Genuine Progress Indicator (GPI)), выступающие в роли альтернативы ВВП в части учета и оценки ряда социальных аспектов развития общества. Данные индикаторы начали активно применяться для оценки неравенства социально-экономического положения сельского и городского населения в течение последних двух десятилетий [32; 33; 33].

Несмотря на ширящееся распространение в академических исследованиях новых подходов и использование все более изощренных и сложных индикаторов, основным дискурсом изучения социально-экономического положения сельского и городского населения остается неравенство доходов и уровня жизни, а инструментарием этого изучения – традиционные показатели оценки дифференциации. Примеры такого подхода широко распространены, в частности, в практике международных организаций. Так, ООН, рассматривая проблему неравенства доходов в городской и сельской местности, ссылается на индекс Джини [35]. Этот же индикатор, в совокупности с рядом других, использует Всемирный банк – так, платформа LAC Equity Lab, занимающаяся оценкой различных аспектов бедности и неравенства в странах Латинской Америки, использует для оценки неравенства городского и сельского населения такие показатели, как коэффициент Джини, коэффициент фондов, индекс Тейла и коэффициент Аткинсона [36]. В отечественной практике неравенство доходов также принято измерять с помощью коэффициента Джини и коэффициента фондов.

Резюмируя изученные подходы к оценке социально-экономического положения сельского и городского населения, наиболее широко распространенные в мировой научной практике, можно сделать вывод о том, что основными направлениями и методами соответствующих исследований являются следующие:

- изучение относительных (подушевых) показателей макроуровня, таких, как ВРП, производство товаров и услуг, и т.п. в сельской и городской местности, позволяющее оценить

различия в социально-экономическом развитии на уровне исследуемых регионов;

- изучение дифференциации доходов и уровня жизни в сельской и городской местности, а также различий между ними у соответствующих категорий населения на основе показателей неравенства – коэффициента Джини, коэффициента фондов и иных подобных индикаторов;

- исследование неравенства потребления в сельской и городской местности по широкому кругу товаров, услуг и общественных благ – продовольствия, энергии, товаров народного потребления, а также обеспеченности соответствующих категорий населения социальной инфраструктурой (учреждения образования, здравоохранения, культуры).

Анализ социально-экономического положения городского и сельского населения Казахстана: подходы к измерению

Рассматривая возможности использования тех или иных существующих в мире методических подходов при анализе социально-экономического положения сельского и городского населения Казахстана, следует принимать во внимание ряд факторов, обуславливающих возможность использования конкретных показателей для оценки соответствующих сфер и процессов, корректность их применимости к казахстанским условиям и, наконец, наличие базы данных, позволяющих проводить анализ с использованием тех или иных индикаторов. Имеющиеся ограничения по доступности базы данных затрудняют использование в условиях Казахстана, в частности, таких индикаторов, как Индекс устойчивого экономического благосостояния и Индекс подлинного прогресса, которые невозможно рассчитать на основе данных региональной статистики. Корректность индексов Аткинсона или Тейла до настоящего времени остается дискуссионной, что также затрудняет их использование, так же, как и некоторых других методов оценки дифференциации доходов. Учитывая данные особенности исследуемых в мировой науке подходов и индикаторов, в рамках настоящей работы для анализа социально-экономического положения сельского и городского населения Казахстана будут использованы преимущественно традиционные показатели оценки как его состояния (показатели доходов, средней заработной платы, доступа к базовым общественным благам), так и их неравенства в городской и сельской местности.

Таким образом, анализ социально-экономического положения сельского и городского населения Казахстана проводится с акцентом на изучение неравенства этого положения, что соответствует как преобладающему в мировой научной практике дискурсу, так и актуальности данного подхода в контексте становления «Справедливого Казахстана». Основываясь на данном подходе, исследуются основные показатели оплаты труда и уровня

жизни населения в сельской и городской местности с точки зрения существующих различий в этих показателях и тенденций их изменения.

В то же время, проведение такого рода исследования на длительном временном интервале 1986–2024 годов сталкивается с рядом затруднений в плане доступности соответствующей информации. Во-первых, статистика советского периода и первых лет независимости Казахстана существенно отличается от современной набором данных, характеризующих уровень жизни. Так, в советской статистике просто отсутствовали многие современные показатели, в настоящее время являющиеся базовыми для оценки различных аспектов уровня жизни и бедности (глубина и острота бедности, сопоставление доходов с величиной прожиточного минимума или стоимостью потребительской корзины), что делает невозможным сравнительный анализ текущей ситуации с периодом 1986–1995 годов. Также невозможно сопоставление уровня доходов или заработной платы в тенге, или в долларовом эквиваленте, с соответствующими показателями Казахской ССР в рублях (долларового эквивалента которых статистика того периода не содержит). Во-вторых, даже в современных, достаточно развитых базах данных многие важные показатели не выделяют сельскую и городскую местность. Например, не существует таких данных для средней заработной платы, данные по доходам фрагментарны и начинаются с конца 2000-х годов, аналогичная ситуация с данными по дифференциации доходов. Все это осложняет задачу проведения комплексного и детального анализа различий в социально-экономическом положении сельского и городского населения, однако имеющихся данных по некоторым индикаторам, в целом, достаточно для оценки ситуации и тенденций в этой области, во всяком случае, в период с конца 90-х годов.

Тенденции изменения доходов городского и сельского населения Казахстана и их дифференциации

Если рассматривать весь период 1986–2024 годов, то определенное представление о его тенденциях в части анализа различий в социально-экономическом положении сельского и городского населения может дать основной индикатор, определяющий уровень жизни работающего населения – номинальная средняя заработная плата. Как отмечалось выше, статистические данные по средней зарплате для сельской и городской местности отсутствуют, так как этот показатель рассчитывается для видов экономической деятельности. Однако в данном случае можно использовать показатель средней заработной платы для вида деятельности «сельское, лесное и рыбное хозяйство» как индикатор, достаточно репрезентативный для сельской местности. Несмотря на то, что в сельской местности представлены

и многие другие виды экономической деятельности, основным из них все-таки является сельское хозяйство, где занята основная часть работающих. Поэтому заработная плата в сельском хозяйстве в целом отражает уровень оплаты труда в сельской местности, а также может рассматриваться в качестве базового индикатора, определяющего доходы и уровень жизни сельского населения.

В целях оценки различий в социально-экономическом положении сельского и городского населения на основе средней номинальной заработной платы в сельском хозяйстве целесообразно использовать не ее абсолютный размер или темпы роста (которые подвержены сильному влиянию различных факторов), а сопоставление этого размера с величиной средней зарплат по Казахстану, по всем видам экономической деятельности. Это сопоставление позволит также оценить ситуацию с различием социально-экономического положения сельского и городского населения и в советское время, с 1986 года, поскольку соответствующие данные доступны для этого периода. Нами был рассчитан разрыв между средней заработной платой по всем видам деятельности и средней заработной платой в сельском хозяйстве Казахской ССР и Республики Казахстан для периода исследования с построением графика этого показателя (рис. 1).

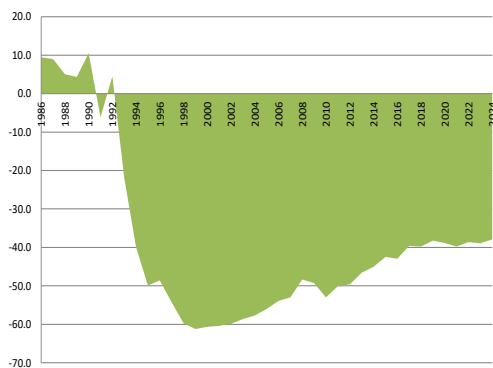

Рисунок 1. Разница между средней номинальной заработной платой в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, и средней заработной платой по всем видам экономической деятельности, %.*

Представленные данные отражают существенное изменение ситуации в рассматрива-

емой сфере после 1992 года. Если в советский период заработная плата в сельском хозяйстве превышала средний по экономике показатель примерно на 10%, то в 90-е годы произошло ее резкое обрушение и отставание от среднего уровня превысило 50%, а в отдельные годы (1999-2001 годы) – даже 60%. Впоследствии это отставание начало сокращаться, и по итогам 2024 года составило 38%, но все еще остается очень большим. На наш взгляд, этот разрыв в оплате труда является одной из причин спада занятости в сельском хозяйстве – только за последние 15 лет, с 2010 года она сократилась более чем в два раза, на 1,2 млн. человек, – а также массовой миграции сельского населения в города, интенсивность которой постоянно увеличивается. С 2013 по 2023 годы среднегодовое отрицательное сальдо миграции из сельской местности Казахстана составило 67,2 тыс. человек, а в последние несколько лет, с 2019 по 2023 годы оно выросло до 82 тысяч. С 2000 по 2023 годы совокупное отрицательное сальдо миграции из сельской местности составило 1424 тыс. человек, что эквивалентно 7,2% населения Казахстана в 2023 году.

Значительная миграция из сельской местности пока что не переломила долгосрочную тенденцию роста численности сельского населения, которая увеличилась с 6805 тыс. чел. в 1986 году до 7583 тыс. человек на начало 2024 года. В то же время, происходит неуклонное сокращение доли сельского населения Казахстана в общей его численности. В 1986 году в сельской местности проживало 42% жителей и этот показатель долгое время оставался на примерно одном уровне, меняясь в пределах порядка 42-45%. Однако с 2019 года ситуация изменилась и началось его достаточно быстро снижение. На начало 2024 года доля сельского населения Казахстана опустилась до уровня 37,8%, более того, в течение нескольких последних лет сокращается и абсолютная его численность – с максимума в 7728 тыс. человек, достигнутого в 2020 году, она сократилась на 145 тыс. человек за четыре года.**

Приведенные данные свидетельствуют о наличии значительных диспропорций в социально-экономическом положении сельского и городского населения, которые выталкивают сельских жителей и из основной сферы их занятости, и из сельской местности в целом. Очевидно, что эти диспропорции проявляются не только в разном уровне оплаты труда, но и в других сферах, отражающих уровень и качество жизни. Также правомерно предположить, что данные процессы отражают произошедшие в рассматриваемый период сдвиги в сельскохозяйственном производстве, которое является основой социально-экономического положе-

* Рассчитано автором по следующим источникам: Статистический ежегодник Казахстана в 1990 году. Алма-Ата, Казинформ, 1991 г.; Статистический ежегодник Казахстана за 1993 год. Алматы, Казинформцентр, 1994; Оплата труда в Республике Казахстан / Статистический сборник/ на казахском и русском языках / 306 стр. Астана, 2011; Среднемесячная заработная плата по видам экономической деятельности в Республике Казахстан (2010-2024гг.). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-wags/dynamic-tables/>

** Численность населения Республики Казахстан. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/dynamic-tables/>

ния сельского населения. Эти сдвиги были очень существенными, что отразилось в основных показателях сельскохозяйственного производства. Анализ показателей сельского хозяйства не входит в число задач настоящей статьи, но для иллюстрации общей ситуации социально-экономического положения сельского населения, в том числе, в части рассмотренного выше резкого падения заработной платы в сельском хозяйстве целесообразно привести некоторые ключевые для Казахстана показатели деятельности отрасли в 1986 и в 2024 годах (таб. 1).

Таблица 1. Некоторые основные показатели сельского хозяйства Казахстана в 1986 и в 2024 годах*.

Показатель	1986 год	2024 год	Изменение, %
Доля сельского хозяйства в ВВП, %	25,3	3,9	-84,6
Посевная площадь сельскохозяйственных культур, тыс. га	35618	23311	- 34,6
Валовой сбор зерна, млн. тонн	28,3	24,7	-12,7
Поголовье крупного рогатого скота, тыс. голов	9529	4337	-54,5
Поголовье птицы, тыс. голов	58436,2	38745	-33,7
Надоено молока коровье-го, тыс. тонн	5040	1393	-72,4
Производство яиц, млн. штук	4097	3764	- 8,1

Данные таблицы 1 демонстрируют, что в течение рассматриваемого периода произошло существенное сокращение всех основных показателей деятельности сельского хозяйства. Это сокращение происходило на фоне роста численности сельского населения, что приводило к усилению напряженности на рынке труда в сельской местности, обуславливало миграцию в города, или даже за пределы страны, и ряд других явлений.

Дифференциация доходов и уровня жизни городского и сельского населения Казахстана

Таким образом, сложились предпосылки как для снижения уровня жизни на селе, так и для увеличения разрыва в социально-экономическом положении между сельским и городским населением. Однако оценить произошедшие с 1986 года изменения в качестве и уровне жизни, используя современные показатели, невозможно. В советской статистике отсутствовали принятые в настоящее время индикаторы измерения бедности и неравенства. В конце 80-х годов появляются первые

данные по стратификации населения по среднедушевому совокупному доходу (формулировка 1990 года) – разбивка на группы по среднемесячному размеру этого дохода (до 75 рублей, 75-100, 100-150, 150-200, свыше 200 рублей) в процентах от всего населения, но никаких других данных, тем более, характеризующих бедность (острота, глубина, население с доходами ниже прожиточного минимума) не было в силу отсутствия такого явления, как бедность, в официальном обороте социалистической науки и статистики. Соответствующая статистика, в том числе, в разбивке некоторых показателей на городскую и сельскую местность появляется в Казахстане начиная с середины – конца 90-х годов, и она позволяет проследить как динамику и тенденции ситуации с уровнем жизни, так и различия между сельской и городской местностью.

Одним из показателей, наиболее наглядно демонстрирующих ситуацию с благополучием социально-экономического положения граждан, является доля населения, имеющего доходы ниже величины прожиточного минимума. Динамика этого показателя для городской и сельской местности с 1997 года приведена на графиках рисунка 2, и она демонстрирует известные тенденции крайнего неблагополучия в 90-е годы с последующим постепенным его снижением. При этом нельзя не отметить, что эти тенденции для города и села несколько отличаются – если городской показатель устойчиво снижался с максимума 1998 года, то сельский продолжал расти до 2002 года. Еще более важным в контексте анализа различий в социально-экономическом положении сельского и городского населения представляется разница между этими показателями для города и села, рассчитанная нами в рамках соответствующего анализа.

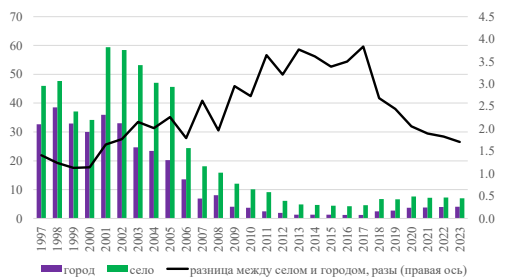

Рисунок 2. Доля населения, имеющего доходы ниже величины прожиточного минимума (уровень бедности) в городской и сельской местности, %, если не указано иное*.

И в данном случае ситуация значительно более неблагоприятна – несмотря на быстрое

* Источники: НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО КАЗАХСТАНА в 1988 г. Статистический ежегодник. - Алма-Ата: Казахстан, 1989.-392 с.; Статистика сельского, лесного, охотничьего и рыбного хозяйства

Электронные таблицы. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/spreadsheets/?year=19432&period=&type=>

** Источник: Индикаторы уровня жизни населения (годовые). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/dynamic-tables/>

снижение доли населения с доходами ниже прожиточного минимума и в селе, и в городе, разрыв между ними рос, причем достаточно интенсивно, достигнув максимального уровня (3,8 раза) в 2017 году, когда базовые показатели были низки и близки к историческим минимумам. Это говорит о том, что даже в благополучные в целом периоды разрыв в социально-экономическом положении сельского и городского населения оставался очень высоким и продолжал расти. Несмотря на то, что в течение последних нескольких лет этот разрыв значительно сократился, он продолжает оставаться выше, чем в 90-е годы, которые были самыми неблагополучными для социально-экономической сферы Казахстана.

Другим важным индикатором, характеризующим как состояние социально-экономического положения сельского и городского населения, так и разрыв между этими категориями населения, являются доходы домохозяйств, использованные на потребление. Среднедушевой размер этих доходов в тенге, а также разрыв между городским (более высоким) и сельским показателем приведены на графиках рисунка 3. В данном случае, при традиционном для сопоставления села и города наличии разрыва в пользу городского населения, наблюдается более благополучная картина сокращения этого разрыва в долгосрочной ретроспективе. Данные по этому показателю доступны только с 2001 года и в рассматриваемый период сформировалась тенденция снижения разницы между потреблением у городского и сельского населения, хотя динамика соответствующего показателя является очень неровной и характеризуется значительным разбросом значений, происходившим на коротких временных промежутках.

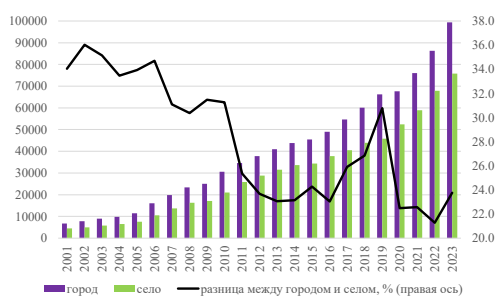

Рисунок 3. Доходы домашних хозяйств, использованные на потребление, в среднем на душу населения, тенге, если не указано иное*.

Тем не менее, к началу 20-х годов XXI века разрыв в среднедушевых доходах, использованных на потребление, между городом и

селом сократился до минимума ведения соответствующей статистики, закрепившись на уровне 22-24%, что можно признать положительной тенденцией постепенного выравнивания стандартов потребления.

Аналогичная ситуация наблюдается с изменением другого важного индикатора – среднедушевыми расходами населения и разницы между ними для городского и сельского населения. Показатель расходов, по нашему мнению, является более репрезентативным, чем доходы, так как отражает фактический уровень потребления граждан, тогда как доходы, во-первых, не в полной мере отражают все имеющиеся поступления и, во-вторых, недостаточно коррелируют с качеством жизни, которое определяется именно расходами на потребление товаров и услуг. В этой связи показатель среднедушевых расходов населения, в том числе, в сельской и городской местности, может дать более точное представление как о социально-экономическом положении, так и о различиях в уровне жизни в городе и селе.

Динамика данных показателей приведена на графиках рисунка 4 для периода с 1996 года. В данном случае, так же, как и с другими рассмотренными показателями, имеет выраженное превышение городскими значениями сельских и достаточно значительный разрыв между ними. В то же время, наблюдается тенденция устойчивого и значительного сокращения этого разрыва – если в 1996 году он составлял 2,4 раза, то в 2022 году упал до минимального уровня в 1,3 раза. Эта тенденция и текущие показатели различия в объемах денежных расходов населения в сельской и городской местности свидетельствуют о сокращении разрыва в социально-экономическом положении двух групп населения и выравнивании уровня их жизни. При этом надо учитывать, что в городских условиях некоторые виды расходов существенно превышают сельские и это означает, что реальный разрыв в расходах еще меньше.

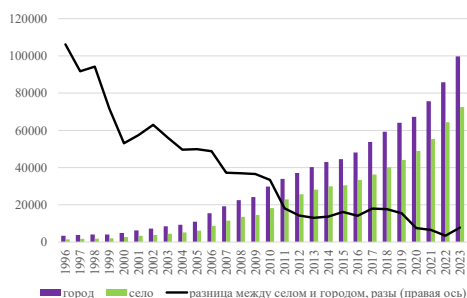

Рисунок 4. Денежные расходы населения в среднем на душу населения, тенге, если не указано иное*.

* Источник: Индикаторы уровня жизни населения (годовые). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/dynamic-tables/>

** Источник: Индикаторы уровня жизни населения (годовые). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/dynamic-tables/>

Закключение

Подводя промежуточный итог проведенному анализу социально-экономического положения сельского и городского населения Казахстана, можно сделать ряд следующих выводов:

- в период 1986 – 2024 годов наблюдались значительные изменения в социально-экономическом положении сельского и городского населения, а также в различиях между ним в сельской и городской местности;

- в сельской местности отмечалось более значительное, чем в городах, ухудшение социально-экономического положения в период реформ и радикального изменения экономических формаций, происходившего на рубеже 80-90-х годов;

- эти изменения проявились в значительном сокращении роли сельского хозяйства в экономике Казахстана и снижении большинства основных показателей, характеризующих его производственный потенциал, что привело к закономерному снижению уровня социально-экономического положения сельского населения в 90-е годы и резкому увеличению разрыва с городским населением в уровне доходов и качестве жизни;

- с 2000-х годов началось постепенное выравнивание ситуации, которое выражается в сокращении разрыва между городским и сельским населением по основным показателям, характеризующим уровень жизни – доле населения, имеющего доходы ниже прожиточного минимума, доходам домохозяйств, используемым на потребление, среднему душевому расходу населения;

- в период 1986 – 2024 годов в части различий в социально-экономическом положении городского и сельского населения наблюдались две противоположно направленные тенденции – резкое увеличение этих различий с 80-х годов по начало 2000-х на фоне прекращения существования социалистической системы хозяйствования и обострения проблем в сельскохозяйственном производстве, и постепенное сокращение разрыва с начала 2000-х годов по настоящее время, происходящее на фоне улучшения экономической ситуации в целом и реализации социально-ориентированной экономической политики государства;

- несмотря на положительные тенденции последнего времени, социально-экономическое положение сельского населения продолжает значительно отставать от городского, что выражается в существенных (на 25 – 60 %) разрывах в показателях, характеризующих уровень жизни, и это отставание необходимо сокращать в рамках реализации курса «Справедливого Казахстана».

Финансирование:

Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, BR27195711 «Социально-политические процессы в Казахстане (1980-

2020): опыт демократизации и становление Справедливого государства»

Список литературы

- 1 Lewis W. A. Economic development with unlimited supplies of labour // The Manchester School. – 1954. – №22(2). – С.139–191.
- 2 Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality // American Economic Review. – 1955. – 1–28.
- 3 Krishna A. Rural-urban inequality and poverty. Inequality in economics and sociology. – Routledge, New perspectives, 2019. – Pp. 162–173.
- 4 Jian Chen, Belton M. Fleisher. Regional Income Inequality and Economic Growth in China. – J. Comp. Econ., 22. – 1996. – Pp. 141–164.
- 5 Betancourt R., & Gleason S. The allocation of publicly-provided goods to rural households in India: On some consequences of caste, religion and democracy // World Development. – 2000. – 28(12). – Pp. 2169–2182.
- 6 Whyte M. The paradoxes of rural-urban inequality in contemporary China. One country two societies: Rural urban inequality in contemporary China. – Harvard University Press, 2010.
- 7 Harriss J., Moore M. Development and the rural urban divide. – Routledge, 1984.
- 8 Connell J., Dasgupta B., Laishley R., & Lipton M. Migration from rural areas: The evidence from village studies. – Oxford University Press, 1976.
- 9 Stark O., Bloom D. The new economics of labour migration // The American Economic Review. – 1985. – 75(2). – 173–178.
- 10 Pattenden J. Migrating between rural raichur and boomtown Bangalore: Class relations and the circulation of labour in South India // Global Labour Journal. – 2012. – 3(1). – Pp. 163–190.
- 11 Martina M., Bruce W. Inequality in earnings at the close of the twentieth century // Annual Review of Sociology. – 1999. – 25(1). – Pp. 623–657.
- 12 Nielsen F., Alderson A. S. The Kuznets curve and the great U-turn: income inequality in US counties, 1970 to 1990 // American Sociological Review. – 1997. – Pp. 12–33.
- 13 Peters D.J. Income inequality across micro and meso geographic scales in the Midwestern United States, 1979–2009 // Rural Sociology. – 2012. – 77(2). – Pp. 171–202.
- 14 Ciaschi M., Costa R. D., Macedo R., Paffhausen A. L., & Sousa L. D. A reversal in shared prosperity in Brazil. – World Bank, 2020.
- 15 de Freitas Barbosa A., Cacciamali M. C., & Rodgers G. Growth and inequality: The contrasting trajectories of India and Brazil. – Cambridge University Press, 2017.
- 16 Kanbur R., Wang Y., & Zhang X. The great Chinese inequality turnaround // Journal of Comparative Economics. – 2021. – 49(2). – Pp.467–482.
- 17 Bystrickaja A. Ju. Sravnitel'naja harakteristika urovnja zhizni gorodskogo i sel'skogo naselenija Rossii [Comparative characteristics of the standard of living of the urban and rural population of Russia] // Nauchnyj al'manah Central'nogo Chernozem'ja. – 2014. – № 3. – С. 26–28. (in Russ)
- 18 Antoncheva O.A., Apanasenko T.E. Sokrashhenie social'nogo neravenstva mezhdu gorodskim naseleniem i zhiteljami sel'skoj mestnosti: sravnitel'nyj opyt Rossii i Kitaja [educing social inequality between the urban and rural population: comparative experience of Russia and China] // Upravlencheskoe konsultirovanie. – 2021. – № 1(145). – С. 61–76. – DOI 10.22394/1726-1139-2021-1-61-76. (in Russ)
- 19 Rubcova V.N., Muhanbetchina M.S. Preodolenie social'no-jekonomicheskogo neravenstva sel'skih territorij Kazahstana [Overcoming socio-economic inequality in rural areas of Kazakhstan] // Vestnik Saratovskogo gosagrouniversiteta im. N.I. Vavilova. – 2013. – № 5. – С. 91–93. (in Russ)
- 20 Fei, John C. H., Gustav Ranis. Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy. The Economic Growth Center, Yale University, 1964. – Pp. X, 324.

21 Williamson J.G. Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of Patterns // Economic Development and Cultural Change. – 1965. – 13. – Pp. 3-47. <http://dx.doi.org/10.1086/450136>

22 Theil H. Economics and Information Theory. – North-Holland, 1967.

23 Atkinson Anthony B. On the measurement of inequality // Journal of Economic Theory, Elsevier. – 1970. – Vol. 2(3). – Pp. 244-263.

24 Zheleznyakov S.S., Podosinnikov E.Ju. Diagnostika territorial'noj differenciacii regionov CFO [Diagnostics of territorial differentiation of the Central Federal District regions // Socio-economic phenomena and processes] // Social'no-jekonomicheskie javlenija i processy. – 2015. – T. 10, № 11. – S. 13-22. (in Russ)

25 Kondaurova I.A. Differenciacija dohodov domohozjajstv: sposoby sbora dannyh [Differentiation of household income: methods of data collection] // Sbornik nauchnyh rabot serii "Gosudarstvennoe upravlenie". – 2022. – № 26. – S. 172-178. DOI 10.5281/zenodo.6884083. (in Russ)

26 Amromin G., De Nardi M. & Schulze K. Household Inequality and the Consumption Response to Aggregate Real Shocks // Economic Perspectives. – 2018. – Pp. 1-19. <https://doi.org/10.21033/ep-2018-1>.

27 Blundell R. & Etheridge B. Consumption, Income and Earnings Inequality in Britain // Review of Economic Dynamics. – 2010. – 13(1). – Pp. 76-102. <https://doi.org/10.1016/j.red.2009.10.004>.

28 Cai H., Chen Y. & Zhou L. Income and Consumption Inequality in Urban China: 1992-2003. // Economic Development and Cultural Change. – 2010. – 58(3). – Pp. 385-413. <https://doi.org/10.1086/650423>.

29 De Magalhães L. & Santaella Llopis R. The consumption, income, and wealth of the poorest: An

Empirical Analysis of Economic Inequality in Rural and Urban SubSaharan Africa for Macroeconomists // Journal of Development Economics. – 2018. – 134. – Pp. 350-371. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2018.05.014>.

30 Borozan B. Regional-level household energy consumption determinants // The European perspective. Renewable and Sustainable Energy Reviews. – 2018. – Volume 90. – Pp. 347-355, <https://doi.org/10.1016/j.rser.2018.03.038>

31 Cabello Eras J.J., Mendoza Fandiño J.M., Gutiérrez A.S., Bayona H.G., German S. The inequality of electricity consumption in Colombia // Projections and implications. Energy. – 2022. – Volume 249. 123711, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.123711>.

32 Hayashi T. Measuring rural-urban disparity with the Genuine Progress Indicator: A case study in Japan // Ecological Economics. – 2015. – Volume 120. – Pp. 260-271.

33 Rui Santos P.B. Measuring sustainable welfare: A new approach to the ISEW // Ecological Economics. – 2010. – Volume 69, Issue 4. – Pp. 810-819.

34 Posner S.M., Costanza R. A summary of ISEW and GPI studies at multiple scales and new estimates for Baltimore City, Baltimore County, and the State of Maryland // Ecological Economics. – 2011. – Volume 70, Issue 11. – Pp. 1972-1980.

35 Urbanization: expanding opportunities, but deeper divides. United Nations. Department of Economic and Social Affairs // [Electronic source] URL: <https://www.un.org/fr/desa/urbanization-expanding-opportunities-deeper-divides> (the date of referring: 12.12.2024).

36 LAC Equity Lab: Income Inequality - Urban/Rural Inequality. World Bank [Electronic source] URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/lac-equity-lab1/income-inequality/urban-rural-inequality> (the date of referring: 12.12.2024).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Вячеслав Юрьевич Додонов

главный научный сотрудник, доктор экономических наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: dodonov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0741-417X

Вячеслав Юрьевич Додонов

бас ғылыми қызметкер, экономика ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: dodonov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0741-417X

Vyacheslav Dodonov

Chief Researcher, Doctor of Economics, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: dodonov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0741-417X

SECURITY AND INTEGRATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF MODERN GEOPOLITICAL TENSIONS: TRANSFORMATION OF APPROACHES

¹G.M. Duisen, ¹D.A. Aitzhanova, ¹A.M. Zhandossova, ²G. Gafgazli

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the transformation of approaches to security and integration processes in Central Asian countries in the context of modern geopolitical instability. The authors explore the impact of global challenges on the regional security architecture and economic development of Central Asian states. The paper examines the key factors determining the need to review the existing strategies for the development of the region, including economic, social and environmental aspects. Special attention is paid to the analysis of the possibilities of forming a new agenda for regional cooperation, considering the specifics of the internal challenges of each Central Asian state. The authors substantiate the directions of transformation of political and economic approaches in the context of a changing world order, focusing on solving cross-border issues, strengthening multilateral cooperation and developing intraregional ties. The article presents recommendations on the formation of a sustainable model of security and integration that can ensure the stable development of the countries of the region in the face of global uncertainty. The study contributes to the understanding of modern processes of regional transformation and offers a conceptual framework for developing effective strategies for the development of the Central Asian region.

Key words: Central Asia, Foreign Policy, Security, Integration, Structured Approach, Strategies, Challenges and Risks.

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

²Institute of Oriental Studies named after academician Z.M. Bunyadov of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan

Author-correspondent:

Zhandossova A.,
a.zhandossova@gmail.com

Reference to this article:

Duisen G.M., Aitzhanova D.A., Zhandossova A.M., Gafgazli G. Security and Integration of Central Asian Countries in the Context of Modern Geopolitical Tensions: Transformation of Approaches// Adam Alemi. – 2025. – No.3 (103). – P. 102-114.

Заманауи геосаяси шиеленіс жағдайындағы Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігі мен интеграциясы: тәсілдер трансформациясы

Аңдатпа. Мақала қазіргі геосаяси тұрақсыздық жағдайында Орталық Азия елдеріндегі қауіпсіздік пен интеграциялық процестерді қамтамасыз ету тәсілдерінің трансформациясын талдауға арналған. Авторлар жаһандық сын-қатерлердің Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтық қауіпсіздік архитектурасына және экономикалық дамуына әсерін зерттейді. Жұмыста экономикалық, әлеуметтік және экологиялық аспектілерді қоса алғанда, өңірдің қолданыстағы даму стратегияларын қайта қарау қажеттілігін айқындайтын негізгі факторлар қарастырылады. Орталық Азияның әрбір мемлекетінің ішкі сын-қатерлерінің ерекшелігін ескеретін өңірлік ынтымақтастықтың жаңа күн тәртібін қалыптастыру мүмкіндіктерін талдауға ерекше назар аударылады. Авторлар өзгермелі әлемдік тәртіп жағдайында саяси және экономикалық тәсілдерді трансформациялау бағыттарын негіздейді, шекара маңындағы мәселелерді шешуге, көпжақты ынтымақтастықты нығайтуға және өңірішілік байланыстарды дамытуға баса назар аударады. Мақалада жаһандық белгісіздік жағдайында аймақ елдерінің тұрақты дамуын қамтамасыз етуге қабілетті қауіпсіздік пен интеграцияның тұрақты моделін қалыптастыру бойынша ұсыныстар берілген. Зерттеу аймақтық трансформацияның заманауи процестерін түсінуге ықпал етеді және Орталық Азия аймағының тиімді даму стратегияларын әзірлеудің тұжырымдамалық негіздерін ұсынады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, сыртқы саясат, қауіпсіздік, интеграция, құрылымдамалық көзқарас, стратегиялар, сын-қатерлер мен тәуекелдер.

Безопасность и интеграция стран Центральной Азии в условиях современной геополитической напряженности: трансформация подходов

Аннотация. Статья посвящена анализу трансформации подходов к обеспечению безопасности и интеграционным процессам в странах Центральной Азии в условиях современной геополитической нестабильности. Авторы исследуют влияние глобальных вызовов на региональную архитектуру безопасности и экономическое развитие центрально-азиатских государств. В работе рассматриваются ключевые факторы, определяющие необходимость пересмотра существующих стратегий развития региона, включая экономические, социальные и экологические аспекты. Особое внимание уделяется анализу возможностей формирования новой повестки регионального сотрудничества, учитывающей специфику внутренних вызовов каждого государства Центральной Азии. Авторы обосновывают направления трансформации политических и экономических подходов в условиях изменяющегося мирового порядка, делая акцент на решении приграничных вопросов, укреплении многостороннего сотрудничества и развитии внутрирегиональных связей.

В статье представлены рекомендации по формированию устойчивой модели безопасности и интеграции, способной обеспечить стабильное развитие стран региона в условиях глобальной неопределенности. Исследование вносит вклад в понимание современных процессов региональной трансформации и предлагает концептуальные основы для выработки эффективных стратегий развития центрально-азиатского региона.

Ключевые слова. Центральная Азия, внешняя политика, безопасность, интеграция, структурированный подход, стратегии, вызовы и риски.

Introduction

Currently, Kazakhstan's foreign policy priorities are predominantly directed toward fostering regional and multilateral cooperation [1]. Within the framework of bilateral relations, particular significance is attached to neighboring states, as well as to strategic partnerships with the United States and the European Union. On the Asian continent, Kazakhstan places emphasis on active engagement within such platforms as the Shanghai Cooperation Organization (SCO), the Organization of Islamic Cooperation (OIC), and the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA). Furthermore, considerable attention is devoted to expanding dialogue with the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), the League of Arab States, and other international organizations, even in cases where Kazakhstan is not a member state [2].

Kazakhstan's foreign policy strategy is underpinned by the principles of multi-hectorism and pragmatism. These principles entail maintaining a balanced distance and neutrality in relation to global and regional conflicts and contradictions, while simultaneously prioritizing the promotion of equal and constructive relations. Such an approach is pursued primarily with immediate neighbors, but also extends to other states and international institutions, always with due regard for Kazakhstan's national interests.

Methodology

The research is primarily grounded in a systemic approach, drawing upon the principle of constructivism in international, regional, and national relations. This framework necessitated the assessment of external actors' influence on Central Asia. The core methodological toolkit combines synthesis of the following:

a) Qualitative methods such as comparative analysis, discourse analysis, examination of official documents, and case studies (e.g., the assessment by Central Asian states and their elites of Russia's war in Ukraine);

b) Quantitative methods including statistical analysis and media content analysis.

The sources of data encompass: expert interviews (with Central Asian political scientists and diplomats), official documents (Concept of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan, policy initiatives, and cooperation strategies), as well as databases of the UN and the World Bank, IMF reports, and others; in addition, scholarly articles, reports, dissertations, monographs, and related literature were utilized.

Based on the above, the issues were examined in the following sequence:

- the impact of the external environment on the attitudes of Central Asian states and their elites toward Russia's military actions in Ukraine;
- the application of a structured approach to ensuring the security and integration of Central Asian countries;
- conclusions and policy recommendations.

Main part

As noted by independent analyst on energy policy and geopolitical risks, D. Simeonidis (The Hague, the Netherlands), Russia's invasion of Ukraine has led to unprecedented shifts in the global geopolitical order [3]. The war in Ukraine has fundamentally altered the security landscape across the entire post-Soviet space, particularly in Central Asia [4]. Moreover, Central Asia has suffered disproportionately compared to other regions of the world from the Russian Federation's aggression and occupation of Ukrainian territories [5]. The Central Asian states have experienced the repercussions of sanctions imposed on Russia, including economic decline, depreciation of national currencies, shortages of goods and food supplies, price inflation, reduction in remittances, and related effects.

The protracted war waged by the Russian Federation in Ukraine has resulted in profound transformations of the geopolitical landscape in Central Asia. At the same time, amid intensifying isolation policies, Russia has sought to preserve its influence in the region and even strengthen economic relations.

In recent years, Central Asia has faced the consequences of significant challenges: the collapse of Afghanistan, the January 2022 unrest in Kazakhstan, Russia's invasion of Ukraine, the impacts of sanctions, and other military conflicts worldwide [6]. The region is simultaneously subject to pressures arising from these developments, including an energy crisis, the influx of tens of thousands of Russian citizens fleeing conscription, and attempts by Moscow to coerce Central Asian states into adopting its position on the war. In addition, the closure of Russia's European trade routes has redirected Russian business activity toward Central Asia, which is reflected in the growing number of Russian-registered foreign enterprises in Kazakhstan [7].

The responses of Central Asian states to Russia's military actions against Ukraine, as well as to their broader implications, are outlined below*:

*Note: At this stage of the research, the authors consider it necessary to acknowledge certain methodological limitations related to the subjectivity inherent in discourse analysis, interviews, and similar methods, which are largely dependent on the interpretations of experts, analysts, and practitioners in the fields of political science, international relations, and related disciplines.

Table 1 - Kazakhstan: Neutrality, Actions, and International Partnerships
Kazakhstan

1. In political terms: - adheres to a position of neutrality; - advocates for peaceful negotiations and dialogue. 2. Measures and concrete actions (specific stance): - does not support sanctions against the Russian Federation; - observes restrictions related to secondary sanctions; - has increased the provision of humanitarian aid to Ukraine; - President Kassym-Jomart Tokayev has publicly declared that Kazakhstan will not recognize pseudo-state entities that is, it rejects the annexation of Ukrainian territories; - diversifies oil exports by seeking routes that bypass the Russian Federation. Kazakhstan is subject to heightened pressure from Russia. President Tokayev has unequivocally stated that Astana will not recognize the quasi-state structures established by the Russian Federation in occupied Ukrainian territories. Several months after the outbreak of Russia's war in Ukraine, Tokayev paid an official visit to Turkey following his inauguration, which elevated bilateral relations to the level of strategic partnership. During this visit, Tokayev and President Recep Tayyip Erdoğan agreed not only to launch the production of Turkish drones in Kazakhstan but also to enhance cooperation in military intelligence exchange with Turkey, a key NATO member. Furthermore, Kazakhstan has revised its military strategy in response to Russia's aggression.

Table 2 - Uzbekistan's Policy Responses and External Partnerships
Uzbekistan

1. In political terms: - maintains neutrality; - supports Ukraine's territorial integrity. 2. Measures and concrete actions (specific stance): - voted in favor of the UN resolution demanding the withdrawal of Russian troops; - does not openly condemn the Russian Federation, yet refuses to recognize the annexation of its occupied territories; - strengthens economic ties with the European Union and Turkey; - seeks to reduce dependence on the Russian Federation. President Shavkat Mirziyoyev has neither openly nor directly condemned Russia's war against Ukraine, nor did Uzbekistan vote on the UN resolution. However, both the expert community and broader public opinion hold a critical view of the war.
--

Table 3 - Tajikistan's Political Position and Dependence in the Context of the Russia-Ukraine War
Tajikistan

1. In political terms: - provides de facto support for the Russian Federation. 2. Measures and concrete actions (specific stance): - does not condemn Russia's actions; - remains dependent on Russian military and economic assistance; - the national economy is heavily reliant on remittances from labor migrants working in Russia. During the newly established Central Asia + Russia format, President Emomali Rahmon directly addressed Vladimir Putin, emphasizing that Tajikistan and other Central Asian states should not be treated as outsiders. He further underlined that these countries, once governed within the same framework, deserve greater investment from Russia rather than being perceived through the prism of a protracted colonial legacy.
--

Table 4 - Kyrgyzstan's Political Stance and Actions in the Context of the Russia-Ukraine War
Kyrgyzstan

1. In political terms: - maintains a form of neutrality that tends to lean toward the Russian Federation. 2. Measures and concrete actions (specific stance): - does not join sanctions; - in 2022, voted at the United Nations in favor of the resolution against Russia's war; - the leadership refrains from issuing strong statements; - overall, the country holds a generally pro-Russian position. The absence of President Sadyr Japarov from the CIS event organized by the Russian leadership on Vladimir Putin's 70th birthday, as well as the subsequent cancellation of CSTO exercises in Kyrgyzstan, clearly reflected Bishkek's dissatisfaction with Moscow's stance. This was particularly evident following the bloody clashes on the Kyrgyz Tajik border, after which Putin awarded President Emomali Rahmon the Medal "For Merit to the Fatherland." According to experts, Kyrgyzstan perceived this gesture as a clear sign of Moscow's favoritism toward Tajikistan. Nevertheless, tensions stemming from these confrontations have since somewhat subsided.
--

Table 5 - Turkmenistan: Complete Neutrality and Diversification of Foreign Policy
Turkmenistan

1. In political terms: - maintains a position of complete neutrality. 2. Measures and concrete actions (specific stance): - issues no official statements regarding the war; - abstained from voting on UN resolutions against the Russian Federation; - strengthens ties with China and Turkey; - seeks to distance itself from dependence on Russia. Although the Russian Federation has been losing significance as a major player in the European energy market, Ashgabat has continued to diversify its foreign policy, seeking opportunities to sell gas to the European Union while simultaneously strengthening its relations with the United States. On the issue of the war, the regime has traditionally maintained its neutral stance.

Thus, the Central Asian states have expressed their positions albeit cautiously regarding the Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine[8]. Based on this analysis, the following observations can be made:

Table 6 - Comparative Overview of Central Asian States' Positions on the Russia-Ukraine War and Their Strategic Priorities

- Overall, the Central Asian states align with Western sanctions and are not interested in jeopardizing their relations with the West one of their key sources of investment nor in facing secondary sanctions for assisting the Russian regime; - During voting at the UN General Assembly, three Central Asian states abstained, while two others refrained from voting altogether, which in effect signaled their unwillingness to support the annexation of Ukrainian territories; - For the Central Asian countries, maintaining stability to ensure state survival and regional security remains a key priority; - The region avoids openly supporting Russia's war against Ukraine; - Due to significant political and economic dependence on Russia, the Central Asian states refrain from joining actions directed against it; - The region faces a set of challenges conditioned by Russia's war: - as landlocked states, Central Asian countries must seek new vectors of engagement with the outside world, particularly through coordinated interaction with China, Turkey, the EU, the OIC, the Organization of Turkic States, and others; - the implementation of principles of Turkic unity is viewed as significant for fostering trade development and enabling Central Asian access to new markets, which is of growing importance for the region.

The attitude of the Central Asian elites toward Russia's invasion of Ukraine (which also varies) [9]:
Table 7 - Comparative Analysis of Central Asian States' Positions on the Russia-Ukraine War

Kazakhstan	Uzbekistan	Kyrgyzstan	Tajikistan	Turkmenistan
Kazakhstan has sought to remain active when certain Russian media outlets attempted to draw it into the debate, yet the country has managed to maintain a degree of distance. Public protests, of which the authorities were aware, reflected a certain level of silent support for Ukraine. The government has provided humanitarian assistance to Ukraine. Some consequences of sanctions have also manifested, such as the suspension of Air Astana flights to certain Russian cities. At the same time, Kazakhstan continues to interact with the Russian from voting in the UN General Assembly. Overall, Kazakhstan seeks to strike a balance by a) maintaining relations with Russia and b) demonstrating efforts to engage with both sides.	Uzbekistan, while preparing to act in a measured manner, proceeds with caution. The Ministry of Foreign Affairs explicitly delineated the country's boundaries by refusing to support Russia on the issue of recognizing the self-proclaimed Donetsk and Luhansk regions. (similar to Kazakhstan's position)	Kyrgyzstan has traditionally maintained close ties with the Russian Federation. The President has openly expressed his inclination toward fostering relations with Moscow. The government, under external pressures, has demonstrated an even stronger orientation toward engagement with Russia, although this has been complicated by certain public discontent.		Maintains a position of neutrality. The elites have spoken relatively cautiously about the conflict in Ukraine, avoiding direct criticism of either side.

Conclusion: Kazakhstan's policy appears to be the most favorable (considering the events of early 2022), with Uzbekistan largely following Kazakhstan's lead. Both states adhere to the principles of multi-vector foreign policy. According to experts, multi-vector diplomacy functions as a form of maneuvering between China and Russia, as the latter tend to seek accommodations with each other rather than forcing the countries situated between them to choose sides [10].

- Central Asian leaders, albeit implicitly, have criticized the war and allowed demonstrations in their countries;
- Turkmenistan and Kyrgyzstan remain only marginally distanced, while Uzbekistan and Kazakhstan the region's leaders have moved further away;
- The governments of Central Asia, along with civil society and nearly half of the citizenry, are opposed to the war. At the same time, another segment of society is heavily influenced by Russian propaganda and by Moscow's promises to grant citizenship to Central Asian labor migrants in exchange for military service. This complicates the relationship, as all Central Asian leaders have explicitly prohibited their citizens from participating in any form of the conflict.

The direct impact of Russia's war, the consequences of sanctions, and the resulting political, economic, and social conditions are expected to further deteriorate. According to the forecasts of experts and analysts, the future economic outlook is likely to take the following shape:

Table 8 - Economic Implications of the Russia-Ukraine War for Central Asia

- Economic decline is unlikely to significantly strengthen anti-Russian sentiment in Central Asia, since the majority tend to blame sanctions rather than Russia's actions; however, negative perceptions of Russia are growing among certain segments of society due to concerns over Moscow's potential actions in other regions [11];
- Under such conditions, Central Asian states are expected to seek greater inflows of Chinese investment. Nevertheless, Chinese companies are exercising caution in the region considering sanctions, which implies that Central Asia may become even more dependent than before;
- Russia will emerge from the sanctions regime with a weakened economy, shaped by multiple repercussions beyond its borders, particularly in Central Asia. The longer the war continues, the greater the damage inflicted on Russia, and the more compressed its economic capacity becomes.

In recent years, Central Asia has experienced the consequences of major challenges, including the collapse of Afghanistan, domestic unrest in Kazakhstan, Russia's invasion of Ukraine, and the impact of international sanctions. Russia's aggression against Ukraine has sent shockwaves throughout the entire post-Soviet space [12]. Central Asia has likewise been affected by these repercussions, such as the energy crisis, the influx of tens of thousands of Russians fleeing conscription, and Moscow's attempts to pressure regional states into adopting its stance on the war.

Through the Belt and Road Initiative and extensive trade and economic relations, China emphasizes not political but rather economic and security interests in Central Asia. At the same time, we are referring to strategic long-term objectives.

Table 9 - China's Expanding Engagement with Central Asia: Key Country-Specific Initiatives

- At the SCO summit held in Samarkand this autumn, Kazakhstan and China discussed the launch of a new transport corridor and the expansion of cross-border cooperation;
- In Kyrgyzstan, China seeks to strengthen its "soft power" by promoting vocational education projects;
- Turkmenistan and China, in turn, continue to traditionally reinforce their cooperation in the energy sector.

Taking into account global challenges and risks, the United States' relations with China through the framework of Central Asian structural dialogues (such as the "China-Central Asia" Secretariat and the "B5+1" business forums) acquire significant importance for the region [13].

Within the practice of the structural approach (SA), it is legitimate to highlight China's stated Belt and Road Initiative, as well as the "Green Deal" policy advanced by the European Union, which entails a systemic transformation of its relations with the Central Asian states.

Accordingly, the SA (structural approach) represents an organized form of interaction among actors (states), organizations/groups, and other institutions, characterized by clearly defined rules, procedures, and institutional formats.

Table 10 - The key principles of the Structural Approach (SA):

formalization	Permanent platforms (councils, commissions, secretariats, etc.), such as the "China-Central Asia" Secretariat and others.
orderliness	Meetings and discussions held according to previously agreed and coordinated schedules (annual summits, quarterly negotiations)
objectivity	The emphasis shifts to specific areas: security, trade, investment, environment, and others.
multilevelness	It encompasses various levels, ranging from meetings of ministers and heads of state to sessions of expert working groups and seminars.

The cooperation of the Central Asian states with the United States and China is of considerable importance in establishing stable institutional formats of interaction. Successful examples of

the structural approach in addressing diverse issues ranging across politics, economics, security, ecology, management, and the social sphere may be illustrated as follows:

Table 11 - Structured Approaches to Global Challenges: Comparative Analysis Across Key Sectors

Sector	Problems	Structured Approach	Strategy	Instruments and Mechanisms	Outcomes
International Relations	Nuclear proliferation threat	The United States and its allies/partners	Multilevel deterrence	- Treaties (e.g., the Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT) with Iran, JCPOA); - Sanctions against violator states (e.g., DPRK); - Diplomatic pressure; - Negotiations.	- Reduction of military escalation; - Cessation of hostilities (e.g., Russia's aggression against Ukraine, conflicts in the Middle East and elsewhere); - Slowing down of nuclear program development in Iran and the DPRK.
Economy and Trade	Dependence on Chinese goods	The EU's structural approach	"De-risking" (risk reduction)	- Diversification of suppliers (India, Vietnam) - Subsidies for local production (EU Chips Act) - Anti-dumping investigations	Reduction of China's share in the EU's critical imports from 24% to 19% (2020–2023)
Cybersecurity	State-sponsored hacking attacks	Structural approach (NATO)	Collective cyber defense	- Unified response center (CYBERCOM) - "Red lines" for Russia/China (e.g., sanctions for attacks on hospitals) - Locked Shields exercises (large-scale cyber drills)	Reduction of successful attacks on Alliance infrastructure by 37% (2022–2024)
Social Policy	Population aging	Structural approach (Japan)	"100-Year Life Society"	- Robotization of care (30% of nursing homes) - Flexible retirement age (up to 70) - Tax incentives for working pensioners	Increase in employment among the 65+ population from 23% to 29% (2015–2023)
Ecology and Environmental Protection	Carbon emissions	Structural approach (Scandinavia)	Transition to a green economy	- Carbon tax (\$137/t in Sweden) - Public investments in hydrogen (€20 billion in Norway) - Ban on internal combustion engines starting in 2025	32% reduction in emissions during GDP growth (2005–2023)
Crisis Management (Governance)	COVID-19 pandemic	Structural approach (South Korea)	«3T» (Test-Trace-Treat)	- Drive-thru testing (20,000 tests per day) - QR-based contact tracing (without nationwide lockdowns) - Regionally targeted restrictions	Mortality rate per million eight times lower compared to the EU

Prepared by the authors

In the current context, the Central Asian states must employ the Structural Approach (SA) to fully utilize the available opportunities for strengthening intra-regional cooperation across all spheres of regional development. To this end, it is necessary to:

a) address regional challenges ranging from security to economic policy;

b) reinforce the unity and commonality of goals in order to navigate the present geopolitical chaos;

c) coordinate joint actions both from within the region and in relation to external actors. In this regard, the SA envisages covering and incorporating the following areas:

Table 12 - Strategic Directions for Central Asian Regional Cooperation

Direction	Tasks to be Addressed
Institutionalization of Central Asian cooperation in the "C5+" format (with the United States, China)	Holding regular summits and meetings with the leaders of the Central Asian states; establishing regional platforms for cooperation
Strategic Cooperation	Developing and supporting priority initiatives through long-term regulatory mechanisms, including major joint programs and projects of importance for Central Asia
Strengthening scientific, educational, and socio-cultural ties	Deepening integration and advancing vectors aimed at enhancing mutual understanding, respect, and trust among the peoples of the Central Asian states

Prepared by the authors

The process of institutionalizing intra-Central Asian cooperation with external actors is linked to their involvement in the region's politics and economy, which in turn reflects Central Asia's openness compared to other regional unions. As a result, external powers acting as primary players shape the regional agenda in formats such as B5+1 and the China–Central Asia Secretariat, much as they did at the inception of these mechanisms. The delegation of regional cooperation institutionalization processes to external actors is explained by the relatively low level of intra-regional integration [12]. Professor R. Burnashev of the German-Kazakh University has advanced the thesis that Central Asian states tend to unite in response to crisis situations, whereas in more stable periods they prefer to maintain bilateral relations [13].

For China, cooperation at the elite level with Central Asian states is particularly important. The U.S. strategy, by contrast, is more oriented toward supporting business, since business communities, while strengthening interregional ties, demand that the governments of Central Asian states reduce trade barriers an agenda that may

influence other domains of cooperation as well.

However, in our view, the institutionalization of Central Asian cooperation should not be entrusted solely to external actors but ought to be addressed independently. On the one hand, importing successful experiences of institutionalization from abroad is a feasible and beneficial option; on the other hand, Central Asian states must retain autonomy in constructing their territorial institutional space, planning and forecasting economic development, and ensuring collective security. Within the framework of consultative meetings and other formats of interaction among Central Asian states, cooperation opportunities should be defined with the aim of focusing more directly on regional issues and strengthening the independence of Central Asian countries.

Moreover, the transfer of institutionalization processes to external actors is disadvantageous for the states of the region, since external powers, while playing an active role, promote their own visions and objectives, propose and implement cooperation formats, and determine the themes of interaction, such as:

Table 13 - Central Asia Between U.S. Strategic Autonomy and China's Connectivity Agenda

- In his speech following the "Central Asia–United States" summit, U.S. President Biden emphasized strategic autonomy and the strengthening of regional potential in terms of security and economic independence [14]. His perspective focuses on enhancing capacity and interconnectivity, with particular attention to the resilience of global supply chains and cooperation in the field of security. - At the "Central Asia–China" summit, CCP Chairman Xi Jinping highlighted the broader implications of long-term integration and cooperation for "global stability and prosperity." He emphasized large-scale infrastructure projects, such as the Belt and Road Initiative, which are designed to tie Central Asia more closely to China. Conclusion: 1) For Biden, the emphasis lies on independence, while for China it is on connectivity; in other words, Central Asia is confronted with the necessity of accounting for the potential clash of interests between the U.S. and China. 2) This must also be considered against the backdrop of the West's intensifying confrontation with both Russia and China [15].

The war in Ukraine, now lasting more than three years, has only reinforced this trend [16]. Central Asia has found itself in a complex situation [17], as sanctions have had adverse effects on the region due to its close ties with Russia.

China, while expanding its spheres of influence in Central Asia, does not renounce joint actions with Russia in the region. The Samarkand Declaration of September, which reflected the Shanghai Cooperation Organization's consolidated stance on key issues of regional security, economy, transportation, and culture, was another important indication of China's growing influence. However, China's presence in Central Asia also generates negative per-

ceptions; hence, while safeguarding its core economic interests under the Belt and Road Initiative, Beijing simultaneously seeks to strengthen its "soft power" strategy. The war has intensified political competition among major powers and alliances, but at the same time contradictory tendencies have emerged: a) Russia strives to retain Central Asia within its political orbit, as evidenced by the unprecedented number of high-level Russian official visits to the region in recent years, as well as by the increase in both the circulation and volume of remittances. In other words, sanctions have contributed to the intensification of economic relations between Central Asia and Russia; b) however, the

Central Asian states are distancing themselves from Russia's war against Ukraine, with none of the "Central Asian Five" supporting the war [4].

Foreign and Central Asian experts describe Russia's major integration projects as failures. In

our view, these projects may nevertheless receive a more positive assessment if revised in light of geopolitical uncertainties, as well as external challenges and risks.

T

able 14 - Russia's Declining Political Influence and Shifting Dynamics in Central Asia

- CSTO – Following the relatively successful January intervention in Kazakhstan (in a hypothetical scenario), a decline has occurred, as noted by Ambassador Thomas Greminger, PhD, Director of the Geneva Centre for Security Policy (GCSP). In this regard, the October military exercises in Kyrgyzstan were cancelled. At present, there is a certain distancing of the Central Asian member states from the CSTO.
 - EAEU – Uzbekistan could potentially join, however, this is not currently on its policy agenda.
 Thus, politically, the Russian Federation is losing its leverage over Central Asia, and its soft power is weakening. At the same time: 1) Economic relations between Russia and the Central Asian states are being revitalized; 2) The Russian Federation must take into account the long-term economic consequences of its policies affecting Central Asia.

The institutionalization of cooperation between Central Asia and the United States and China is carried out through structured dialogues (e.g., the "China-CA" Secretariat) and economic platforms (e.g., "C5+1"), which serve to strengthen regional cooperation.

In our view, it is legitimate here to refer to reference information: China and the United States were the first to establish a permanent institutional mechanism of cooperation with the Central Asian states.

Table 15 - Institutionalization of Central Asia's External Partnerships: C5+1 and China-Central Asia Secretariat

- Prior to the establishment of the China-Central Asia Secretariat in 2015, the C5+1 platform had already been launched between the United States and the Central Asian states with the aim of fostering an independent, prosperous, and secure Central Asia.
 - Since 2015, C5+1 has promoted dialogue and cooperation in the fields of economics, energy, environment, and security through ministerial-level meetings, expert sessions, and thematic working groups.
 - Beginning in 2021, the platform has intensified the frequency of ministerial meetings.
 - In 2022, a secretariat was established to better coordinate and plan activities. C5+1 also underscores the importance of addressing global challenges through regional solutions to enhance the security and prosperity of Central Asia.
 - On 13–15 March 2024, the first B5+1 Business Forum (Central Asia–United States) was convened. This public-private dialogue platform is aimed at implementing the commitments of the New York C5+1 Declaration on regional economic integration and on expanding U.S. trade and investment in the region. The final communiqué proposed that the forum be held on an annual basis.
 - On 30 March 2024, the opening of the China-Central Asia Secretariat in Xi'an marked an important step in formalizing the mechanisms of cooperation between China and the Central Asian states.
 The establishment of the Secretariat corresponds to the agreements reached at the first China-Central Asia Summit, particularly highlighting strategic cooperation in regional economic linkages. Its main functions include fostering cooperation in traditional sectors economy, trade, and energy as well as in emerging fields such as high technologies and green energy.

Against the backdrop of the political and economic uncertainty surrounding the Russian Federation, the region is diversifying its foreign policy trajectories, identifying alternative vectors of interaction, and shaping its policies in a balanced and diplomatic manner to avoid negative consequences [18]. According to the new system for forecasting international conflicts (ACLED) [19], the program highlights a decrease in tensions in Ukraine and an increase in Palestine and Lebanon, which may be associated with a preparatory phase for potential new conflicts [20].

On this basis, the following points are worth noting:

1. Central Asia has traditionally not been a focal point of global actors. The region was viewed not so much as an independent subject of the world economy, but primarily in terms of global challenges and risks.

2. The external environment has been interested in Central Asia due to several factors: its

geography; the potential prospects for cooperation considering Russia's war; its considerable quantitative and qualitative resource potential (especially energy resources); transport and logistics capabilities; proximity to Afghanistan; and the relative stability of CA states' development.

At present, Central Asia appears both relevant and promising, attracting the interest of numerous external actors. However, the situation may change with the emergence of new formats of cooperation and further shifts in the international environment [21]. Therefore, in our view, Central Asian states should use this period as effectively as possible to address their domestic challenges.

As Russia's influence weakens and China strengthens its presence, a positive trend towards intra-regional consensus and integration can be observed. Hence, it is important to define and compare the prospective vector of regional rapprochement. In our view, this represents the most favorable moment for Central Asia to focus on

resolving its internal security issues such as borders and water resources independently, without seeking external guarantors of security. As Kyrgyz political scientist Ch. Esengul has noted, the unity of Central Asian states constitutes the main guarantee of regional security.

To revitalize integration processes and coordinate policies, the region requires a national-level coordinating institution with leadership and governance functions. Similar institutions exist in the EU and ASEAN. The latter has developed more effective mechanisms for coordinating policies and integration initiatives, notably the ASEAN Secretariat (which oversees cooperation and coordination among member states) [22], as well as sectoral ministerial bodies (addressing issues of economic integration, security, and socio-cultural development). For Central Asia, adopting ASEAN's best practices would be significant in terms of: 1) developing a model of enhanced internal cooperation; 2) increasing independence and

autonomy from external powers; 3) establishing efficient coordination structures; and 4) ensuring more standardized approaches [23].

Regional cooperation in Central Asia still possesses considerable unrealized potential. There is growing interest in regional economics and even military cooperation emanating from within the region itself. The two leading states, Kazakhstan and Uzbekistan, are deepening their partnership, which stems from their similar perceptions of risks and threats.

Kazakh experts in the field of security have pointed out that, in the context of Russia's invasion of Ukraine, the question has arisen as to which state might be the next object of aggression. Although three years ago such an assumption seemed unthinkable, the war has altered perceptions: the security context in Central Asia has fundamentally shifted, as have the positions of potential guarantors of security.

Table 16 - Multi-Vector Caution: Central Asia's Approach to Security Amid Russian Decline and Chinese Ambitions

- Considering recent events, questions have arisen as to whether Russia can continue to play a role in ensuring the security of Central Asia, and who might replace it in this role. Russia has never truly been the "guarantor of security" for the Central Asian states, particularly if one adopts a broader interpretation of security that includes economic, environmental, and social dimensions [22]. Moreover, Russia has not been a guarantor against a so-called "threat from the South," the scope of which has been largely exaggerated over the past thirty years.

- China, for its part, cannot become the principal guarantor of security in Central Asia. On the eve of the SCO Summit, during his visit to President Kassym-Jomart Tokayev, Xi Jinping assured Kazakhstan against "any interference by external forces in your country's internal affairs" and pledged to "resolutely support Kazakhstan in safeguarding its independence, sovereignty, and territorial integrity." The key driver of China's foreign policy towards Central Asia, however, remains its economic component, though Beijing has also expressed interest in other areas of regional engagement. Central Asian states, for their part, remain relatively cautious, as: 1) within the logic of multi-vector foreign policy, they view China not as a sole guarantor but as one of several potential pillars of security, thereby avoiding dependence on a single great power; 2) Russia and China maintain mutual understanding, and within their strategic partnership, a synergistic approach is possible. While China may be increasingly interested in influencing security policy in Central Asia, for now, its primary driver continues to be economic interests.

Conclusion

Thus, the guarantors of security in the region must be the Central Asian states themselves. The recent developments involving Russia and Iran clearly demonstrate that in matters of national security, reliance can only be placed on one's own forces and resources.

All issues related to the development of Central Asian states are deeply interconnected. Worldwide, there is a vast body of positive practices and successful experiences of partnership and good-neighborly relations between states and peoples, grounded in the principles of mutual respect and trust, which can be imported into the region. It is important to note that Central Asia has a comparatively high proportion of youth in its overall population. Issues of effectively engaging and placing this youth within the region should be addressed through new technologies, artificial intelligence, and other innovative tools. At the same time, many unresolved issues, territorial, environmental, water and energy-related — require political revision and reassessment with the aim of

peaceful settlement and prevention of conflict.

Without agreements and negotiations, it is impossible to build long-term peace among state actors [24, 25]. Most inter-state disputes globally stem from two main sources: border delimitation and climate change, with Central Asian enclaves/exclaves often at the epicenter. Resolving border issues in Central Asia does not require external mediation: disputes over territory will cease only if the states of the region address these issues jointly. Until consensus is achieved, no third country can provide a solution. For long-term arrangements in the global order, it is essential to clearly understand the historical background and the fundamental factors of disagreement.

On the agenda of new negotiations, there must be a clear trajectory for border delimitation that is preserved by the parties and ratified by international legal institutions such as courts, arbitration bodies, and specialized commissions on enclaves/exclaves. Negotiations should be grounded in trust and the broad application of the tools and methods of public diplomacy. Moreover, they must outline concrete development projects,

particularly for exclave territories. Development programs should directly and indirectly address climate-related issues, promoting climate-friendly innovations and investment programs such as renewable energy and sustainable water management/irrigation projects with specific guidelines for water-sharing. In this regard, cooperation with the European Union deserves special emphasis.

According to many experts, the main challenge of pursuing a multi-vector foreign policy lies in the transformative direction Central Asia must take: the region must orient itself increasingly towards the West [26]. The CA-EU interaction has been institutionalized through a joint strategic roadmap (October 2023), which identified priority sectors: energy, extraction and processing of primary raw materials, development of critical resources, financing of eco-projects, security, border reinforcement, among others [25]. The rapprochement of Central Asia's transport infrastructure with the Trans-European Transport Network (TEN-T) was also considered. The growing attention to the region is linked to the development of the Trans-Caspian International Transport Route (TITR), which cannot be implemented without sustainable development in Central Asian states.

The international community supports the sovereignty and self-determination of Central Asian countries. This is not about creating "new dependencies" or financial mechanisms against the region, but about using the fair and genuine opportunities offered by the EU, which has no hidden agenda in its policy toward Central Asia. The EU seeks to deepen its energy and trade relations with the region (as reiterated in October 2022 during German Foreign Minister Annalena Baerbock's visit to Kazakhstan and Uzbekistan). The European Parliament promotes a multidimensional approach to cooperation, prioritizing economic, social, environmental, water-energy issues, climate change mitigation, and broader strategic partnership [27, 28].

Considering these challenges, the regulation of domestic problems within Central Asian states constitutes the key factor for maintaining peace and stability in the region. In the context of the war in Ukraine and its negative repercussions [29], Central Asian states must consolidate their positions and strengthen stability while becoming more proactive in addressing both national and intra-regional issues. It is crucial that governments pay special attention to citizen engagement, provide social support, and pursue reforms aimed at reinforcing the foundations of internal stability.

At present, emphasis must be placed on enhancing intra-regional cooperation, raising the level of economic integration, fostering industrial cooperation, and strengthening interaction across all spheres of the economy, ecology, science, and education, while expanding socio-cultural ties. This will be possible through the harmonization of legislation in five key sectors: trade and logistics, agribusiness, e-commerce, tourism, and "green"/renewable energy [30].

However, the goals and objectives of the future regional agenda for Central Asia remain

unclear, as concrete plans for further integration and the creation of a collective security architecture have not yet been defined. Once again, it must be emphasized that the guarantors of Central Asia's security can only be the Central Asian states themselves. Regional security must be ensured primarily through policies pursued by the CA states, the building of long-term bilateral relations at the regional level, and adherence to the pragmatism and logic of multi-vector foreign policies embraced by regional leaders.

Moreover, there is a need to formulate a comprehensive plan (Strategic Roadmap) for the development of Central Asia, specifying goals, objectives, timelines, and responsible actors across the main spheres of foreign policy, economy, ecology, education, and science. This should be complemented by recommendations on evaluating the effectiveness of integration projects within the region and external initiatives (such as China's Belt and Road, U.S. programs, and EU projects). Without strengthening economic power, it is impossible to speak meaningfully of ensuring national and regional security. What is required is a systemic approach, whereby Central Asia is viewed as a complex dynamic system in which internal and external changes in any state impact the entire region. Therefore, the region requires extensive analytical, expert, and evaluative work to identify its potential and resources (strengths), detect barriers, and respond promptly to changes in both internal and external environments.

Financing

The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership" IRN: BR24993008

References

- 1 Чеботарев А. Особенности новой концепции внешней политики Казахстана // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/osobennosti-novoj-kontseptsii-vneshnej-politiki-kazahstana> (the date of referring: 23.04.2020)
- 2 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Утверждена Указом Президента РК 6 марта 2020 г.
- 3 Симеонидис Д. Региональная парадипломатия в Центральной Азии: новые возможности? // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/regionalnaya-paradiplomatiya-v-tsentralnoj-azii-novye-vozmozhnosti> (the date of referring: 24.04.2023)
- 4 Маринин С. Многогранность проблем безопасности в Центральной Азии: прогноз на 2023 год // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/mnogogrannost-problem-bezopasnosti-v-tsentralnoj-azii-prognoz-na-2023-god> (the date of referring: 31.01.2023)
- 5 Umarov T. Kazakhstan Is Breaking Out of Russia's Grip The Ukraine war has given Astana a unique chance to frustrate Moscow // [Electronic source] URL: <https://foreign-policy.com/2022/09/16/kazakhstan-russia-ukraine-war/> ARGUMENT (the date of referring: 31.01.2023)
- 6 Султоназаров А., Маринин С. Ждать ли нам независимую Центральную Азию? // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/uvidim-li-my-suverennuyu-tsen>

tralnyu-aziyu (the date of referring: 15.11.2022)

7 Таиров Р. Число компаний в Казахстане с российским капиталом выросло за год на 70% // [Electronic source] URL: [https://www.forbes.ru/biznes/495329-cislo-kompanij-v-kazhastane-s-rossijskim-kapitalom-vyroslo-za-god-na-70](https://www.forbes.ru/biznes/495329-cislo-kompanij-v-kazhastane-s-rossijskim-kapitalom-vyroslo-za-god-na-70https://www.forbes.ru/biznes/495329-cislo-kompanij-v-kazhastane-s-rossijskim-kapitalom-vyroslo-za-god-na-70) (the date of referring: 27.08.2023)

8 Как война в Украине влияет на Центральную Азию? Интервью с Раффаэлло Пантуччи // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-vojna-v-ukraine-vliyaet-na-tsentralnyu-aziyu-intervyu-s-raffaello-pantuchchi> (the date of referring: 15.04.2022)

9 Гусейнов Э., Султоназаров А., Будущее интеграции Центральной Азии в тени американско-китайского противостояния // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/budushhee-integratsii-tsentralnoj-azii-v-teni-amerikano-kitajskogo-protivostoyaniya> (the date of referring: 24.04.2024)

10 Смагулова Д.К. Интеграционные процессы в Центральной Азии: проблемы и перспективы // ЕЭИ. – 2012. – № 4 (17). – С. 115-120. // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnye-protsessy-v-tsentralnoj-azii-problemy-i-perspektivy/viewer> (the date of referring: 24.04.2024)

11 Интеграция в Центральной Азии: дружба на час, восточный базар или крепость? // [Electronic source] URL: https://forbes.kz/articles/integratsiya_v_tsentralnoj_azii_drujba_na_chas_vostochnyy_bazar_ili_krepost_19_avgusta_2022_9 <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks-by-president-biden-after-central-5-1-meeting> (the date of referring: 19.08.2022)

12 В Нью-Йорке впервые прошел саммит лидеров стран Центральной Азии и США // [Electronic source] URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2023/09/21/996235-v-nyu-iorkе-vpervie-proshel-sammit-tsentralnoi-azii-i-ssha> // 21 сентября 2023; <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks-by-president-biden-after-central-5-1-meeting> (the date of referring: 21.09.2023)

13 Speech by President von der Leyen on EU-China relations to the Mercator Institute for China Studies and the European Policy Centre Brussels, 30 March 2023 // [Electronic source] URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/speech_23_2063/SPEECH_23_2063_EN.pdf (the date of referring: 21.09.2023)

14 Маринин С. Многогранность проблем безопасности в Центральной Азии: прогноз на 2023 год // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/mnogogrannost-problem-bezopasnosti-v-tsentralnoj-azii-prognoz-na-2023-god> (the date of referring: 31.01.2023)

15 Как война в Украине влияет на Центральную Азию? Интервью с Раффаэлло Пантуччи // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-vojna-v-ukraine-vliyaet-na-tsentralnyu-aziyu-intervyu-s-raffaello-pantuchchi> (the date of referring: 15.04.2022)

16 Указ Президента Российской Федерации от 02.07.2021 г. № 400 О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации // [Electronic source] URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046> (the date of referring: 21.09.2023)

17 ACLED Access Portal // [Electronic source] URL: <https://developer.acledata.com> (the date of referring: 21.09.2023)

18 Путин пообещал создать Ленинградский военный округ из-за вступления Финляндии в НАТО // [Electronic source] URL: <https://www.interfax.ru/russia/936634> // <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-defense-cooperation-agreement-signing-ceremony> (the date of referring: 17.12.2023)

19 Султоназаров А., С. Маринин. Ждать ли нам независимую Центральную Азию? // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/uidim-li-my-suverennuyu-tsentralnyu-aziyu> (the date of referring: 15.11.2022)

20 ASEAN. What we do // [Electronic source] URL: <https://asean.org/what-we-do>. (the date of referring: 21.09.2023)

21 ASEAN. Free trade agreements with dialogue partners // [Electronic source] URL: <https://asean.org/free-trade-agreements-with-dialogue-partners> (the date of referring: 21.09.2023)

22 Мамадшоев М. Саммит C5+1 в Вашингтоне: что хотят США от лидеров Центральной Азии? // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/sammit-s5-1-v-washington-cto-hotyat-ssha-ot-liderov-tsentralnoj-azii> (the date of referring: 25.09.2023)

23 Симеонидис Д. Как можно добиться долгосрочного миростроительства в вопросах границ? // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-mozhno-dobitsya-dolgosrochnogo-mirostroitelstva-v-voprosah-granits> (the date of referring: 17.10.2022)

24 Гусейнов Э. Что сулит новый расклад сил в Европарламенте Центральной Азии? // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/eu-election-central-asia> (the date of referring: 21.09.2023)

25 Joint Roadmap for Deepening Ties between the EU and Central Asia // [Electronic source] URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14587-2023-INIT/en/pdf?utm_source=dsms-auto&utm_medium=email&utm_campaign=Joint+Communiqu%C3%A9+of+the+19th+European+Union+Central+Asia+Ministerial+Meeting%2c+23+October+2023%2c+Luxembourg (the date of referring: 21.09.2023)

26 Гусейнов Э. В 2024 году интерес к Центральной Азии снизится - 4 причины почему // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/v-2024-godu-interes-k-tsentralnoj-azii-snizitsya-4-prichiny-pochemu> (the date of referring: 25.12.2023)

27 Итоговое коммюнике Форум «B 5 + 1»: Бизнес-партнерство - процветание в Центрально-Азиатском регионе Алматы, Республика Казахстан. – 2024. – 6 6. // [Electronic source] URL: <https://www.cipe.org/b51-final-communicue/B5+1>; https://www.cipe.org/wp-content/uploads/2024/03/B51-Forum_Final-Communique_2024_RU.pdf // (the date of referring: 21.09.2023)

28 Греммингер Т. Центральная Азия и международная безопасность: роль региональных организаций // Journal of International Studies. – 2023. – № 2. – С. 42–55.

29 Сыроежкин К. Л. Китай и Центральная Азия: стратегия, политика, экономика. – Алматы: Институт востоковедения, 2021. – 312 с.

Transliteration

1 Chebotarev A. Osobennosti novoj koncepcii vneshnej politiki Kazakhstana [Features of the new foreign policy concept of Kazakhstan] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/osobennosti-novoj-kontseptsii-vneshnej-politiki-kazakhstana> (the date of referring: 23.04.2020) (in Russ)

2 Koncepcija vneshnej politiki Respubliki Kazakhstan na 2020-2030 gody [Foreign policy concept of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030]. Utverzhdena Ukazom Prezidenta RK 6 marta 2020 g. (in Russ)

3 Simeonidis D. Regional'naja paradiplomatiya v Central'noj Azii: novye vozmozhnosti? [Regional paradiplomacy in Central Asia: New opportunities?] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/regionalnaya-paradiplomatiya-v-tsentralnoj-azii-novye-vozmozhnosti> (the date of referring: 24.04.2023) (in Russ)

4 Marinin S. 'Mnogogrannost' problem bezopasnosti v Central'noj Azii: prognoz na 2023 god [Multifaceted security issues in Central Asia: Forecast for 2023] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/mnogogrannost-problem-bezopasnosti-v-tsentralnoj-azii-prognoz-na-2023-god> (the date of referring: 31.01.2023) (in Russ)

5 Umarov T. Kazakhstan is Breaking Out of Russia's Grip The Ukraine war has given Astana a unique chance to frustrate Moscow // [Electronic source] URL: [112](https://foreign-</p>
</div>
<div data-bbox=)

policy.com/2022/09/16/kazakhstan-russia-ukraine-war/ ARGUMENT (the date of referring: 31.01.2023)

6 Sultonazarov A., Marinin S. Zhdat' li nam nezavisimuju Central'nuju Aziju? [Will we see an independent Central Asia?] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/uvidim-li-my-suverennuyu-tsentrlnuyu-aziyu> (the date of referring: 15.11.2022) (in Russ)

7 Tairov R. Chislo kompanij v Kazahstane s rossijskim kapitalom vyroslo za god na 70% [The number of companies in Kazakhstan with Russian capital increased by 70% in a year] // [Electronic source] URL: [https://www.forbes.ru/biznes/495329-cislo-kompanij-v-kazahstane-s-rossijskim-kapitalom-vyroslo-za-god-na-70](https://www.forbes.ru/biznes/495329-cislo-kompanij-v-kazahstane-s-rossijskim-kapitalom-vyroslo-za-god-na-70https://www.forbes.ru/biznes/495329-cislo-kompanij-v-kazahstane-s-rossijskim-kapitalom-vyroslo-za-god-na-70) (the date of referring: 27.08.2023) (in Russ)

8 Kak vojna v Ukraine vlijaet na Central'nuju Aziju? Interv'ju s Raffajello Pantuchchi [How does the war in Ukraine affect Central Asia? Interview with Raffaello Pantucci] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-vojna-v-ukraine-vlijaet-na-tsentrlnuyu-aziyu-intervyu-s-raffaello-pantuchchi> (the date of referring: 15.04.2022) (in Russ)

9 Gusejnov Je., Sultonazarov A., Budushhee integracii Central'noj Azii v teni amerikano-kitajskogo protivostojaniya [The future of Central Asian integration in the shadow of US-China confrontation] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/budushhee-integratsii-tsentrlnoj-azii-v-teni-amerikano-kitajskogo-protivostoyaniya> (the date of referring: 24.04.2024) (in Russ)

10 Smagulova D.K. Integracionnye processy v Central'noj Azii: problemy i perspektivy [Integration processes in Central Asia: Problems and prospects] // EJel. – 2012. – № 4 (17). – S. 115–120. // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnye-protsessy-v-tsentrlnoj-azii-problemy-i-perspektivy/viewer> (the date of referring: 24.04.2024) (in Russ) (in Russ)

11 Integracija v Central'noj Azii: druzhba na chas, vostochnyj bazar ili krepost'? [Integration in Central Asia: A temporary friendship, eastern bazaar or fortress?] // [Electronic source] URL: https://forbes.kz/articles/integratsiya_v_tsentrlnoy_azii_druzba_na_chas_vostochnyj_bazar_ili_krepost_19_avgusta_2022_9 <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks-by-president-biden-after-central.-5-1-meeting> (the date of referring: 19.08.2022) (in Russ)

12 V N'ju-Jorke vperve proshel sammit liderov stran Central'noj Azii i SSHA [For the first time, a summit of Central Asian and US leaders was held in New York] // [Electronic source] URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2023/09/21/996235-v-nyu-iork-e-vperve-proshel-sammit-tsentrlnoi-azii-i-ssha> // 21 sentjabrja 2023; <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks-by-president-biden-after-central.-5-1-meeting> (the date of referring: 21.09.2023) (in Russ)

13 Speech by President von der Leyen on EU-China relations to the Mercator Institute for China Studies and the European Policy Centre Brussels, 30 March 2023 // [Electronic source] URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/speech_23_2063/SPEECH_23_2063_EN.pdf (the date of referring: 21.09.2023)

14 Marinin S. Mnogogrannost' problem bezopasnosti v Central'noj Azii: prognoz na 2023 god [Multifaceted security issues in Central Asia: Forecast for 2023] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/mnogogrannost-problem-bezopasnosti-v-tsentrlnoj-azii-prognoz-na-2023-god> (the date of referring: 31.01.2023) (in Russ)

15 Kak vojna v Ukraine vlijaet na Central'nuju Aziju? Interv'ju s Raffajello Pantuchchi [How does the war in Ukraine affect Central Asia? Interview with Raffaello Pantucci] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-vojna-v-ukraine-vlijaet-na-tsentrlnuyu-aziyu-intervyu-s-raffaello-pantuchchi> (the date of referring: 15.04.2022) (in Russ)

16 Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 02.07.2021 g. № 400 O Strategii nacional'noj bezopasnosti Rossijskoj Federacii [Decree of the President of the Russian Federa-

tion No. 400 "On the National Security Strategy of the Russian Federation" dated 02.07.2021] // [Electronic source] URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046> (the date of referring: 21.09.2023) (in Russ)

17 ACLED Access Portal // [Electronic source] URL: <https://developer.acledata.com> (the date of referring: 21.09.2023)

18 Putin poobeshhal sozdat' Leningradskij voennyj okrug iz-za vstupleniya Finljandii v NATO [Putin promised to create the Leningrad military district due to Finland's accession to NATO] // [Electronic source] URL: <https://www.interfax.ru/russia/936634> // <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-defense-cooperation-agreement-signing-ceremony> (the date of referring: 17.12.2023) (in Russ)

19 Sultonazarov A., S. Marinin. Zhdat' li nam nezavisimuju Central'nuju Aziju? [Will we see an independent Central Asia?] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/uvidim-li-my-suverennuyu-tsentrlnuyu-aziyu> (the date of referring: 15.11.2022) (in Russ)

20 ASEAN. What we do // [Electronic source] URL: <https://asean.org/what-we-do> (the date of referring: 21.09.2023)

21 ASEAN. Free trade agreements with dialogue partners // [Electronic source] URL: <https://asean.org/free-trade-agreements-with-dialogue-parthers> (the date of referring: 21.09.2023)

22 Mamadshoev M. Sammit S5+1 v Vashingtone: chto hotjat SSHA ot liderov Central'noj Azii? [Summit S5+1 in Washington: What do the US want from Central Asian leaders?] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/sammit-s5-1-v-vashingtone-chto-hotyat-ssha-ot-liderov-tsentrlnoj-azii> (the date of referring: 25.09.2023) (in Russ)

23 Simeonidis D. Kak mozhno dobit'sja dolgosrochnogo mirostroitel'stva v voprosah granic? [How can long-term peacemaking in border issues be achieved?] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-mozhno-dobit-sya-dolgosrochnogo-mirostroitel'stva-v-voprosah-granits> (the date of referring: 17.10.2022) (in Russ)

24 Gusejnov Je. Chto sulit novyj rasklad sil v Evroparlamente Central'noj Azii? [What does the new power balance in the European Parliament mean for Central Asia?] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/eu-election-central-asia> (the date of referring: 21.09.2023) (in Russ)

25 Joint Roadmap for Deepening Ties between the EU and Central Asia // [Electronic source] URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14587-2023-INIT/en/pdf?utm_source=dsm-auto&utm_medium=email&utm_campaign=Joint+Communiqu%C3%A9+of+the+19th+European+Union+Central+Asia+Ministerial+Meeting%2c+23+October+2023%2c+Luxembourg (the date of referring: 21.09.2023)

26 Gusejnov Je. V 2024 godu interes k Central'noj Azii snizitsja – 4 prichiny pochemu [In 2024, interest in Central Asia will decline – 4 reasons why] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/v-2024-godu-interes-k-tsentrlnoj-azii-snizitsja-4-prichiny-pochemu> (the date of referring: 25.12.2023) (in Russ)

27 Itogovoe kommuniqe Forum «B 5 + 1»: Biznes-partnerstvo – procvetanie v Central'no-Aziatskom regione Almaty, Respublika Kazahstan. [Final communiqué of the "B5+1" Forum: Business partnership – prosperity in the Central Asian region] – 2024. – 6 b. // [Electronic source] URL: <https://www.cipe.org/b51-final-communiqué/B5+1>; https://www.cipe.org/wp-content/uploads/2024/03/B51-Forum-Final-Communique_2024_RU.pdf // (the date of referring: 21.09.2023) (in Russ)

28 Greminger T. Central'naja Azija i mezhdunarodnaja bezopasnost': rol' regional'nyh organizacij [Central Asia and International Security: The Role of Regional Organizations] // Journal of International Studies. – 2023. – № 2. – S. 42–55. (in Russ)

29 Syroezhkin K. L. Kitaj i Central'naja Azija: strategija, politika, jekonomika [China and Central Asia: Strategy, Politics, Economy]. – Almaty: Institut vostokovedenija, 2021. – 312 s. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Galymzhan Duisen</i>	Deputy Director General, Doctor of Economics, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, galyimzhan@inbox.ru , ORCID ID: 0000-0002-4352-0482
<i>Dina Aitzhanova</i>	Chief Researcher, PhD in Economics, Associate Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, CS MES RK, Almaty, Kazakhstan, diait@inbox.ru , ORCID ID: 0000-0001-5373-1075
<i>Assel Zhandossova</i>	Junior Researcher, Master's Degree, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, CS MES RK, Almaty, Kazakhstan, zhandossova.a@gmail.com , ORCID ID: 0009-0009-7922-7075
<i>Gular Gafgazli</i>	Head of the department of International relations, Oriental Studies name after academician Z.M.Bunyadov of Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan, ORCID ID: 0000-0002-8244-8348
<i>Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы</i>	бас директордың орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, galyimzhan@inbox.ru , ORCID ID: 0000-0002-4352-0482
<i>Айтжанова Дина Альбиевна</i>	бас ғылыми қызметкер, доцент, экономика ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, diait@inbox.ru , ORCID ID: 0000-0001-5373-1075
<i>Жандосова Әсел Мүлікаманқызы</i>	кіші ғылыми қызметкер, магистр, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, zhandossova.a@gmail.com , ORCID ID: 0009-0009-7922-7075
<i>Гулар Гафгазлы</i>	Әзербайжан Ұлттық Ғылым академиясының академик З.М.Бунядов атындағы Шығыстану институтының Халықаралық қатынастар бөлімінің меңгерушісі, Баку, Әзербайжан, ORCID ID: 0000-0002-8244-8348
<i>Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы</i>	заместитель генерального директора, доктор экономических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, galyimzhan@inbox.ru , ORCID ID: 0000-0002-4352-0482
<i>Айтжанова Дина Альбиевна</i>	главный научный сотрудник, доцент, кандидат экономических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, diait@inbox.ru , ORCID ID: 0000-0001-5373-1075
<i>Жандосова Әсел Мүлікаманқызы</i>	младший научный сотрудник, магистр, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан, zhandossova.a@gmail.com , ORCID ID: 0009-0009-7922-7075
<i>Гулар Гафгазлы</i>	заведующая отделом международных отношений Института востоковедения имени академика З.М. Бунядова Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан, ORCID ID: 0000-0002-8244-8348

КАРЬЕРНЫЙ СТАРТ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В КАЗАХСТАНЕ: УСТОЙЧИВОСТЬ, АДАПТАЦИЯ И ОЖИДАНИЯ (на основе экспертных интервью)

¹Д.К.Бурханова, ²А.Н.Нурканат, ²А.Е.Жанадилова,
³А.Г. Мухамеджанова

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется рыночная устойчивость и адаптивность выпускников в Казахстане в условиях ускоренной цифровизации и структурных изменений на рынке труда. Формирование новых отраслей и изменения требований к работе усиливают конкуренцию и предъявляют повышенные требования к гибкости, цифровой компетентности и способности к адаптации со стороны молодых специалистов. Однако результаты исследования указывают на то, что значительная часть выпускников не обладает в достаточной степени соответствующими навыками, что ограничивает их карьерную мобильность, снижает устойчивость на рынке труда и затрудняет эффективную интеграцию в изменяющуюся профессиональную среду.

Исследование фокусируется на рыночной устойчивости и адаптивности молодых выпускников, выявляя основные барьеры и точки роста. Также выявляются ключевые тренды изменений на рынке труда, факторы, влияющие на трудоустройство и адаптивность молодых казахстанских специалистов. Результаты исследования демонстрируют важность развития гибких навыков, цифровых компетенций для построения эффективных карьерных стратегий и преодоления неопределенностей быстро меняющегося рынка труда. В исследовании используется метод экспертного интервью с работодателями для проведения всестороннего анализа текущей динамики рынка труда в Казахстане. Авторами предлагается факторная модель стратегии по преодолению несоответствия разрыва между предложением и спросом на профессиональные навыки для увеличения устойчивости и адаптивности выпускников. Также подчеркивается значимость мобильных и неформальных форматов обучения как инструмента, дополняющего академическое образование и позволяющего быстрее реагировать на изменения рынка труда и повышать карьерную адаптивность молодых специалистов.

Ключевые слова: трансформация рынка труда, гибкие навыки, твердые навыки, цифровые навыки, устойчивость, адаптивность.

¹ Nazarbayev University,
Астана, Казахстан

² Astana IT University,
Астана, Казахстан

³“ES Academy” LLP,
Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Нурканат А.Н.,
anelnurkanat@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Бурханова Д.К.,
Нурканат А.Н.,
Жанадилова А.Е.,
Мухамеджанова А.Г.
Карьерный старт молодых
специалистов в Казахстане:
устойчивость, адаптация
и ожидания (на основе
экспертных интервью) //
Адам әлемі. – 2025.
– №.3 (103). – С. 115-122.

Қазақстандағы жас мамандардың еңбек жолының басталуы: тұрақтылық, бейімделу және үміттер (сараптамалық сұхбаттар негізінде)

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы жоғары оқу орындары түлектерінің жедел цифрландыру мен еңбек нарығындағы құрылымдық өзгерістер жағдайында нарықтық тұрақтылығы мен бейімделу қабілеті қарастырылады. Жаңа салалардың пайда болуы және еңбекке қойылатын талаптардың өзгеруі бәсекелестікті күшейтіп, жас мамандардан икемділікке, цифрлық құзыреттілікке және бейімделе білуге жоғары талап қояды. Алайда зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түлектердің едәуір бөлігі бұл талаптарға сәйкес келетін дағдыларға жеткілікті дәрежеде ие емес, бұл олардың кәсіби ұтқырлығын шектеп, еңбек нарығындағы орнықтылығын төмендетеді және өзгеріп жатқан кәсіби ортаға тиімді бейімделуін қиындатады.

Зерттеу еңбек нарығындағы негізгі өзгеріс үрдістеріне, жас қазақстандық мамандардың жұмыспен қамтылуына әсер ететін факторларға және олардың еңбек нарығы трансформацияларында бағдар табу қабілетіне бағытталған. Жас мамандардың кәсіби бейімделуіне және еңбек нарығындағы белгісіздіктерді ескеруіне ықпал ететін тиімді мансаптық стратегиялар құру үшін икемді дағдылар мен цифрлық құзыреттерді дамыту қажеттілігі ерекше атап өтіледі.

Зерттеу әдістемесі ретінде жұмыс берушілермен жүргізілген сараптамалық сұхбаттар қолданылып, Қазақстандағы еңбек нарығының қазіргі динамикасына жан-жақты талдау жасалады. Зерттеу түлектердің нарықтық орнықтылығы мен бейімделу қабілетіне баса назар аударып, негізгі кедергілер мен өсу нүктелерін анықтайды. Авторлар кәсіби дағдыларға деген сұраныс пен ұсыныс арасындағы алшақтықты еңсеру арқылы түлектердің бейімделу қабілеті мен орнықтылығын арттыруға бағытталған факторлық стратегия үлгісін ұсынады. Сондай-ақ, зерттеу формалды білім беруді толықтыратын, еңбек нарығындағы өзгерістерге жедел әрекет етуге және жастардың кәсіби бейімділігін арттыруға мүмкіндік беретін мобильді және бейресми оқыту форматтарының маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: еңбек нарығының трансформациясы, жұмсақ дағдылар, кәсіби дағдылар, цифрлық құзыреттер, тұрақтылық, бейімделу.

Career Entry of Young Professionals in Kazakhstan: Resilience, Adaptation, And Expectations (based on expert interviews)

Abstract. This article analyzes the labor market resilience and adaptability of graduates in Kazakhstan in the context of accelerated digitalization and structural changes in the labor market. The formation of new industries and changes in job requirements intensify competition and impose increased demands on the flexibility, digital competence, and adaptability of young professionals. However, the results of the study indicate that a significant part of graduates do not sufficiently possess the relevant skills, which limits their career mobility, reduces their labor market resilience, and complicates effective integration into the changing professional environment.

The study focuses on the labor market resilience and adaptability of young graduates, identifying key barriers and areas for growth. It also identifies key trends in labor market changes, as well as factors influencing the employment and adaptability of young Kazakhstanian professionals. The research results demonstrate the importance of developing soft skills and digital competencies for building effective career strategies and overcoming the uncertainties of a rapidly changing labor market. The study uses the method of expert interviews with employers to conduct a comprehensive analysis of the current dynamics of the labor market in Kazakhstan. The authors propose a factor model of a strategy to overcome the mismatch between the supply and demand of professional skills to increase the market resilience and adaptability of graduates. The study also emphasizes the importance of mobile and non-formal learning formats as tools that complement academic education and enable a faster response to labor market changes, while enhancing the career adaptability of young professionals.

Key words: Labor Market Transformation, Soft Skills, Hard Skills, Digital Skills, Resilience, Adaptability.

Введение

Роль высших учебных заведений значительно изменилась в условиях «века обучения» [1] и теперь включает в себя не только предоставление предметных знаний, но и гибкие навыки и цифровых компетенций [2].

Цифровые компетенции представляют собой сочетание нескольких областей и включают в себя способность критически искать и оценивать информацию, а также эффективно использовать различные цифровые инструменты и приложения (мобильные устройства, интернет) для коммуникации [3]. Для формирования таких способностей необходимо владение рядом дисциплин и приобретение определенных навыков, связанных с цифровой грамотностью. Ван Лаар и соавторы [4] выделяют семь основных цифровых навыков, необходимых для успешной деятельности: технические навыки, управление информацией, коммуникация, сотрудничество, креативность, критическое мышление и решение проблем. Также определяются пять контекстуальных цифровых навыков: этическая осведомленность, культурная чувствительность, гибкость, самоорганизация и готовность к обучению в течение всей жизни.

Розенберг, Хаймлер и Мороте [5] предложили классификацию, включающую восемь ключевых измерений базовых навыков. Данные измерения состоят из 47 характеристик, среди них базовая грамотность и навыки счёта, критическое мышление, коммуникативные и межличностные навыки, командная работа, адаптивность, управленческие и лидерские качества, системное мышление и трудовая этика.

В исследовании Блумберг [6], пять наиболее востребованных гибких навыков среди работодателей в США включают: умение работать в команде, критическое мышление, решение сложных задач, адаптивность и этическое суждение. Более комплексную типологию предложили Хумбург и ван дер Велден [7], выделив шесть групп навыков: профессиональные, инновационные и креативные, межличностные, общенаучные, стратегические и

организационные, а также коммерческие и предпринимательские.

Так, гибкие навыки в современных исследованиях рассматриваются как важнейший компонент профессиональной пригодности и включают в себя умение работать в команде, применение проблемно-ориентированного подхода, а также коммуникативные навыки. Сводно, предметные знания, гибкие навыки и цифровые компетенции составляют навыки трудоустройства, обеспечивающие рыночную устойчивость молодых специалистов на рынке труда [8, 9].

Высокий уровень развития навыков трудоустройства позволяют работникам расширить возможности поиска более устойчивых позиций, стабильного продвижения по карьерной лестнице, адаптации к изменениям на рынке труда, подбора и нахождения другой позиции при увольнении или смене текущей, а также облегчает процесс интеграции специалистов в рынок труда, в особенности на начальных этапах профессионального развития.

Таким образом, данная комбинация навыков трудоустройства является особенно важной в текущую эпоху технологических и экономических преобразований и увеличивают шансы специалистов на более долгосрочное и устойчивое трудоустройство, позволяя им адаптироваться к изменениям на рынке труда [10].

Следующим этапом развития навыков трудоустройства от набора твердых, гибких и цифровых навыков к более целостной способности адаптироваться и ориентироваться в изменяющихся условиях труда является карьерная адаптивность. Карьерная адаптивность определяется как конструкт включающий в себя способность и готовность справляться с профессиональными задачами, преодоление неожиданных, и неоднозначных трудностей, при карьерных переходах и изменениями в трудовой деятельности [11; 12]. Карьерная адаптивность рассматривается как ключевой ресурс для эффективного управления карьерной траекторией в условиях неопределенности [13], так как позволяет человеку не только эф-

эффективно справляться с текущими трансформациями в сфере труда, но и предвосхищать будущие изменения [14]. Тем самым, навыки трудоустройства и высокая карьерная адаптивность способствуют устойчивому профессиональному развитию, что способствует снижению выгорания, повышению мотивации, а также оказывают положительное влияние на удовлетворенность трудовой жизнью и общим благополучием личности [15; 16; 17; 12].

Вместе с тем, работодатели при поиске специалистов с сформированной комбинацией навыков трудоустройства, обладающих не только предметными знаниями, но и способностями к коммуникации, сотрудничеству, работе в команде, и критическому мышлению, отмечают что данная модель навыков трудоустройства отсутствует либо сформирована в недостаточной мере среди молодежи [18]. Так, примерно 75 миллионов молодых специалистов в развивающихся странах остаются безработными, а уровень безработицы среди молодежи в большинстве стран в 2–4 раза выше, чем среди взрослых [19].

В Казахстане молодежь до 35 лет составляет около 40% рабочей силы страны и проблема молодежной безработицы (3,5% в 2023 году) остается актуальной. Стоит отметить, что казахстанская молодежь чаще участвует в неформальной занятости по сравнению со взрослым населением. Особенно это характерно для молодых людей из сельской местности с низким уровнем образования и низким уровнем дохода. Таким образом, показатели безработицы среди молодежи могут быть выше, учитывая теневую и неформальную занятость молодых специалистов [20].

Также, международные сравнительные исследования показывают, что уровень экономической активности молодежи в возрасте 15–24 лет в Казахстане ниже среднего показателя по странам ОЭСР (48,1% в 2019 году). Для сравнения, в таких странах, как Исландия и Нидерланды, этот показатель составляет 78,2% и 70% соответственно [21]. Данная низкая экономическая активность и вовлеченность молодежи в трудовую деятельность может свидетельствовать об ограниченных возможностях для трудоустройства, в том числе и в связи с низким уровнем развития навыков трудоустройства, а также свидетельствует о неадаптивности казахстанской молодежи к быстрым изменениям на рынке труда.

Также, достаточно ограниченные возможности трудоустройства, высокая степень занятости в неформальном секторе среди молодежи свидетельствуют о недостаточной эффективности системы образования в подготовке конкурентоспособных специалистов с высокой рыночной устойчивостью. Согласно данным исследования 2019 года проведенным НПП «Атамекен», при анализе более 2 тысяч образовательных программ казахстанских университетов, было выявлено что 73% из них не соответствовали ожиданиям потенциальных работодателей

[22]. Основными проблемами являются не только недостаточное внимание к практическим навыкам применения «твердых компетенций», но также и отсутствие сформированной модели навыков трудоустройства, что затрудняет процесс поиска работы. Кроме того, образовательные программы часто не способны достаточно быстро реагировать на меняющиеся тенденции и внедрение технологий на рынке труда и на соответствующие изменения в требованиях работодателей, в том числе в процессе поиска и нахождения работы. Такой разрыв между системой образования и потребностями рынка труда может привести к росту безработицы среди выпускников и снижению их конкурентоспособности. В условиях цифровизации главным вызовом для всех агентов системы образования и рынка труда становится подготовка специалистов, которые не только обладают академическими знаниями, но и способны осваивать новые технические навыки, а также сбалансировано развивать навыки трудоустройства.

Методология

В рамках данного исследования был использован качественный дизайн исследования с применением метода полуструктурированных экспертных интервью с представителями работодателей из различных отраслей. Такой подход был обусловлен задачей получить контекстуально насыщенные данные о трансформации требований к молодым специалистам, включая развитие профессиональных, цифровых компетенций. Работодатели являются ключевыми агентами в формировании структуры реального кадрового спроса, обладают практическим опытом интеграции молодых специалистов в профессиональную среду и могут дать обоснованную оценку уровня их подготовки, адаптивности и рыночной устойчивости.

В исследовании приняли участие HR-руководители, менеджеры по развитию персонала и менеджмента в образовании, представители бизнес-ассоциаций, занимающиеся наймом и профессиональным сопровождением выпускников. Отбор респондентов носил целенаправленный характер и основывался на отраслевом разнообразии, степени вовлеченности экспертов в процессы найма и адаптации, а также значимости представляемых ими организаций для рынка труда молодых специалистов. География исследования охватывает два города республиканского значения Казахстана - Астану и Алматы. Всего в период с января по май 2025 года было проведено 15 экспертных интервью. Стаж профессиональной деятельности участников варьировался от 5 до 35 лет, что позволило учесть как современные практики управления человеческими ресурсами, так и институциональную динамику в долгосрочной перспективе.

Интервью проводились по предварительно разработанному гайду, включающему два смысловых блока: «Профиль эксперта»

и «Оценка изменений на рынке труда». Это позволило охватить ключевые тенденции последних лет, изменения в структуре профессиональных компетенций, актуальные востребованные типы навыков (твердые, гибкие, цифровые), ожидания молодых специалистов в отношении занятости и карьерного роста, а также адаптационные практики, применяемые в организациях, и оценка готовности выпускников к работе в современных условиях цифровизации и нестабильности.

При анализе данных применялся тематический анализ, кодирование смысловых единиц проводилось вручную по ключевым аналитическим направлениям: трансформация компетенций, ожидания и реальность, барьеры трудоустройства и адаптационные механизмы. Такой подход позволил выявить как доминирующие нарративы и институциональные паттерны, так и секторальные различия в стратегиях взаимодействия с молодыми специалистами.

Основная часть

Трансформация компетенций

Согласно полученным данным, наблюдается устойчивая тенденция к пересмотру приоритетов в структуре профессиональных компетенций, необходимых молодым специалистам для успешного вхождения в рынок труда. Практически все эксперты подчеркивают, что традиционные «твердые» знания (hard skills) - хотя и остаются важной базой - уже не являются определяющим фактором при найме и последующем развитии сотрудников. Сегодня приоритизируются гибкие (soft) и цифровые (digital) компетенции, которые рассматриваются как условия эффективной профессиональной социализации, высокой адаптивности и устойчивости к изменениям.

В числе ключевых гибких навыков эксперты-работодатели наиболее часто называли: умение работать в команде, коммуникативные способности, критическое мышление, инициативность, способность к самоорганизации и эмоциональный интеллект. Особое внимание уделяется адаптивности и стрессоустойчивости - в условиях высокой неопределенности и быстро меняющейся среды данные факторы являются индикатором сформированной карьерной адаптивности и готовности к эффективной интеграции в организационные процессы - «*Soft skills сегодня — это не бонус, это порог входа*» (эксперт №1). «*Все чаще востребованы навыки саморепрезентации, стратегического мышления и кросс-культурной коммуникации*» (эксперт №2).

Параллельно с этим наблюдается устойчивый рост значимости цифровых компетенций. Умение ориентироваться в цифровой инфраструктуре, использовать современные инструменты коммуникации, работать с данными и понимать логику цифровых систем рассматривается как обязательный навык для большинства даже стартовых позиций, в том числе и в

традиционно «гуманитарных» сферах. В ряде экспертных мнений подчеркивалась необходимость базового навыка работы с ИИ, понимания цифровой этики и онлайн-аналитики.

Устойчивость организаций в различных отраслях сегодня требует наличия многопрофильных специалистов, способных разрабатывать и внедрять передовые технологии, обеспечивать финансовую стабильность наряду с решением других комплексных задач [23]. Так, эксперты-работодатели отмечали возрастающее значение междисциплинарного подхода, когда выпускники способны применять знания и навыки из разных областей и сочетать, например, управленческое мышление с технологической грамотностью. Такая комбинация навыков особенно востребована в организациях, ориентированных на проектную деятельность и инновации.

В целом, эксперты определяют следующие ключевые тренды в трансформации компетенций востребованных на рынке труда:

- переход от знания предмета к способности решать комплексные задачи в команде;
- от формальной квалификации - к гибкости, самостоятельности и готовности к непрерывному обучению;
- от статичных профессиональных ролей - к адаптивности и целостному проектному мышлению.

Таким образом, трансформация компетенций отражает более широкий сдвиг в логике современного рынка труда: от функционального соответствия к когнитивной и поведенческой гибкости. Эти изменения требуют перехода от линейных моделей подготовки специалистов к динамичным, экосистемным форматам, основанным на постоянном диалоге между специалистами, университетами, индустрией и обществом. На первый план выходит самообучение и личная вовлеченность в неформальное образование, особенно в условиях стремительных изменений в обществе знаний и ограниченной способности традиционных академических учебных программ быстро адаптироваться к этим изменениям. Как показывают исследования [24, 25, 26, 27], существует широкий спектр возможностей для встраивания неформальных обучающих практик в формальное образование, включая их в качестве инструмента на протяжении всего учебного плана, чем как отдельного элемента содержания учебного плана.

Ожидания и реальность

В Греции работодатели придают особое значение гибким навыкам молодых специалистов в том числе и готовность прикладывать дополнительные усилия, адаптивность, эмоциональный интеллект, самосознание, инициатива и креативность. При этом наибольшее несоответствие между ожиданиями и реальными навыками выпускников наблюдается в таких компетенциях как постановка целей, лидерство, инициатива и эмоциональный интеллект [28].

Экспертные интервью также позволили определить модель несоответствия ожиданий молодых специалистов и реальной ситуации на казахстанском рынке труда. Подавляющее большинство экспертов отмечают, что выпускники приходят в профессиональную среду с завышенными представлениями о карьерной динамике, уровне оплаты труда и условиях работы. Эти ожидания, как правило, формируются под влиянием медиа-контента, социальных сетей и популярных нарративов о «быстром успехе», что, по мнению экспертов, не соответствует логике построения устойчивой профессиональной карьеры в казахстанском контексте.

Наиболее часто упоминаемое ожидание, отмечаемое экспертами, это высокая начальная заработная плата, которая редко подкрепляется соответствующим уровнем профессиональной подготовки и гибкими навыками – *«Они хотят 700–800 тысяч в месяц, даже не начав работать в полную силу»* (эксперт №4). Это сопровождается представлением о стремительном карьерном росте, зачастую без понимания необходимости вложений в собственное развитие, накопления опыта и постепенного расширения зоны ответственности.

Также наблюдается ожидание гибкости занятости, включая удаленную работу, свободный график и отсутствие рутинных задач. Многие молодые специалисты ориентированы на формат digital-работы, при этом, не всегда готовы к базовым требованиям корпоративной дисциплины, командного взаимодействия и соблюдения процедур. Вместе с тем, эксперты-работодатели отмечают и трансформацию предложений на рынке труда после пандемии COVID-19, особенно в секторах с гибкой организационной культурой и высокой степенью цифровизации.

Вместе с тем, гибкость в занятости неизбежно сопряжена с необходимостью развитой саморегуляции, что, как отмечают эксперты, остается проблемной зоной для многих молодых специалистов. Несмотря на то, что рынок труда всё активнее предлагает гибкие и гибридные форматы работы, их успешное освоение требует высокого уровня ответственности, самоорганизации и навыков управления временем. Отсутствие этих качеств затрудняет адаптацию молодых работников и одновременно становится барьером для работодателей, которые приоритезируют своевременность и надежность выполнения трудовых задач.

Ещё один распространённый нарратив несоответствия – желание немедленного признания и доверия со стороны руководства. Молодые сотрудники, по словам экспертов, хотя чувствуют себя значимыми с первых дней, но часто не готовы к соответствующему уровню ответственности – *«Им хочется, чтобы к ним относились как к экспертам, но они не готовы признать имеющиеся у них пробелы»* (эксперт №5).

В то же время, эксперты отмечают и позитивную сторону подобных ожиданий: мо-

лодые специалисты часто проявляют высокую мотивацию к развитию, стремление к обучению и поиск смысла в работе, что в свою очередь способствует трансформации рынка труда и предложений работодателей. Вместе с тем, данная мотивация молодых специалистов нуждается в корректировке через реальные практики, опыт работы, качественную обратную связь и институциональные механизмы сопровождения со стороны работодателя.

Таким образом, данная модель несоответствия ожиданий и реальных возможностей представляет собой не только вызов, но и ресурс для развития для всех заинтересованных сторон. Данная модель является индикатором необходимости выстраивания более прозрачной и эффективной коммуникации между системой образования, рынком труда и самими молодыми специалистами, включая формирование адекватных карьерных ориентиров, развитие рефлексивности и навыков саморегуляции. Факторы, выходящие за рамки заработной платы – такие как гибкий график, возможность удаленной работы, ценности и социальная позиция компании становятся значимыми ориентирами для соискателей. Эти элементы не только трансформируют поведение соискателей, но и переопределяют ключевые изменения на рынке труда со стороны работодателей. В результате усиливается активность молодых работников, выражающаяся не только в способности выбирать организации, чья корпоративная культура и миссия соотносятся с личными убеждениями и образом жизни, но и способствовать изменению динамики трудовых отношений.

Согласно исследованиям в области кадровых решений в 2020 году около 42 % работодателей по всему миру столкнулись с трудностями при найме квалифицированных сотрудников, включая несоответствие ожиданий молодых специалистов и реальных предложений о работе [29]. Основной проблемой является разрыв ожидаемых работодателями навыков и навыков молодых специалистов. Кенани [30] утверждает, что университеты должны выступать источником культуры и креативности, способствуя формированию знаний, личностных качеств и навыков, необходимых как для профессиональной карьеры, так и для всестороннего развития студентов. Вместе с тем, по данным ряда исследований [2, 30, 31, 32], работодатели считают, что ответственность за развитие необходимых навыков в значительной степени лежит на высших учебных заведениях. Однако традиционные образовательные программы, как правило, строятся в рамках строго очерченных академических дисциплин и обладают ограниченной способностью к быстрой адаптации под изменяющиеся требования рынка труда. В таких условиях возникает необходимость выстраивать альтернативные стратегии неформального образования, такие как междисциплинарные, практико-ориентированные

и гибкие образовательные формы, разработанные в сотрудничестве с работодателями и профессиональными сообществами для преодоления дефицита навыков.

Барьеры трудоустройства и адаптационные механизмы

Анализ экспертных интервью с работодателями выявил ряд устойчивых барьеров, с которыми сталкиваются молодые специалисты при входе на рынок труда. Данные барьеры могут быть категоризированы как структурные, поведенческие и институциональные, отражающие различные уровни системных ограничений.

Одним из самых часто упоминаемых барьеров является недостаточная практическая подготовка выпускников. Работодатели отмечают, что молодые специалисты зачастую имеют теоретические знания, но испытывают затруднения при применении их в реальной рабочей среде. Отсутствие опыта решения прикладных задач, слабое понимание логики рабочих процессов ведут к трудностям в интеграции и адаптации - *«Они не осознают, как их знания соотносятся с задачами, которые мы решаем ежедневно»* (эксперт №6).

Дополнительным барьером является недостаточная способность к осмыслению процессов, что приводит к завышенным карьерным ожиданиям, разочарованию, быстрому выгоранию. Молодые специалисты нередко сталкиваются с трудностями в критическом осмыслении собственного образовательного и профессионального пути, а также в адаптации к организационной структуре и иерархии. На ранних этапах это может выражаться в формальном участии в рабочих процессах, когда включенность в профессиональную деятельность ещё не сопровождается устойчивым чувством ответственности и глубокой вовлеченностью. Важным поведенческим барьером выступает низкий уровень коммуникативной зрелости. Работодатели отмечают трудности в командной работе, неспособность признавать ошибки, избегание обратной связи и молчание в ситуациях непонимания - *«Они молчат, не задают вопросов, а мы теряем время на догадки»* (эксперт №7).

На фоне этих барьеров адаптационные механизмы играют критически важную роль, позволяя молодым специалистам быстро осваивать новые форматы занятости и перестраивать поведенческие стратегии в соответствии с изменяющимся контекстом. Так, большинство экспертов-работодателей отметили популярность неформальных стратегий интеграции молодых специалистов, включая метод «погружения» через реальные задачи, наставничество («тень» опытного сотрудника), обучение на практике и постепенное включение в культуру организации - *«Мы не объясняем, мы показываем — и они учатся через подражание и повтор»* (эксперт №8). Таким образом, подход «обучение через практику» (learning by doing)

служит важным механизмом не только для формирования твердых навыков, но и для формирования профессиональной идентичности и интериоризации ценностей работодателя.

Также широко используется менторство и персональное сопровождение, особенно в первые месяцы работы, когда риск демотивации и выгорания наиболее высок. Среди дополнительных механизмов экспертами были отмечены формализованные стажировки. При этом эксперты работодатели подчеркивают, что ключевым условием успешной адаптации остаётся компетентностная база самого молодого специалиста - его готовность принимать ответственность, способность прилагать дополнительные усилия, эмоциональный интеллект, способность критически осмысливать процессы и учиться в потоке реальной деятельности. В свою очередь, со стороны работодателей крайне важным механизмом устойчивой интеграции являются безопасная среда и культура обратной связи. Работодатели, поддерживающие открытость, терпимость к ошибкам и конструктивную коммуникацию, демонстрируют более высокую способность удерживать молодых специалистов и развивать их потенциал. Адаптация выпускников -- это не одномоментный акт, а процесс, в котором сочетаются организационные условия, профессиональная культура и компетентностная база, тогда как для эффективного преодоления барьеров необходимо взаимодействие всех заинтересованных сторон в совместный процесс профессионального становления.

Заключение

Результаты проведенного исследования выявили глубинную трансформацию структуры компетенций, востребованных на современном рынке труда, и позволили определить модель несоответствия ожиданий молодых специалистов и реальной логикой найма и профессиональной адаптации. Эксперты-работодатели, как ключевые акторы в формировании кадрового запроса, подчеркивают, что устойчивость молодежи на рынке всё в меньшей степени определяется твердым «академическими» знаниями и всё в большей степени - гибкими навыками, цифровой грамотностью, способностью к самообучению и коммуникативностью. Полученная модель демонстрирует, что молодые специалисты вступают в профессиональную среду с завышенными ожиданиями по поводу заработной платы, темпов карьерного роста и форматов занятости, не всегда являясь готовыми к рутинным задачам, иерархии ответственности и необходимости адаптации. Вместе с тем, университетские образовательные программы, как правило, строятся в рамках строго очерченных академических дисциплин и обладают пониженной гибкостью в реагировании на быстро меняющиеся требования рынка труда. При этом, эксперты-работодатели от-

мечают высокий потенциал молодежи при условии наличия среды поддержки, наставничества и четко выстроенных адаптационных механизмов, как внутренних, так и внешних (learning-by-doing, стажировки и др.). Барьеры трудоустройства, связанные с недостаточной практической подготовкой и недостаточной сформированностью гибких навыков (неготовность к командной работе и др.) могут быть преодолены при системной работе как самих организаций, так и образовательных учреждений через более мобильные и адаптивные форматы образования, которые не зависят напрямую от основной академической траектории и позволяют быстрее откликаться на актуальные профессиональные запросы. Наибольшую эффективность показывают гибкие, неформальные формы включения от «погружения через задачи» до сопровождения ментором и культуры обратной связи.

Таким образом, исследование подчеркивает необходимость развития более гибкой системы подготовки кадров, основанной на устойчивом взаимодействии между молодыми специалистами, работодателями и различными образовательными провайдерами. Результаты подчеркивают, что динамичные изменения в структуре занятости, обусловленные требованиями общества знаний, создают серьезные вызовы для системы образования, поскольку от нее ожидается подготовка молодых специалистов к профессиям, которые еще даже не существуют. В этом контексте мобильные образовательные решения перестают быть вспомогательными и становятся ключевым элементом адаптивной модели подготовки кадров. Особую роль играют короткие курсы, онлайн-обучение, корпоративные тренинги и другие мобильные форматы, позволяющие оперативно восполнять дефицит навыков. Такие форматы становятся не дополнением, а критически важным элементом системы подготовки, особенно в контексте профессий, ещё не представленных в традиционных учебных планах, среди механизмов сопровождения карьерного старта молодых специалистов.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP27510805 «Рыночная устойчивость казахстанской молодежи в условиях цифровой трансформации рынка труда»).

Список литературы

- 1 Fallows S., Steven C. Building employability skills into the higher education curriculum: a university-wide initiative // *Education + Training*. – 2000. – Т. 42. – № 2. – С. 75–83.
- 2 Cassidy S. Developing employability skills: Peer assessment in higher education // *Education + Training*. – 2006. – Т. 48. – № 7. – С. 508–517.
- 3 Ferrari A. Digital Competence in practice: An analysis of frameworks. – Seville: JRC-IPTS, 2012 //

[Electronic source] URL: <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC68116.pdf> (the date of referring: 16.06.2025).

- 4 van Laar E., van Deursen A.J.A.M., van Dijk J.A.G.M., de Haan J. The relation between 21st-century skills and digital skills: A systematic literature review // *Computers in Human Behavior*. – 2017. – Vol. 72. – P. 577–588. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.03.010>.
- 5 Rosenberg S., Heimler R., Morote E. Basic employability skills: a triangular design approach // *Education + Training*. – 2012. – Vol. 54, № 1. – P. 7–20. – DOI: <https://doi.org/10.1108/00400911211198869>.
- 6 Bloomberg B. Building Tomorrow's Talent: Collaboration can close emerging skills gap. – Edison: Bloomberg Books, 2018.
- 7 Humburg M., van der Velden R. Skills and the graduate recruitment process: Evidence from two discrete choice experiments // *Economics of Education Review*. – 2015. – Vol. 49. – P. 24–41. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2015.07.001>.
- 8 Sarfraz I., Rajendran D., Hewege C., Mohan M.D. An exploration of global employability skills: a systematic research review // *International Journal of Work Organisation and Emotion*. – 2018. – Vol. 9, № 1. – P. 63–88. – DOI: <https://doi.org/10.1504/IJWOE.2018.091339>.
- 9 Williams S., Dodd L.J., Steele C., Randall R. A systematic review of current understandings of employability // *Journal of Education and Work*. – 2016. – Vol. 29, № 7. – P. 753–775. – DOI: <https://doi.org/10.1080/13639080.2015.1102210>.
- 10 Fajaryati N., Budiyo, Akhyar M., Wiranto. The Employability Skills Needed To Face the Demands of Work in the Future: Systematic Literature Reviews // *Open Engineering*. – 2020. – Vol. 10, № 1. – P. 595–603. – DOI: <https://doi.org/10.1515/eng-2020-0072>.
- 11 Tolentino L., Sedoglavich V., Lu V., Garcia P., Restubog S. The role of career adaptability in predicting entrepreneurial intentions: A moderated mediation model // *Journal of Vocational Behavior*. – 2014. – Vol. 85. – P. 403–412. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2014.09.002>.
- 12 Savickas M.L., Porfeli E.J. Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries // *Journal of Vocational Behavior*. – 2012. – Vol. 80, № 3. – P. 661–673. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2012.01.011>.
- 13 Akkermans J., Paradnik K., van der Heijden B., de Vos A. The Best of Both Worlds: The Role of Career Adaptability and Career Competencies in Students' Well-Being and Performance // *Frontiers in Psychology*. – 2018. – Vol. 9. – Article 1678. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01678>.
- 14 Aminah S., Hidayah N., Hanurawan F., Indreswari H. Tailoring of the career adaptabilities scale for Indonesian youth // *Children and Youth Services Review*. – 2024. – Vol. 166. – Article 107914. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2024.107914>.
- 15 Huang W., Zhang S. The impact of meaning in life on preservice teachers' innovative behavior: the chain mediating effects of career calling and learning engagement // *Current Psychology*. – 2024. – Т. 43, № 20. – С. 18294–18306. – DOI: <https://doi.org/10.1007/s12144-024-05671-9>.
- 16 Chen H., Fang T., Liu F., Pang L., Wen Y., Chen S. и др. Career adaptability research: a literature review with scientific knowledge mapping in web of science // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. – 2020. – Т. 17, № 16. – С. 5986.
- 17 Ginevra M. C., Magnano P., Lodi E., Annovazzi C., Camussi E., Patrizi P., Nota L. The role of career adaptability and courage on life satisfaction in adolescence // *Journal of Adolescence*. – 2018. – Т. 62. – С. 1–8. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.11.002>.
- 18 Mourshed M., Farrell D., Barton D. Education to employment: Designing a system that works. – Nueva York: McKinsey Center for Government, 2013.
- 19 Nacional'nyj doklad «Molodezh' Kazakhstana – 2022» [National Report "Youth of Kazakhstan - 2022"].

– Astana, 2022. – 384 s. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://eljastary.kz/upload/iblock/200/ss0ch6294jqzeuwr3c51108sflizdngb.pdf> (data obrashheniya: 15.06.2025) (in Russ).

20 Kazhastanskij institut strategicheskikh issledovanij pri Prezidente RK. Molodezh' na rynke truda v Kazhastane [kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan. Youth in the Labor Market in Kazakhstan] [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://kisi.kz/ru/molodezh-na-rynke-truda-v-kazhastane/> (data obrashheniya: 15.06.2025) (in Russ).

21 Organizacija jekonomicheskogo sotrudnichestva i razvitiya. Molodezhnaja zanjatost' i social'naja politika [rganization for Economic Cooperation and Development. Youth Employment and Social Policy] [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/youth-employment-and-social-policies.html> (data obrashheniya: 15.06.2025) (in Russ).

22 Osipova I. Chto proishodit s vuzami v kazhastanskoy provincii? [hat is happening to universities in the Kazakh provinces?] [Elektronnyj resurs]. – 2019. – Rezhim dostupa: <https://kz.kursiv.media/2019-12-24/chto-proishodit-s-vuzami-v-kazhastanskoy-provincii/> (data obrashheniya: 15.06.2025) (in Russ).

23 Striolo A., Jones A., Styan C. The effectiveness of an interdisciplinary postgraduate-taught program in terms of employability // Education for Chemical Engineers. – 2023. – T. 45. – C. 1–10. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ece.2023.06.006>.

24 Chuang Y.-T. MEMIS: A Mobile-Supported English-Medium Instruction System // Telematics and Informatics. – 2017. – T. 34, № 2. – C. 640–656. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.10.007>.

25 Hsiao K.-L., Shu Y., Huang T.-C. Exploring the effect of compulsive social app usage on technostress and academic performance: Perspectives from personality traits // Telematics and Informatics. – 2017. – T. 34, № 2. – C. 679–690. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.11.001>.

26 Milošević I., Živković D., Arsić S., Manasijević D. Facebook as virtual classroom – Social networking in learning and teaching among Serbian students // Telematics and Informatics. – 2015. – T. 32, № 4. – C. 576–585. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tele.2015.02.003>.

27 Novo-Corti I., Varela-Candamio L., Ramil-Díaz M. E-learning and face to face mixed methodology: Evaluating effectiveness of e-learning and perceived satisfaction for a microeconomic course using the Moodle platform // Computers in Human Behavior. – 2013. – T. 29, № 2. – C. 410–415. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.06.006>.

28 Matsouka K., Mihail D. M. Graduates' employability: What do graduates and employers think? // Industry and Higher Education. – 2016. – T. 30, № 5. – C. 321–326. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0950422216663719>.

29 World Economic Outlook Update. January 2021: Policy Support and Vaccines Expected to Lift Activity. – Washington: International Monetary Fund, 2021 // [Electronic source] URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update> (the date of referring: 15.06.2025).

30 Qenani E., MacDougall N., Sexton C. An empirical study of self-perceived employability: Improving the prospects for student employment success in an uncertain environment // Active Learning in Higher Education. – 2014. – T. 15. – C. 199–213. – DOI: <https://doi.org/10.1177/1469787414544875>.

31 Hamdan A., Harraf A., Buallay A., Arora P., Alsabatn H. (ред.). From Industry 4.0 to Industry 5.0: Mapping the Transitions. – T. 470. – Cham: Springer Nature, 2023. – DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-26388-4>.

32 Clarke M. Rethinking graduate employability: The role of capital, individual attributes and context // Studies in Higher Education. – 2018. – T. 43, № 11. – C. 1923–1937. – DOI: <https://doi.org/10.1080/03075079.2018.1450851>.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Dana Burkhanova</i>	Instructor, PhD, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan, email: dana.burkhanova@nu.edu.kz , ORCID ID: 0000-0001-6206-4331
<i>Anel Nurkanat</i>	Teacher, MA in Sociology, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, e-mail: a.nurkanat@astanait.edu.kz , ORCID ID: 0009-0004-6370-0116
<i>Aigul Zhanadilova</i>	Senior Lecturer, MA in Sociology, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, e-mail: a.zhanadilova@astanait.edu.kz , ORCID ID: 0000-0001-8077-5647
<i>Aliya Mukhamedzhanova</i>	Professor, Doctor of Economic Sciences, Consultant at "ES Academy" LLP, Astana, Kazakhstan, e-mail: mukhamedzhanova.aliya@gmail.com , ORCID ID: 0009-0005-9291-7784
<i>Дана Камаловна Бурханова</i>	инструктор, PhD, Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан, email: dana.burkhanova@nu.edu.kz , ORCID ID: 0000-0001-6206-4331
<i>Анель Нұрқанатқызы Нурканат</i>	оқытушы, социология магистрі, Astana IT University Astana, Қазақстан, email: a.nurkanat@astanait.edu.kz , ORCID ID: 0009-0004-6370-0116
<i>Айгүл Ермекқызы Жанадилова</i>	аға оқытушы, социология магистрі, Astana IT University Astana, Қазақстан, email: a.zhanadilova@astanait.edu.kz , ORCID ID: 0000-0001-8077-5647
<i>Алия Гафуровна Мухамеджанова</i>	профессор, экономика ғылымдарының докторы, «ЕС Academy» ЖШС кеңесшісі, Астана, Қазақстан, email: mukhamedzhanova.aliya@gmail.com , ORCID ID: 0009-0005-9291-7784
<i>Дана Камаловна Бурханова</i>	инструктор, PhD, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан, email: dana.burkhanova@nu.edu.kz , ORCID ID: 0000-0001-6206-4331
<i>Анель Нурканатқызы Нурканат</i>	преподаватель, магистр социологии, Astana IT University, Astana, Казахстан, e-mail: a.nurkanat@astanait.edu.kz , ORCID ID: 0009-0004-6370-0116
<i>Айгүл Ермекқызы Жанадилова</i>	старший преподаватель, магистр социологии, Astana IT University, Astana, Казахстан, e-mail: a.zhanadilova@astanait.edu.kz , ORCID ID: 0000-0001-8077-5647
<i>Алия Гафуровна Мухамеджанова</i>	профессор, доктор экономических наук, консультант ТОО «ЕС Academy», Астана, Казахстан, e-mail: mukhamedzhanova.aliya@gmail.com , ORCID ID: 0009-0005-9291-7784

GEOPOLITICAL DYNAMICS IN THE EASTERN EUROPEAN REGION: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF EXTERNAL INFLUENCE ON INTERSTATE RELATIONS

¹R. Izimov, ²Zh. Ospanova

АННОТАЦИЯ

This study is devoted to a comprehensive analysis of geopolitical processes in the Eastern European region with an emphasis on the foreign policy activity of global and regional actors. The historical conditionality and evolution of interstate relations between two large Eastern European states in the context of the post-Soviet space are considered. Particular attention is paid to the transformation of the political landscape after independence by one of the subjects of research and subsequent centrifugal trends in certain territorial entities. The methodological base of the study includes comparative analysis, a systematic approach and content analysis of official documents, which makes it possible to form a multifaceted idea of the strategic positions of key geopolitical players: the People's Republic of China, the United States of America, the European Union and direct participants in regional processes. The findings allow us to state the presence of a complex configuration of interests of direct and indirect participants in interstate interaction, each of which seeks to maximize its geopolitical and economic advantages in the context of the transformation of the regional security architecture.

Key words: Eastern European Region, China, USA, Interstate Relations, Territorial Integrity, Strategic Partnership.

¹ Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Ospanova Zh.Ye.,
zhanera.88@mail.ru

Reference to this article:
Izimov R., Ospanova Zh.
Geopolitical Dynamics in the Eastern European Region: a Comprehensive Analysis of External Influence on Interstate Relations // Adam Alemi.
– 2025. – No.3 (103).
– P. 123-130.

Шығыс Еуропа өңіріндегі геосаяси серпін: мемлекетаралық қатынастарға әсер ететін сыртқы ықпалға кешенді талдау

Аңдатпа. Бұл зерттеу жаһандық және өңірлік акторлардың сыртқы саяси белсенділігіне баса назар аударып, Шығыс Еуропа өңіріндегі геосаяси процестерді кешенді талдауға арналған. Посткеңестік кеңістік контекстінде екі ірі Шығыс Еуропа мемлекеттері арасындағы мемлекетаралық қатынастардың тарихи шарттылығы мен эволюциясы қарастырылады. Зерттеу субъектілерінің бірі тәуелсіздік алғаннан кейін саяси ландшафты өзгертуге және кейіннен белгілі бір аумақтық құрылымдардағы орталықтан негіз алған үрдістерге ерекше назар аударылады. Зерттеудің әдіснамалық базасы компаративтік талдауды, жүйелік тәсілді және ресми құжаттардың контент-талдауын қамтиды, бұл негізгі геосаяси ойыншылардың: Қытай Халық Республикасының, Америка Құрама Штаттарының, Еуропалық Одақтың және өңірлік процестерге тікелей қатысушылардың стратегиялық позициялары туралы көп қырлы түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Алынған қорытындылар мемлекетаралық өзара іс-қимылдың тікелей және жанама қатысушылары мүдделерінің күрделі конфигурациясының болуын айқындауға мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы өңірлік қауіпсіздік архитектурасын трансформациялау жағдайында өздерінің геосаяси және экономикалық артықшылықтарын барынша арттыруға ұмтылады.

Түйін сөздер: Шығыс Еуропа өңірі, Қытай, АҚШ, мемлекетаралық қатынастар, аумақтық тұтастық, стратегиялық әріптестік.

Геополитическая динамика в Восточноевропейском регионе: комплексный анализ внешнего влияния на межгосударственные отношения

Аннотация. Данное исследование посвящено комплексному анализу геополитических процессов в Восточноевропейском регионе с акцентом на внешнеполитическую активность глобальных и региональных акторов. Рассматривается историческая обусловленность и эволюция межгосударственных отношений между двумя крупными восточноевропейскими государствами в контексте постсоветского пространства. Особое внимание уделяется трансформации политического ландшафта после обретения независимости одним из субъектов исследования и последующим центробежным тенденциям в определенных территориальных образованиях. Методологическая база исследования включает компаративный анализ, системный подход и контент-анализ официальных документов, что позволяет сформировать многогранное представление о стратегических позициях ключевых геополитических игроков: Китайской Народной Республики, Соединенных Штатов Америки, Европейского Союза и непосредственных участников региональных процессов. Полученные выводы позволяют констатировать наличие сложной конфигурации интересов прямых и косвенных участников межгосударственного взаимодействия, каждый из которых стремится к максимизации своих геополитических и экономических преимуществ в условиях трансформации региональной архитектуры безопасности.

Ключевые слова: Восточноевропейский регион, Китай, США, межгосударственные отношения, территориальная целостность, стратегическое партнерство.

Introduction

From the first days of the escalation in Eastern Europe, the United States made active efforts to influence Beijing to de-escalate tensions in the region. China, on the other hand, made ambiguous statements, calling for respect for the territorial integrity of all countries while recognizing the legitimacy of Moscow's concerns about its national security. The Americans have repeatedly accused China of providing military support to Moscow [1]. However, such an initiative has not yet been observed on the part of the Chinese. The changing geopolitical situation in Eastern Europe has forced China to reconsider its foreign policy priorities.

Before the deterioration of interstate relations in the region, there were significant convincing prerequisites indicating that Moscow was signaling to the West that in the event of continued pressure, the energy crisis could worsen. To reduce dependence on European consumers, Russia took steps to increase gas supplies to China [2]. The Russian Federation transferred a significant portion of its gold and foreign exchange reserves to yuan assets. All these events could suggest that Russia was preparing for restrictive measures from its Western neighbors [3].

China had to develop its own approach, which has become its main position since the beginning of the regional tensions. The main goal of this approach is that the PRC emphasizes the need to respect the territorial integrity and security of all countries and regrets that regional tensions lead to human casualties, but at the same time, states that the double standards of the United States and NATO have led to the inevitability of confrontation [4]. This approach allows Beijing to maintain a balance between conflicting objectives: to maintain special relations with Moscow, and not to damage the complicated relations with the EU, which are especially important against the backdrop of growing rivalry with the United States. China also understands that the EU is a major trading partner, and it is extremely important to prevent anti-Chinese sentiments and the formation of an alliance between the EU and the United States [5].

The main purpose of this article is to study and compare the positions of China, Russia, the USA, the EU, and Eastern European countries themselves in relation to the current situation in the region and the main goals of the parties in the context of the increasing confrontation between Russia and the West against the background of the formation of a multipolar system.

The scientific relevance of this article lies in the methodological approach, which includes a comprehensive comparative analysis of the interests and positions of major actors, as well as direct participants in regional processes.

Methodology

During the study, methods of analysis and synthesis, comparative analysis were employed, allowing for a comparison of positions held by the main

countries taking direct and indirect roles to create a comprehensive picture of the subject matter.

The article also applied a systemic approach, examining stakeholder involvement in the regional dispute as part of a deeper system encompassing political and economic dimensions, which undoubtedly enabled analysis of the relationships between these components and their impact on the ongoing situation.

Overall, the research results provide significant insight into the evolving policy trajectories of countries involved in the Eastern European geopolitical tensions and associated military-political complications between neighboring states in the region.

Main part

China's Diplomatic Position on Regional Stability in Eastern Europe

The period of March 4-13, 2023 marked significant developments in Chinese politics with the sessions of the National People's Congress and the National Committee of the Chinese People's Political Consultative Conference. These «two sessions» represent the culmination of a five-year political cycle in China, following the 20th Congress of the Communist Party of China, and signaled the beginning of a new era under Xi Jinping's consolidated leadership [6].

China established its position on Eastern European regional tensions immediately following the emergence of interstate conflict in February 2022. In diplomatic exchanges with European counterparts, Foreign Minister Wang Yi articulated China's stance based on several fundamental principles: respect for territorial integrity and sovereignty of all nations while acknowledging their security concerns; opposition to unilateral sanctions that might escalate tensions; and calls for immediate cessation of hostilities and diplomatic negotiations. This position has remained largely consistent throughout the subsequent period [7].

On February 24, 2023, China published a significant document entitled «China's Position on the Political Settlement of the Ukrainian Crisis», which outlined twelve points that Beijing believed could contribute to regional stabilization. The document employed diplomatic language advocating for cessation of hostilities, respect for sovereignty and territorial integrity, abandonment of Cold War mentality, prevention of military bloc expansion, ensuring nuclear facility safety, prohibiting nuclear/chemical/biological weapons use, ending unilateral sanctions, establishing humanitarian corridors, and securing grain exports. China further expressed concern regarding potential nuclear escalation [8].

According to A. Kortunov, Director General of the Russian Committee on International Affairs, China demonstrates effectiveness in advocating for peace and facilitating negotiations, noting Moscow's significant interest in China's position document on political settlement [9].

Nikita Lyakhovetsky, head of the Moscow branch of the «Direct Democracy Party», ob-

served that President Xi's March 2023 visit to Moscow coincided with certain international legal developments concerning Russian President Putin. He suggested this timing reflected China's rejection of attempts to isolate Russia diplomatically, as demonstrated by the visit of the leader of the world's largest economy and UN Security Council permanent member [10].

Vasily Kashin, Director of the Center for Comprehensive European and International Studies at the National Research University Higher School of Economics, noted China's active diplomatic engagement while maintaining positions compatible with Russian interests. However, he suggested that due to Kyiv's constraints on direct negotiations with Moscow, opportunities for progress remain limited. Kashin assessed that China would not assume a mediator role like its facilitation of Saudi Arabia-Iran normalization [11].

Carnegie Moscow Center analyst Alexander Gabuev characterized the Eastern European conflict as an accelerator of existing trends in Chinese-Russian relations. Despite asymmetries in economic size and technological capabilities, the two countries maintain a mutually beneficial symbiotic relationship. As the conflict potentially weakens Russia's economic and demographic position, China's relative weight in the partnership increases, potentially accelerating Russia's dependence on China [11].

BBC Russian Service reported that while China has not formally joined Western sanctions, many Chinese companies have quietly observed the restrictions [2]. This strategic ambiguity allows Chinese political and business leaders to navigate the situation while minimizing negative economic impacts. China has experienced complications in relations with its primary trading partners (EU and US) since declining to condemn Russian military actions, while energy market disruptions have created financial difficulties for Western consumers [2].

President Xi Jinping's March 2023 visit to Russia – his first state visit following his third election as President – attracted significant international attention during a critical phase of the Ukrainian crisis. The three-day visit, conducted at the invitation of President Putin, represented the first visit by a top Chinese leader in over three years and inaugurated the new Chinese government's diplomatic approach of «friendship, cooperation and peace». President Xi expressed confidence that the visit would yield productive outcomes and invigorate the Chinese-Russian comprehensive strategic partnership [9].

According to the Financial Times, EU Foreign Policy Chief Josep Borrell suggested that the Xi-Putin meeting reduced the likelihood of nuclear weapons deployment. Borrell indicated that Xi clearly communicated to Putin that nuclear weapons should not be used in the Ukrainian conflict. He noted that China has maintained a position of qualified support toward Russia, refraining from weapons transfers. Borrell also observed that the Chinese leader sought to minimize association

with Russia's military operations while criticizing China and India for continuing energy purchases despite sanctions. The EU has encouraged China to initiate dialogue with Ukrainian President Volodymyr Zelensky, insisting that Beijing consider Ukrainian perspectives alongside Russian positions [13]. Western media subsequently reported Xi's intention to speak with Zelensky following the Putin meeting, though the Ukrainian President expressed skepticism regarding Chinese peace initiatives while desiring direct communication with Xi [12].

China's policy toward Eastern European tensions in 2022 was shaped by deteriorating US-China relations, Taiwan-related tensions, COVID-19 challenges, and internal political transitions surrounding the Communist Party Congress. Beijing's decision-making regarding Ukraine operated within a broader geopolitical framework that accounted for global developments and domestic considerations.

Despite controversial remarks by Chinese Ambassador to France Liu Shaye regarding Crimea's status in spring 2023 [14], China's official position has remained unchanged – emphasizing respect for sovereignty of all countries, including former Soviet republics. Foreign Ministry spokesperson Mao Ning reaffirmed this stance, emphasizing China's consistent position respecting sovereignty, independence, and territorial integrity of all nations while supporting UN Charter principles [15].

China does not officially recognize territorial changes in Eastern Europe, as confirmed by Fu Cong, China's Ambassador to the European Union, who clarified that China does not consider Crimea and Donbass to be Russian territory and does not provide military assistance to Russia [16]. These statements confirm that despite individual diplomatic comments, China maintains an officially neutral position within the framework of sovereignty and international norms.

China's position on Eastern European regional tensions reflects its foreign policy priorities of non-interference and peaceful coexistence. While not assuming an active interventionist role, China advocates for political settlements through diplomatic channels while emphasizing the importance of international law and territorial sovereignty. China supports UN and OSCE conflict resolution efforts while opposing unilateral sanctions. Simultaneously, Beijing maintains its commitment to developing economic relations with all regional actors, including both Ukraine and Russia.

The complex interplay of China's diplomatic positioning, economic interests, and great power relations continues to shape its approach to Eastern European geopolitical dynamics, with significant implications for regional stability and international security architecture.

Regional Diplomatic Relations: Historical Context and Contemporary Challenges

The ongoing situation between neighboring states in Eastern Europe has significant long-term implications for the involved parties and the broader international community. Finding a

diplomatic resolution to the complex tensions remains challenging, though pathways to potential settlement exist despite uncertainty around timing and likelihood.

Western perspectives characterize one party's position as interventionist, citing support for separatist movements and military involvement [17]. The other perspective centers on concerns about denazification, demilitarization, and alleged violations of the Minsk agreements, including claims of civilian targeting in Donetsk and Lugansk regions. This viewpoint also suggests Western media mischaracterizes the Crimean referendum, where reportedly over 90% supported territorial realignment [18]. Additionally, there are assertions of double standards regarding American military engagements in various regions that were officially framed as democracy-protection measures [19].

Leadership advocating for a multipolar global order has indicated that nations including India, Indonesia, and various Latin American countries are experiencing resurgence and strengthening their positions. This represents an «objective process of forming a multipolar world» where sovereign equality is prioritized over hierarchical relationships [20].

British journalist Mark Blacklock suggests that geopolitical objectives disguised as humanitarian assistance have led to hasty Western decisions with significant human costs. He characterizes Western governmental involvement as a form of «proxy engagement» designed to diminish regional influence, prioritizing geopolitical interests over humanitarian concerns [21].

The internal dimensions of this situation reflect complex multilayered impacts on public sentiment, governance structures, and economic systems. Domestic consequences include political transformation, societal division, and humanitarian challenges. The situation has catalyzed political evolution, emerging leadership, and increasing social tensions. The ensuing instability has resulted in considerable human suffering, including casualties, displacement, and economic hardship.

One party's official stance denies direct involvement, framing actions as protection for ethnic populations. However, widely held analysis suggests there may be strategic value in prolonged regional engagement. While this approach potentially preserves influence and regional leverage, it carries substantial economic and diplomatic costs.

Regional Stabilization Efforts: International Perspectives

The United States maintains active diplomatic engagement regarding regional sovereignty challenges in Eastern Europe. Since 2014, the U.S. has expressed concerns about territorial changes and supports local governance structures through economic assistance and security cooperation programs. The United States advocates for broader European integration of the region and has committed to supporting democratic reforms and economic development initiatives in affected territories.

Similarly, the European Union emphasizes respect for internationally recognized borders in Eastern Europe. The EU has implemented various policy measures in response to territorial disputes and remains engaged in multilateral diplomatic channels to promote regional stability. The European Alliance continues its commitment to reform processes and regional aspirations for closer European integration.

In a notable analysis published in *Foreign Affairs*, scholars Ivo Daadler and James Goldgeier present a significant perspective on East-West relations. They suggest that diplomatic tensions may persist long-term, challenging conventional wisdom that all disagreements eventually reach formal resolution. The authors propose that current regional tensions could evolve into prolonged low-intensity engagement without definitive resolution. They observe that Western countries have resource limitations affecting their ability to provide comprehensive assistance, while also being mindful of escalation risks. Simultaneously, they note that opposing regional powers may face constraints in personnel and equipment that limit operational effectiveness. Based on these observations, Daadler and Goldgeier recommend preparing for extended diplomatic engagement and sustained economic support for affected regions to maintain territorial integrity. Their analysis underscores the complexity of achieving regional stability and security [22].

Nobel laureate economist Paul Krugman characterizes the situation as increasingly resembling a prolonged test of endurance between regional powers. However, he highlights significant asymmetry in sustainability factors. Krugman suggests that international backing provides advantages to certain parties in long-term scenarios, potentially influencing eventual outcomes [23].

In October 2023, international coordination efforts intensified when former US President Joe Biden convened leaders and foreign ministers from allied nations including Canada, Germany, Italy, Japan, Poland, Romania, and the United Kingdom, along with French diplomatic representatives and senior officials from European institutions and NATO. Polish President Andrzej Duda confirmed unanimous agreement on continued regional support strategies. NATO Secretary General Jens Stoltenberg reaffirmed alliance commitments to long-term engagement [24]. While the US approved temporary budget measures to maintain government operations, specialized regional assistance funding faced procedural delays in Congress, prompting administrative concerns about timely implementation of support programs [25].

Joint communiqués from US-EU summits regarding Eastern European stability notably focus on economic considerations rather than security operations [26]. These statements emphasize potential economic vulnerabilities requiring urgent attention. The only reference to security matters acknowledges the principle of self-defense while reaffirming consistent policies on assistance. The statements highlight cooperation between the US

and EU to «protect, restore and modernize energy infrastructure in line with EU standards» [26].

Brussels and Washington advocate for respecting internationally recognized boundaries and addressing damages through appropriate compensation mechanisms. Summit declarations primarily concentrate on economic and humanitarian dimensions rather than operational security matters [26].

Ukraine's Diplomatic Position in the Ongoing Regional Dispute

Ukraine has received substantial assistance from Western nations following the commencement of what Russia terms a «special military operation» in February 2022. The parties hold contrasting perspectives on the situation's causes: Moscow attributes its actions to perceived Western hostility, while Kyiv and its allies characterize Russia's motivations differently [27].

Following President Volodymyr Zelensky's United States visit in late 2023, Ukraine's administration faced increased scrutiny in Western media. Ukrainian officials expressed concern about articles discussing alliance tensions and suggesting Western support fatigue. The Ukrainian leader's UN General Assembly address generated limited response. Some Western publications appeared to be laying groundwork for encouraging Kyiv toward negotiations that might involve territorial considerations. Zelensky acknowledged that concurrent events in the Middle East were diverting international attention, potentially advancing what he perceived as Russian interests by reducing Ukraine's prominence in global discourse. Nevertheless, he expressed optimism about regaining focus, citing previous periods when Ukraine received minimal attention [28].

President Zelensky has consistently maintained that Ukraine is not currently interested in negotiations and has denied assertions of Western pressure. Ukraine's stated objective remains the restoration of all territories, including the peninsula that changed administrative status in 2014, and the complete withdrawal of Russian military presence [28].

Certain American officials have indicated that discussions with Ukraine stemmed from Washington and European capitals' concerns about the situation's prolonged nature and questions regarding sustained Western support capacity [29].

Zelensky has emphasized Ukraine's commitment to territorial integrity and resistance to using negotiations as leverage for NATO membership. He assured that Ukraine would neither sacrifice territory nor accept arrangements that could result in an unresolved situation [30].

NATO Secretary General Jens Stoltenberg noted that current circumstances make immediate Ukrainian NATO membership impractical. He highlighted governance concerns that require addressing (Ukraine submitted its NATO membership application in September 2022) [30]. President Zelensky maintained that NATO membership represents the optimal security guarantee, while

Moscow expressed reservation about G7 security assurances for Ukraine, viewing them as potentially compromising Russian security interests.

Ukraine has stated it does not envision hosting foreign military contingents until achieving NATO membership and confirmed no ongoing discussions regarding Polish troop deployment on Ukrainian soil [30].

Foreign Minister Dmytro Kuleba indicated that Ukrainian diplomacy aims to counterbalance Russia's expanding influence by cultivating support across diverse regions including Eastern Europe, Africa, the Middle East, and China [31].

During communications with Chinese President Xi Jinping, President Zelensky noted China's previous status as Ukraine's leading trade partner and expressed appreciation for China's position on sovereignty principles. He voiced concern regarding potential disruption to Black Sea agricultural export routes, which had been significant for Chinese grain imports. Zelensky emphasized the importance of international pressure to maintain these shipping corridors and the inappropriateness of weapons transfers to Russia from any global actor [32].

The Ukrainian President proposed including China and Global South nations in Ukraine's proposed peace framework to create meaningful political and economic isolation. He noted that political isolation typically precipitates economic and military constraints. Zelensky also referenced China's direct communication with Russia regarding nuclear rhetoric restraint. He highlighted Ukraine's progress in implementing its peace initiative, including engagement with diverse countries, particularly from the Global South [33].

These statements demonstrate Ukraine's pursuit of international cooperation regarding the situation, especially concerning strategic Black Sea export routes. Ukraine underscores the importance of support from invested nations while expressing concerns about potential arms transfers to Russia.

Conclusion

The regional crisis in Eastern Europe represents the most significant challenge to continental security in recent decades, evolving into a complex military-political confrontation between competing power blocs that involves a collision of interests deemed vital by all participants, substantially reducing prospects for diplomatic resolution. The defending nation maintains its refusal to engage in negotiations with the opposing power, rejecting territorial adjustments while adhering exclusively to its own proposed «peace framework», which the other party views as dismissive of their core interests. For the larger power, prolonging the situation offers considerable strategic advantages, and despite multiple rounds of economic restrictions, it continues to weather various losses.

Western powers expressed skepticism regarding mediation efforts from Asian diplomatic channels and insisted on prioritizing the defend-

ing nation's position, although renowned international relations expert G. Kissinger suggested that participation from major Eastern powers in negotiation processes could provide the optimal path toward de-escalation [34]. The larger regional power endorsed these diplomatic initiatives, considering them aligned with their own approaches and potentially forming a foundation for peace discussions when other parties demonstrate readiness for dialogue.

International economic measures have increased the larger power's dependency on its eastern neighbor, providing it access to energy markets while redirecting strategic attention from competing global powers. However, for this eastern partner, an indefinite continuation of hostilities remains problematic, as it seeks improved relations with European nations, enhanced trade opportunities, and avoidance of confrontation with Western powers. Supporting its neighbor in this regional dispute undermines these broader strategic objectives.

This situation has precipitated the most extensive geopolitical standoff between competing power centers since the conclusion of the previous century's ideological division. The contested territory has become an arena where interests of multiple powers intersect, transforming what began as a localized crisis into a matter of regional and global significance. The persistent confrontation has resulted in substantial casualties and widespread infrastructure damage. It has also generated the most severe diplomatic crisis between competing power blocs since the nuclear standoff of the 1960s.

Under current conditions of military and political antagonism, negotiations may conclude with either a temporary suspension of hostilities or superficial agreements, which might appeal to disadvantaged parties seeking opportunities to regroup. Proposing effective conflict resolution models proves challenging, as successful resolution fundamentally requires genuine willingness from all parties to engage constructively. The territorial acquisitions provide economic and strategic advantages to the larger power, including maritime control and resource access. These benefits reduce incentives for conflict resolution, as continuation serves certain strategic interests.

Addressing such complex situations necessitates collaborative efforts among international stakeholders, as outcomes significantly impact security and stability across both regional and global contexts.

Financing

This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No.BR21882209 Informational and ideological impact on the mass consciousness in Kazakhstan: risks and opportunities)

References

1 Ukraine war: Blinken says China might give weapons to Russia // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-64695042> (the date of referring: 11.10.2023).

2 Безучастное участие: что стоит за мирным планом Китая по Украине? // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64765649> (the date of referring: 17.10.2023).

3 Russia's FX reserves slip from its grasp // [Electronic source] URL: <https://www.ft.com/content/526ea75b-5b45-48d8-936d-dcc3cec102d8> (the date of referring: 19.09.2023).

4 Китай обвинил США и КНР в лицемерии // [Electronic source] URL: <https://lenta.ru/news/2022/03/17/hypocrisy/> (the date of referring: 13.05.2023).

5 РСМД: Китайский товарищ: итоги визита Си Цзиньпина в Москву // [Electronic source] URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/kitayskiy-tovarishch-itogi-vizita-si-tszipina-v-moskvu/?yclid=lfxf6umkpu349884729> (the date of referring: 15.09.2023).

6 РСМД: «Две сессии» – 2023: основные итоги // [Electronic source] URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/dve-sessii-2023-osnovnyye-itogi/?yclid=lfvrflyx6855169983> (the date of referring: 15.09.2023).

7 王毅视频会晤欧洲两国外长，说了什么？ // [Electronic source] URL: <https://export.shobserver.com/baijiahao/html/460035.html> (the date of referring: 14.10.2023).

8 Позиция Китая по политическому урегулированию украинского кризиса // [Electronic source] URL: <https://russian.news.cn/20230224/f4d3ed8134da42d9a6004f69830005e5/c.html> (the date of referring: 15.09.2023).

9 习近平开始对俄罗斯进行国事访问，世界期待中俄元首外交成果 // [Electronic source] URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1760940619383246848&wfr=spider&for=pc> (the date of referring: 15.09.2023).

10 Эксперты «Круга мнений» обсудили итоги визита Си Цзиньпина в Москву // [Electronic source] URL: <https://www.ridus.ru/eksperty-kruga-mnenij-obsudili-itogi-vizita-si-czipina-v-moskvu-404029.html> (the date of referring: 19.09.2023).

11 Что ждать от визита Си Цзиньпина в Россию – Ведомости // [Electronic source] URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2023/03/20/967173-chemo-zhdet-ot-vizita-si-tszipina?yclid=lfmmgh37f478084198> (the date of referring: 19.09.2023).

12 Эксперт: У Китая не нейтральная позиция по войне в Украине // [Electronic source] URL: <https://www.dw.com/ru/ekspert-kitaj-ne-zanimaet-nejtralnuu-poziciu-po-vojnue-v-ukraine/a-63493048> (the date of referring: 19.09.2023).

13 Xi Jinping's Russia trip reduced chance of nuclear war, says EU foreign policy chief // [Electronic source] URL: <https://www.ft.com/content/8f895b27-9e16-47b4-8608-dbd002facd65> (the date of referring: 11.09.2023).

14 Слова посла Китая во Франции о постсоветских странах - неудачный экспонат или обдуманный фронт? // [Electronic source] URL: <https://www.golosameriki.com/a/china-post-soviet-states/7064176.html> (the date of referring: 07.10.2023).

15 中方立场变了？外媒记者：傅聪大使支持乌收复克里米亚，毛宁回应 我国 卢沙野 领土 // [Electronic source] URL: https://www.sohu.com/a/692533568_121379719 (the date of referring: 07.10.2023).

16 China's Ambassador to the E.U. Tries to Distance Beijing From Moscow - The New York Times // [Electronic source] URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/05/world/europe/eu-china-ambassador-russia-fu-cong.html> (the date of referring: 11.10.2023).

17 Украина требует трибунала по российской агрессии. Это сложно, а кое-кто считает, что и вредно // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64131115> (the date of referring: 02.10.2023).

18 Воссоединение Крыма и Севастополя с Россией: итоги первых шести лет // [Electronic source] URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/vossoedinenie-kryma-i-sevastopolya-s-rossiej-itogi-pervyx-shesti-let> (the date of referring: 01.11.2023).

19 Спецоперация России на Украине: причины и мотивы (pravda.ru) // [Electronic source] URL: <https://www.pravda.ru/world/1692613-rossija-ukraina/> (the date of referring: 01.11.2023).

20 普京最新涉华表态 新闻频道 央视网 // [Electronic source] URL: <https://news.cctv.com/2023/10/15/>

ARTInx2z3TyWeereFIMkhHII231015.shtml (the date of referring: 15.10.2023).

21 Global Times назвала истинные цели США под прикрытием поддержки Украины // [Electronic source] URL: <https://iz.ru/1537979/2023-07-02/global-times-nazvala-istinnye-tseli-ssha-pod-prikrityiem-podderzhki-ukrainy> (the date of referring: 08.10.2023).

22 The Long War in Ukraine. The West Needs to Plan for a Protracted Conflict with Russia // [Electronic source] URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/long-war-ukraine-russia-protracted-conflict> (the date of referring: 09.10.2023).

23 What Ukraine teaches us about power // [Electronic source] URL: <https://www.nytimes.com/2023/01/06/opinion/ukraine-russia-war.html?searchResultPosition=5> (the date of referring: 09.10.2023).

24 Russia-Ukraine news // [Electronic source] URL: https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-10-03-23/h_4ftaadaad9af6c33f9bf08a79dfbbcb (the date of referring: 08.10.2023).

25 Сенат США одобрил временный бюджет без помощи Украине и Израилу // [Electronic source] URL: <https://www.rbc.ru/politics/16/11/2023/6555a7c79a794714d17d5125> (the date of referring: 18.11.2023).

26 ЕС и США в заявлении по итогам саммита предупредили об угрозе коллапса экономики Украины // [Electronic source] URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/19079709> (the date of referring: 09.10.2023).

27 U.S., European officials broach topic of peace negotiations with Ukraine, sources say // [Electronic source] URL: <https://www.nbcnews.com/news/world/us-european-officials-broach-topic-peace-negotiations-ukraine-sources-rcna123628> (the date of referring: 08.10.2023).

28 «Ситуация не патовая». Зеленский ответил на статью Залужного о положении дел на фронте // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/clwpl8n52pro> (the date of referring: 08.10.2023).

29 NBC: США и ЕС поднимают вопрос перед Украиной о возможности мирных переговоров с Россией // [Electronic source] URL: <https://www.golosameriki.com/a/western-officials-broach-with-kyiv-issue-possible-peace-talks-with-moscow-nbc/7341593.html> (the date of referring: 06.10.2023).

30 Президент Украины встретился с Генеральным секретарем НАТО // [Electronic source] URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezident-ukrayini-zustrivsyaz-generalnim-sekretarem-nato-86237> (the date of referring: 04.10.2023).

31 Как Украина убеждает мир помогать ей оружием и противостоять России. Интервью Би-Би-Си главы украинского МИД Дмитрия Кулебы // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64498710> (the date of referring: 08.10.2023).

32 Председателем КНР обсуждалась реализация украинской формулы мира, возвращение из России депортированных детей и недопустимость поставок оружия в РФ – Президент Украины // [Electronic source] URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/z-golovoyu-krn-bulo-obgovoreno-realizaciyu-ukrayinskoyi-form-82549> (the date of referring: 06.10.2023).

33 Привлечение как можно более широкого круга стран к реализации Украинской формулы мира создаст реальную изоляцию России – Президент // [Electronic source] URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/zaluchennyya-yakomoga-shirshogo-kola-krayin-dorealizaciyi-uk-85489> (the date of referring: 07.10.2023).

34 Henry Kissinger on a potential artificial intelligence arms race // [Electronic source] URL: <https://www.cbsnews.com/news/henry-kissinger-at-100-artificial-intelligence-global-tensions-and-addressing-his-critics/> (the date of referring: 05.10.2023).

Transliteration

1 Ukraine war: Blinken says China might give weapons to Russia // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-64695042> (the date of referring: 11.10.2023).

2 Bezuchastnoe uchastie: chto stoit za mirnym planom Kitaja po Ukraine? [Passive participation: What's behind

China's peace plan for Ukraine?] // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64765649> (the date of referring: 17.10.2023) (in Russ)

3 Russia's FX reserves slip from its grasp // [Electronic source] URL: <https://www.ft.com/content/526ea75b-5b45-48d8-936d-dcc3cec102d8> (the date of referring: 19.09.2023).

4 Kitaj obvinil SSHA i KNR v licemerii [China accused the US and China of hypocrisy] // [Electronic source] URL: <https://lenta.ru/news/2022/03/17/hypocrisy/> (the date of referring: 13.05.2023) (in Russ)

5 RSMД: Kitajskij tovarishh: itogi vizita Si Czin'pina v Moskvu [RIAC: Chinese comrade: results of Xi Jinping's visit to Moscow] // [Electronic source] URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/kitajskiy-tovarishch-itogi-vizita-si-tszin-pina-v-moskvu/?ysclid=lfxf6umk-p349884729> (the date of referring: 15.09.2023) (in Russ)

6 RSMД: «Dve sessii» – 2023: osnovnye itogi [RIAC: “Two Sessions” – 2023: main results] // [Electronic source] URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/dve-sessii-2023-osnovnye-itogi/?ysclid=lfxfvrl-lyx6855169983> (the date of referring: 15.09.2023) (in Russ)

7 王毅视频会晤欧洲两国外长·说了什么? [What did Wang Yi discuss during his video conference with two European foreign ministers?] // [Electronic source] URL: <https://export.shobserver.com/baijiahao/html/460035.html> (the date of referring: 14.10.2023) (in Chinese)

8 Pozicija Kitaja po politicheskomu uregulirovaniju ukrainskogo krizisa [China's position on the political settlement of the Ukrainian crisis] // [Electronic source] URL: <https://russian.news.cn/20230224/f4d3ed8134da42d9a6004f69830005e5/c.html> (the date of referring: 15.09.2023) (in Russ)

9 习近平开始对俄罗斯进行国事访问·世界期待中俄元首外交成果 [Xi Jinping begins his state visit to Russia. The world looks forward to the results of the diplomatic ties between the Chinese and Russian leaders] // [Electronic source] URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1760940619383246848&wfr=spider&for=pc> (the date of referring: 15.09.2023) (in Chinese)

10 Jeksperty «Krugam mnenij» obsudili itogi vizita Si Czin'pina v Moskvu [Experts from the “Circle of Opinions” discussed the results of Xi Jinping's visit to Moscow] // [Electronic source] URL: <https://www.ridus.ru/eksperty-kruga-mnenij-obsudili-itogi-vizita-si-czin-pina-v-moskvu-404029.html> (the date of referring: 19.09.2023) (in Russ)

11 Chego zhdat' ot vizita Si Czin'pina v Rossiju – Vedomosti [What to expect from Xi Jinping's visit to Russia – Vedomosti] // [Electronic source] URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2023/03/20/967173-chedgo-zhdat-ot-vizita-si-tszin-pina?ysclid=lfmmgh37f478084198> (the date of referring: 19.09.2023) (in Russ)

12 Jekspert: U Kitaja ne nejtral'naja pozicija po vojne v Ukraine [Expert: China does not have a neutral position on the war in Ukraine] // [Electronic source] URL: <https://www.dw.com/ru/ekspert-kitaj-ne-zanimaet-nejtralnuu-poziciu-po-vojne-v-ukraine/a-63493048> (the date of referring: 19.09.2023) (in Russ)

13 Xi Jinping's Russia trip reduced chance of nuclear war, says EU foreign policy chief // [Electronic source] URL: <https://www.ft.com/content/8f895b27-9e16-47b4-8608-dbd002fadd65> (the date of referring: 11.09.2023).

14 Slova posla Kitaja vo Francii o postsovetских stranah – neudachnyj jekspromt ili obdumannyj afront? [The Chinese ambassador to France's remarks about post-Soviet countries – an unfortunate impromptu or a deliberate affront?] // [Electronic source] URL: <https://www.golosameriki.com/a/china-post-soviet-states/7064176.html> (the date of referring: 07.10.2023) (in Russ)

15 中方立场变了? 外媒记者: 傅聪大使支持乌收复克里米亚·毛宁回应‘我国’卢沙野‘领土’ [Has China's position changed? Foreign Media Reporter: Ambassador Fu Cong supports Ukraine's recovery of Crimea, Mao Ning responds] // [Electronic source] URL: https://www.sohu.com/a/692533568_121379719 (the date of referring: 07.10.2023) (in Chinese)

16 China's Ambassador to the E.U. Tries to Distance Beijing From Moscow – The New York Times // [Electronic

source] URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/05/world/europe/eu-china-embassador-russia-fu-cong.html> (the date of referring: 11.10.2023).

17 Ukraina trebut tribunala po rossijskoj agressii. Jeto slozhno, a koe-cto schitaet, chto i vredno [Ukraine demands a tribunal for Russian aggression. It's complicated, and some believe it's harmful] // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64131115> (the date of referring: 02.10.2023) (in Russ)

18 Vossoedinenie Kryma i Sevastopolja s Rossiej: itogi pervykh shesti let [The Reunification of Crimea and Sevastopol with Russia: Results of the First Six Years] // [Electronic source] URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/vossoedinenie-kryma-i-sevastopolja-s-rossiej-itogi-pervykh-shesti-let> (the date of referring: 01.11.2023) (in Russ)

19 Specoperacija Rossii na Ukraine: prichiny i motivy [Russia's Special Operation in Ukraine: Reasons and Motives] // [Electronic source] URL: https://www.pravda.ru/world/1692613-rossija_ukraina/ (the date of referring: 01.11.2023) (in Russ)

20 普京最新涉华表态 新闻频道 央视网 [Putin's Latest Statement on China] // [Electronic source] URL: <https://news.cctv.com/2023/10/15/ART1nx2z3TyWeereFIMKhH231015.shtml> (the date of referring: 15.10.2023) (in Chinese)

21 Global Times nazvala istinnye celi SShA pod prikritiem podderzhki Ukrainy [Global Times reveals US's true goals behind Ukraine support] // [Electronic source] URL: <https://iz.ru/1537979/2023-07-02/global-times-nazvala-istinnye-tseli-ssha-pod-prikritiem-podderzhki-ukrainy> (the date of referring: 08.10.2023) (in Russ)

22 The Long War in Ukraine, The West Needs to Plan for a Protracted Conflict with Russia // [Electronic source] URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/long-war-ukraine-russia-protracted-conflict> (the date of referring: 09.10.2023).

23 What Ukraine teaches us about power // [Electronic source] URL: <https://www.nytimes.com/2023/01/06/opinion/ukraine-russia-war.html?searchResultPosition=5> (the date of referring: 09.10.2023).

24 Russia-Ukraine news // [Electronic source] URL: https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-10-03-23/h_4f7aada9f9af6c33f9fb0f8a79dfbcb (the date of referring: 08.10.2023).

25 Senat SShA odobril vremennyj bjudzhet bez pomoshihi Ukraine i Izraelju [The US Senate approved a temporary budget without aid to Ukraine and Israel] // [Electronic source] URL: <https://www.rbc.ru/politics/16/11/2023/6555a7c79a794714d17d5125> (the date of referring: 18.11.2023) (in Russ)

26 ES i SShA v zajavlenii po itogam sammita predupredili ob ugroze kolapsa jekonomiki Ukrainy [The EU and the US, in a statement following the summit, warned of the threat of economic collapse in Ukraine] // [Electronic source] URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/19079709> (the date of referring: 09.10.2023) (in Russ)

27 U.S., European officials broach topic of peace nego-

tiations with Ukraine, sources say // [Electronic source] URL: <https://www.nbcnews.com/news/world/us-european-officials-broach-topic-peace-negotiations-ukraine-sources-rcna123628> (the date of referring: 08.10.2023).

28 «Situacija ne patovajja». Zelenskij otvetil na stat'ju Zaluzhnogo o polozhenii del na fronte [“The situation is not a stalemate.” Zelensky responded to Zaluzhny's article on the situation at the front] // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/clwpl8n52pro> (the date of referring: 08.10.2023) (in Russ)

29 NBC: SShA i ES podnimajut vopros pored Ukrainoj o vozmozhnosti mirnykh peregovorov s Rossiej [NBC: US and EU raise possibility of peace talks with Russia with Ukraine] // [Electronic source] URL: <https://www.golosameriki.com/a/western-officials-broach-with-kyiv-issue-possible-peace-talks-with-moscow-nbc/7341593.html> (the date of referring: 06.10.2023) (in Russ)

30 Prezident Ukrainy vstretilsja s General'nym sekretarem NATO [The President of Ukraine met with the NATO Secretary General] // [Electronic source] URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezident-ukrayini-zustrivysja-z-generalnim-sekretarem-nato-86237> (the date of referring: 04.10.2023) (in Russ)

31 Kak Ukraina ubezhdaet mir pomogat' ej oruzhiem i protivostojat' Rossii. Interv'ju Bi-Bi-si glavy ukrainskogo MID Dmitrija Kuleby [How Ukraine is convincing the world to help it with weapons and confront Russia. BBC interview with Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba] // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64498710> (the date of referring: 08.10.2023) (in Russ)

32 S Predsedatelem KNR obsuzhdalas' realizacija ukrainskoj formuly mira, vozvrashhenie iz Rossii deportirovannykh detej i nedopustimost' postavok oruzhija v RF – Prezident Ukrainy [The implementation of the Ukrainian peace formula, the return of deported children from Russia, and the inadmissibility of arms supplies to the Russian Federation were discussed with the Chairman of the People's Republic of China – President of Ukraine] // [Electronic source] URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/z-golovoyu-knr-bulo-obgovoreno-realizaciju-ukrayinskoyi-form-82549> (the date of referring: 06.10.2023) (in Russ)

33 Privlechenie kak možno bolee širokogo kruga stran k realizacii Ukrainskoj formuly mira sozdast real'nuju izoljaciju Rossii – Prezident [Involving the widest possible range of countries in the implementation of the Ukrainian peace formula will create real isolation for Russia – President] // [Electronic source] URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/zaluchennyya-yakomoga-shirshogo-kola-krayin-do-realizaciyi-uk-85489> (the date of referring: 07.10.2023) (in Russ)

34 Henry Kissinger on a potential artificial intelligence arms race // [Electronic source] URL: <https://www.cbsnews.com/news/henry-kissinger-at-100-artificial-intelligence-global-tensions-and-addressing-his-critics/> (the date of referring: 05.10.2023).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ruslan Izimov

Senior Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: izimov2013@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-6359-6030

Zhanerke Ospanova

PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: zhanera.88@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-6312-026X

Изимов Руслан Юсупжанович

аға ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: izimov2013@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-6359-6030

Оспанова Жанерке Егизгазиевна

PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: zhanera.88@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-6312-026X

Изимов Руслан Юсупжанович

старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНБО РК, Алматы, Казахстан, email: izimov2013@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-6359-6030

Оспанова Жанерке Егизгазиевна

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: zhanera.88@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-6312-026X

АҚАН СЕРІНІҢ «САБЫР ТҮБІ САРЫ АЛТЫН» ӨЛЕҢІНДЕГІ ДІННІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ: ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Р.С. Мухитдинов, Ю. Құрманғазыұлы

АНДАТПА

Бұл мақалада қазақ тіліндегі діннің тілдік бейнесін баяндайтын тақырыптар көтеріледі. Мақаланың зерттеу нысаны ретінде Ақан серінің «Сабыр түбі сары алтын» атты өлеңіне теолингвистикалық талдау жасалады. Ақынның бұл шығармасы тарихи-мәдени контексте ислам құндылықтарын бейнелеп, ислам тарихындағы маңызды, әйгілі оқиғалар мен пайғамбарлардың, дін үшін күрескен діни тұлғалардың үлгісін Науан хазіреттің өмірімен байланыстырып, оның рухани биіктігін айқын көрсететін әдеби мұра ретінде қарастырылады. Мұхаммед, Ибраһим, Мұса секілді ағионимдердің Перғауын, Намрұт, Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әли, Фатима, Рахима, Әбу Ханифа секілді діни антропонимдердің тарихын Ақан поляризация, дидактикалық әдіс, идеялық тұтастық, конфликт, антитеза, аллюзия секілді жалпы мәтін талдаудағы филологиялық әдістерді қолдану арқылы баяндауы оның шебер ақын екендігін айқындайды. Осы арқылы ол қазақ халқының діни дүниетанымын айқын жеткізе алған. Құдайдың досы, екі жаһан, сабыр, шапағат, лағнет, рәсулла, үммет секілді діни ұғымдардың қазақ әдебиетіндегі қолданысына тілдік және исламтанулық талдау жасалды. Канондық мәтін немесе сакралды әдебиет саналатын Құран және сүннет мәтіндерінің қазақ поэзиясындағы, әдеби шығармаларындағы орнын көрсету арқылы қазақ халқының діни наным-сенімін анықтауды мақсат тұтылды. Мақалада қазақтың діни дүниетанымының тілдік бейнесін зерттеудің маңыздылығы көрсетілді. Діни тұлғалардың өміріндегі сабырдың рөлі мен оның рухани мәнін Құран аяттары мен хадистер үлгісінде келтіре отырып, Науан хазіреттің тағдырын тарихи және діни контексте ұғынуға талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: Ақан сері, Науан хазірет, тілдік бейне, діни дүниетаным, өлең.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Мухитдинов Р.С.,
mukhitdinov.rashid@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Мухитдинов Р.С.,
Құрманғазыұлы Ю.
Ақан серінің «сабыр түбі сары алтын» өлеңіндегі діннің тілдік бейнесі: теолингвистикалық талдау // Адам әлемі. – 2025. – №3 (103). – Б. 131-140.

Языковая картина религии в стихотворении Акана Серы «Терпение – золото»: теолингвистический анализ

Аннотация. В данной статье рассматриваются темы, отражающие языковую картину религии в казахском языке. Объектом исследования является теолингвистический анализ стихотворения Акана Серы «Терпение приносит золотые плоды». В историко-культурном контексте данное произведение поэта рассматривается как литературное наследие, передающее исламские ценности и связывающее известные события исламской истории, пророков и религиозных деятелей, боровшихся за веру, с жизнью Науана хазрета, наглядно демонстрируя его духовное величие. Использование поэтом ағионимов, таких как Мухаммед, Ибраһим, Мұса, а также религиозных антропонимов, таких как Фараон, Намруд, Абу Бакр, Омар, Усман, Али, Фатима, Рахима, Абу Ханифа, раскрывается через применение филологических методов текстового анализа, включая поляризацию, дидактический метод, идейную целостность, конфликт, антитезу и аллюзию. Это подчёркивает мастерство поэта и его умение точно передавать религиозное мировоззрение казахского народа. В статье также проведён лингвистический и исламоведческий анализ употребления в казахской литературе таких религиозных понятий, как «друг Бога», «два мира», «терпение», «милость», «проклятие», «посланник Аллаха», «умма». Целью исследования является выявление религиозных верований казахского народа через анализ роли канонических текстов или сакральной литературы, таких как Коран и Сунна, в казахской поэзии и литературных произведениях. В статье подчеркивается важность изучения языкового образа казахского религиозного мировоззрения. Показана роль терпения в жизни религиозных личностей и его духовное значение на примерах аятов Корана и хадисов, что позволило глубже понять судьбу Науана хазрета в историческом и религиозном контексте.

Ключевые слова: Акан Серы, Науан хазрет, языковой образ, религиозное мировоззрение, стихотворение.

The Linguistic Worldview of Religion in Akan Seri's Poem «Patience is Pure Gold»: Theolinguistic Analysis

Abstract. This article addresses topics reflecting the linguistic image of religion in the Kazakh language. The subject of the study is a theolinguistic analysis of Akan Seri's poem «Patience is the Key to Golden Success». This poem is regarded as an important literary work that reflects Islamic values within a historical and cultural framework. It links pivotal events from Islamic history, including examples of prophets and other religious figures who championed the faith, to the life of Nauan Hazret. This connection vividly demonstrates his spiritual elevation. Akan's use of hagionyms such as Muhammad, Ibrahim, and Musa alongside religious anthroponyms like Pharaoh, Nimrod, Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, Fatima, Rakhima, and Abu Hanifa through philological methods such as

polarization, didactic techniques, ideological integrity, conflict, antithesis, and allusion in general text analysis reveals his mastery as a poet. Through this, he effectively conveys the religious worldview of the Kazakh people. A linguistic and Islamic analysis was conducted on the use of religious concepts in Kazakh literature, including terms like Friend of God, two worlds, patience, intercession, curse, Rasulullah, and ummah. The study aimed to determine the Kazakh people's religious beliefs by demonstrating the place of canonical texts or sacred literature such as the Quran and Sunnah in Kazakh poetry and literary works. The article highlights the importance of studying the linguistic image of the Kazakh religious worldview. By referencing Quranic verses and hadiths to illustrate the role of patience in the lives of religious figures and its spiritual significance, an attempt was made to comprehend the fate of Nauan Hazret within a historical and religious context.

Key words: Akan Sery, Nauan Hazret, Linguistic Image, Religious Worldview, Poem.

Кіріспе

Жалпы лингвистика ғылымының бірнеше саласы тіл мен діннің арақатынасын зерттейді. Мысалы, этнолингвистика тілдің дін және мәдениетпен байланысын зерттесе, прагма-лингвистика діни қатынастардағы тілдің маңыздылығын қарастырады. Ал діни символдар мен белгілер жүйесін семиотика зерттеу нысаны етсе, діннің санаға тіл арқылы әсерін, ықпалын психоллингвистика зерттейді. Жалпы алғанда тіл мен діннің қарым-қатынасын зерттейтін лингвистиканың саласы теоллингвистика немесе діни лингвистика деп те аталады. Бұл салада діни терминология, діни ұғымдар мен діни мәтіндердің лингвистикалық қырлары, діни коммуникация, дін мен тілдік саясат, діни дискурс тақырыптары қарастырылады. Осылардың қатарына діни мазмұндағы әдеби шығармаларды да қоса аламыз. Тіпті дінді когнитивті лингвистиканың нысаны ретінде қарастыруға да болады. Ал исламтану ғылымдарының арасындағы усул әл-фиқһ (фиқһ методологиясы) ғылымының үлкен бір саласы الدلالات اللغوية «әд-дәләләт әл-луғауия» (діни үкім шығарудағы қолданылатын лингвистикалық қағидалар) деп аталады. Бұл салада тілдік ережелердің Құран аяттары мен хадистерден діни үкім шығарудағы маңыздылығы айқындалады. Өйткені адамның ойлауына, санасына, мәдениетіне дінінің, сенімінің ықпалы зор, сол секілді тілдің де діни мәтіндерді түсінудегі орны ерекше. Оның діни санасынан туындаған метафоралар, метонимиялар, тұрақты тіркестер діннің тілдік бейнесін қалыптастырады. Бір адамның немесе тұтас бір халықтың тілін осы қырынан зерттеу арқылы оның діни тілдік бейнесін жасауға, сенімін анықтауға, тіпті кейде ұстанатын діни жолын, мәзһабын анықтауға да болады.

Халықтың діни дүниетанымының тілдік бейнесі оның поэзиясында, прозасында, мақал-мәтелдерінде, тұрақты фразеологиялық тіркестерінде, теңеулерінде көрініс табады. Поэтикалық мәтіндерден халықтың діни дүниетанымын терең ұғыну үшін әдеби шығармалардағы агнионимдерді, теонимдерді, реликті ойконимдерді, діни антропонимдерді, мифотопонимдер мен экклезионимдерді де білу қажет.

Қазақ әдебиетінде Құран аяттарына, хадистерге сүйене отырып жазылған, исламдық құндылықтарды дәріптейтін ерекше туындылар бар. Бұл өлең-жырлар қазақ халқының діни дүниетанымын баяндауда маңызды саналады. Солардың қатарына Ақан серінің туындыларын

да қоса аламыз. Ақан сері (Ақжігіт Қорамсаұлы 1843-1913) – ел арасында ақындығымен, серілігімен кеңінен танымал болған. Кеңес үкіметі тұсында оның діни мазмұндағы өлең-жырлары ескерілмей қалды. Соның салдарынан қазақ халқының діни дүниетанымына лайықты баға берілмей келді. Халық Ақанды тек сері, әнші, композитор ретінде таныды. Ал оның шығармашылығында исламдық мазмұндағы өлеңдеріне діни, ислами талдаулар жасалмады. Егер оның шығармаларындағы діни мазмұнға назар салсақ, теоллингвистикалық талдау жүргізсек, оның діни білімге терең бойлаған және шариғат қағидаларын жетік меңгерген тұлға болғанына көз жеткіземіз. Ақан сері алғашқыда ауыл молдасынан сауат ашып, сонан соң 1856-1859 жж. аралығында Қызылжардағы Ахметуәли медресесінде оқыған [1, 8 б.]. Ақан серінің діни білімі оның өлеңдерінде айқын көрініс тапқан. Бұл мақалада біз оның «Сабыр түбі сары алтын» атты өлеңіне теоллингвистикалық талдау жасап, исламдық дүниетанымын зерттейміз. Ақанның бұл өлеңін Ақантануға үлкен үлес қосқан Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Кәкімбек Салықовтың «Ақан Сері Қорамсаұлы. Шығармалары» атты жинағынан алынды [1]. Ол бұл жинақты Ақаннан жеткен ауыз-екі өлеңдерден, қолжазбалардан, мұрағаттардан жинақтағандығын жазады. Ақанның бұл шығармасында діни антропонимдер, агнионимдер, реликті ойконимдер және экклезионимдер көп қамтылған. Осылардың мәні мен мағынасын ашпай, бұл өлең жолдарын да, Ақанның діни дүниетанымын да толық түсіне алмаймыз. Бұл өлеңі Науан хазірет жер аударылған кезде жазылған [1, 173 б.]. XIX-ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін түрлі саяси әрі діни көзқарастардың өзара қақтығыс, күрес кезеңі болды. Саяси және діни тұрақсыздық орнады. Патша үкіметінің отарлау, шоқындыру және орыстандыру саясаты күшейе түсті. Осындай дағдарысты кезеңде қоғамдық күреске жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттың зиялылары араласа бастады. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі уақытта халық арасынан шыққан көзі ашық, көкірегі ояу діни қайраткерлер, ақын жыраулар, жазушылар ұлттың егемендігі үшін, тілінің, діні мен ділінің амандығы үшін, халықтың көзін ашу мақсатында қолынан келгенін жасап әрекет етуге кірісті. Сондай тұлғалардың бірі – Наурызбай Таласұлы болатын. Науан хазірет – қазақтың белгілі діни қайраткері, әрі ұстазы. Науан хазіреттің діни іліміне келетін болсақ, Ғылманидің ақпараттарында Қызылжарда Уәли Хазірет деген кісіден 4 жыл сабақ алғандығы айтылады, кейін Бұхарада он жылдай Убайдулла

атты ұстазынан білім алады [2, 186 б.], сонан соң Бағдатта үш-төрт жыл дәріс алып, бір жылдай Көкілташ медресесінде сабақ беруі елінен жиырма жылға жуық жырақта болуына апарды. Діндарлығы мен халық арасындағы беделінің артуына байланысты халықты патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы тұруға шақыруы оны биліктің назарына іліктірді. Сол себепті ол патша үкіметі тарапынан саяси қудалауға ұшырап, жер аударылды. Ақан сері бұл өлеңді Науан хазіретті қолдау, оның дін жолындағы табандылығын, сабырлығын және исламды дәріптеу жолындағы күресін мақтауға арнады. Ақын Мұхаммед пайғамбардың өміріндегі қиындықтарды, оған жасалған қастандықтарды еске түсіріп, Науан хазіретті сол пайғамбарлық өнегемен салыстырады. Жалпы Ақан бұл өлеңінің басынан соңына дейін парабола және дидактикалық салыстыру әдісін қолданады. Ол діни дереккөздердегі Мұхаммед пайғамбардың және басқа да тұлғалардың сынақтарын парабола әдісімен мысалға келтіреді. Ондағы мақсаты діни тұжырымдар арқылы Науанды сабырға шақыру, кейде парабола әдісіндегідей астарлап емес, дидактикалық салыстыру әдісімен айқын, ашық әрі нақты түрде ойын жеткізеді. Өйткені Ақан сері Науан хазіретпен жақын араласқан, әрі Науанның бажасы, құрдасы болған. Ақан сері оның діни білімін және рухани тұлғасын жоғары бағалаған. Өлеңде Науан хазіреттің әділдік пен шариғат жолындағы күресі, қиындықтарға қарамастан, сабырлық танытқаны баяндалады. Ақан серінің бұл өлеңі сол замандағы діни және рухани жағдайды, патша үкіметінің діни қайраткерлерге жасаған қысымын тұспалдап парабола әдісімен көрсетуге бағытталған. Өлеңнің «Сабыр түбі сары алтын» деп аталуы қазақтың танымал нақыл сөзінен алынған. Бұл жерде сабырдың нәтижесі ретінде рухани жеңістің мәні көрсетілген. Ақан сері бұл өлеңді жазу арқылы Науан хазіреттің халқына және дініне адал қызмет еткенін, оның сабырлығы мен төзімділігін дәріптеген.

Әдіснама

Мақаланың зерттеу әдістеріне лексикалық және семантикалық талдау, тарихи-мәтіндік (өлең мазмұнын тарихи деректермен салыстырып, оның негізгі идеяларын анықтау), салыстырмалы талдау (өлеңде сипатталған оқиғалар Құран аяттары мен хадистердегі оқиғалармен салыстыру) және исламдық дереккөздерге негізделген әдістер кіреді. Материал ретінде Ақан серінің өлеңі, қасиетті Құран аяттары мен Пайғамбар хадистері, исламдық әдебиеттер қолданылды. Өлеңдегі діни антропонимдерді, агионимдерді, реликті ойконимдерді, экклезионимдерді және діни символика мен теологиялық мазмұнды түсіну үшін классикалық ислам мәтіндері негізге алынды. Зерттеу барысында классикалық ислам әдебиеті мен қазақ әдебиетінің діни мазмұндағы байланысы зерделенді.

Ақан серінің «Сабыр түбі – сары алтын» өлеңіне теоллингвистикалық талдау

С.Сейфуллин Ақан серінің шығармаларын алғаш баспадан шығарған кісі. Ол Ақан өлеңдерінің бірқатарын таңдап, оларды жинақтаған. Осы жинаққа Ақанның діни мазмұндағы бір ғана өлеңі қосылған. Ол «Ақанның дін туралы айтқаны» деп аталады. Онда Ақан өзінің діни ұстанымын былайша баяндаған:

*Дүниенің қызығын кешіп өтіп,
Тәттіліктің алмадық еш ләззатын.
Парһйизгар супылардың жолыменен,
Құдайға құлшылықта ғибадатым.
Айырушы Алла бар, не ғамым бар,
Адамның ішкі сырын, заһар, батын* [3, 19-20 бб.].

Жалпы бұл өлең шумағынан Ақанның құлшылығына берік, сопылық бағытқа бүйрегі бұратынын байқауға болады.

Науан хазірет қудалауға ұшырып, жер аударылғанда Ақан сері оған мұсылмандар үшін агионим саналатын Мұхаммед, Мұса, Ибраһим, Жүніс, Айюб сынды пайғамбарлардың дұшпандары тарапынан көрген зәбірлерін, ислам тарихында, мәдениетінде ерекше антропоним деп есептелетін төрт халифа, Фатима анамыз және имам Әбу Ханифа секілді діни қайреткерлердің сынақтарын есіне салып оны жұбатып, жігерлендіріп төмендегі өлең жолдарын арнайды. Діни-тарихи оқиғаларды мысалға келтіреді. Осы өлең жолдарында Ақан серінің діни білімінің терең екендігі, ислам тарихын жетік білгендігі айқын байқалады. Енді осы өлең жолдарын шумақ-шумаққа бөле отырып, теологиялық және лингвистикалық талдау жасасақ.

*Бұл істі жек көрмеймін бір себептен,
Сүйкімді жан өткен жоқ Мұхаммедтен.
Құдайдың Өзі сүйген досты сенсің,
Әбу Жәһіл лағынет қастық еткен.
Шырағын екі жаһан қорлаймын деп,
Ақырында солар дағы не боп кеткен.*

*Болар деп артқы жағы сол секілді,
Сүйінші ғып құанамын хазіретпен* [1, 174 б.].

Ақан бұл шумақта парабола әдісін де, дидактикалық салыстыру әдісін де қолданған. Науан хазірет жер аударылып бара жатқанында Ақан сері өзінің бұл істі аса жек көрмейтіндігін, бұл істі де бір қайыры барына сенетіндігін «Бұл істі жек көрмеймін бір себептен» деген өлең жолдарымен бастайды және әрі қарай бұлай айтуының себебін түсіндіреді. «Сүйкімді жан өткен жоқ Мұхаммедтен» деген қатарда Ақан мынаны меңзеп тұр: мұсылмандардың сенімі бойынша, адамзаттың абзалы, ең ардақтысы, Алланың сүйікті құлы әрі пайғамбары – Мұхаммед екенін Құран аяттары мен хадистерге сүйене отырып келтірген. Ахзаб сүресінің 21-аятында Алла елшісінің барлық ісінде көркем өнеге бары айтылады: «Шүбәсіз, Алла елшісінде сендер үшін қай жағынан алсақ та, теңдессіз үлгі-өнеге бар» [4, 420 б.]. Осы секілді аяттардан Пайғамбарымыздың Алланың ең

сүйікті, таңдаулы құлы екенің байқаймыз. Ақан сері өлең шумағында «екі жаһан шырағы» тіркесі арқылы Пайғамбарымызды (с.ғ.с.) бүкіл адамзаттың жарығы, туралықтың символы ретінде көрсетеді. Оның келуімен дүние жүзі нұрға бөленді, ал ақыретте оның үмметі оның шапағаты арқылы тағы да нұрға бөленеді. «Екі жаһан» ұғымы: фәни жаһан (уақытша өмір) мен бақи жаһан (мәңгілік өмір). Ислами дереккөздерде Алла тағалаға бұ дүниедегі ең ауыр сынақтарды пайғамбарларға, одан кейін Өзі жақсы көретін, өмірдің қиыншылықтары бастарына түскенде мойымайтын, Құдайға деген сенімдеріне селкеу түспейтін құлдарына беретіндігі айтылады. Ақын өлең жолдары арқылы Алла Тағала Өзінің сүйікті құлдарын міндетті түрде сынайтынын тілге тиек етіп, Науан хазіретке рухани қолдау көрсетуді көздейді. Құранда ол туралы Анхәбут сүресінің 2-3 аяттарында: «Сонда адамдар «иман келтірдік» десе болды, (бұл өмірде) сынақтан сырт қаламыз, жайымызбен жүре береміз деп ойлай ма? Шүбәсіз, Біз олардан бұрын өмір сүрген, иман келтіргеннің бәрін сынап бақтық. Әлбетте, Алла (иман еттім дегенде) сөздері мен ниеттерінде шынайы болғандарды анықтап біледі, ал өтірікшілерді, сөз жоқ, әшкерелейді [4, 396 б.]. Өбу Сағид әл-Худриден (р.а.) риуаят етілген хадисте Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) былай деген: «Адамдардың арасында сынақтың ең ауыры пайғамбарларға беріледі, содан кейін олардың жолын ұстанғандарға» [6, 323 б.]. Бұл хадисте пайғамбарлардан кейін шынайы дін жолында жүргендердің де сынаққа ұшырайтыны айтылған. Ақан Құран аяттары мен хадистердегі осы мағынаны әдебиеттегі топос немесе канондық сілтеме тәсілімен жеткізген деуге келеді. Науан хазіреттің тағдыры осы хадистің жарқын көрінісі. Ақан сері осы хадисте келген мәліметтерді білгендігі үшін Науанның есіне пайғамбарлар мен діни көрнекті тұлғалардың сынақтарын мысалға келтірген және Науанның да солардың қатарында деген сенімі барын Мұхаммед пайғамбарға қарата айтылған «Құдайдың Өзі сүйген досты сенсің» деген жолдармен жеткізеді. Яғни «Науан Алла тағала сені де жақсы көреді, сен де Алланың сынақтарына төтеп бере алатын достарыңансың» деп Науанды торықпауға, жасымауға Мұхаммед пайғамбарды үлгі тұтуға шақырады.

Ақан сері Алла тағаланың пайғамбары Мұхаммедтің өзі де бұл дүниеде қуынға ұшырағанын, ол да туған жерін тастап, басқа жаққа көшуге мәжбүр болғанын есіне салады. Оның туған жері Меккені тастап Мәдинаға қоныс аударуына себепші болғандардың басында Өбу Жәһіл тұрды. Ақын осы себепті де өлеңіне «Өбу Жәһіл лағынет қастық еткен» деп қосқан. Ақан Өбу Жәһілді мысалға келтіру арқылы аллюзия әдісімен өзі өмір сүрген замандағы дін дұшпандарында меңзеп кеткен. Мақсаты оқырманға ой салу. Енді осы жерде діни терең мәні бар, діни дүниетанымда өте ауыр саналатын «лағнет» сөзін талдауға

тоқталсақ. «Лағнет» сөзі Араб тіліндегі «لَعْنَة» (лаъна) сөзінен алынған қазақ тілінде «қарғыс», «Алланың рақымынан алыстау» деген мағынаны білдіреді. Ислам дінінде «лағнет» ұғымы Алланың мейірімінен айырылғандарға немесе үлкен күнә жасаушыларға бағытталады. Құранда «лағнет» сөзі бірқатар аяттарда кездеседі, онда зұлымдық жасаушыларға, өтірікшілерге және кәпірлерге қарсы бағыттала айтылған. Исламның негізгі құндылықтары әділдік, мейірімділік және ақиқат жолын ұстануды дәріптесе, Өбу Жәһіл бұл құндылықтардың барлығына қарсы әрекет етті. Ислам дінінде адамдарды тікелей лағнеттеуге тыйым салынған. Өйткені ол ақыретте жаннаттан үмітсіз шайтанға қарғыс сөз ретінде қолданылады. Ал адамның көкірегінен жаны шыққанға дейін тәубе етіп, ақыретте жаннатқа кіруге үміті бар саналады. Сондықтан хадистерде егер лағнет лайықсыз қолданылса, оның зияны айтушының өзіне тиетіні туралы ескертіледі. Алайда Ақан серінің Өбу Жәһілге қатысты «лағнет» сөзін қолдануы діни тұрғыдан Құран мен хадистерге негізделген. Өбу Жәһіл исламның алғашқы жылдарында Пайғамбар мен мұсылмандарға үлкен қастандық жасаған меккелік көсемдердің бірі және ол бұ дүниеден имансыз, мұсылмандарға қарсы соғыста өледі. Осыны еске ала отырып, ақын Науан хазіреттің де өз заманының «дін дұшпандары» тарапынан зұлымдыққа ұшырағанын аллюзия әдісімен меңзейді. Бұл шумақ Пайғамбардың дұшпандарының әрекеттерінің соңында олардың өздеріне зиян әкелгенін көрсетеді. Ислам тарихындағы белгілі оқиғалардың бірі – Бәдір шайқасы. Бұл шайқаста мұсылмандар саны аз болғанына қарамастан, Алланың көмегімен жеңіске жетті. Өбу Жәһіл осы Бәдір шайқасында өлім құшқан [7, 283 б.]. Бұл оқиғаны ақын: «Шырағын екі жаһан қорлаймын деп, Ақырында солар дағы не боп кеткен» деп сабыр мен тәуекелдің нәтижесінде жеңістің келгенін Науанның есіне салады. Ақын Құран мен хадистегі пайғамбарлық өнеге арқылы Науан хазіреттің сабырлығына, табандылығына және оның рухани жеңіске жететініне сенетіндігін дидактикалық салыстыру әдісімен былайша жеткізеді: «Болар деп артқы жағы сол секілді, Сүйінші ғып қуанамын хазіреттен». Ал Мұхаммед пайғамбар мен Өбу Жәһілді бір-біріне қарамасы-қарсы жағымды және жағымсыз кейіпкер ретінде беруі антитезалық әдіске жатады.

Өбу Ханифа мен пайғамбарлар мысалы

*Жүз қамшы Имам Ағзамға қамшы соғып,
Зынданға Мансұр патша хүкім еткен.
Кемеден Жүніс пайғамбар жығылғанда,
Қырық күн балық қарнында мекен еткен [1, 174 б.].*

Одан әрі Ақан сері ислам әлеміндегі танымал төрт фикһ мектебінің бірі ханафи мәзһабының негізін қалаушы имам Өбу Ханифаның (һ.

80-150 жж) да өмірінен: «Жүз қамшы Имам Ағзамға қамшы соғып, Зынданға Мансұр патша hükim еткен», – деп мысал келтіреді. Әбу Ханифа өзінің фикһ саласындағы тапқырлығымен пәтуа беруде аяттар мен хадистерден үкімдер шығаруда аса терең талдаулар жасап, әдістерді шебер қолдана алғандығымен де «Имам Ағзам» (ұлы имам) атанған. Сондықтан ханафи мәзһабы бойынша жазылған фикһ кітаптарында «имам» сөзі осы Әбу Ханифаға қолданылады. Діни жыр-дастандарда да бұл лақап сол кісіге қарата айтылған. Тіпті қазақтың діни жыр-дастандарында, дұға-баталарында Әбу Ханифаның «Имам Ағзам» деген лақап аты төрт халифаның есімдерінен кейін агнионимге де жатуы мүмкін есімдерге кіре ме деген ой да бар. Түркі халықтарының басым көпшілігі осы мәзһабын ұстанады, оның ішінде қазақ халқы да бар. Ақан серінің имам Әбу Ханифаны мысалға келтіруі біздің жұрттың ханафи мәзһабын ұстанатындығына жанама дәлел де болады. Бұл өлең жолдарындағы «Мансұр патша» Аббас халифатының екінші халифы Әбу Жағфар әл-Мансұр (754-775 жж.). Ол ел арасында «Мансұр» деген атымен де танымал. Әбу Жағфар әл-Мансұр билік құрып тұрған кезінде Әбу Ханифаны Бағдатқа шақыртып, мемлекеттің бас қазысы қызметін ұсынады. Алайда имам ол қызметтен бас тартады. Өйткені Әбу Ханифаның ел арасындағы құрметін, беделін патша өзінің мүддесіне қолданып кете ме деген күмән бар еді. Мансұр патша ұсынысынан бас тартқаны үшін Әбу Ханифаны түрмеге қамап, дүре соғып жазалайды [8, 253 б.]. Әбу Ханифа мен Мансұр патшаны да конфликт әдісімен бір-біріне қарама-қарсы қойған. Бұл жолдар Имам Ағзам Әбу Ханифаның сабырлығын Науанның есіне түсіреді. Ислам шариғатында дүре соғу жазасы жала жабу, адамды мас қылатын ішімдік секілді жағдайларға қолданылады. Бұл жазаның мақсаты адамды күнәсынан тазартып, қоғамдағы тәртіпті сақтау. Алайда Имам Әбу Ханифаның жағдайында бұл жаза шариғат талабымен емес, саяси қысымның нәтижесінде орын алады. Зындандағы ауыр өмірге денсаулығы жарамаған имам Әбу Ханифа һижраның 150 жылы (миләди 767 ж.) ережеп айында Бағдат түрмесінде дүниеден өтеді. Оның бұл сабырлығы мен табандылығы мұсылман қауымына үлгі болып, оның беделін одан ары арттырады [9, 152-155 бб.]. Ақан сері Науан хазіретке ақиқат жолында құрбан болған осындай ұлы тұлғалардың да бар екенін дидактикалық әдіспен әдемі есіне салуда. Ақан сері одан кейін Жүніс пайғамбардың сынағын Науанның есіне түсіреді:

*Кемеден Жүніс пайғамбар жығылғанда,
Қырық күн балық қарнында мекен еткен* [1, 174 б.].

Жүніс пайғамбар қауымын дінге қанша шақырса да иманға келмегеннен соң бір кемеге мініп, елін тастап кетеді. Сонда ол Алланың сынағына ұшырап, оны үлкен балық жұтып қояды. Балықтың қарнында болған Жүніс пайғамбар Аллаға дұға жасап, тәубе етеді. Саф-

фат сүресінің 139-144 аятында: «Шүбәсіз, Юнус те (Алланың хақ дінін насихаттау үшін) жіберілген пайғамбарлардың бірі еді. Бірде ол (күпірліктен қайтпаған қауымына) ашуланып, қожайынынан қашқан құлға ұқсап, өз бетімен қауымын тастап, жолаушыға лық толы кемеге мініп кеткен еді. Ол (жол үстінде) кемедегілермен бірге жеребе салысып, жеребеден ұтылып қалды. (Содан кемедегілер оны суға тастап жіберді), сонда ол (Алланың рұқсатынсыз өз бетімен қауымын тастап кеткеніне қатты өкініп) өзін-өзі жазғырумен болған еді, сол-ақ екен, оны бір алып балық жұтып қойды. Егер ол Раббысын үнемі лайықты деңгейде ұлықтап, дәріптейтін жан болмағанда, Қиямет орнап, өлілер қайта тірітілетін күнге дейін сол балықтың қарнында қалар еді [4, 451 б.]. Әнбия сүресінің 87-88 аяттарында: «Алайда ол кейін (қараңғы түнде, теңіздің түбінде) һәм өзін жұтып қойған балықтың ішінде) қат-қабат зұлматтардың ішінде жатып: «Сенен басқа тәңір жоқ! Сен мінсізсің (жаратылысқа тән кемшілік атаулыдан, дәрменсіздіктен, мұқтаждықтан адасың)! Мен, расында да, өз-өзіне қиянат жасаған залымдардың бірі болыппын!» – деп тәубе етіп, жалбарынған еді. Біз оның да дұғасын қабыл алып, еңсесін басқан қайғы-мұңнан айықтырып, қиын-қыстау жағдайдан құтқардық. Міне, Біз шынайы мүміндерді осылай құтқарамыз» делінген [4, 329 б.]. Ақан сері Жүсіп пайғамбардың балық ішіндегі қапаста жатуы оның жер аударылуынан да қиын сынақ екендігін Науанның есіне салғандай. Діни мәтіндердегі символдық мәні бар жан-жануарлардың қатарында Жүсіп пайғамбарды жұтқан алып кит те бар. Келесі өлең жолдарында Ақан Мұса пайғамбардың өмірінен мысал келтіреді:

*Ферғауын қанша әскермен қамағанда,
Мұсаға Ніл дариясы жол боп кеткен* [1, 174 б.].

Жағымды және жағымсыз тұлғалардың немесе кейіпкерлердің ұстанымдарын, дүниетанымдарын бір-біріне түбегейлі қарсы қою арқылы әдеби шығарманы әсемдейтін әдістердің бірі поляризация әдісі Мұса мен Ферғауынның арасындағы теке-тіресті баяндайтын әдеби шығармаларда жиі қолданылады. Осы әдісті Ақан да қолданған. Мұса пайғамбар Мысырда елді дінге шақыра бастағанда, оның бұл ісі Мысырды билеп-төстеп отырған Ферғауынға ұнамайды. Ол Мұсаның дінге шақыруы өзінің билігіне төнген қауіп деп санайды. Ол Мұса пайғамбарды және оның соңынан ергендерді өлтіруге бел буады. Мұса мен оның қауымы Ферғауыннан қашып, Мысырдан шығып кетеді. Ферғауын олардың артынан қуады. Арттарынан жау қуып келе жатқан Мұса мен қауымы дарияға барып тірелгенде, Алланың мұғжизасы болып, дария екіге айырылады да, оларға дарияның арғы жағалауына өтетін жол ашылады. Құранда бұл қисса туралы Шуғара сүресінің 52-67 аяттарында былай баяндалған: «Ақыр соңында Мұсаға: «Құлдарымды ертіп, түңделетіп жолға шық. (Алайда Ферғауын да қарап жатпайды) Сондарыңнан сөзсіз қуғын салады», – деп уахи

еттік. Сол кезде Перғауын (жазалаушы әскерін жинау үшін) барлық қалаға шабармандарын жіберді (ат шаптырды). «Анығында, бұлар саны аз тобыр ғана. Сонда да түрлеріне қарамай біздің ашуымызға тиюде. Ал біз олардың жанында жұдырықтай жұмылған өте сақ, қырағы қауымбыз», – деді. (Ал енді Перғауынның қалай соңынан түскенін айтайық). Перғауын әскері күн шыға (түнделетіп жолға шыққан) Исрайыл ұрпақтарының соңына түсті. Екі топ бірін-бірі қозы көш жерден көргенде, Мұсаның жанындағылар: «Ойбай, бізді қуып жетті!» – деп жанұшырды. Мұса еш саспастан: «Жоқ, Раббим сөзсіз менімен бірге, Ол маған тығырықтан шығар жолды көрсетеді», – деді. Біз сол сәтте Мұсаға: «Асатаяғыңмен теңізді ұр», – деп уахи еттік. Сол-ақ екен, Мұсаның таяғы тиген теңіз суы қақ жарылды да (орта-сынан жол ашылып) екі жағындағы су алып таудай болып көтеріле берді. Оларды да (яғни Перғауын мен әскерін де) сол араға ентелете жеткізген едік. Ақырында Мұсаны һәм онымен бірге болғандардың барлығын (Перғауынның қанды шеңгелінен) құтқардық. Содан соң, өзгелерді суға батырдық. Шүбәсіз, осы оқиғада ерекше ғибрат бар. (Ұа, Мұхаммед! Қауымыңның дені иман етпеуде деп мұңайма. Өзің естіп-білгендей, өздеріне қанша жерден мұғжиза көрсетілсе де олардың (перғауын әулетінің тіпті, Мұсаның қауымының көпшілігі) мүмін емес-ті» [4, 369 б.]. Одан кейін Ибраһим пайғамбардың өмірінен мысал келтіреді.

Намұрт Ибраһимді отқа атқанда,

От оған гүл бостан боп қызмет еткен [1, 174 б.].

Поляризация әдісі Ибраһим мен Намұрттың арасындағы оқиғаны баяндайтын шығармаларда да көп қолданылады. Діни қиссалардың қатарында жиі айтылатындардың бірі Ибраһим пайғамбар мен Намұрт патшаның қиссасы. Бұл қиссада айтқанына көнбеген Ибраһим пайғамбарды Намұрт патша отқа тастап жазалағысы келеді. Алайда Алланың қалауымен от оны өртемейді де, күйдірмейді де. Ақан сері басына осындай сынақ түскен Ибраһим пайғамбардың Аллаға деген сенімінің, сынаққа төтеп берудегі сабырын Науанға үлгі етеді. Бұл мұғжиза Әнбия сүресінің 69-аятында баяндалған: «Біз: «Әй, от! Ибраһим үшін салқын һәм қауіпсіз (залалсыз) бол!» деп айттық» [4, 327 б.]. Осылайша, Ибраһим пайғамбар аман қалды. Ибраһим пайғамбардың бұл батыл әрекеті тек пұтқа табынушылардың негізсіз сенімдерін әшкерелеп қана қоймай, шынайы Жаратушының құдіретін бүкіл әлемге паш етті. Ақан келесі кезекте Жүсіп пайғамбардың қиссасынан мысал келтіреді.

12 жыл зынданда Жүсіп жатып,

Құданың құдіретіне шүкір еткен.

Жүсіп те қандай болды ақырында

Мысырға патша болып хукім еткен [1, 174 б.].

Жүсіп пен ағаларының арасындағы және Мысырдағы басынан өткен оқиғаларды баяндауда поляризация әдісі қолданылмайды.

Өйткені бұл жерде Жүсіп пен қарсы топтың арасында түбегейлі қарама-қайшылық жоқ. Сондықтан бұл жерде жағымды және жағымсыз тараптар арасындағы тартысты баяндау конфликт әдісіне келіңкірейді. Жүсіп пайғамбардың ағалары одан әкелерін қызғанып, оны құдыққа тастап кетеді. Кейін оны құдықтан құтқарып алғандар құлдыққа сатып жібереді. Кейіннен патшаға қызмет етіп жүрген кезінде әйелдердің жаласының салдарынан зынданға тасталады. Ол сол зынданда 12 жыл жатады, бірақ ол бір сәтке болсын Аллаға деген тәуекелінен, сенімінен айырылмайды. Ақырында түрмеден шығып, Мысырдың қазынасына жауапты уәзірлік қызмет атқарады. Кейіннен қуаншылық болып, жер-жерде аштық орнап жатқанда, кезінде өзін құдыққа тастап кеткен ағаларына жәрдемдесіп, оларды Мысырға көшіріп алады.

Алла аурумен сынаған Айюб пайғамбардың сабырлығын да Ақан сері мысалға келтіреді. Пайғамбарлар қиссасында Айюб пайғамбардың денесі құрттап, біраз жыл азап шексе де Алланың шипасына деген үмітінен баз кешпейді. Қиссада ол денесінен түсіп қалған құртты қайта орнына салғандығы да айтылады. Яхия ибн Сәләм жеткізген деректе былай делінеді: «Оның (Айюб пайғамбардың) денесінен құрттар жерге түсіп жататын, ал ол оларды қайта орнына қойып: «Алланың сендерге берген несібесінен жеңдер», – дейтін» [10, 93 б.]. Алланың құдіретімен Айюб пайғамбардың денесі сауығады, бұл оның сабырлығы мен тәуекелінің жемісі еді. Ақан Айюб пайғамбардың сабырын келесідей өлең жолдарымен жеткізеді:

Алты жыл Айюбты құрт шаққанда

Ниғматул Ғабит атанып сабыр еткен.

Алты мың құрт жабылған денесіне,

Таялған мойын тамыр күресіне.

Орнына түскен құрттың қайта салып,

Ғаділдік еткен екен төресіне.

Айюб та қандай еді дені сауда,

Не қылдық мұнша жүріп кәпір жауға? [1, 174 б.].

Қасиетті Құран кәрімдегі Әнбия сүресінің 83-84 аяттарында бұл туралы былай делінеді: «Сонымен қатар, (қауымының көсемі, жолбасшысы болған) Айюбты да есіңе ал! Кезінде ол: «Ұа, Раббим! Мына дерт маған ауыр тиді (әбден кесірін тигізді, Өзіңе құлшылық етуден де қалып барамын). Сен рақымдылардың ең рақымдысысың!» – деп жалбарынған еді. Біз де өз кезегімізде оның дұғасын қабыл алып, тарапымыздан рақым және Аллаға жантаңімен құлшылық ететін жандар үшін ғибрат болсын деп, оны дертінен құлан-таза айықтырдық. Сондай-ақ оған бұрынғы балашағасына қоса тағы да соншама бала-шаға нәсіп етіп басына бас қостық [4, 329 б.], Сад сүресінің 44-аятында: «Біз оның, шынымен де, өте сабырлы екенін анық көрдік. Ол қандай керемет құл еді! Ол Раббысына үнемі жантаңімен бет алатын өте таубешіл жан еді» делінген [4, 456 б.]. Ақан сері осы өлең жолда-

рында Айюбты сипаттайтын «ниғма әл-абду» тіркесін Сад сүресіндегі «Ниғма әл-абду (Ол қандай керемет құл еді!) сөзінен алған. Ол тіркестегі «نِغْمَ» (ниғма) етістігі мадақтау және жақсы сипаттарды көрсету үшін қолданылады. Оның түбірі «ن ع ن» (н-ғ-м), мағынасы: «жақсы», «жақсы көріну», «жақсылық» немесе «мақтауға лайық болу» дегенге саяды. Бұл етістік мақтау сөздерін айтуда және адамның ерекше сипаттарын атауда қолданылады. العبد (әл-‘абд) сөзінің түбірі «ع ب د» (‘б-б-д), мағынасы: «құлшылық ету», «мойынсұну», «құл болу». Құранда «әл-абд» сөзі Алланың құлы ретінде, яғни Оған толық мойынсұнған адамды білдіру үшін қолданылады [11, 449 б.]. Бұл да Ақанның Құран аяттары мен тәпсірлерінен хабардар болғандығын көрсетеді.

Айюб пайғамбардың (ғ.с.) әйелі оның қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін барын салатын [12, 616 б.]. Бұл оқиға Алла Тағаланың Құранда: Құлымыз Айюбты да есіңе ал! Есіңде болса, ол Раббысына: «Расында, мен мына шайтанның кесірінен біртүрлі дымым құрып, зор қасіретке душар болдым», – деп үн қатып, мұңын шаққан еді. Сонда оған: «Аяғыңмен жерді теп!» – дедік. һәм: «Міне, мынау саған жуынатын һәм ішетін сап-салқын қайнар су!» – дедік («Сад» сүресі, 42-аят) деген аятында баяндалған. Ақан сері Айюбпен бірге оның сынағына сабыр еткен жары Рахиманы да мысалға келтіреді.

*Рахима бір тұлымын нанға сатып,
Айтпастай ақырында қалды дауға.*

Рахима ақырында қандай болды,

Сабыр түбі сары алтын көп шыдауға [1, 175 б.].

Айюб пайғамбар мен жұбайы Рахиманың арасында идеялық тұтастық бар. Айюб пайғамбардың әйелі Рахима өзінің сабыры және күйеуіне адалдығымен танымал. Тәпсір ғалымдарының айтуынша, бірде Айюб пайғамбардың әйелі Рахима азық-түлік табу үшін өзінің өрілген шашын сатып, орнына алған нанды Айюбке беріп тамақтандырды. Бірақ Айюб пайғамбар бұл әрекетке ашуланып, оған пенжімді және «егер Алла мені сауықтырса, саған жүз дүре соғамын» деп серт берді. Алайда, Алла Тағала оны сауықтырған соң, оның мейірімді әрі жанқияр адал жарына осындай әділетсіз жаза қолдану оған ауыр тиді. Сонда Алла Тағала оған мынадай жеңілдік жолын көрсетті: «Қолыңа бір бума (шамамен жүз тал шыбықтан тұратын) алып, сонымен бір рет ұрып, сертінді бұзба». Осылайша, Айюб пайғамбар берген сертін орындады [13, 456 б.]. Ақынның «Айтпастай ақырында қалды дауға» деген өлең жолдарында осы оқиға мензелуде. Бұл да өз кезегінде Ақан серінің Құран тәпсірін, діни кесіздерді қаншалықты терең меңгергенін аңғартады. Рахиманың бұл әрекеті – адалдық пен төзімділіктің үлгісі. Ақан сері Айюб пайғамбар мен Рахиманың оқиғасын сипаттай отырып, сабыр мен төзімділіктің маңызды қасиет екенін дәріптейді. Сонымен қатар Аллаға толықтай тәубемен бет бұрған

адамдар үшін қиыншылықтардан шығатын жол бар екенін көрсетеді. Бұл өлең жолдары мұсылмандарды сынақтарға төзімді болуға және Алланың мейіріміне сенуге шақырады. Сонымен қатар отбасын сақтап қалудың да маңызды екендігін баяндайды. Сабырдың түбінде сары алтын, яғни рухани жеңіс пен молшылық бар екені айқын көрсетілген [14, 287 б.].

Сахабалар мысалы

Ақан өлеңін қара сөзбен жалғастырады:

Пайғамбардың (с.ғ.с.) үмметке өсиеті

Төрт шаһаржар мен пайғамбарына Әбу Бәкір Сыдық, Ғұмар, Ғұсман, Ғали патша аталарымыз, Фатима анамыз отырғанда алтын табақпен бал қосқан тағам келген екен. Жалғыз талқылы бар ортасында кейінгі үмметіне мирас болғандай бір-бір ауыз сөз сөйлейік, сөйтіп атайық депті пайғамбарымыз [1, 175 б.]. Яғни олар кейінгі ұрпаққа үлгі болатын игі сөздерді өсиет еткісі келген. Ақын бірінші кезекте Пайғамбарымыздың өсиетінен бастайды.

Рәсулла сөйленгі:

Үмметім нұры нұрлы дүр үшбу тастан,

Үмметіме шапағат қылмақ татлу дүр үшбу балдан.

Үмметіме шапқат қылмағым,

Жіңішке дүр үшбу қылдан [1, 175 б.].

Бұл шумақтағы «Рәсулла» сөзі «Алланың елшісі» (расул Аллах) деген мағынаны береді. Діни дерек көздерде бұл Мұхаммед пайғамбарға қолданылады. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) үмметінің иманының нұрлы болуын тілеп, тура жолда жүруге шақырады. Сонымен қатар бұл жолдарда Пайғамбардың өз үмметіне деген махаббаты, шапағаты мен мейірімі бейнеленген. Пайғамбарымыздың басты мақсаты – үмметін тура жолға бағыттау және олардың ақыреттегі игілігі үшін шапағат ету. Таһа сүресінің 109-аятында «Ол күні ешкімнің шапағаты пайда бермейді, тек Рахман (Алланың) рұқсатымен және сөздеріне разылық білдірілген адам ғана шапағат ете алады» [4, 319 б.] деп шапағаттың Алланың рұқсатымен ғана жүзеге асатынын, ал Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) шапағат етушілердің ең төресі екенін меңзейді. Исра сүресінің 79-аятында былай келген: «Раббыңның сені «Мақам Махмұдқа» (ең биік, ең ауқымды шапағат тұғыры – мақтаулы тұғырға) шығаратындығынан үміт ете аласың» [4, 290 б.]. Бұл аяттағы «мақтаулы дәреже» Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) Қиямет күні үмбетіне шапағат ету мәртебесін білдіреді.

Халқымыз Алла елшісінің (с.ғ.с.) тек бұл дүниеде ғана жанашыры емес, ақыретте де «үмбетім» деп қолқанат болатынына, Алладан олар үшін бас сауға сұрайтынына сеніп, шапағатына үміт еткен, сондықтан дұғаларына да үнемі: «Алладан рақмет, Пайғамбардан шапағат болсын», – деп қосатын болған. Шапағатқа қатысты Мұхаммед пайғамбар бы-

лай деген: «Әрбір пайғамбардың Алла қабыл ететін бір дұғасы бар. Барлық пайғамбар сол дұғасын жасауға (іске асыруға) асықты. Мен болсам бұл дұғамды Қиямет күні үмбетіме шапағатта қолдану үшін ақыретке сақтадым. Иншаллаһ, үмбетімнен Аллаһқа ширк (серік) қоспай өлгендер (қайтыс болғандар) одан нәсіпкер болады», – деген хадис дәлел болады [16, 275 б.]. Пайғамбарымыз шапағат еткен жандардың жаннатқа кіретініне кәміл сенген ата-бабамыз енді бірде:

Шапағат етіп пайғамбар,

Болмасын тоқтау жолымыз.

Ғибрат етіп, жақсылар,

Жаннатқа әбден кірген соң,

Ұстасын оң қолымыз.

Шапағат етсе пайғамбар,

Жаннатқа неғып кірмейміз, – деп жырлайды [15, 74 б.].

Ақын ары қарай Пайғамбарымыздың жан серігі әрі алғаш халифа болған Әбу Бәкір Сыддықтың өсиетімен жалғайды:

«Әбу Бәкір Сыддық сөзі:

Пайғамбарым нұры нұрлы дүр үшбу тастан,

Пайғамбарым сүннетін істемек татлу дүр үшбу балдан.

Пайғамбарым сүннетін орнына келтірмек, Жіңішке дүр үшбу қылдан» [1, 175 б.].

Мұсылмандар үшін Мұхаммед пайғамбардың сүннеті Құраннан кейінгі соқралды мәтін және діни канондардың негізі саналады. «Сүннет» сөзінің әр исламтану ғылым саласына қарай мағынасы ерекшеленіп отырады. Мысалы, фиқһ ғылымында сүннет деп істесең сауап, істемесе күнә саналмайтын және құлшылығыңның дұрыстығына әсер етпейтін амал. Хадис ғылымында Мұхаммед пайғамбардың айтқан сөздері, істері және құптаулары сүннет деп аталады. Ал жалпы діни шығармаларда «сүннет» сөзі термин ретінде Мұхаммед пайғамбардың жолы деген мағынаны береді. Яғни мұсылмандар үлгі ретінде ұстанатын діни жол. Ақан жоғарыдағы өлең жолдарында сүннетті осы жалпы діни мағынасында қолданған. Әбу Бәкір Сыддық (р.а.) пайғамбардың ең жақын серігі әрі исламның алғашқы халифасы болды. Әбу Бәкір (р.а.) сүннеттен ауытқымау туралы былай деген: «Мен Алланың елшісі (с.ғ.с.) істеген еш нәрсені тастамаймын. Егер оның бұйрығынан бір нәрсені тастап кетсем, адасып кетемін деп қорқамын» [16, 314 б.]. Бұл да Әбу Бәкірдің (р.а.) сүннетті бұлжытпай ұстанғанын және оны орындау – адасушылықтан сақтанудың жолы екенін көрсетеді. Ақын ары қарай Осман ибн Аффанның өсиетін келтіреді:

«Ғұсман айтты:

Құран нұры нұрлы дүр үшбу тастан,

Құран оқымақ татлу дүр үшбу балдан.

Құранды құрметпенен оқымақтық,

Жіңішке дүр үшбу қылдан» [1, 175 б.].

Құран мұсылмандардың басты соқралды мәтіні, барлық канондарының асылы. Осман ибн Аффан (оған Алланың разылығы

болсын) Омардан кейін ислам халифатын басқарған үшінші халиф. Ол Әбу Бәкірдің заманында жинақталған Құранды көбейтіп, бүкіл мұсылман үмбетіне таратқан халифа ретінде танымал. Османның өсиеті – Құранды оқу, оны түсіну және құрметтеу. Осман ибн Аффан (р.а.) былай деген: «Егер жүректеріміз таза болса, Алланың сөзінен (Құраннан) ешқашан тоймас едік» [19, 234 б.]. Бұл өсиеті мұсылмандарды Құранды оқу арқылы жүректерін тазартуға және оны үнемі оқуға ынталандырады. Хазірет Осман (р.а.) Құранның тек оқу немесе жаттау үшін емес, өмірде қолдану үшін түскенін айтқан: «Құран шапағат етуші әрі шапағаты қабылданушы. Кім оны өзіне жетекші етсе, ол оны жаннатқа бастайды. Ал кім оны елемей, артта қалдырса, ол оны тозаққа сүйрейді» [20, 124 б.]. Бұл өсиет мұсылмандарды Құранды өмірінде жетекші етіп алуға шақырады.

Қорытынды

Қазақ халқының діни дүниетанымын терең түсіну үшін оның тіліндегі, мақал-мәтелдеріндегі, тұрақты тіркестеріндегі, теңеу, метафраларындағы, жыр-дастандары мен прозалық шығармаларындағы діни ұғымдар мен терминдердің қолданысын зерттеу қажет. Өйткені қазақ дінінің тілдік бейнесі осыларда көрініс тапқан. Ақын-жыраулар діни насихаттарды өлең шумақтарымен жеткізіп те отырған. Осы ойдың негізінде Ақан серінің Науан хазіретке арнап жазған «Сабыр түбі сары алтын» деген өлең жолдарына теолингвистикалық талдау жасалды. Зерттеу барысында ислам дініндегі аиконимге айналған Мұхаммед, Ибраһим, Мұса, Аһіюб, діни антрапоним саналатын Перғауын, Намрұт, Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әли, Фатима, Әбу Ханифа, Мансұр патша секілді тұлғалардың діни қиссалар мен тарихи оқиғалардағы бейнелерін Ақанның өз жырларына қосу арқылы олардың өмірлерін, көрген сынақтарын Науанға үлгі етіп, сабырға шақырғандығы талданды. Ақан сері әдеби шығармаларда қолданылатын аллюзия мен дидактикалық әдісті, топос пен тарихи канондық әдісті, поляризация, идеялық тұтастық, конфликт, антитеза, символ секілді әдістердің барлығын «Сабыр түбі сары алтын» атты діни мазмұндағы өлең шумақтарында шебер қолдана білген. Ақан бұл арқылы өзінің және қазақ халқының діни дүниетанымын, ислам дінінің тілдік бейнесін көрсете алған.

XIX ғасырдың басындағы қазақ халқының егемендігі, тілі, діні мен мәдениетін сақтау мақсатында қажырлы күрес жүргізген зиялылар халықтың санасын оятып, рухани байлығын арттыруға бар күш-жігерін салды. Ақан сері мен Науан хазірет осы кезеңнің көрнекті тұлғалары ретінде ерекшеленді. Ақан сері Құран аяттары мен хадистерді терең меңгеріп, діни құндылықтарды қазақ әдебиетімен шебер ұштастыра білді. Оның шығармашылығы ислам дінінің рухани құндылықтарын насихаттай отырып, халықтың рухани дамуына

ықпал етті. Ақан серінің «Сабыр түбі сары алтын» атты өлеңі – қазақ әдебиетінде исламдық құндылықтарды көркем бейнелеудің көрнекті мысалы. Бұл шығарманың мазмұны Құран аяттары мен хадистер негізінде пайғамбарлар мен әділ халифалардың өнегелі өмірін, олардың сабырлығы мен төзімділігін дәріптеуге бағытталған. Өлеңнің негізгі идеясы – сабыр мен төзімділік арқылы рухани биіктікке жетудің маңызын түсіндіру және ислам тарихындағы маңызды оқиғаларды қазақы дүниетаныммен байланыстыра отырып жеткізу. Өлеңде Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) сабырлығынан бастап, Ибраһим, Жүсіп, Айюб, Жүніс, Мұса пайғамбарлардың басынан өткен қиыншылықтар, олардың Аллаға деген шексіз сенімі мен сабырлықтары сипатталған. Бұл мысалдар адам баласының өмірінде кездесетін сынақтарға төзімді болудың маңызын аша түседі. Сонымен қатар, Науан хазірет образы пайғамбарлар мен ислам тарихындағы діни тұлғалардың рухани мұрасымен ұштастырыла отырып, қазақ қоғамына үлгі ретінде бейнеленген. Ақан сері өлеңді жазу барысында Науан хазіреттің сабырын, дін жолындағы табандылығын жоғары бағалап, оны қазақ халқының рухани көсемі ретінде ұлықтаған. Бұл шығарманың құндылығы – қазақ әдебиеті мен исламдық дүниетанымның терең байланысын көрсетуде жатыр. Ақан сері ислам дінінің негізін құрайтын Құран мен сүннетті қазақтың рухани мұрасымен ұштастыра отырып, діннің адамгершілік құндылықтарын әдебиет арқылы насихаттайды. Сабыр, төзімділік, әділдік және имандылық – өлеңнің басты арқауы болып табылады. Бұл ұғымдар Құран аяттары мен хадистер арқылы дәйектеліп, өлең мазмұнын тереңдеті түседі.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу Ақан серінің шығармашылығын исламдық құндылықтар негізінде талдаудың маңыздылығын айқындап, қазақ әдебиетінің исламдық мазмұндағы қырларын тереңірек зерттеуге жол ашады. Қазақ халқының рухани-мәдени болмысын қалыптастырудағы діннің рөлін анықтауға үлес қосады. Ислам тарихындағы пайғамбарлар мен діни тұлғалардың оқиғалары арқылы қазақ әдебиетінде исламдық құндылықтарды бейнелеудің көркемдік ерекшеліктері көрсетілді. Өлеңнің негізгі идеясы қазіргі мұсылман қауымы үшін де өзекті. Сонымен қатар мақалада Құран, сүннет, шапағат, лағынет секілді діни ұғымдарға тілдік және діни талдау жүргізіледі. Бұл сөздердің қазақ санасындағы орны айқындалады.

Қаржыландыру

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан № BR24993035 – «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-тәжірибелік негіздері мен дамыту жолдары» атты бағдарламалық-нысаналы ғылыми жоба аясында қаржыланды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ақан Сері Қорамсаулы. Шығармалары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2013. – 384 б.
- 2 Ғылмани С.С. Заманымызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2015. – 576 б.
- 3 Ақан Сері. Таңдамалы өлеңдері. – Алматы: Қазақстан көркем әдебиет баспасы, 1935. – 38 б.
- 4 Әкімханов А.Б., Анарбаев Н.С. Құран Кәрім: Қазақша түсіндірмелі аударма. – Алматы: Дәуір баспасы, 2021. – 624 б.
- 5 أحمد بن الحسين أبو بكر البهقي. شعب الإيمان. الرياض: مكتبة الرشد. سنة 3002م. ج. 4. 046.
- 6 أبو عيسى محمد بن عيسى الترمذي. سنن الترمذي. بيروت: دار الغرب الإسلامي. سنة 899م. ج. 5. 004.
- 7 عبد الملك بن هشام. السيرة النبوية. القاهرة: دار القلم. سنة 0991م. ج. 2. 256.
- 8 عبد الله بن محمد بن أبي سعيد بن أبي الموفق. مناقب الإمام أبي حنيفة. القاهرة: مطبعة الأهرار. سنة 8691. 004.
- 9 عبد القادر البغدادي. تاريخ المذاهب الإسلامية. بيروت: دار الكتب العلمية، 1002. 554.
- 10 محمد بن عبد الله بن أبي زمنين. التفسير. ج. 4. 003.
- 11 محمد بن مكرم بن منظور. لسان العرب. القاهرة: دار المعارف، 5891. ج. 8. 987.
- 12 محمد بن علي بن محمد الشوكاني. فتح القدير. ج. 4. 026.
- 13 ابن كثير. تفسير القرآن العظيم. القاهرة: دار المعارف، 0002. 477.
- 14 إسماعيل بن عمر بن كثير. قصص الأنبياء. القاهرة: دار المعارف، 0002. 013.
- 15 Бабалар сөзі: Қазақ фольклоры. – Т. 100. – Алматы: Мәдениет және спорт министрлігі, Ұлттық кітап палатасы, 2014.
- 16 محمد بن إسماعيل البخاري. صحيح البخاري. القاهرة: دار المعارف، 0002. 3212.
- 17 محمد بن جرير الطبري. تاريخ الرسل والملوك. القاهرة: دار المعارف، 7691. ج. 1. 054.
- 18 جلال الدين عبد الرحمن السيوطي. تاريخ الخلفاء. القاهرة: دار المعرفة، 5102. 053.
- 19 أبو القاسم علي بن الحسن ابن عساکر. تاريخ دمشق. بيروت: دار الفكر، 5991. ج. 61. 004.
- 20 أبو حاتم محمد بن حبان ابن حبان. صحيح ابن حبان. بيروت: مؤسسة الرسالة، 8891. ج. 1. 006.
- 21 سليمان بن أحمد الطبراني. المعجم الكبير. القاهرة: المكتبة الإسلامية، 4891. 008.
- 22 عبد الله بن المبارك. الزهد. القاهرة: المكتبة الإسلامية، 5891. 053.

Transliteration

- 1 Aqan Seri Qoramsauly. Shygharmalary [Works]. – Almaty: ZhShS «Qazaqstan» baspa ui, 2013. – 384 p. (in Kaz)
- 2 GhyImani S.S. Zamanimizda bolghan ghulamalarydyn ghumyr tarikhtary [The biographies of scholars of our time]. – Almaty: Daik-Press, 2015. – 576 p. (in Kaz)
- 3 Aqan Seri. Tangdamaly olerderi [Selected poems]. – Almaty: Qazaqstan korkem adebiet baspasy, 1935. – 38 p. (in Kaz)
- 4 Akimkhanov A.B., Anarbaev N.S. Quran Karim: Qazaqsha tusindirmeli audarma [The Quran Karim: Kazakh explanatory translation]. – Almaty: Daur baspasy, 2021. – 624 p. (in Kaz)
- 5 Ahmad ibn Husayn al-Bayhaqi. Shu'ab al-Iman [The Branches of Faith]. – Vol. 4. – 640 p. (in Arabic)
- 6 Abu Isa Muhammad ibn Isa at-Tirmizi. Sunan at-Tirmizi [The Tirmidhi collection]. – Beirut: Dar al-Gharib al-Islami, 1998. – Vol. 5. – 400 p.
- 7 Abd al-Malik ibn Hisham. As-Sira an-Nabawiya [The Prophetic Biography]. – Cairo: Dar al-Qalam, 1990. – Vol. 2. – 652 p. (in Arabic)
- 8 Abdullah ibn Muhammad ibn Abu Said ibn Abu

al-Muwafaq. Manaqibu Imam Abu Hanifa [The virtues of Imam Abu Hanifa]. – Cairo: Al-Azhar baspasy, 1968. – 400 p. (in Arabic)

9 Al-Baghdadi Abdul-Qadir. Tarikh al-Mazahib al-Islami [The History of Islamic Schools of Thought]. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 2001. – 455 p. (in Arabic)

10 Muhammad ibn Abdullah ibn Abi Zamin. Tafsir [Commentary]. – Vol. 4. – 300 p. (in Arabic)

11 Muhammad ibn Mukarram ibn Manzur. Lisan al-Arab [The Tongue of the Arabs]. – Cairo: Dar al-Ma'arif, 1985. – Vol. 8. – 789 p. (in Arabic)

12 Muhammad ibn Ali ibn Muhammad ash-Shawkani. Fath al-Qadir [Opening of the Omnipotent]. – Vol. 4. – 620 p. (in Arabic)

13 Ibn Kathir. Tafsir al-Quran al-Azim [Exegesis of the Great Quran]. – Cairo: Dar al-Ma'arif, 2000. – 774 p. (in Arabic)

14 Ismail ibn Umar ibn Kathir. Qisas al-Anbiya [Stories of the Prophets]. – Cairo: Dar al-Ma'arif, 2000. – 310 p. (in Arabic)

15 Babalar sozi: Qazaq folklori [The Words of Ancestors: Kazakh Folklore]. – Vol. 100. – Almaty:

Madeniet zhane sport ministriligi, Ulttyk kitap palatasi, 2014. – 450 p. (in Kazakh)

16 Al-Bukhari Muhammad ibn Ismail. Sahih al-Bukhari [Authentic of Bukhari]. – Cairo: Dar al-Ma'arif, 2000. – 2000 p. (in Arabic)

17 Tabari Muhammad ibn Jarir. Tarikh ar-Rusul wa al-Muluk [The History of Prophets and Kings]. – Cairo: Dar al-Ma'arif, 1967. – Vol. 1. – 450 p. (in Arabic)

18 Suyuti Jalaluddin Abdurrahman. Tarikh al-Khulafa [The History of Caliphs]. – Cairo: Dar al-Ma'arif, 2015. – 350 p. (in Arabic)

19 Ibn Asakir Abu Qasim Ali ibn al-Hasan. Tarikh Dimashq [The History of Damascus]. – Beirut: Dar al-Fikr, 1995. – Vol. 16. – 400 p. (in Arabic)

20 Ibn Hibban Abu Hatim Muhammad ibn Hibban. Sahih Ibn Hibban [The Authentic Collection of Ibn Hibban]. – Beirut: Muassasat ar-Risala, 1988. – Vol. 1. – 600 p. (in Arabic)

21 Tabarani Sulayman ibn Ahmad. Mujam al-Kabir [The Great Dictionary]. – Cairo: Maktabat al-Islamiya, 1984. – 800 p. (in Arabic)

22 Ibn al-Mubarak Abdullah. Az-Zuhd [Asceticism]. – Cairo: Maktabat al-Islamiya, 1985. – 350 p. (in Arabic)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

*Рашид Сражович
Мухитдинов*

доцент м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: mukhitdinov.rashid@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3910-8222

Юсуф Құрманғазыұлы

исламтану ғылымдарының магистрі, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: mrs78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-7010-9101

*Рашид Сражович
Мухитдинов*

и.о. доцент, кандидат филологических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: mukhitdinov.rashid@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3910-8222

Юсуф Курмангазыұлы

магистр исламских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: mrs78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-7010-9101

Rashid Mukhitdinov

Acting Assistant Professor, Candidate of Philological Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: mukhitdinov.rashid@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3910-8222

Yussuf Kurmangazyuly

Master of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: mrs78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-7010-9101

THE RELIGIOUS IDENTITY TRANSFORMATION IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITALIZATION

¹B. Botakarayev, ²A. Tastanova, ³A. Ussainova, ³M. Myrzabekov

ABSTRACT

There are three events in the history of mankind that have led to fundamental changes in religion and religious life. The first is the distribution of books and other media through printing houses, the second is the development of publishing (newspapers, magazines, etc.) and urbanization as a result of industrialization, and the third is the Internet or digital applications. Printing and urbanization have changed religious thought, lifestyle, and forms of belief not only in Europe or in Jewish, Islamic, and Christian societies, but also in Buddhist, Shinto, and Taoist societies. When the Internet became the most widely used source of information in the 2000s, people's beliefs, thinking, and lifestyle underwent a transformation. If the modern era is marked by the printing press, then television, radio and digitalization have become symbols of postmodernity. In the so-called "virtual, cyber, digital, online" world, humanity's mind, emotions, behavior, and conversations are transferred from real life to a virtual process. Artificial intelligence and digitalization are among the most important transformative tools of our time, leading to profound changes in how people understand religious identity. This article aims to explore the impact of these processes on religious beliefs and practices, as well as identity. While new communication tools and virtual platforms offered by digitalization facilitate access to religious information, they also alter traditional religious structures. Conversely, the role of artificial intelligence in interpreting religious teachings and shaping people's spiritual experiences is becoming increasingly evident. This study not only examines the long-term impact of these technological changes on religious identity and society but also offers a multidimensional solution to the innovative and challenging aspects of the digital age pertaining to religious identity.

Key words: Artificial Intelligence, Religiosity, Religious Identity, Digitalization, Transformation.

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

³Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Author-correspondent:
Ussainova A., akmonshak.
ussainova@ayu.edu.kz

Reference to this article:
Botakarayev B., Tastanova A., Ussainova A., Myrzabekov M. The Religious Identity Transformation in the Era of Artificial Intelligence and Digitalization // Adam Alemi. – 2025. – № 3 (103). – P. 141-146.

Жасанды интеллект және цифрландыру дәуіріндегі діни бірегейліктің трансформациясы

Аңдатпа. Адамзат тарихында дін мен діни өмірге түбегейлі өзгерістер әкелген үш жаңалық бар. Оның біріншісі – баспахана арқылы кітап пен өзге баспасөзді тарату, екіншісі – басылымдардың (газет, журнал және т.б.) дамуы мен индустрияландырудың нәтижесіндегі урбанизация, үшіншісі – интернет немесе цифрлық негіздегі қосымшалар. Баспа басылымдары мен урбанизация тек Еуропада немесе еврей, ислам және христиандық қоғамдардағы ғана емес, сонымен қатар буддистік, синтоистік және даолық қоғамдардағы діни ойды, өмір салты мен сенім формасын өзгертті. Ғаламтор 2000-шы жылдары ең жиі қолданылатын ақпарат көзі болған кезде адамның сенімі, ойлауы және өмір салты трансформацияға ұшырады. Модерндік кезеңнің көрсеткіші – баспахана болса, постмодерндіктің символы – теледидар, радио мен цифрландыру болды. «Виртуалды, кибер, цифрлық, онлайн» әлем деп аталатын жерде адамзаттың ақыл-ойын, эмоциясын, мінез-құлық пен әңгімелесуін шынайы өмірден виртуалды процеске тасыды.

Жасанды интеллект және цифрландыру қазіргі заманның ең маңызды трансформация құралдарының бірі және адамдардың діни бірегейлік туралы түсінігінде терең өзгерістерге алып келді. Бұл мақала аталмыш процестердің діни сенім мен тәжірибеге және бірегейлікке әсерін зерттеуге бағытталған. Цифрландыру ұсынатын жаңа коммуникация құралдары мен виртуалды платформалар діни ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдеткенімен, дәстүрлі діни құрылымдарында да өзгерістер туғызады. Екінші жағынан жасанды интеллекттің діни ілімдерді түсіндірудегі және жеке адамдардың рухани тәжірибесін қалыптастырудағы рөлі барған сайын айқын бола түсуде.

Зерттеуде осы технологиялық өзгерістердің діни бірегейлік пен қоғамға ұзақ мерзімді әсерін қарастыруымен қатар цифрлық дәуірдің діни бірегейлікке қатысты инновациялық және проблемалық аспектілеріне көп өлшемді шешім ұсынады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, діндарлық, діни бірегейлік, цифрландыру, трансформация.

Искусственный интеллект и трансформация религиозной идентичности в эпоху цифровизации

Аннотация. В истории человечества есть три события, которые привели к фундаментальным изменениям в религии и религиозной жизни. Первая – это распространение книг и других средств массовой информации через типографии, вторая – развитие издательского дела (газет, журналов и т. д.) и урбанизация в результате индустриализации, а третья – это Интернет или цифровые приложения. Книгопечатание и урбанизация изменили религиозную мысль, образ жизни и формы верований не только в Европе или в иудейских, исламских и христианских обществах, но также и в буддийских, синтоистских и даосских обществах. Когда в 2000-х годах Интернет стал наиболее распространенным источником информации, убежде-

ния, мышление и образ жизни людей претерпели трансформацию. Если эпоха модерна отмечена печатным станком, то символами постмодерна стали телевидение, радио и цифровизация. В так называемом «виртуально, кибер, цифровом, онлайн-мире» разум, эмоции, поведение и разговоры человечества переносятся из реальной жизни в виртуальный процесс.

Искусственный интеллект и цифровизация являются одними из важнейших трансформационных инструментов нашего времени и привели к глубоким изменениям в понимании людьми религиозной идентичности. Целью данной статьи является исследование влияния этих процессов на религиозные убеждения и практику, а также на идентичность. Хотя новые инструменты коммуникации и виртуальные платформы, предлагаемые цифровизацией, облегчают доступ к религиозной информации, они также вносят изменения в традиционные религиозные структуры. С другой стороны, роль искусственного интеллекта в интерпретации религиозных учений и формировании духовного опыта людей становится все более очевидной.

Это исследование не только изучает долгосрочное влияние этих технологических изменений на религиозную идентичность и общество, но и предлагает многомерное решение инновационных и проблемных аспектов цифровой эпохи, касающихся религиозной идентичности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, религиозность, религиозная идентичность, цифровизация, трансформация.

Introduction

The process of social change that we have experienced with the development of science and technology has become a widespread phenomenon along with the social consciousness that has developed from the past to the present. The additional tools that have appeared together with the technique, which are reflected in all spheres of public life, always interact with all the structures that make up society. This society and technological interaction, which took place at different times in history, spread widely with the advent of the artificial intelligence concept and took on a completely different dimension. Artificial intelligence technologies, one of the most important discoveries in human history, have formed a new global vision for people, from engineering to medical science, from economics to media, from sports to art, from transport to communications, from culture to politics. Undoubtedly, many will be interested in how this new worldview, represented by artificial intelligence technologies, affects religion, one of the most important institutions of the traditional social structure. While artificial intelligence is seen by some as a threat to religions, the opportunities it offers can generate positive opinion when functionally used in religious services. In this sense, it is necessary to study the relationship between artificial intelligence and the religious attitudes and behavior of people.

Religion communicates with people through its symbols and customs within the context of the period in which it lives, and is an important phenomenon that affects the general social and psychological development and change of people. Religious attitude, on the other hand, is a way of defining a person's feelings, thoughts, and behavior in relation to religion as positive or negative. The development of systems that allow the use of artificial intelligence technologies in the religious sphere (religious guidance, issuing fatwas, etc.) may affect the religious views of individuals, as well as the religious structure of society. It is not surprising that systems such as "interpreters, fatwa servers, advisors, virtual instructors, mobile booths" will soon develop, serving society in religious matters through artificial intelligence.

The 21st century can be defined as an era of transformation, where technological develop-

ments have profoundly affected social dynamics. Artificial intelligence technologies, while bringing about radical changes in almost all areas of human life, have raised new questions about the perception of the individual and social roles. In this context, religious identity has emerged as an important element that shapes not only the beliefs of individuals, but also their social and cultural connections. The impact of artificial intelligence on religious identity is a topic of debate at both the theoretical and practical levels. This area of influence, which ranges from the digitalization of faith practices to the redefinition of the religious leaders' roles, requires a multidimensional approach to the relationship between religion and technology. For example, AI-powered worship applications, the creation of religious groups in digital environments, and ethical debates are some of the current manifestations of this relationship. This article aims to analyze the intersection of religion and technology in contemporary societies by examining the impact of artificial intelligence technologies on religious identity. It also aims to provide an interdisciplinary perspective to understand the changes that artificial intelligence is causing in religious beliefs and practices. From this perspective, our research examines various aspects of the topic, both with a theoretical framework and case studies.

The research topic on the religious identity transformation in the era of artificial intelligence and digitalization is becoming a relevant issue in the context of the rapid technologies' development that are becoming an integral part of everyday life. Artificial intelligence is actively used in education, medicine, economics and other areas, but its impact on the sphere of spirituality and religious identity has not been sufficiently studied yet. However, digitalization and technology are transforming traditional forms by creating new forms of religious knowledge and religious practice. The purpose of our study is to analyze the impact of artificial intelligence and digitalization on the formation and change of the religious identity of an individual in modern society. To achieve this goal, the following tasks were set: to analyze the role of artificial intelligence in changing traditional religious practices and perceptions of spirituality, and to identify the potential risks of artificial intelligence merging with the religious sphere.

Methodology

This study adopted a qualitative research method to analyze the relationship between artificial intelligence and religious identity. Due to the nature of the subject, an approach that includes sociological and philosophical dimensions was adopted to understand the impact of artificial intelligence on religious identity and an interdisciplinary approach was followed. A literature review method was used in the data collection process that formed the basis of the study. In this context, academic articles, books, reports, and current research published in international scientific databases dealing with the issues of artificial intelligence and religious identity were reviewed. A comprehensive framework on the impact of artificial intelligence on religious identity was developed, especially based on data from academic sources indexed in Web of Science, Scopus, and Google Scholar and provided by the Committee for Quality Assurance in Science and Higher Education of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

The study examined the interaction between artificial intelligence and religious identity in detail using the conceptual analysis method. In the process of conceptual analysis, the definition of religious identity and the transformative potential of artificial intelligence for this identity were studied within a theoretical framework. In addition, using the qualitative content analysis method, the main themes in academic research, articles and reports on this topic were identified, and the main trends explaining the impact of artificial intelligence on religious identity were identified. The methodological framework used in the study aimed to address the impact of artificial intelligence on religious identity in historical, social and ethical dimensions. In order to better understand the impact of artificial intelligence on religious identity, an interdisciplinary approach was adopted, combining research in the fields of sociology of religion, ethics and technology. Thus, the aim was to provide a comprehensive analysis of how artificial intelligence creates transformation in the context of religious identity.

Main part

Religious Identity and Artificial Intelligence: Changes in Society

Currently, there is a rapid development of digital technologies, which pose many questions for humanity. One of these questions is the human identity formation, including the formation of religious identity in the context of digitalization. According to Russian researchers such as A.V. Koneva and A.A. Lisenkova, who study the impact of digitalization on the individual, today, using modern digital technologies, "a person, on the one hand, forms his identity, and on the other hand, digital technologies themselves provide new opportunities and means of self-realization in social and virtual space" [1, p. 14].

Artificial intelligence is developing at an extraordinary pace and is beginning to play a major

role in many areas of human activity, such as production and medicine, the financial sector, culture and science. Among them, we see that artificial intelligence is also beginning to affect the religious sphere. According to world scientists, two different futures await religion and believers: either the gradual «technologicalization» of religions will occur, or a new «global digital religion» will be created based on the worship of artificial intelligence, which will eventually be able to replace traditional religions.

Also, artificial intelligence began to actively influence the formation of religious identity of society at the beginning of the 21st century. Thus, in our opinion, artificial intelligence, in addition to being a useful addition to the traditional factors of personality formation and spiritual and moral education, a person gradually begins to interact only with artificial intelligence in order to find an answer to the main question of his life "Who am I?", to solve his spiritual problems and to gain his own knowledge. At this time, he displaces the society of mankind and such traditional factors of self-formation as family, education, people, history, culture (love, faith, hope). Such changes can worry modern researchers in the field of identity formation. Therefore, many modern researchers are faced with the question "How does artificial intelligence understand the concept of "religious identity?" What is the role of artificial intelligence in the formation of a person's religious identity in the 21st century?

Before we begin our study, it would be useful first to define the word identity. The word identity (Latin *Identificare* – to identify, to assimilate) in the dictionary of sociolinguistic terms is "the individual's identification with various social groups and communities (ethnic, demographic, religious, political, professional, etc.)" [2, p. 72]. Identity includes such aspects as personal, social, cultural, ethnic, national and religious characteristics. Identity is also formed under the influence of the environment, history, education and experience, and personal views. Thanks to identity, a person can correctly answer the question "Who am I?"

In the 1950s, the American sociologist Erik Erikson described the term "identity" in detail in his work "Identity: Adolescence and Crisis" and was able to introduce it into scientific circulation. According to E. Erikson, "Identity is the socialized part of our "I"" [3, p. 12].

According to the American researcher, identity is a dynamic and evolving aspect of life that can change over time and as a result of new life experiences. Erikson argued that the formation of identity is a complex process that continues throughout life.

There are many types of identity. The main types of identity are national, territorial, regional, professional, religious and ethnic. We will try to cover the topic of our article, religious identity, in a multifaceted way. In scientific sources, religious identity is defined as "a form of self-identification based on belonging to a religion, understanding one's beliefs and identifying oneself with a certain model." There are those who associate religious identity with religiosity. Unlike the concept of religiosity, religious identity describes a person's iden-

tification with group values, rather than feelings. Religious identity includes not only formal membership in a particular religion, but also personal beliefs, behavior, customs and practices. It can be based on personal experience, religious beliefs or cultural traditions, passed down from generation to generation. Religious identity can affect a person to a certain extent, determining his worldview, moral principles and attitude to society as a whole.

Domestic scientists M. O. Nassimov and G. O. Nassimova interpret religious identity as a complex, multifaceted concept and category that requires in-depth study by scientists of various fields. It also stated that religious identity involves the way individuals and communities understand, practice, and express their religious beliefs and views. The study of this term is important for understanding social phenomena such as political behavior and inter-group relations, cultural integration and individual psychological well-being etc., and conveys that the study of this has gained momentum in the country over the past few decades [4, p. 4].

Among Kazakhstani researchers, A.D. Tastanbekova and O.H. Aimaganbetova noted that religious identity is especially strengthened in historical periods of uncertainty, characterized by the rise of religious fundamentalism. In this case, religious identity helps to overcome the state of hopelessness and uncertainty about the future, ensuring the integrity of one's self-knowledge. While religious identity, used as a means of exercising political interests, can lead to the clash of representatives of different cultures, religious identity, which is superior to political interests, can contribute to harmony between civilizations [5, p. 67].

We have already mentioned that religious identity interacts with all spheres of society. Among Kazakhstani scientists, G. Abdiraimova and A. Saimasaeva in the section "Identity and religion" of their study, refer to many world scientists and convey the words of the domestic scientists Zh.D. Kabidenova and Sh.S. Rysbekova, who said that religious identity was an integral part of social identity and an important category of social and humanitarian sciences [6, p. 9].

In the history of mankind, there were four main types of industrial revolutions [7]. The first industrial revolution in 1765 was related to coal, the second revolution in 1870 to gas, the third revolution from 1969 to electronics and nuclear power, and the fourth revolution in 2000 to the internet and renewed energy. In addition to these four industrial revolutions as we know them, a fifth was also carried out. Starting around 2021 it was based on the deepening of integration between "homo sapiens" and technology [8].

Changes and challenges in the era of digitalization

In recent years, many changes have taken place that can be considered within the framework of digitalization. In addition to the internet and computer technology, which are used as information access services, we can also talk about technologies that process information, generate

new information and ideas and even perform activities similar to the human mind (reading, explaining, solving problems, seeing, perceiving, etc.). It is generally known to mankind that this new phenomenon, called artificial intelligence, will bring significant changes to human life. The first conceptualization of artificial intelligence as a field of study, established as a result of the computer science development and efforts to create systems that mimic human intelligence, was made by John McCarthy at Dartmouth College in New Hampshire, USA, founded in 1769. This event, assembled in 1956 and known as The Dartmouth Conference, was a long-term seminar that lasted almost two months with the participation of researchers from various fields [9, p. 87].

The goal of the first studies carried out within the framework of artificial intelligence is to develop a machine that can think like a person and even have human qualities. Initially carried out with the aim of creating an artificial brain, however, since it did not achieve the expected results, it was instead focused on the expansion of intelligent programs with the development of computer science. Approximately, the next stage of work in this process, corresponding to the 1980s and 2000s, was the effort to produce programs, intelligent systems that act like a person [10, p. 101-102].

While there is growing interest in artificial intelligence technology in the literature, like many emerging technologies, there is no common definition of artificial intelligence. However, there are definitions that indicate its main features. Considered from this point of view, artificial intelligence is a system with the ability to interpret data, learn from data and use these abilities within specific purposes [11, p. 1]. According to a similar definition, it can be considered as a computer system that reproduces human knowledge using data that is accessed in different ways [12, p. 145]. In addition, the literature lists such concepts as machine learning, natural language processing, and deep learning as the main components of artificial intelligence [13, p. 29].

The number of researches focused on artificial intelligence is growing day by day in many areas. Among them is the field of theology (religious studies). The main concerns regarding the interaction of artificial intelligence with the field of religion can be expressed as an ethical, moral dimension, a dimension of how artificial intelligence is interpreted by humans and its use in education and research activities in the field of religion, because it is known that various studies have been done in the literature related to artificial intelligence and religion. Since the 1650s, when the concept of artificial intelligence first came into use, there have been many studies focused on artificial intelligence and religion. It can be said that by the end of 2024, 739 scientific publications in the Web of Science (WoS) system, which is an important academic indicator, are devoted to the topic of artificial intelligence and religion. If we are guided by this information, we will witness the accumulation of some information on the topic of artificial intelligence and religion.

It should be noted that at a time when the concepts of artificial intelligence and religion were intertwined, there was also a threat that the former would distort religious understanding and reduce the role of teachers. Research shows that addiction to artificial intelligence is leading to the loss of creativity in learners and changes in the traditional dynamics between teacher and students [14, p. 29]. In addition, the use of artificial intelligence in Islamic Religious Education requires care to ensure that ethical and traditional values are maintained while adapting to technological advances [15, p. 10-18].

We have already noted that digitalization and artificial intelligence are the most powerful transformation tools of our time. In addition to generating large-scale effects on people, from their social roles to their cultural affiliation, these technologies also lead to fundamental changes in the perception of religious identity. Since religious identity is a structure formed by people's belief systems, values, and social connections, the impact of digitalization in this area is deeply felt. It is clear that applications that work with artificial intelligence can make religious practices more accessible and personal development as well. For example, prayer guides, Quranic translations, or applications with artificial intelligence service that remind you of prayers offered on digital platforms can add a new dimension to people's religious lives and strengthen their religious identity. However, while these technologies simplify the religious customs of individuals, they can also run the risk of replacing community-oriented worship with private practices.

In the era of digitalization, religious identity has gone beyond physical boundaries and become global. While online religious groups, communities bring together different geographical personalities, new digital personalities are emerging that cast doubt on the authority of traditional religious leaders. In the age of digitalization and artificial intelligence, the protection of religious identity and the use of these technologies in a way that respects freedom of faith will play a key role in ensuring peace and harmony in future societies. Therefore, changing religious identity needs to be considered not only as a technological issue, but also from a social, cultural and ethical point of view.

Conclusion

The development of artificial intelligence technologies has led to significant changes not only in the field of science and technology, but also in the social structure, cultural values and the concept of identity. Religious identity is considered one of the most sensitive and multifaceted themes of the impact of these changes. The analysis and examples considered in the article show that the influence of artificial intelligence on religious identity causes significant changes not only in the practice of individual beliefs, but also in collective religious associations and public relations. Worship apps powered by artificial intelligence, the formation of digital religious groups, and the use of artificial intelligence

for leading roles are reshaping the future of religious life. Nevertheless, this technological transformation brings some ethical and practical problems. The ability of artificial intelligence algorithms to interpret religious texts or give fatwas can generate debate among religious groups. The digitization of religious information and its processing by artificial intelligence may also raise doubts about the role of religious leadership. Not only that, the impact on religious identity differences arise between people in terms of the experience of faith and the concept of identity. In this context, it is necessary to address the relationship between artificial intelligence and religious identity in a multi-level way.

While technological advances have the ability to facilitate and shape people's religious life as a person, on the other hand, they also carry the risk of reducing religious values to algorithmic processes. The management of these risks and the use of artificial intelligence technologies in a human-centered way are critical to public consent.

In conclusion, the interaction of artificial internet and religious identity has become one of the most complex and important problems facing modern societies. This interaction requires a rethinking of not only technological innovations, but also ethical, social and cultural values. That is why future interdisciplinary research in this area will contribute both to a deeper understanding of the impact of artificial intelligence on religious identity and to guide these processes within the framework of public peace and harmony.

References

- 1 Конева А. В. Матрица идентичности в цифровую эпоху: социальные вызовы преодоления анонимности // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2019. – № 35. – С. 14-28.
- 2 Словарь социолингвистических терминов. – Москва: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук, 2006. – 312. – С. 72.
- 3 Эрикссон Э. Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – Москва: Московский философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.
- 4 Насимов М., & Насимова Г. Религиозная идентичность: исследования отечественных ученых // Вестник КазНУ, Серия Религиоведение. – 2024. – №39(3). – С. 3–15.
- 5 Тастанбекова А. & Аймаганбетова О. Актуальность исследования религиозной идентичности молодежи в постсоветском Казахстане // Вестник КазНУ, Серия психологии и социологии. – 2013. – №1 (44). – С. 64-74.
- 6 Абдраимова Г. & Саимасаева А. Социальное и экономическое неравенство в Казахстане: контекстуальный фактор религиозной идентичности // Вестник КазНУ, Серия Религиоведение. – 2023. – №35(3). – С. 3–15.
- 7 What Are the 4 Industrial Revolutions? // Four Industrial Revolutions. – 2023. <https://www.upkeep.com/learning/four-industrial-revolutions/>
- 8 What Is the 'Fifth Industrial Revolution,' Which Will Deepen the Integration Between People and Technology? // Innovator in Electronics. – 2023 // <https://article.murata.com/en-sg/article/what-is-the-fifth-industrial-revolution>
- 9 Moor J. "The Dartmouth College Artificial Intelligence Conference: The Next Fifty Years" // AI Magazine. – 2006. – 87 p.
- 10 Öztemel E. Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği // Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği. – Ankara: TUBA, 2020. – 101-102 s.
- 11 Michael Haenlein - Andreas Kaplan. "A Brief History of Artificial Intelligence: On the Past, Present, and Future of

Artificial Intelligence" // California Management Review. – 2019. – 61/4.

12 Hassani H. Artificial Intelligence (AI) or Intelligence Augmentation (IA): What Is the Future? // AI. – 2020. – 1/2. – P. 145.

13 Eubanks B. Artificial Intelligence for HR: Use AI to Support and Develop a Successful Workforce. – London, N.Y.: Kogan Page, 2022. – P. 29.

14 Mussa Saidi Abubakari. Evaluating the Potential of Artificial Intelligence in Islamic Religious Education: A SWOT Analysis Overview // AI-Enhanced Teaching Methods. IGI Global, 2024. – P. 29.

15 Rozaanah. Reconstructing Islamic religious education in the era of artificial intelligence (AI): An opportunity for revival // Tasqif: Journal of Islamic Pedagogy. – 2024. – № 1/1. – P. 10-18.

Transliteration

1 Koneva A. V. Matrica identichnosti v cifrovuju jepohu: social'nye vyzovy preodolenija anonimnosti [The identity matrix in the digital age: social challenges of overcoming anonymity] // Vestnik Tomsogo gosudarstvennogo universiteta. Kul'turologija i iskusstvovedenie. – 2019. – № 35. – S. 14-28. (in Russ)

2 Slovar' sociolingvističeskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms]. – Moskva: Rossijskaja akademija nauk. Institut jazykoznanija. Rossijskaja akademija lingvističeskikh nauk, 2006. – 312. – S. 72. (in Russ)

3 Jerikson Je. G. Molodoj Ljuter. Psihoanalitičeskoe istoričeskoe issledovanie [Psychoanalytic historical research]. – Moskva: Moskovskij filosofskij fond «Medium», 1996. – 560 s. (in Russ)

4 Nasimov M., & Nasimova G. Religioznaja identichnost': issledovanija otečestvennyh učennyh [Religious identity: research by Russian scientists] // Vestnik KazNU, Serija Religiovedenie. – 2024. – №39(3). – S. 3–15. (in Russ)

5 Tastanbekova A. & Ajmaganbetova O. Aktual'nost' issledovanija religioznoj identichnosti molodezhi v postsovet'skom Kazahstane [The relevance of the study of religious identity of youth in post-Soviet Kazakhstan] // Vestnik

KazNU, Serija psihologii i sociologii. – 2013. – №1 (44). – S. 64-74. (in Russ)

6 Abdraimova G. & Saimasaeva A. Social'noe i jekonomičeskoe neravenstvo v Kazahstane: kontekstual'nyj faktor religioznoj identichnosti [Social and economic inequality in Kazakhstan: a contextual factor of religious identity] // Vestnik KazNU, Serija Religiovedenie. – 2023. – №35(3). – S. 3–15. (in Russ)

7 What Are the 4 Industrial Revolutions? // Four Industrial Revolutions. – 2023 // [Electronic source] URL: <https://www.upkeep.com/learning/four-industrial-revolutions/> (the date of referring: 27.09.2024)

8 What Is the 'Fifth Industrial Revolution,' Which Will Deepen the Integration Between People and Technology? // Innovator in Electronics. – 2023 // [Electronic source] URL: <https://article.murata.com/en-sg/article/what-is-the-fifth-industrial-revolution> (the date of referring: 27.09.2024)

9 Moor J. The Dartmouth College Artificial Intelligence Conference: The Next Fifty Years // AI Magazine. – 2006. – 87 p.

10 Öztemel E. Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği [Artificial Intelligence and the Future of Humanity] // Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği. – Ankara: TUBA, 2020. – S. 101-102. (in Turk)

11 Michael Haenlein - Andreas Kaplan. A Brief History of Artificial Intelligence: On the Past, Present, and Future of Artificial Intelligence // California Management Review. – 2019. – 61/4.

12 Hassani H. Artificial Intelligence (AI) or Intelligence Augmentation (IA): What Is the Future? // AI. – 2020. – 1/2. – P. 145.

13 Eubanks B. Artificial Intelligence for HR: Use AI to Support and Develop a Successful Workforce. – London, N.Y.: Kogan Page, 2022. – P. 29.

14 Mussa Saidi Abubakari. Evaluating the Potential of Artificial Intelligence in Islamic Religious Education: A SWOT Analysis Overview // AI-Enhanced Teaching Methods. IGI Global, 2024. – P. 29.

15 Rozaanah. Reconstructing Islamic religious education in the era of artificial intelligence (AI): An opportunity for revival // Tasqif: Journal of Islamic Pedagogy. – 2024. – № 1/1. – R. 10-18.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bauyrzhan Botakarayev

Senior Lecturer, PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8164-8049

Assem Tastanova

Lecturer, Master, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, email: tastanovaassem90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9204-5385

Akmonshak Ussainova

Senior Lecturer, PhD, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan, email: akmonshak.ussainova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-2092-8733

Muratbek Myrzabekov

Candidate of Philosophical Sciences, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: muratbek.myrzabekov@gmail.com, ORCID ID: 0009-0003-0525-9831

Бауыржан Ботақараев

аға оқытушы, PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8164-8049

Асем Тастанова

оқытушы, магистр, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: tastanovaassem90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9204-5385

Ақмоншақ Усаинова

аға оқытушы, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: akmonshak.ussainova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-2092-8733

Муратбек Мырзабеков

философия ғылымының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, e-mail: muratbek.myrzabekov@gmail.com, ORCID ID: 0009-0003-0525-9831

Бауыржан Ботақараев

старший преподаватель, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8164-8049

Асем Тастанова

преподаватель, магистр, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, email: tastanovaassem90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9204-5385

Ақмоншақ Усаинова

старший преподаватель, PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, email: akmonshak.ussainova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-2092-8733

Мырзабеков Муратбек

кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: muratbek.myrzabekov@gmail.com, ORCID ID: 0009-0003-0525-9831

SYMBOLIC NATURE AND PSYCHOLOGICAL FUNCTIONS OF THE PHENOMENON OF WORSHIP IN THE KAZAKH WORLDVIEW

¹F. Kamalova, ¹M. Tolegenov, ²A. Maldybek, ²A. Shokparov

ABSTRACT

The article considers the psychological function, symbolic meaning and nature of the phenomenon of worship in the Kazakh worldview and the views of Kazakh thinkers on this issue. Worship is not only a religious duty performed in a certain form, but is characterized as an important phenomenon that ennobles the spiritual world of man, strengthens social ties and affects the process of personal development. In the first part, the psychological functions of worship, its contribution to achieving inner peace and harmony, increasing the ability to self-regulation, concentrating consciousness and getting rid of stress and depression, overcoming one's own lust are discussed. In addition, in the course of the study, the symbolic meaning of worship in the traditional religious practice of the Kazakh people and in the works of Kazakh thinkers is comprehensively studied, its role in the national culture and belief system is analyzed. The semiotic features of prayer, fasting, dhikr, pilgrimage, praying and other types of worship clearly demonstrate their symbolic meaning. As a result of the study, the cognitive, educational, emotional functions of worship in the Kazakh worldview are identified, its impact on the personality and on the development of his moral qualities is revealed.

Key words: Worship, Symbol, Psychology, Kazakh Worldview, Religious Experience.

¹Khoja Ahmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

²International University of
Tourism and Hospitality,
Turkestan, Kazakhstan

Author-correspondent:
Kamalova F.,
feride.kamalova@ayu.edu.kz

Reference to this article:
Kamalova F., Tolegenov M.,
Maldybek A., Shokparov A.
The Symbolic Nature and
Psychological Functions of the
Phenomenon of Worship in
the Kazakh Worldview // Adam
Alemi. – 2025. – №3 (103)
– P. 147-154.

Қазақ дүниетанымындағы ғибадат феноменінің рәміздік сипаты және психологиялық функциялары

Аңдатпа. Мақалада ғибадат феноменінің психологиялық қызметі, рәміздік мәні және қазақ дүниетанымындағы сипаты мен қазақ ойшылдарының осыған қатысты көзқарастары қарастырылады. Ғибадат – тек белгілі бір формада орындалатын діни парыз ғана емес, адамның рухани әлемін көркейтетін, әлеуметтік байланыстарды нығайтатын және тұлғалық даму үдерісіне әсер ететін маңызды құбылыс ретінде сипатталады. Бірінші бөлімде ғибадаттың психологиялық функцияларына баса назар аударылады. Оның ішкі тыныштық пен үйлесімділікке жетуге, өзін-өзі реттеу қабілетін арттыруға, сана-сезімді шоғырландыруға және стресс пен депрессиядан арылуға, адамның өз нәпсісін жеңуге қосатын үлесі талқыланады. Сонымен қатар зерттеу барысында қазақ халқының дәстүрлі діни тәжірибесіндегі, қазақ ойшылдарының шығармаларындағы ғибадаттың рәміздік мәні терең зерделеніп, оның ұлттық мәдениет пен сенім жүйесіндегі орны талданады. Намаз, ораза, зікір, қажылық жасау, дұға жасау және басқа да құлшылық түрлерінің семиотикалық ерекшеліктері олардың символдық мәнін айқын танытады. Зерттеу нәтижесінде қазақ дүниетанымында ғибадаттың танымдық, тәлімдік, эмоционалдық қызметтері анықталып, оның жеке тұлғаға, оның моральдық қасиеттерінің дамуына ықпалы көрсетіледі. Сондай-ақ, осы зерттеу жұмысының нәтижесін елімізде жүргізіліп отырған ішкі және сыртқы туризм саласында да қолдануға болады.

Түйін сөздер: ғибадат, рәміз, психология, қазақ дүниетанымы, діни тәжірибе.

Символический характер и психологические функции феномена поклонения в казахском мировоззрении

Аннотация. В статье рассматриваются психологические функции, символическое значение феномена поклонения (ибадаты), а также его роль в казахском мировоззрении и взгляды казахских мыслителей на данный феномен. Ибадат рассматривается не только как религиозная обязанность, выполняемая в определенной форме, но и как важное явление, обогащающее духовный мир человека, укрепляющее социальные связи и оказывающее влияние на процесс личностного развития. В первой части особое внимание уделяется психологическим функциям поклонения. Анализируется его влияние на достижение внутреннего спокойствия и гармонии, развитие саморегуляции, концентрацию сознания, избавление от стресса и депрессии, а также помощь человеку в преодолении своих страстей и искушений. Кроме того, в ходе исследования глубоко изучается символическое значение поклонения в традиционном религиозном опыте казахского народа и в произведениях казахских мыслителей. Рассматривается его место в национальной культуре и системе верований. Семантические и символические аспекты намаза, поста, зикра, хаджа, молитвы и других видов поклонения раскрывают их глубокий смысл. В результате исследования выявлены познавательные, воспитательные и эмоциональные функции поклонения в казахском мировоззрении, а также его влияние на личность и развитие моральных качеств человека.

Ключевые слова: поклонение (ибадат), символ, психология, казахское мировоззрение, религиозный опыт.

Introduction

Worship, ibadat ("supplication", "worship" in Arabic) mean worship of God, a system of religious duties. In the Kazakh language, the word "qulshylyq" is used as an alternative to this term. Any religion has its own types of worship. Man can perform worship both in person and together with the crowd. In accordance with the beliefs and peculiarities of people's way of life, special places - temples - were built, places of sacrifice were erected. The types of worship changed depending on the conditions of time and customs of people. In Islam, ibadat is the worship of one Allah.

The dictionary meaning of the concept of worship is "Following the orders of God, feeling of respect for God, worship, servitude." The encyclopedia entitled "Islam" gives the following definition of the term "ibadat" "Ibadat is the worship of God and supernatural forces. According to the belief, each thing has a specific owner, they have a certain form like a person, they also have anger, intelligence, feelings, etc. It was understood that if they are pleased, they will be merciful, if they are angry, they will incur their wrath. From this, supplication and prayer to the owner of the forces of nature, supernatural forces were born. Cosmogonic concepts about the sun, moon, sky, stars were formed. It was believed that life existed not only on the surface of the earth, but also under it and in the sky. It was believed that by applauding, praising, praying, and supplicating to the owners of various natural phenomena, professions, livestock, and animals, and by reciting special prayers that were considered to have magical powers, one could appease them, make them kind, and turn away their anger. Such worship was gradually carried out in a large, organized manner. Special places for such rituals were temples (mosques, churches, cathedrals, synagogues, quthana, etc.) where sacrifices were made. In very ancient times, humans were also sacrificed. The tradition of human sacrifice gradually destroyed, and animals were used instead [1, p. 36].

The contribution of rituals to the adoption of religion and transformation of a person into his own way of life is very large. Regardless of which religion (world or local) a person adheres to; he consistently applies certain norms of behavior in his life in accordance with his religious beliefs. Scientists have expressed different views on the origin of the main psychological process that leads him to such actions. One of these theses is Erich Fromm's statement "the need to be attached to an omnipotent being." According to this, a person adheres to a religion in order to bring meaning to life, to realize dreams, desires and wishes. This is also the main reason why religion has become a common phenomenon for humanity. This feeling of need, which arises from the depths of the soul, leads to the worship of animals, trees, various idols, God, as well as nationality, money, party, success, etc. [2, p. 34-35]. As a result, a being to whom the person worships or a set of actions performed depending on the situation, which can be described as rituals or ceremonies, appear. From this, it is

clear that people perform religious rituals, adapt their behavior and lifestyle to a spiritual basis. Although there are scholars who oppose Fromm's definition of religion and worship, in general, it is not possible to refute his judgments [3, p. 181]. As he says, the basis of need is clearly the motifs of various psychological factors.

Scientific research methodology

Since the article is aimed at identifying the symbolic nature of worship in the worldview of the Kazakh people and its psychological functions, analyzing their place in spiritual, cultural and social life, we can mention the theoretical method as the research methodology of this scientific work. Through the theoretical method, scientific works related to the worship and symbolic system were reviewed and historical and comparative analyses were applied. To further develop the work, the observation method was used. It helped to observe traditional and modern worship rituals in their natural environment and study their symbolic meaning. As the theoretical and methodological basis of the study, a review of classical and modern philosophical and cultural works of E. Durkheim, K. Jung, M. Eliade, A. Margulan and research on the worldview and religious and cultural anthropology of the Kazakh people were carried out.

Main part

Psychological function and symbolic expression of worship

Why does a person worship? Why does he need it? In order to objectively give a scientific answer to this question, it is necessary to analyze the motifs underlying worship and the actions of a religious person from a psychological perspective. A person has a huge number of needs, which are usually divided into two categories: material and spiritual needs. Material needs are simple and obvious, while spiritual needs are much more complex, subjective and difficult to define precisely. From a religious point of view, worship is a means of satisfying a person's spiritual needs and wants. For this purpose, worship occupies an important place in all religions and belief systems. Worship mainly affects the consciousness, behavior, inner world of a person, opening the way for him to establish a connection with the supreme Almighty, that is, with God. Certainly, this is most often carried out through symbols, that is, in such a way that the essence of each action during worship is of a transcendent nature. This is because the absolute purpose of man transcends the world and is connected to the mystical world. Therefore, it cannot be interpreted within the limits of the world. Since the essence of God resides in a transcendental world, the path connecting to it is covered with various symbols [4, p. 28].

The worship of a believer, done whether in the form of the holy books, according to traditional understanding, beliefs or independently, requires the participation of body parts and feelings and

moods. In this regard, it is known that there are two different approaches to determining the essence of worship. The first is a description made based on the types of worship that have certain external forms. Worships performed paying attention to the manner and time of execution in everyday life are reflected in the form of prayer, fasting, pilgrimage, supplication, zakat, sacrifice, etc. in Islam, baptizing in Christianity and reading the Torah in front of the "Mourning Wall" in Judaism. The second approach relies on the definition that "Worship is words and actions that express servitude and dependence on Allah, religious rituals that performed to get closer to Him" and focuses on the impact of worship on feelings and thoughts, behavior [3, p. 183].

From a psychological point of view, any physical action can influence on the inner feelings and emotions of a person. This is evidenced by the body movements that take place during worship in various religions. For example, shaking the head during prayer in Judaism; movements carried out in church worship rituals in Christianity, various body poses during meditation in Buddhism, swinging the body in tasawwuf, turning or shaking the head during dhikr in Islam. The purpose of these movements is to deepen the spiritual world of a person and strengthen the influence of religious experience on him [5, p. 143]. Especially in order to fully understand the practical activities in tasawwuf, it is necessary to have sufficient knowledge regarding religious symbols and their functions [6, p. 29].

The religious experience that an individual believes in and subjectively experiences in the depths of his heart, within the framework of his thoughts and feelings, is expressed in the form of action. This phenomenon, which is reflected from the inner world of the soul to the outside, is considered a manifestation of worship. In a state of worship at every moment of his life, man is ready for the divine command. This becomes a religious way of life once it is repeated on a regular basis.

The main function of any act of worship in Islam is to establish a strong and permanent connection between a person and Allah. Every act of worship demonstrates a person's obedience, submission, respect and gratitude to Allah. Prayer and fasting, pilgrimage, giving zakat and sacrifice lead to a deep spiritual connection with Allah. According to Sufi teachings, when a person often remembers and dhikr Allah, the fire of love for Him ignites in his heart. Through prayer, supplication and seeking forgiveness, he struggles with his own lust and tries to get rid of his bad qualities. That is, in order to achieve the character of a "perfect person", it is very important to perform worship sincerely, completely and willingly. This allows one to achieve the state of "khuzur" and "khushu", that is, spiritual peace, which is often mentioned in religion. In addition, continuous worship also has a positive effect on the personal development of an individual. Religion encourages a person to acquire a certain level of behavior and to form an ideal personality

model. Therefore, religious people are likely to have similar character traits. Worship also contributes greatly to establishing the habit of using time effectively and correctly as it is carried out according to a time system related to daily or certain times of the year. The importance of worship in increasing a person's social responsibility is explained by the fact that in his heart he feels that he is always in the sight of God. This quality helps a person strive to do good deeds and avoid bad habits. Psychologists recognize that worship also plays a large role in the development of the qualities of honesty, firmness and perseverance in a person. But for this, the combination of true intention and action must be in the first place. Because where there is no true intention, actions performed become empty external actions. Such worship has no effect on a person's spiritual development, the enrichment of his inner world, the purification of his heart, the correction of behavior and the improvement of actions. On the contrary, it can lead to the development of negative habits such as arrogance, conceit, jealousy and envy. A person's expression of gratitude for the blessings bestowed by Allah, that is, his sincere gratitude, is also reflected in worship [7, p. 151]. The Quran and hadiths often state that as the gratitude of a Muslim person to Allah increases, so does his prosperity. The main essence of gratitude is closely intertwined with worship. In the works of the Islamic Scholar Imam Maturidi, "Gratitude includes the meaning of expressing a person's respect for the Creator, being content with joyful events and situations, and being grateful for goodness" [8, p. 166]. In his opinion, "True gratitude should be expressed with the tongue (kalāman), the body (figlān), and the heart (qalbān)" [9, p. 102]. Every act of worship in Islam has its own wisdom and essence. Based on the Quran and Sunnah, Islamic scholars have argued that a person should not just perform worship, but should know and understand its essence. If a person does not understand the essence and spiritual benefits of worship, then his prayers, fasting, pilgrimage and zakat, as well as his prayers and supplications, will have no effect on his heart and soul. The participation of all parts of a person's body in worship is a process that includes the actions and feelings of "obedience and praise" in a person's tongue, "witnessing and loving" in his heart, and "submission and bowing" in his head, chest, arms, waist and legs.

According to James-Lange theory of the American scientist, founder of the field of psychology of religion William James and the Danish physiologist Lange, the movements and physiological reactions of the body's organs play a major role in the formation of human emotions. That is, the idea that a person cries because he is sad, trembles because he is afraid. According to the main principle of this theory, we first perform a bodily action, and then we feel the emotion. That is, a person does not tremble because he is afraid of something, on the contrary, when he trembles, he feels fear. For example, if a person wants to

feel happy, he should first smile. If he wants to create a feeling of fear, he should behave accordingly [10, p. 159-160].

This theory has been used by some psychological scientists to clarify the essence of movement during religious worship. Movements during prayer (qiyam (standing upright), ruku (bowing), sajde (prostration)) evoke certain emotions in a person. For example, prostration increases a sense of humility and complete submission to Allah. Bowing increases person's inner peace and helps him to be calm. Standing upright strengthens person's will and helps him feel confident.

Scientific studies have shown that during worship, brain activity changes. During prayer, the prefrontal cortex of the brain (the anterior region that makes important decisions) is most active. Spiritual experiences excite parts of the brain that are involved in emotional processing (limbic system, hypothalamus) [11, p. 242]. During prostration, blood circulation in the brain increases, and it enters a calm, relaxed state.

According to Islamic scholars, every movement performed during prayer has a symbolic meaning and penetrates deeply into the inner world of a person. 1) Qiyam (standing upright). The beginning of prayer begins with standing upright. It means standing before Allah, submitting to Him and showing respect. The posture of the body when standing on the qiyam leads to person's self-confidence and maintaining the qualities of stability and firmness. 2) Ruku (bowing). This action means worship and obedience. Bending the body from the waist down helps person feel humble and free from arrogance and egoism. Psychologically, this reduces false pride and awakens a sense of patience and composure. 3) prostration (touching the forehead to the ground) implies that a person should keep himself in the lowest state of being in the presence of Allah, completely surrendering to the will of the Creator. During prostration, blood circulation in the body improves and more blood goes to the brain. And this opens the way for a person to calm down and bring spiritual pleasure. Psychologically, prostration realizes that a person entrusts the solution of all his worries to Allah, completely submits to Him, and reaches a state of inner peace. 4) Prayer, supplication, and salavat (salutations) constitute the final stage of establishing a connection with Allah. This awakens feelings such as goodness, mercy, kindness and love in a person [12, p. 377].

All these movements together cause psychological and physiological changes in the person. These changes contribute to the strengthening of religious experience and the achievement of inner balance. The positive impact of religious practice on health has been proven by scientific research [13, p. 125]. These effects can be described as follows:

1) Stress reduction. People who regularly worship have lower levels of cortisol (stress hormone). Repetitive movements and actions during worship (sajda, ruku) have the effect of meditation, contemplation and concentration.

2) Improvement of brain function. During worship, the prefrontal cortex (decision-making, self-control) becomes more active. It also increases attention and memory and strengthens memory function.

3) It has a positive effect on the cardiovascular system. The actions of kneeling, bowing, prostration, fasting and pilgrimage during prayer relax the body's muscles, improve blood circulation and cause toxins to be released from the body. These help prevent cardiovascular diseases.

4) It provides emotional stability. Worship helps a person to be patient and overcome difficulties. Studies have shown that people who worship with sincerity have lower levels of depression and anxiety [14, p. 33].

Various scientific studies conducted by world-renowned psychologists and theologians have shown that prayer has many physiological and psychological benefits for humans. Mental health, freedom from stress, depression, and neurosis, and freedom from any material and spiritual problems are more evident in people who understand the essence of prayer and truly fulfil it.

Spiritual and psychological essence of worship from the perspective of Kazakh thinkers

In the Kazakh worldview, worship consists of acts of religious significance performed exclusively for one God to achieve His satisfaction, establishing qualities of gratitude, loyalty, contentment, etc. in a person and aiming to convey person's inner intention, thoughts and feelings. Since the Kazakh Muslim consciousness was formed through the teachings of Hanafi, Maturidi and Yasawi, the main focus of Kazakh religious culture is to delve into the essence of worship, assess its potential for eliminating negative traits in a person, and glorify its role in achieving perfection. Traditions, customs, religious rituals and the heritage of thinking scholars that form the basis of the Kazakh worldview are a measure and indicator of common consciousness and knowledge, worldview and mentality. Currently, the essence of customs and traditions, and rituals widely used among the Kazakhs is only the concepts of tawheed, uluhiyyat and sincere intention. People, who firmly hold on to customs and rituals, who have been able to delicately combine them with the foundations of worship, adhere to religion as a source of conscience and morality. "Any tradition with a divine origin had a single origin at the beginning, and later, as people's demands and desires increased, it was divided into many different branches in its external nature, without departing from its original meaning" [15, p. 129]. If the purpose of customs, rituals, and forms of worship is to instill in people such qualities as wisdom, justice, contentment, gratitude, courage, and strength, then the content of the Kazakh worldview is a complete reflection of these requirements. Starting from the thinkers common to the Turkic peoples such as Zhusup Balasagun, Akhmet Yugineki, and Khoja Akhmet Yassawi, the issue of worship is also widely discussed in the works of Kazakh poets and zhyraus

such as Asan Kaigy, Bukhar Zhyrau, Abyl Tileuly, Nuryrm Shyrshygyuly, Abai Kunanbayuly, Shakarim Kudaiberdiyuly, Mailykozha Sultankozhauly and Mashhur Zhusup Kopeyuly. In the heritage of these thinkers, along with the didactic content, the reasoning about worship is intertwined in an axiological, hermeneutic nature, trying to understand its essence and meaning. "According to Islamic philosophy, man is created as a being with his own purpose, duties, responsibility and freedom. Therefore, there is a purpose in the creation of man. Yassawi explains this problem by saying, "You and we were created by the Truth to tagat (ibadat)." The concept of "tagat" means "true servitude". That is, the purpose of human creation is servitude. Servitude only makes sense when it is done with love and attention. Tagat and love lead a person to the path of knowing God (magrifat)" [16, p. 145].

In his words of edification and poems, Abai comprehensively touches on the principles, order and wisdom of worship, and sharply criticizes those who perform worship because God commands them. In his poem "To Abyraly", he gives a strict sentence to a person who does not observe its recitation order and does not understand the meaning of the ayat (verse). The twelfth, thirteenth, sixteenth, twenty-seventh, thirty-fourth, thirty-fifth, thirty-eighth and forty-fifth words in the "words of edification" analyze the subject of belief and worship from different aspects. In the twenty-seventh edification, in the context of Socrates and Aristodimus' interview with the Creator, he expresses the following idea "It is clear that God created humanity with love. So, is it not your duty to respond to love with love and worship Him?" "Here, two issues need to be emphasized. One is that the light of the soul is not the same in an animal and humans, and the other is that the mind corresponds to the physical form of the human body. No words can be said about such an incompatible mind. But for this harmony, man is indebted to God. He can repay the debt by worshipping his God" [17, p. 343]. The idea of Socrates is not to test Aristodimus, to argue with him, but to explain the truth about worship, to explain the essence. Abai pays special attention to the essence of worship and attempts to analyze its manifestation in the life of every Muslim. In the 38th word of edification, he encourages us to understand the wisdom of worship with our minds and to deeply understand our duty before God, and emphasizes that this is a duty for every person with a mind. "Your inner purity is first of all belief, and this outward worship became a duty only after you became a believer, your outward worship is a shadow of your inner belief, and it was ordered for the sake of the illumination of that belief. Therefore, scholars say that belief is not two, but one, but it is illuminated by good devotion, and if there is no devotion, it becomes dim and is more likely to fade away. If the ignorant ignore the innermost secrets of worship, his belief will fade away regardless of his full execution of it" [18, p. 480]. According to Abai's vision,

worship serves as a guard to keep person's belief bright, and prevent it from being stolen by enemies such as Satan and lust.

However, if a person does not pay attention to this duty during worship, focusing only on perfect execution in appearance, then it is said that the survival of the guarded thing is doubtful. Further, Abai tries to explain the symbolic meaning of each action performed during prayer. "First of all, if you first knock ears or do takbir in prayer without describing the place of Allah above, it is not proper to prolong it and this may lead to drowning in the river of sin; that is, knocking ears or doing takbir implies the sign of the help of salvation that does not let one drown in the desires of the world. Then, standing in the Qiyam and joining hands - standing before Master - is a sign of the firmness of one's belief in the dignity and power of Allah; it is more than standing before a king. Facing the Qiblah - of course, even though no place is possible for Allah Almighty, it is a sign of turning one's face to the place where the grave is obligatory, and asking whether it will be close to being accepted like the prayer there. Then, you recite the Qira'at, that is, Surah Fatiha, but here the words are long. There are many secrets in the meaning of the Surah Fatiha. Bowing the head in Ruku' is a sign similar to being in front of Allah. There are two prostrations; the first prostration is a gratitude for being created from the earth, the second is a gratitude for not returning to the earth; a sign to express gratitude for being resurrected and asking for forgiveness. Qaghadat ul-Ahir is the last part of prayer, which ends with the final greeting of tahiyyat to Allah, then tashahhud, salawat, where you ask peace and blessings of Allah upon our Prophet. At last, you pray to Allah for your wishes. In this prayer, you ask Allah to join all Muslims, wishing them peace and mercy and you finish by thanking Him" [18, p. 481]. The book "Qissa Sul-Anbiya" also discusses the origin of each act during worship and explains that performing sajdah twice originated from the action of the angels. When Allah created Adam, He ordered all the angels to prostrate to him. However, Iblis disobeyed Allah's command and was angered by Him, becoming "Malgun (beast)." Seeing this, the angels got very frightened and put their foreheads on the ground for the second time. From then on, performing sajdah twice became a tradition [19, p. 66].

Abai's idea suggests that every movement during worship is based on great wisdom, and in order to recognize it, person must have a "bright mind", "hot strength" and a "warm heart". The thinker continues this idea in his poem "Prayer". Here, he creates an image and psychological portrait of a religious person praying in solitude, alone in the "lyrical self". A person's personal subjective state, sadness and grief, agony and sorrow, secrets and worries are connected in a single chain at the moment of prayer, touching his inner world, heart, affecting his feelings and even bringing tears to his eyes. A sad, miserable person is "a soul that has suffered much in life and is not satisfied with anything." The only way to find a cure for the dis-

ease in his heart is to recite the prayer again and again. Only then the "stopped", "dead" heart will come to life, its fire will light up again. Prayer has the power to make a person happy, to comfort his sad heart, because it is as if a divine voice is heard from the unseen, mysterious world, and a decree of "uan" comes out. At that time, person's mood rises again, he breathes with relief as if he has been freed from a heavy burden inside. The resentment that has been frozen in his heart towards those who have abused, betrayed and caused him sorrow is released, and anger, resentment and hurt are forgotten. He feels sorry for all human beings and strives for goodness, mercy and love. These are the aspects of Abai's religious experience that he himself felt and went through. This psychological effect of prayer is closely connected with the "three loves" that Abai called "imanigul (faith-flower)." Abai wrote his poem as follows "Mahabbatpen jaratqan adamzatty (Allah created the humanity with love), Sen de súi ol Allany jannan tátti (Love Allah sweeter than your soul). Adamzattyń b́arin súi baýyrym dep, jáne haq joly osy dep ádilet (Love all humanity as your brother, and justice as the right path)," [18, p. 296].

Shakarim Kudaiberdiuly, a disciple who continued the tradition of wisdom of Abai and raised the tradition of thinking to a new level, also often addressed the issue of religion and believers in his works and poems. In his work "The Muslim Treaty", he presents his thoughts on worship in the form of propaganda. "In the end, do you have any other goals besides deceiving someone, raping someone, stealing from someone, and adding wealth to wealth, boast to boast, and trick to trick, instead of wasting wealth on the sincere worship of Allah?"

In the poem "Táńirini izdep bir muńgyl (A mungyl in Search of God)", he states that a mungyl ("majusi- a man who worships fire") will enter heaven "Ataq, paida izdemei (if he does not seek fame or profit), Oıynda maqtan joq bolsa (does not have pride in his thoughts), Qıanatty kózdemei (Does not seek evil), Satisfied with contentment (Qanaǵatqa toq bolsa)", and saying that, "Qudaiyń men dúniege Kezekpe-kezek shoqynsań (If you take turns to worship God and the wealth, Inedeı paida tie me Meshitte myń jyl otyrsań (Do you get an advantage if you sit in a mosque for a thousand years?" [20, p. 263], he also severely criticizes religious people who focus only on external worship and do not think about purifying their inner intentions. In another poem, Shakarim emphasizes that all creatures in the world worship God in their own language. The way a rooster crows every hour, a dog howls in a plaintive voice, a nightingale sings a sad song when it sees a flower, and a sparrow chirps in the sky at dawn - all this is their worship, prayer and belief in God. "Demedi: "Bosqa ulyp, tek saraiyn (They do not say, "I may howl or cry in vain)," "Dep tur ol: "Zor Táńirisin sıpattayn (They say, "Let me describe the Mighty God)", Nápsı kóz-in bailaǵan adamzattan, Aıyan artıq sezedi ómir jaiyn (Animals feel the realities of life better than humans, blinded by lust)" [20, p. 261].

Being intoxicated by external beauty and living with its difficulties, the inconsistency of actions and words, and "dreaming in vein" without delving into the essence of one's worship are criticized in (Abai) Shakarim's poems, and a person seeking truth is especially warned against this trait. This is also one of the obstacles to achieving love on the path of God. The concepts of "supplication" and "rejection" arose from the fact that the seeker should distance himself from the trait characteristic of false religious people. The idea that he was against "sufism" in general should not be derived from the fact that he criticized "supplication". The perception of tasawwuf as an incomprehensible, blind belief, and a worldly abandonment form by many was also connected with the actions of these false sufis.

If one of the main functions of worship is to correct person's behavior and soul, to shape them with perfect qualities, then this aspect has been often raised in the works of Kazakh thinkers. It is not for nothing that one of the chapters of Shakarim's "The Muslim Treaty" is called "If person knows himself, he will also know God." Here, the thinker shows that by regularly performing worship with devotion and love, person can recognize the noble qualities within himself and get rid of the negative nature of his lust. "Have you noticed that person knows himself only when he knows that he is a slave of his Creator and was created for worship, controls himself, and tries to avoid harmful deeds and do good deeds?" [21, p. 59].

The Quran provides various definitions of the true nature and behavior of man. It also covers the stages of human spiritual development and human types. Although man is created at the highest level, if he cannot escape the clutches of his tempting lusts, he will fall below the level of a beast and be subject to moral depravity. Therefore, those who cannot escape the dictates of their desires are characterized by the following qualities as weak, bloodthirsty, destructive, cruel, abusive, greedy, gluttonous, stingy, ignorant, and envious. It calls for getting rid of these negative qualities and for healing and reformation. The Quran, Sunnah and the works of Islamic scholar's advocate achieving beautiful behavior, performing worship with love and devotion and benefiting all humanity. In order to become a true slave of God, man must first of all be in harmony with his nature, and only then find harmony with the world around him.

Any person's arming with such gems as goodness, reason, intelligence, wisdom, and the accompaniment of beautiful words and thoughts is directly related to the strength of his belief. The Quran also explains belief as the main quality of man, the foundation and source of morality. If the values that arise from true belief are listed as honor, justice, honesty, courage, strength, tolerance, patience, generosity, kindness, goodness, respect for parents, patriotism, loyalty, love, and humanity, then hypocrisy, falsehood, treachery, arrogance, cowardice, etc. resulting from unbelief are condemned and person is called to stay away from them. These requirements given in the Quran are also propagated in the poems and songs of Mai-

lykhoja Sultankojauy. The poet says that the respect shown to one person is much greater than a thousand rak'ahs of prayer performed with hypocrisy. "Egerde namaz palyan pasyq shyqsa (If person doing prayer is nasty), Olardan ybyrat alyp jurt ne bilmek" (What will people learn from him?), "Myñ reket namazdan artyq – degen – Kisige istegen bir izet – úrmet!" (A thousand rak'ahs of prayer are better than one honor and respect shown to a person!) [22, p. 515]. He also states that one righteous deed done to the people is better than a thousand pilgrimages done for the sake of pride. "Alymdardyñ yaǵyz kitabynnda, Taǵdyrga jazylǵan is bolady-mys (In the sermon book of the scholars, it is said that a deed written in fate will happen.) Dep aitqan myñ rettik ájilikten, Artyq dep halyqqa qylǵan bir ádil is (A righteous deed done to the people is better than a thousand times a pilgrimage)" [22, p. 515]. From these lines, it can be seen that worship is divided into conditional and unconditional; while conditional worship is subject to conditions such as time and place, unconditional worship is connected to care, justice and goodness done with true compassion for the people. In this context, the goodness, care, charity and kindness that a person does without expecting anything in return is considered an act that earns Allah's mercy and is also valued as true worship. This is because the ultimate goal of worship is to establish these qualities in person's heart and inner world, and to perform every action honestly and selflessly.

Conclusion

In general, as a result of the scientific work, the symbolic nature of worship in the Kazakh worldview was systematically considered from a psychological perspective, the impact of traditional worship on the psychological development of the individual was determined. These results can be used to improve, further modernize and develop domestic and foreign religious tourism currently underway in our country. They can also be studied further in more detail. In particular, the role of Kazakh worship in modern society in a cultural and psychological analysis becomes more complicated in the study in case the empirical method is applied.

The article is also of great practical importance. It can be used in the fields of religious studies, psychology, and cultural studies, and can provide a methodological basis for studying the spiritual and cultural heritage of the Kazakh people. The role of worship in spiritual and moral education in modern society is very significant, and we must always promote its interpretation by scientists.

Sources of financing

This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23490104).

References

1 Ислам энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 306 б.

2 Fromm E. Psikanaliz ve Din. Çev. Şükrü Alpagut. – İstanbul: Say Yayınları, 1990. – 112 s.

3 Apaydın H. İbadet Psikolojisi // Tabula rasa-felsefe&teoloji. – 2003. – Sayı 9. – ss. 181-198.

4 Камалова Ф., Төлегенов М., Өзкан А.Р., Бейсенов А. Пауль Тиллихтің діни философиясындағы символдар мен мифтердің маңызы және қызметі // Хабаршы. Дінтану сериясы. – 2023. – №4 (36). – 24-33 бб.

5 Şentürk H. İbadetin Manası ve Fonksiyonları Üzerine Psikolojik Bir Bakış Denemesi // Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1994. – Sayı 1. – Ss. 139-185.

6 Eroğlu S. Geleneksel Ritüel Evreninden Popüler Kültüre Zâkirlik // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2022. – Sayı: 101. – Ss. 11-36.

7 Certel H. İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri // EKEV Akademi Dergisi. – 1998. – Sayı 3. – Ss. 149-156.

8 Oral O. Matürîdî'nin Hikmet Anlayışı. Basılmamış Doktora Tezi. – Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, 2014. – 212 s.

9 Әбу Мансұр әл-Матуриди. Таухид кітабы. – Нұр-Сұлтан: Муфтият баспасы, 2020. – 572 б.

10 Gross Richard. Psychology: The Science of Mind and Behaviour (5.edition). – London: Hodder Education Press, 2009. – 220 p.

11 McNamara Patrick. Religion and the Frontal Lobes (Ed. Jensine Andresen, Religion in Mind: Cognitive Perspective on Religious Belief, Ritual and Experience). – New York: Cambridge University Press, 2001. – 252 p.

12 Konuk Ahmet Ayni. Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi, Haz. Mustafa Tahrallı-Selçuk Eraydın. – İstanbul, 1992. – C.IV. – 400 s.

13 Davis Judith. Ritual as Therapy, Therapy as Ritual // Journal of Feminist Family Therapy. – 2000. – 11:4, pp. 115-130.

14 Kuşat Ali. Bedensel İbadetlerde Psikofizyolojik Bir Yaklaşım // İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2011. – Sayı: 13/2. – Ss. 21-36.

15 Бопайұлы Б., Керімбай С., Төлеген М., Нәби Ә., Тасболат А. Салт-дәстүр сөйлейді. 10-басылым. – Алматы: «Отбасы хрестоматиясы» ҚҚ, 2022. – 280 б.

16 Кенжетәев Д.Т. Қожа Ахмет Иасауи философиясы және оның түркі дүниетанымы тарихындағы орны. Философия ғыл. док. ғыл. дәр. алу үшін дайын. диссертация. – Алматы, 2007. – 259 б.

17 Есім Ф. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.

18 Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, ҚазМемКөрӘдБас, 1961. – 692 б.

19 Керімбай С., Нәби Ә., Төлеген М. Қисса сүләнбия. Экзистенциялық талдау. – Алматы: «Отбасы хрестоматиясы» ҚҚ, 2022. – 552 б.

20 Құдайбердіұлы Ш. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 450 б.

21 Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 322 б.

22 Майлықожа. Шығармалар. – Алматы, 2005. – 869 б.

Transliterations

1 Islam jenciklopedijasy [Encyclopedia of Islam]. – Almaty: Kazak jenciklopedijasy Bas redakcijasy, 1995. – 306 b. (in Kaz)

2 Fromm E. Psikanaliz ve Din [Psychoanalysis and Religion]. Çev. Şükrü Alpagut. – İstanbul: Say Yayınları, 1990. – 112 s. (in Turkish)

3 Apaydın H. İbadet Psikolojisi [Psychology of Worship] // Tabula rasa-felsefe&teoloji. – 2003. – Sayı 9. – Ss. 181-198. (in Turkish)

4 Kamalova F., Tolegenov M., Ozkan A.R., Bejsenov A. Paul' Tilihtin dini filosofijasyndagy simvoldar men miffterdin manyzy zhane kyzmeti [The Meaning and Function of Symbols and Myths in Paul Tillich's Reli-

gious Philosophy] // Habarshy. Dintanu serijasy. – 2023. – №4 (36). – 24-33 bb. (in Kaz)

5 Şentürk H. İbadetin Manası ve Fonksiyonları Üzerine Psikolojik Bir Bakış Denemesi [An Essay on a Psychological Perspective on the Meaning and Functions of Worship] // Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1994. – Sayı 1. – Ss. 139-185. (in Turkish)

6 Eroğlu S. Geleneksel Ritüel Evreninden Popüler Kültüre Zâkirlik [From the Traditional Ritual Universe to Popular Culture Zakirlik] // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2022. – Sayı: 101. – Ss. 11-36. (in Turkish)

7 Certel Hüseyin. İslâmi İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri [İslâmi İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri] // EKEV Akademi Dergisi. – 1998. – Sayı 3. – Ss. 149-156. (in Turkish)

8 Oral O. Matürîdî'nin Hikmet Anlayışı [The wise Understanding of Maturidi]. Basılmamış Doktora Tezi. – Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, 2014. – 212 s. (in Turkish)

9 Abu Mansur al-Maturidi. Tauhid kitabı [The Book of Tauhid]. – Nur-Sultan: Muftiyat baspasy, 2020. – 572 b. (in Kaz)

12 Konuk Ahmet Avni. Fusûs'u'l Hikem Tercüme ve Şerhi, Haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın [Fusus'u'l Hikem Translation and Commentary, Jun. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın]. – İstanbul, 1992. – C.IV. – 400 s. (in Turkish)

14 Kuşat Ali. Bedensel İbadetlerde Psikofizyolojik Bir Yaklaşım [A Psychophysiological Approach to Bod-

ily Worship] // İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2011. – Sayı: 13/2. – Ss. 21-36. (in Turkish)

15 Bopajıly B., Kerimbaj S., Tolegen M., Nəbi Ə., Təbolat A. Salt-dəstýr seçlejdí [Tradition Speaks]. 10-basylym. – Almaty: «Otbasy hrestomatijasy» QK, 2022. – 280 b. (in Kaz)

16 Kenzhetaev D.T. Kozha Ahmet lasaui filosofijasy zhane onyn turki dunietanymy tarihyndagy orny. Filosofija gyl. dok. gyl. dar. alu ushin dajynd. Dissertaciya [Philosophy of Khoja Akhmet Yassawi and his place in the history of Turkic worldview. Doctor of Philosophy. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy.]. – Almaty, 2007. – 259 b. (in Kaz)

17 Esim G. Hakim Abaj [Hakim Abay]. – Astana: Foliant, 2012. – 400 b. (in Kaz)

18 Kunanbaev A. Shygarmalarynyn bir tomdyk tolyk zhinagy [One-volume complete collection of his works]. – Almaty, KazMemKorAdBas, 1961. – 692 b. (in Kaz)

19 Kerimbaj S., Nabi A., Tolegen M. Kissa sul-anbija. Jekzistencijalyk taldau [Story of the Prophet. Existential analysis]. – Almaty: «Otbasy hrestomatijasy» QK, 2022. – 552 b. (in Kaz)

20 Kudajberdiuly Sh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy [Two-volume collection of works]. – Almaty: Zhibek zholy, 2008. – 450 b. (in Kaz)

21 Shakarim. Imanym. – Almaty: Arys, 2000. – 322 b. (in Kaz)

22 Majlykozha. Shygarmalar [Works]. – Almaty, 2005. – 869 b. (in Kaz)

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Feride Kamalova

Senior Lecturer, PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: feride.kamalova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-9660-0152

Mukhit Tolegenov

Senior Lecturer, PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-8325-3278

Aqmaral Maldybek

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan, email: maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz, ORCID ID: 0000-0001-56013837

Alibek Shokparov

Candidate of Pedagogical Sciences, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan, email: alibek.shokparov@iuth.edu.kz, ORCID ID: 0009-0002-2697-3006

Фэриде Болатқызы Камалова

аға оқытушы, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: feride.kamalova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-9660-0152

Мұхит Жылқайдарұлы Төлегенов

аға оқытушы, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-8325-3278

Ақмарал Жұмағұлқызы Малдыбек

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан, email: maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz, ORCID ID: 0000-0001-56013837

Әлібек Жұмабекұлы Шоқпаров

педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан, email: shokparov@iuth.edu.kz, ORCID ID: 0009-0002-2697-3006

Фэриде Болатқызы Камалова

старший преподаватель, PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, email: feride.kamalova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-9660-0152

Мухит Жылқайдарович Төлегенов

старший преподаватель, PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, email: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-8325-3278

Ақмарал Жумағұловна Малдыбек

доцент, кандидат философских наук, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, email: maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz, ORCID ID: 0000-0001-56013837

Алибек Жумабекович Шоқпаров

кандидат педагогических наук, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, email: alibek.shokparov@iuth.edu.kz, ORCID ID: 0009-0002-2697-3006

ELEMENTS, CLASSIFICATION AND FORMS OF RELIGION

A.B. Kusherbayeva, A.D. Kurmanaliyeva

ABSTRACT

Religious worship also has a regulating effect on people's behavior, forming appropriate habits and traditions. She begins to adapt to herself the system of spiritual and ethical values, rituals and ceremonial that correspond to her norms. The viability of the regulatory and control function is exceptional. Despite the pressure of modern science and the high educational level of people, this function allows a particular religious doctrine to tenaciously hold many aspects of people's lives, using the inertia of traditions. As part of this function, the foundations of religious morality have been laid over the centuries.

Religion also performs such functions as ideological, when it creates a religious picture of the world, explains the picture of the world and the ways of development of society in its own way. For believers, religion is the basis of their worldview. Integrating religion also belongs to the social functions.

Key words: Religion, Phenomenon, Religious Behavior, Theolinguistics, Language, Consciousness.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:

Kusherbayeva A.,
aliya_k2023@mail.ru

Reference to this article:

Kusherbayeva A.B.,
Kurmanaliyeva A.D.
Elements, Classification and
Forms of Religion //
Adam Alemi. – 2025.
– №3 (103) – P. 155-159.

Діннің элементтері, жіктелуі және формалары

Аңдатпа. Діни ғибадат сонымен қатар адамдардың мінез-құлқына елеулі әсер етеді, тиісті әдеттер мен дәстүрлерді қалыптастырады. Ол өзінің нормаларына сәйкес келетін рухани-этикалық құндылықтар, рәсімдер жүйесіне бейімделе бастайды. Реттеуші және бақылау функциясының өміршеңдігі ерекше. Қазіргі ғылымның қысымына және адамдардың жоғары білім деңгейіне қарамастан, бұл функция белгілі бір діни ілімге дәстүрлердің инерциясын қолдана отырып, адамдар өмірінің көптеген аспектілерін берік ұстауға мүмкіндік береді. Бұл функцияның бір бөлігі ретінде ғасырлар бойы діни моральдың негізі қаланды.

Дін сонымен қатар идеологиялық сияқты функцияларды орындайды, ол дүниенің діни бейнесін жасағанда, дүниенің бейнесін және қоғамның даму жолдарын өзінше түсіндіреді. Сенушілер үшін дін олардың дүниетанымының негізі болып табылады. Дінді интеграциялау әлеуметтік функцияларға да жатады.

Түйін сөздер: дін, құбылыс, теоллингвистика, тіл, сана.

Элементы, классификация и формы религии

Аннотация. Регулирующее воздействие на поведение людей оказывает и религиозный культ, формирующий соответствующие привычки и традиции. Она начинает приспосабливать под себя соответствующие ее нормам систему духовных и этических ценностей, ритуалы и церемониал. Жизнеспособность регулирующе-контролирующей функции исключительна. Несмотря на давление современной науки, высокого образовательного уровня людей эта функция позволяет той или иной религиозной доктрине цепко держать многие стороны жизни людей, используя инерцию традиций. В рамках этой функции в ходе веков закладывались основы религиозной морали.

Религия также выполняет такие функции как мировоззренческая, когда она создает религиозную картину мира, по-своему объясняет картину мира и пути развития общества. У верующих религия лежит в основе миропонимания. К социальным функциям религии также относится интегрирующая.

Ключевые слова: религия, феномен, теоллингвистика, язык, сознание.

Introduction

The sociologist R. Johnston lists five main ones. the element by which it determines to what extent a particular belief system is a religion. First of all, religion refers to the existence of a group of believers, although it can also be associated with deep personal feelings. Secondly, religion is associated with ideas that are considered sacred, it draws a line between everyday life and unusual events, miracles [1, p. 223]. A miracle is associated with something supernatural, with a force or a being whose abilities are not limited by the laws of nature. According to the third element, religion refers to a specific set of beliefs – a creed. These beliefs explain human nature, the existing environment, and supernatural forces that are considered sacred. Fourth, religion includes a certain set of rituals or other types of actions. Rituals of 1000

rubles. Johnston interprets this as a feature of behavior towards saints and supernatural forces (for example, when passing by a church, an Orthodox Christian cross himself and says a prayer). Finally, religion itself includes certain ideas about the Orthodox way of life. Most religions impose a system of commandments or norms governing the behavior of believers. These norms determine how a believer should behave in a particular environment.

Classification of religions. Today there are about 5,000 people in the world. There is a confession. To systematize this diversity, religious groups are usually divided according to some common features. There are different typological schemes that divide religions into "closed and open", "natural and ethical", "natural and revealed", and other similar groups. There are dead and living (today) religions [2, p. 69].

Religions can be divided into monotheistic (one god) and polytheistic (pantheon of gods); family-tribal (common among peoples who have preserved the ancient social system, for example, among the Australian Aborigines); national-national (Hinduism, Confucianism, Sikhism, Shintoism, etc.) and world. World (supranational) religions include Buddhism, Christianity, and Islam (more recently, Hinduism has also been called a world religion). But can we, for example, use the same terms to describe Christianity and the teachings of Hare Krishna?

In this case, the best solution is to classify religions by the name given by their followers: Protestant, Orthodox, Catholic, Jewish, Muslim, etc. However, as sociology evolves, a system of classification of religions from primitive to modern teachings has been adopted. This system developed at the end of the 19th century. At the end of the 20th century, it was sharply criticized, and in sociology it was recognized by Robert Belakh. A new theory is presented. Belakh identified five categories in the classification of past and modern religions:

Primitive religion: for example, the Australian; symbol system

Mythical depiction of people and things; Religious behavior – identification, “recreation” of plots based on generic images; Organization of religion, absence of a church, unity of believers and the public; Social aspect – strengthening social solidarity.

Methodology

The article was written through a meticulous application of research methodologies, encompassing historical, scientific, and systematic approaches. Data was diligently gathered and analyzed within the framework of qualitative and descriptive research techniques. The study researches a wealth of previously published and contemporaneous materials, such as scholarly books, research articles, periodicals, and theses, ensuring the integrity and authenticity of its findings. By weaving together these diverse strands of knowledge, the research not only honors the past but also illuminates pathways for future inquiry. The content analysis served as an empirical research method to give our research work with a practical feature.

Main part

Religious Origins and Secularization: A Humanistic Perspective

Archaic religion: for example, Polynesian and African; symbols and a system of powerful mythical creatures (for example, gods); religious behavior: worship and sacrifice; organization of various religious cults; Social aspect of the requirement of social conformity.

Historical religions: for example, Ancient Hebrew; symbol system, separation between natural and supernatural; Religious behavior – salvation based on good deeds; the concept of free will; Religious organization – churches; separation of reli-

gious organizations from other social systems; Social aspect – tension between religion and society.

Early Modernist Religion:

For example, the direct connection of the Reformation era with supernatural and all-encompassing life, the Protestantism of faith; The system of symbols between individuals; the concept of religious behavior; The organization of religion – voluntary membership in a religious community; The social aspect – fundamental changes in social systems. Modernist religion: for example, Christianity in the modern West.

A symbolic system is a personality and its orientation; religious behavior is the search for personal ethical principles; A religious organization is a kind of membership in the church, but above all it is a personal responsibility; A social aspect. Possible continuous improvement of society's culture and personal values. The forms of religion are different. Religion as an independent spiritual sphere [3, p. 127 - 129].

The creation was preceded by a long path of formation and development of beliefs and rituals. One of the oldest forms of tribal religion is totemism, the belief in a spiritual connection between a tribe and an animal, plant, or natural phenomenon. In primitive society, fetishism was widespread – the worship of objects that seemed to have supernatural properties. In addition, the ancestral system was characterized by the cult of ancestors, which seemed to influence the offspring, as well as the belief in spirits and the soul, the superiority of nature, called animism. These forms of primitive religious beliefs coexisted in close connection with each other. Magic was also common. Secularization (Latin *secularum* secular) is a process in which religion loses its influence in various spheres of public life. For the first time, the term “secularization” was used in the 17th century, and through it the transition of church lands to secular governance was marked.

The thesis of secularization is one of the most difficult aspects of the sociology of religion. There is no consensus on this issue. Some scientists agree with the founding fathers of sociology (Marx, Durkheim, Weber) and believe that religion is losing its power and importance in the modern world. Opponents of secularization argue that religion continues to be an important factor, although it often takes on new and unusual forms.

Today, “secularization” is used mainly in two meanings: on the one hand, secularization is understood as a quantitative decrease in the religious population, measured by a decrease in believers, disregard for strict religious precepts, the spread of atheism and other forms, and on the other hand, the concept of “secularization” expresses the process of withdrawal of public and state institutions from the sphere of religious governance. In this regard, individual religiosity does not resist secularization, as long as religion remains in the sphere of individual's free choice, and the state does not make decisions based on religious norms. For example, the rise of the Protestant movement in South Korea and Latin America or in the United States is not anti-secular.

From Primitive Beliefs to Theolinguistics: Religion in the Context of Modern Humanities

Linguistics today occupies a leading position in the system of Humanities. New scientific directions are developing in various scientific fields, around which there are many contradictions. These include, for example, medical Linguistics, legal Linguistics, the linguistics of emotions, etc. This also applies to theolinguistics, which arose on the verge of religious studies and Linguistics. Modern linguists ambiguously perceive both the term theolinguistics and, accordingly, the science that is denoted by this term. The status of theolinguistics "has not yet been clearly defined" [5, p. 108]. In modern linguistics, there is an increase in interest in the study of the language of religion, the relationship between language and religion, on the basis of which a new discipline of the late twentieth and early XXI centuries – theolinguistics (Greek. Theos - "God" and lat. lingua - "language"). the subject appeared.

An important place in the study of the term theolinguistics is occupied by the scientific work of the famous scientist V. I. Postovalova "Theolinguistics in modern humanitarian education: origin, main ideas and directions" [2, p. 63].

In the course of the formation of the world-view and humanitarian knowledge of the XX-XXI centuries, it is important to understand that the concept of Theolinguistics actually dates to the early centuries. The outstanding French mathematician and philosopher of science Henri Poincaré, who directly contributed to the formation of such a point of view, said: "science pushes us to be in constant contact with what surpasses us. The answer to a number of questions was the idea that behind the great things that science has shown us, it makes us accept something even greater" [6, p. 122]. At the beginning of the 21st century, the problems of theolinguistics began to be actively developed in the research works of Michael Tell, Albrecht Greule, Elzbieta Kuźmarska-Draus, A.K. Gadomsky, V.I. Postovalova, and I.V. Bugaeva. The growing academic interest in this field is also evidenced by the publication and scholarly reception of comprehensive works such as the *Textbook of Theolinguistics* (Vol. 2), edited by Gadomsky et al., which received analytical attention in academic reviews [11, pp. 248–253].

In the XX-XXI centuries, the assertion that the main approaches to a deep knowledge of reality are realized through the synthesis of scientific, philosophical, artistic and religious approaches has become widespread. The main trend of integration in the science of language is manifested in the return of linguistic thought to the main approaches of the anthropological program for the presentation of language and culture by W. Von Humboldt.

The implementation of this program begins with the creation of complex (synthetic) disciplines. Consequently, the study of language, which is closely connected with the main aspects of human life – the consciousness, culture and spiritual life of a person, has become the basis for the multifaceted development of linguistic

science. In accordance with this trend, such areas as sociolinguistics, ethno-linguistics, Psycholinguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, as well as linguopersonology, known as "the doctrine of the linguistic personality", are actively developing in modern language science [4, p. 56].

Linguistics today occupies a leading position in the system of Humanities. New scientific directions are developing in various scientific fields, around which there are many contradictions. These include, for example, medical Linguistics, legal Linguistics, the linguistics of emotions, etc. This also applies to theolinguistics, which arose on the verge of religious studies and Linguistics. Modern linguists ambiguously perceive both the term theolinguistics and, accordingly, the science that is denoted by this term. The status of theolinguistics "has not yet been clearly defined" [5, p. 108].

Issues related to this scientific field were considered earlier, but the consideration of theolinguistics as an independent discipline with a clearly defined framework of problems, goals and objectives, objects and research methods appeared relatively recently. This is due to the heterogeneity of approaches to understanding the goals and objectives of theolinguistics, as well as the range of issues related to this discipline.

The term "theolinguistics" was first introduced by Belgian linguist Jean Pierre van Knoppen and in 1987 by David Crystal in the Cambridge Encyclopedia of language, in which theolinguistics is defined as a discipline that studies "the language of bibliographers, theologians and other specialists in the theory of religion and practicing believers" [6, p. 110]. At the beginning of the XXI century, the problems of theolinguistics began to actively develop in the research works of Michael Tel, Albrecht Grail, Elbeta Kuharska Draus, A. K. Gadomsky, V. I. Postovalova, I. V. Bugaeva.

Currently, Research in various areas is being carried out within the framework of theolinguistics: description of the language of religious texts, features of translation of theological texts, problems of lexicography, eortology, in synchronous theolinguistics, comparative theolinguistics is a promising and relevant direction.

In the works of the founders of this branch of linguistics, only general guidelines are given on the prospects for comparative research, but no rules are proposed explaining the specific goals and methodology of research. The relevance of identifying and studying many problems of comparative theolinguistics is indicated by Professor of the Faculty of orthodox theology of the University of Belgrade Ksenia Koncharevich, who believes that the goal of comparative theolinguistics is "to study the manifestations of religion fixed and reflected in comparative languages". Despite their genealogical and typological connections, as well as identities, similarities and differences in ways of representation, preservation, and messages of religious content.

The author defines the following tasks necessary to achieve the set goal:

"(a) selection of material from relevant sources in comparable languages;

(b) differentiation of the material obtained;
(c) systematization of the material received;
(d) integration of the material obtained in order to identify relevant identities, similarities and differences between comparable languages for theolinguistics".

The need to solve specific problems and the choice of appropriate research methods is determined by many factors: which languages are compared, the study is carried out to learn the language of which religions, the focus of research carried out in the framework of comparative theolinguistics is language tools of different levels, with the help of which religious content is reflected. Several terms have been proposed to refer to these language tools, among which the terms "theonema" are often used.

Many of the ideas expressed in the history of the sociology of religion are still relevant today. They are used as templates, schemes to clarify new phenomena and trends in this area. Therefore, it is necessary to make a brief historical review of the main directions in the history of sociological thought about religion.

Sociology of religion as a scientific discipline begins to take shape in the middle of the XIX century. Although this Thinker does not pay special attention to his subsections in the general theory of sociology, he is interested in his ideas about the relationship between science and religion (the "law of the three stages" of the development of the human mind) and the possibility of creating a "positive religion" – the cult of humanity as a social organism. As a "great being", the human race will be honored". O.Comte's question of methods of studying society (including religion) indirect evidence – about methods of observation and study of customs, traditions, monuments also deserves attention. 4 The founder of the sociology of religion is considered to be E. Durkheim (1858-1917). In the work "simple forms of religious life" (1912), a special sociological theory of religion⁵ was devoted to them [7, p. 125-127].

Studying the beliefs of the Australian Aborigines, he identified several main functions of religion: disciplinary, cementing, reproductive, euphoric. The researcher believed that religion is a structural element of any society, Awakens "social feelings", develop collective ideas. Religion has the ability to sacralize simple things inherent in people, as a result of which they can perform the function of uniting society into a single social organism [8, p. 299].

Thus, in the sociology of religion, one of the leading concepts of religion appeared, in which the main function of religion is integration, and the existence of a society without religion is impossible. The opposite concept appeared later in connection with the ideas of K. Marx, who Associated religion with conflicts, alienation and presented it as a factor of social change. Traditions of functionalism E. Durkheim was continued by B. Malinovsky ("Argonauts of the Western Pacific", 1922) and A.R. Radcliffe-Brown [9, p. 118] ("structure and functions in primitive society", 1922). Both monographs reflected the results of field

research, the authors of which introduced many new ideas in explaining the early forms of religion and its functions in society.

Psychological (the formation of a sense of psychological comfort and security) and motivation (the motivation of a person to socially significant actions for society) were added to the functions of religion. Let us emphasize once again that the first concept considers religion as an important "norm" for society, "cementing" social integrity [9, p. 115].

Despite this, M. Weber (1864-1920), established and traditional in science in the XIX century, showed that religion is an active factor in social change in various spheres of society, focusing on the study of world religions. 8 The research methodology adopted by this author is also important for modernity. He believed that social actions could be explained by interpreting the meaning that the actor gives to the action he carries out [10, p. 299].

Understanding can arise both as a result of the observation of a religious fact and through an explanation of the reasons for the action. In the work "Protestant ethics and the spirit of capitalism" he revealed the legitimacy of the influence of the ethical principles of Protestantism in the development of the economic sphere of society (in particular, in the development of capitalism). He considered the influence of economic life developed under the influence of religion on the structure of society, social stratification and inequality.

Conclusion

The ontosemantic analysis of religion represents an interdisciplinary framework that synthesizes philosophical ontology, psychosemantics, and linguoculturology. Within this framework, religion is understood as a system of meanings that are not only universal but also existential in nature. These meanings are embedded in symbolic communication and play a central role in shaping both individual consciousness and collective cultural identity.

Although Ernst Cassirer did not use the term "ontosemantics", his theory of symbolic forms significantly contributed to its foundations. Building on the intellectual traditions of Kant, Saussure, and Humboldt, Cassirer emphasized the formative power of symbols in constructing meaning. His work shifted the focus from language as a static structure to language as a dynamic system of meaning-making embedded in cultural and existential contexts.

Contemporary cognitive science continues this trajectory by treating meaning as both a cognitive and existential construct. Ontosemantics, in this regard, offers a nuanced model for analyzing religious discourse, one that integrates language, consciousness, and being.

Three core principles characterize the ontosemantic study of religion: religious meanings are mediated through symbols and ontological categories; religion is viewed as a fundamental existential phenomenon that shapes human ex-

perience; meaning is conceived as both cognitive and ontological, creating a holistic connection between language, consciousness, and existence.

This approach provides a powerful interpretive lens for examining religious language not merely as a cultural artifact but as a vehicle for expressing the deeper structures of human meaning and being.

References

- 1 Степаненко В.А. Теоллингвистика? Да, теоллингвистика! // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2012. – № 2 (18). – С. 221–226.
- 2 Гадомский А. К. К проблеме определения теоллингвистики // Ученые записки ТНУ. – 2004. – Т. 17. – № 56. – С. 63–69.
- 3 Шамарова С. И. К вопросу о теоллингвистике: цель, задачи, объект, методы и основные направления // Международный научно-исследовательский журнал. – 2012. – № 5–1. – С. 127–129.
- 4 Постовалова В. И. Теоллингвистика в современном гуманитарном знании: истоки, основные идеи и направления // Magister Dixit. – 2012. – № 4. – С. 56–103.
- 5 Гадомский А. К. Роль теоллингвистики в процессе подготовки филологов // Просвещение – духовность – Логос в православной Славии: от князя Владимира до наших дней. – 2016. – С. 108.
- 6 Гадомский А. К. Роль теоллингвистики в процессе подготовки филологов // Просвещение – духовность – Логос в православной Славии: от князя Владимира до наших дней. – 2016. – С. 110–122.
- 7 Гадомский А. К. Роль теоллингвистики в процессе подготовки филологов // Просвещение – духовность – Логос в православной Славии: от князя Владимира до наших дней. – 2016. – С. 125–127.
- 8 Бугаева И. В. Теоллингвистика: теология + лингвистика? // Язык и метод. – 2015. – Т. 2015, № 2. – С. 293–300.
- 9 Киквидзе И. Д. Сравнительная теоллингвистика: предмет и цели исследования // Политическая лингвистика. – 2018. – № 2. – С. 115–118.
- 10 Левушкина Р. Ксения Кончаревич. Изучала теологию. Белград: Jacen, 2015. – 364 с. // Fontes Slavia Orthodoxa III: Православная культура: история и современность. – 2016. – Т. 3. – С. 299–305.
- 11 Плисов Е. В. Теоллингвистическое направление в современной лингвистике. Рецензия на издание: Учебник теоллингвистики. Т. 2. – Ульяновск: Мастер Студия, 2019. – 472 с. // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н. А. Добролюбова. – 2019. – № 48. – С. 248–253.

Transliteration

- 1 Stepanenko V. A. Teolingvistika? Da, teolingvistika! [Theolinguistics? Yes, theolinguistics!] // Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. – 2012. – № 2s (18). – S. 221–226. (in Russ)
- 2 Gadomskiy A. K. K probleme opredeleniya teolingvistiki [On the Problem of Defining Theolinguistics] // Nauchnye zapiski TNU. – 2004. – T. 17. – № 56. – S. 63–69. (in Russ)
- 3 Shamarova S. I. K voprosu o teolingvistike: tsel', zadachi, ob'ekt, metody i osnovnye napravleniya [On the Issue of Theolinguistics: Goal, Objectives, Object, Methods, and Main Directions] // Mezhdunarodny nauchno-issledovatel'skiy zhurnal. – 2012. – № 5-1. – S. 127–129. (in Russ)
- 4 Postovalova V. I. Teolingvistika v sovremennom gumanitarnom znanii: istoki, osnovnye idei i napravleniya [Theolinguistics in Modern Humanities: Origins, Main Ideas, and Directions] // Magistr Dixit. – 2012. – № 4. – S. 56–103. (in Russ)
- 5 Gadomskiy A. K. Rol' teolingvistiki v protsesse podgotovki filologov [The Role of Theolinguistics in the Process of Training Philologists] // Enlightenment-Spirituality-Logos in Slavia Orthodoxa: ot knyazy Vladimira do nashikh dney. – 2016. – S. 108. (in Russ)
- 6 Gadomskiy A. K. Rol' teolingvistiki v protsesse podgotovki filologov [The Role of Theolinguistics in the Process of Training Philologists] // Enlightenment-Spirituality-Logos in Slavia Orthodoxa: ot knyazy Vladimira do nashikh dney. – 2016. – S. 110–122. (in Russ)
- 7 Gadomskiy A. K. Rol' teolingvistiki v protsesse podgotovki filologov [The Role of Theolinguistics in the Process of Training Philologists] // Enlightenment-Spirituality-Logos in Slavia Orthodoxa: ot knyazy Vladimira do nashikh dney. – 2016. – S. 125–127. (in Russ)
- 8 Bugaeva I. V. Teolingvistika: teologiya + lingvistika? [Theolinguistics: Theology + Linguistics?] // Yazyk i Metod. – 2015. – T. 2015, № 2. – S. 293–300. (in Russ)
- 9 Kikvidze I. D. Sravnitel'naya teolingvistika: predmet i zadachi issledovaniya [Comparative Theolinguistics: Subject and Objectives of the Research] // Politicheskaya lingvistika. – 2018. – № 2. – S. 115–118. (in Russ)
- 10 Levushkina R. Kseniya Koncharevich. Izuchala teologiyu [Kseniya Koncharevich. Studied Theology]. Belgrad: Jacen, 2015. – 364 s. // Fontes Slavia Orthodoxa III: Pravoslav'naya kul'tura: istoriya i sovremennost'. – 2016. – T. 3. – S. 299–305. (in Russ)
- 11 Plisov E. V. Teolingvisticheskoe napravlenie v sovremennoy lingvistike. Retseziya na publikatsiyu: Uchebnik po teolingvistike [Theolinguistic Direction in Modern Linguistics. Review of the publication: Textbook of Theolinguistics]. T. 2. – Ulyanovsk: Master Studio, 2019. 472 s. // Vestnik Nizhegorodskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta im. N. Dobrolyubova. – 2019. – № 48. – S. 248–253. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Aliya Kuserbayeva</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aliya_k2023@mail.ru , ORCID ID: 0009-0006-5302-6943
<i>Ainura Kurmanaliyeva</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0001-5299-2695
<i>Алия Батырбековна Кушербаева</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aliya_k2023@mail.ru , ORCID ID: 0009-0006-5302-6943
<i>Айнұр Дүрбелеңқызы Құрманалиева</i>	профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0001-5299-2695
<i>Алия Батырбековна Кушербаева</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aliya_k2023@mail.ru , ORCID ID: 0009-0006-5302-6943
<i>Айнур Дүрбеленовна Курманалиева</i>	профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID ID: 0000-0001-5299-2695

«ТАБЛИҒИ ЖАМАҒАТ» ДІНИ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А. Алтайқызы

АНДАТПА

Ғылыми мақалада тәуелсіздік жылдары Орталық Азияда тараған ислами қозғалыстардың бірі «Таблиғи жамағаттың» ерекшеліктері қарастырылған. Автор діни қозғалыстың пайда болу тарихына тоқталады, сонымен қатар, басқа ғалымдардың теориялық және эмпирикалық зерттеулеріне сүйене отырып, оның қызметі, құрылымы, негізгі идеясы мен Орталық Азия аймағына тигізетін ықпалын түсінуге тырысады. Бұл зерттеуде қырғыз зерттеушісі, PhD Эмиль Нәсрітдиновтің Таблиғи жамағат туралы жеке эмпирикалық деректеріне негізделген мақала қарастырылады. Себебі автор діни ағымның сапарларына өзі тікелей тәжірибе жүзінде қатысқан, осы арқылы біз Таблиғи жамағат қозғалысы мен өкілдерінің табиғатын қатысушының көзқарасы арқылы түсіне аламыз. Бұдан бөлек, мақалада Байрам Балшы, Махеш Ранджан Дебат, Матейс Пелкманс, Иззет Ахмет Бозбей, Шусянь Тан есімді зерттеушілердің Орталық Азиядағы Таблиғи жамағаттың орны мен қызметі, сондай-ақ қозғалыстың жергілікті саяси контекстпен қарым-қатынасы туралы жазған еңбектеріндегі тұжырымдар сарап-талады. Осылайша, ғалымдардың теориялық және эмпирикалық еңбектерін талдау «Таблиғи жамағаттың» Орталық Азиядағы табиғатын екі көзқарас тарапынан айқындауға мүмкіндік береді. Бұндай тәсілдеме зерттеуде жасалған тұжырымдардың ғылыми объективтілігін арттырады.

Түйін сөздер: Таблиғи жамағат, Орталық Азия, діни қозғалыс, ислам, Үнді субконтиненті, ислами ағым, рухани номадизм.

Стэнфорд университеті,
Стэнфорд, АҚШ

Автор-корреспондент:
Алтайқызы А.,
aikerim.altaiqyzy@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Алтайқызы А. «Таблиғи жамағат» діни қозғалысы және Орталық Азиядағы ерекшеліктері // Адам әлемі. – 2025. – №3 (103). – Б. 160-166.

Религиозное движение «Джамаат Таблиг» и его особенности в Центральной Азии

Аннотация. В представленной научной работе анализируются особенности одного из исламских движений, получившего распространение в странах Центральной Азии в постсоветский период, — «Джамаат Таблиг». Исследование включает подробный обзор истории возникновения движения, а также, опираясь на совокупность теоретических концепций и эмпирических данных, раскрывает его деятельность, организационную структуру, идейные установки и влияние на социально-религиозную динамику региона. Особое внимание уделяется труду кыргызского исследователя, PhD Эмиля Насритдинова, основанному на его собственных полевых наблюдениях в рамках участия в миссионерских поездках Таблиги джамаат. Такой подход позволяет реконструировать внутреннюю логику движения и его практики с позиции участника, что значительно обогащает эмпирическую базу исследования.

В аналитический обзор включены также выводы работ других авторов, в числе которых Байрам Балшы, Махеш Ранджан Дебат, Матейс Пелкманс, Иззет Ахмет Бозбей, Шусянь Тан. Их исследования рассматривают место и роль Таблиги джамаат в религиозном пространстве Центральной Азии, а также взаимосвязь деятельности движения с локальным политическим контекстом. Сопоставление личных полевых исследований с результатами предшествующих академических исследований позволяет рассмотреть феномен Таблиги джамаат в Центральной Азии в двух взаимодополняющих позиций — внутренней (участник движения) и внешней (научный наблюдатель). Такой комбинированный подход повышает степень научной объективности и аналитической надежности полученных выводов.

Ключевые слова: Джамаат Таблиг, Центральная Азия, религиозное движение, ислам, Индийский субконтинент, исламское движение, духовный номадизм.

Religious Movement «Tablighi Jamaat» and Its Features in Central Asia

Abstract. This academic article examines the characteristics of one of the Islamic movements that spread throughout Central Asia during the years of independence — «Tablighi Jamaat». The author meticulously examines the historical emergence of this religious movement, and, drawing on theoretical and empirical research by other scholars, attempts to understand its activities, structure, main ideas, and influence on the Central Asia region. The present article engages with a scholarly article by Emil Nasritdinov, a Kyrgyz researcher who holds a doctorate, on the Tablighi Jamaat. Given the author's direct involvement in the travels of the religious movement, an opportunity is presented to comprehend the nature of Tablighi Jamaat and its representatives from the perspective of a participant. Furthermore, the article undertakes a thorough analysis of the conclusions drawn by researchers such as Bayram Balysh, Mahesh Zanjani Debat, Matijs Pelkmans, Izzet Ahmet Bozbe, and Shuxiang Tan regarding the geographical presence and activities of Tablighi Jamaat in Central Asia, along with an examination of the movement's relationship's to the prevailing political environment in the region.

Consequently, an examination of theoretical and empirical works by scholars enables us to ascertain the nature of Tablighi Jamaat in Central Asia from two perspectives. This methodological approach serves to enhance the scientific objectivity of the conclusions derived from the study.

Key words: Tablighi Jamaat, Central Asia, Religious Movement, Islam, Indian Subcontinent, Islamic Movement, Spiritual Nomadism.

Kіpіcne

«Таблиғи жамағат» діни қозғалысы 1926 жылы Үндістан мемлекетінде қалыптасты, оның негізін Мәулана Мұхаммад Илияс есімді тұлға қалады. Ол ислами бағыттағы ағымдардың бірі болып табылады және негізгі идеясы Мұхаммед пайғамбар өсиеттеген діни тәжірибелерге мұсылмандардың қайта оралуын қолдауға бағытталған. Бұған қоса, қозғалыстың өкілдері мұсылман емес адамдарды монотеизмді қабылдауға шақыруды көздейді. «Таблиғи жамағат» діни қозғалысы өзін саяси емес құрылыс ретінде бейнелейді, сонымен қатар, жан-жақты әлеуметтік өзгерістердің негізінде жекелеген адамның рухани дамуы мен жолы жатыр деп санайды. Ағымның ізбасарларының саны өзгеріп отырады, басым бөлігі – Оңтүстік Азия тұрғындары. Қызметі мен ықпал ету аясы, көп жағдайда, күнкөрісі төмен, әлеуметтік жағдайы нашар топтарды қамтиды.

Соңғы онжылдықтарда гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар «номадизм» ұғымын дәстүрлі көшпелі өмір салты түсінігінен кеңірек шығып түсінуге талпынуда. Ғылыми тілге «виртуалды номад», «академиялық номад», «корпоративті номад» деген сияқты адам өмірінің кәсіби, мәдени немесе жеке салаларындағы сапарлар мен қоныс аударуды жеткізу үшін әртүрлі терминдер енуде. Мобильділіктің бұл формалары орын ауыстырып отырудың тұрақтылығын, сапарда өткізетін уақыттың маңызды бөлігін және жеке немесе ұжымдық бірегейлікке өзгерту күшін біріктіреді.

Бұл мақалада «Таблиғи жамағат» діни қозғалысын зерттей отырып, ерекше санат «рухани номадизмге» көңіл бөлу ұсынылады. Бұл ұғым жеке тұлғаның рухани дамуы мен діни қауымдастыққа тұрақты әсері бар діни мақсатта жүйелі түрде сапарлауды білдіреді. Дәстүрлі көшпелі өмір салты пасторалды халықтардың әлеуметтік құрылымдары, экономикасы мен дүниетанымын қалыптастырған сияқты рухани номадизм кеңістікпен, уақытпен және қауымдастықпен әрекеттесудің ерекше үлгілерін құрастырады.

Ислам дәстүрінде саяхаттау әрқашан маңызды болды, ол туралы Құранда да, хадистерде айтылған. Діни сапарлардың классикалық түрлері – қажылық (Меккеге баруға міндеттелген сапардың түрі), хижра (көші-қон), зиярат (әулиелердің мазарларына бару), рихла (діни білім алу үшін саяхаттау). Бұл тәжірибелер тек қана сенімді бекітіп қана қоймай, жол серік болып бірге әсер алу арқылы қияли идеологиялық қауымдастықтарды қалыптастырады.

Таблиғи жамағат – заманауи исламдағы рухани номадизмнің жарқын көрінісі. Оның негізгі қағидаты рухани тазару, діни білім алу және миссионерлік қызмет атқару үшін дағдыланған әлеуметтік ортадан уақытша шығу қажеттілігі. Тұрақты сапарлар рухани даму мен сенімді бекітудің міндеті элементі ретінде қарастырылады, олар әртүрлі санаттардан тұрады – әр ай сайын үш күндік, әр жыл сайын қырық күндік, өмірде кем дегенде бір рет төрт айлық сапарда болу.

Посткеңестік Орталық Азияда қозғалыс 1990 жылдардың аяғынан бастап тарады, әсіресе Қырғызстан мен Қазақстанда қолайлы орта болды. Сонымен қатар, аймақтың әртүрлі этникалық топтарының арасында қабылдау және тәжірибенің танымалдық деңгейлері әртүрлі болды.

Бұл зерттеуде қырғыз зерттеушісі, PhD Эмиль Нәсрітдиновтің Таблиғи жамағат туралы жеке эмпирикалық деректеріне негізделген мақала қарастырылады. Себебі автор діни ағымның сапарларына өзіндік тәжірибе жүзінде қатысқан, осы арқылы біз Таблиғи жамағат қозғалысы мен өкілдерінің табиғатын қатысушының көзқарасы арқылы түсіне аламыз. Автордың бақылауы мен талдауы бойынша, сапардың табиғилық үлгісі бұрынғы көшпелі халықтар (қырғыз, қазақ) арасында табиғи түрде қабылданады, ал отырықшы ұлттар (өзбек, тәжік) қарсыластық танытады. Бұл айырмашылықтар тек саяси шектеулермен және діни институттармен ғана байланысты емес, олардың тамыры мәдени санада, ауызекі дәстүрлерде және мобильділіктің тарихи үлгілерінде жатыр деп есептейді. Нәсрітдинов Таблиғи жамағат тәжірибелерінің тұлға мен қоғамға өзгертуші әсерін анықтай отырып, оларды рухани номадизм тұжырымдамасы аясында түсіндіреді. Сондай-ақ, Орталық Азияда тарихи көшпенділік мұрасымен Таблиғидің рухани номадизмімен қалай өзара әрекеттеседі және көне көшпенділер арасында қозғалыстың тартымдылығын қалай арттырады, діни өмірдің құрылымына қалай әсер етеді деген сұрақтарға жауап іздейді. Нәсрітдинов өзінің талдауында Қырғызстаннан Үндістанға Таблиғи тобымен жасаған қырық күндік сапары кезінде жинақтаған этнографиялық деректерді, Қырғызстан, Қазақстан және Ресейдегі жергілікті қауымдастықтарда жасаған бақылауларды, саяхаттардың ислам антропологиясы мен Орталық Азияда посткеңестік діни динамика бойынша теориялық материалдарды қолданады.

Бұдан бөлек, бұл мақалада Байрам Балшы, Махеш Ранджан Дебат, Матейс Пелкманс, Иззет Ахмет Бозбей, Шусянь Тан есімді зерттеушілердің Орталық Азиядағы Таблиғи жамағаттың орны мен қызметі туралы жазған еңбектеріндегі тұжырымдар сарапталады.

Әдіснама

Зерттеудің әдістемесі енгізілген бақылау, екінші реттік деректерді талдау және салыстырмалы тәсілді біріктіреді. Эмпирикалық қор Эмиль Нәсрітдиновтың далалық материалдарына негізделген, олар Қырғызстаннан Үндістанға жасалған Таблиғи жамағат миссионерлік сапарына қырықкүндік қатысу барысында жинақталған. Бұл күнделікті тәжірибелердің құрылымын, ішкі тәртіптің жүйесін және жергілікті қауымдастықтармен әрекеттесу үлгілерін айқындауға мүмкіндік береді. Контексті кеңейту және теңеу үшін Байрам Балшы, Махеш Ранджан Дебат, Матейс Пелкманс, Иззет Ахмет Бозбей мен Шусянь Танның жұмыстары қолданылды, ғалымдар қозғалыстың трансұлттық табиғатын, оның сая-

си және мәдени шарттарын қарастырады. Ішкі көзқарас (қатысушы тәжірибесі) пен сыртқы көзқарастың (академиялық интерпретациялар) салыстырмалы талдауы миссионерлік сапарлардың бір үлгісі Орталық Азияның әртүрлі мәдени және саяси контексттеріне бейімделетінін анықтауға жол ашты.

Негізгі бөлім

Ғалым Эмиль Нәсрітдиновтің «Рухани номадизм және Орталық Азия Таблиғи саяхатшылары (Spiritual Nomadism and Central Asian Tablighi Travelers)» [1] мақаласында Таблиғи жамағаттың негізін қалаушысы Мәулана Мұхаммад Илияс Кандехлавиды дәстүрлі ислам теологы (әлім) мен сопылық орденнің ізбасары тәжірибесін біріктірді деп сипаттайды. Оның ілімінің негізгі тезисі – әр дінге сенушінің жеке түзелу жолындағы амал-әрекетсіз мұсылманның рухани және өнегелік өрлеуі мүмкін емес. Ол адам пендешілік тірлік пен күнделікті тұрмыстық міндеттер ортасында тазарудан өте алмайды дейді. Мәулана Илиястың трансформация әдісі бойынша қалыпты өмір сүру контекстінен шығып діни ортаға уақытша енуді білдіреді. Оның көзқарасына сәйкес қалыптасқан үлгі бойынша әр топта 8-12 адам болады, олар бір мешіттен екінші мешітке қоныстанып отырады және әр мешітте 2-3 күн бойы уақыт өткізеді. Бағдарлама, әдетте, діни мәтіндерді ұжымдық оқу мен талқылаудан (тәлім), намаз оқудан, Құдайы еске салудан (зікір), миссионерлік қызметтен (ғашт), жергілікті тұрғындармен кездесулерден (зиярат) және тәлімгерлік әңгімелесуден (баян) құралады. Таблиғи жамағаттың құрылған уақытынан бастап бүгінгі күнге дейін сапар таблиғилық тәжірибенің орталық элементі болып табылады. Саяхат рухани мақсаттарға жетудің қосымша немесе факультативті компоненті емес, міндетті шарты есептеледі.

Таблиғилық сапарларды ұйымдастырудың түбегейлі мәселесі толықтай өзін-өзі қаржыландыру, яғни әр қатысушы сапарға жеке қаражатын бөледі. Бұл орталықтанған қаржы жүйесінің жоқ екенін көрсетеді және қатысу жеке қалау мен құрбандық амалы екенін білдіреді. Сапарға аттанар алдында үміткер шығындарды өтейтін қаржылай мүмкіндіктерін дәлелдеуі қажет. Алайда, ислам қауымдастықтарының ішінде өзара көмек пен қонақжайлық механизмдері жұмыс жасайды. Мәселен, Үндістанда жергілікті қатысушылар шеттен келгендерді аспен қамтамасыз етуді діни міндет деп қабылдайды. Бұл шығындарды үнемдеп, ұзақ сапарларды қолжетімдірек етеді.

Таблиғилық дүниетанымға сәйкес сапардағы жол – рухани және әлеуметтік уақиға, сәйкесінше оның екі мағынасы бар: физикалық – бір кеңістіктен екіншіге ауысу (қала, аймақ, ел); ішкі – пендешілік шаруалардан (бұл дүниенің күйбең тірлігі, материалдық орта) діни мазмұнға өту, яғни тұрмыстық қызығушылықтар мен құштарлықтардан және әлеуметтік рөлдерден уақытша бас тарту. Бұндай екіжақтылық таблиғилық түсінікті

«һижра» ұғымына жақындатады – діни сенім үшін көшіп отыру; ол бір уақытта кеңістіктегі және руханияттағы амал болып саналады.

Таблиғилық тәжірибенің ең маңызды принципі – сапарлардың өзгермейтін кестесі. Жол өмір салтының үйреншікті элементіне айналу үшін қатысушы кез келген жағдайда дайын болуы тиіс. Бұл рухани номадизмнің жалпы логикасына негізделген: тек қайталанатын және тұрақты орын ауыстыру ғана қатысушының ішкі жан дүниесі мен әлеуметтік тәжірибелерін өзгерте алады. Жүйелі сапарлар өмірдің барлық салаларына әсер етеді: кәсіп таңдау – күнделікті уақыт кестесінің икемділігі үшін көп адамдар сауда немесе өзін-өзі қамтушы салаларға ауысады, отбасылық міндеттер құрылымы (әйелдер үшін «мастурат» ұйымдастыру), қауымдастық ішіндегі әлеуметтік дәреже.

Нәсрітдинов сапардың мақсаты – қатысушының ішкі өзгерісі, ал миссионерлік белсенділік сол мұратқа жету құралы ретінде қарастырылады дейді. Бұл өзгеріске бірнеше факторлар алып келеді: 1) дистанция – үй мен пендешілік ұсақ дүниелерден физикалық түрде алшақтау өмірді тұтас көруге мүмкіндік береді, автордың сөзімен айтқанда, жолда адам өз өмірін суреттен алшақтаған суретші ретінде көреді; 2) жалғыздықтағы уақыт – әр пункт арасындағы үзілістер, тыныштық пен жолдар ойлануға (муракаба) мүмкіндік береді; 3) сапарлардың ұзақтығы – қысқа мерзімді саяхаттар алғашқы жеңіл әсер береді, терең өзгерістер қырық күндік және одан ұзақ бағыттарда болады; 4) физикалық сынақ – еденде ұйықтау, суық сумен дәрет алу, жаяу өткелдер құдайшыл жолда шыдамдылықты дамытады және сенімді бекіте түседі.

Сапар діни білімді күнделікті өмірде тікелей қолданумен байланыстырылады. Таблиғилық жамағатта әр 3-4 сағат сайын «тәлім (Құран мен хадистерді оқу)» және «музакир (сүннетті қайталау)». Білім абстрактілі болып қабылданбайды, ол өмірді діни нормаларға сәйкес реттеуге арналған құралға айналады. Ал сапар кезіндегі аскетизм жағдайы, яғни шектеулі заттар мен минималды жайлылық материалды игіліктердің құны өзгермелі екенін сездіреді. Ғалымның өзі оны былай деп сипаттайды: жолда жайлылық болмаса да өмір мазмұнды бола алатынын түсінесің. Бұл жерде сопылық дәстүрге сай идея көрініс тапқан – мақсат бұл дүниенің құндылықтарынан толықтай бас тарту емес, оған берік діни сеніммен оралу, яғни дүниеде өмір сүру, бірақ дүние үшін емес.

Нәсрітдинов жолда мәдени шекаралар жойылады, біз бір-бірімізді бір үмбеттің бөлігі ретінде көреміз дейді. Үздіксіз бір жерден екінші жерге жылжып, әртүрлі мешіттерде болу көлемді әлеуметтік байланыстардың қалыптасуына алып келеді. Әр ұлттардың өкілі саналатын мұсылмандарды кездестіру этникалық және әлеуметтік кедегілерді жояды. Осылайша, қатысушылар тәзімділік пен ұжымшылдыққа үйренеді. Сонымен қатар, сапардың тағы бір аса маңызды күтілетін нәтижесі – барлығы тек бір Алланың құдіретімен болатынына сенімді бекіте түсу.

Автор 1990 жылдардың аяғында Таблиғи жамағаттың Орталық Азияда таралуы оның аймақтағы әртүрлі елдер мен этникалық топтар арасында қабылдануы мен танымалдылығында айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетті дейді:

Қырғызстанда қозғалыс ерекше қолайлы жағдайда тарады. Көрші мемлекеттермен салыстырғанда саяси либерализмнің үйлесуі мен ресми ислам институттарының қалыптасуының төмен деңгейі қатысушылар санының жылдам өсуіне негіз қалады. Ал Қазақстанда қатаң саяси режимге және «Таблиғи жамағаттың» қызметіне ресми түрде тыйым салынғанына қарамастан, қозғалыс әсіресе этникалық қазақтар арасында кең тарады. Бхопалда (Үндістан) өткен үлкен жиында (ижтема) қазақ топтары ТМД елдерінен келген қатысушылардың шамамен 70%-н құрағаны байқалды. Ал Өзбекстан мен Тәжікстанда да бұл қозғалысқа ресми түрде тыйым салынған және қудаланады. Алайда, саяси репрессия факторы бұған жалғыз түсініктеме емес. Мысалы, Қырғызстанның едәуір бөлігі өзбектер тұратын оңтүстік аймақтарында да «Таблиғи жамағат» бірдей саяси ортаға қарамастан қырғыздармен салыстырғанда азырақ қатысады/қызығушылық танытады.

Зерттеу авторы бұндай айырмашылықты өңірдің байырғы көшпелі және отырықшы халықтарының арасындағы мәдени-тарихи ерекшеліктері арқылы түсіндіруді ұсынады. Кеңестік дәуірге дейін өзбектер мен тәжіктердің қалалар мен оазистерге (Бұқара, Самарқанд, Хиуа) шоғырланған дәстүрлі ислами білім беру жүйесі дамыды, діни өмір ғұламалардың тікелей жетекшілігімен мешіттер мен медреселер желісі арқылы реттелді. Ал қырғыздар мен қазақтар, керісінше, бақташылық-көшпелі өмір салтында тіршілік етті және ғұламалардың қалалық орталықтары оларға көп жағдайда қол жетімсіз болды. Екі халықтың исламдануы негізінен сопылық дәруіштер мен кезбе шейхтер арқылы жүзеге асырылды, олар үшін физикалық және рухани мәні бар жол діни тәжірибенің орталық түсінігі/амалы болды. Сопылық бауырластықтарда ресми білімге емес, зікірге, медитацияға, тәлімгерлік пен сапарларға мән берілді. Канондық жазбаларға жұмсағырақ діндарлықтың бұл түрі қалалық білім берудің қатаң үлгілеріне қарағанда көшпелілердің өмір салтына жақынырақ болды. Көшпелілер мәдениетінің мобильділік, әлеуметтік-экономикалық рөлдердің икемділігі, ауызекі сөздің жоғары мәртебесі сияқты элементтері кеңес дәуірінің өзінде де қырғыздар мен қазақтар арасында сақталды. XX ғасырда отырықшы өмір салтына ауысқаннан кейін де көшпелі өмір салты мәдени санада сақталды және қозғалыстарға тез бейімделу дағдылары бірегейліктің маңызды бөлігі болып қала берді. Таблиғи жамағат тұрақты сапарға шығуға, білімді ауызша жеткізуге және тұрақты мекемелерге қосылмауға назар аударғандықтан, осы мәдени кодқа органикалық түрде сәйкес келді. Автор оған қатысты былай дейді: «Қырғыздардың

кең дамыған жазба дәстүрі болған жоқ, бірақ оларда әлемдегі ең ұзақ ауызша эпос – «Манас» бар, олар қашанда жақсы әңгімешіні жоғары бағалаған» [1, 165 б.].

Таблиғи жамағат негізгі қағидаларын өзгертпей сақтағанымен, ол жергілікті дәстүрлердің мықты жақтарын пайдалана отырып, әртүрлі мәдени контексттерге бейімделуге қабілетті: Үндістанда – қонақжайлылық және дамыған мешіттер желісі; Оңтүстік-Шығыс Азияда – ұжымшылдық және қауымдық өмір; Орталық Азияда – көшпелілердің мобильділігі мен ауыз мәдениеті.

Осылайша, автордың пікірінше, «Таблиғи жамағаттың» Қырғызстан мен Қазақстандағы танымалдылығын рухани номадизмнің жаһандық діни үлгісі мен мобильділіктің жергілікті тарихи-мәдени дәстүрлері арасындағы синергияның нәтижесі ретінде қарастыруға болады.

Байрам Балшының «Таблиғи жамағаттың Қырғызстанда таралуы: Үнді субконтиненті мен Орталық Азия арасындағы ислам байланыстарының қайта өрлеуі? (The rise of the Jama'at al Tabligh in Kyrgyzstan: the revival of Islamic ties between the Indian subcontinent and Central Asia?)» [2] атты ғылыми жұмысы Ұлы Моғолдар дәуірінде Үндістан мен Орталық Азия арасында ислами қатынастар көпғасырлық және тығыз байланыста болды дейді және бұл арақатынас патшалық отарлау мен Кеңес Одағы заманының діни репрессиясы ахуалында күрт әлсіреді. Алайда 1991 жылы Орталық Азия елдері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін байланыстар біршама салаларда қайта жанданды. Бұл геосаяси өлкеде исламның жаңа қарқынмен өрлеуі Түркия, араб елдері және Үндістан ықпалымен болды. Зерттеулерде Үндістанның әсері жиі назардан тыс қалады. Алайда, оның аймақтағы орны мен маңыздылығы айқын, әсіресе Қырғызстан кейсінде өзекті тақырып. Тамыры үнділік болып табылатын «Таблиғи жамағат» діни қозғалысы бұл республикада ерекше танымалдыққа ие болды. 1920 жылдары британдық болған Үндістанда қалыптасқан «Таблиғи жамағат» негізгі ислами ілімдер мен тәжірибелерді насихаттайды және автордың пайымдауынша, саяси емес, бейрадикал діни ұстанымдағы қауымдастық. Жергілікті қырғыз билік органдары бұл топтың қызметіне жұмсағырақ қарайды, себебі оны мемлекетке қарсы шығуы мүмкін экстремистік ислами ағымдарға қарағанда ұстамды балама ретінде қарастырады.

Байрам Балшы «Орталық Азияның Үндістан субконтинентімен діни байланыстарын жаңғыртуы: Жамаат әл-Таблиғи (Reviving Central Asia's Religious Ties with the Indian Subcontinent: The Jamaat al Tabligh)» [3] атты тағы бір мақаласында діни қозғалыстың аумақтағы ахуалын толықтыра түседі. Ғалымның пікірінше, Үндістан мен Пәкістаннан келген ислам ағымдары КСРО ыдырауынан кейін айтарлықтай әсер етті. Тарихта бұл территорияда сопылық Нақшбандийа тариқаты ықпалды болды. Ахмад әл-Фаруки Сирхинди және Қожа Ахрар есімді беделді руханият көшбасшылары оларды нығайтуға ат салысқан. Орыс патшалығы мен Кеңес дәуіріндегі саяси

парадигманың өзгеруіне қарамастан бұл байланыстар сақталды. Тәуелсіздік жылдары әлемдік мұсылман қауымдастықтармен қатынастар қайта ілгерілеп, ислам тәжірибелеріне қайта жол ашылғандықтан, Нақшбандийа, Ахмадийа және Жамаат әл-Таблиғи сияқты діни ілімдер енді.

Алғашқы кезеңдерде Таблиғи жамағаттың таралуы араб елдері мен Түркиядан келген ислами идеологиялардың беріктігіне байланысты шектеулі болды. Алайда, Америка Құрама Штаттарында 11 қыркүйекте орын алған оқиғаға орай жергілікті мемлекеттік органдар Таблиғи жамағатты исламисттік фракцияларға қарағанда орташа көзқарастық балама ағым деп танып, оның саяси емес және бейбіт қызметі мен тәсілдемесіне тәзімді қарады. Қозғалыстың сипаты аумақтағы әр елдің ерекшеліктеріне сәйкес әртүрлі: Қырғызстанда ол ашық әрі белсенді қызмет етеді; қауіпсіздікке төндіретін қатер деп есептейтін Өзбекстан мен Тәжікстанда қатаң шектеулер мен құдалауға тап болады; ал Түркіменстанда тіпті Таблиғи жамағат мүлдем жоқ.

Таблиғи жамағат діни қозғалысы жалпақ бұқара стратегияны ұстанады, яғни есіктен есікке дейінгі уағыз айту мен қысқазерімді миссионерлік сапарларды ұйымдастыруға бағытталған қызмет. Бұндай әдіс әдетте әлеуметтік және діни құрылымдар әлсіз аудандарда ерекше тиімді. Бүгін қозғалыс бейсаясатшыл ұстанымды сақтап келгенімен, оның тұрмыстық жағдайы нашар жастар арасында танымалды-ғының артуы болашақта ықпал ету аясын кеңейтуі мүмкін. Автор тұжырымын былай қорытындылайды: Орталық Азия мен Үнді субконтиненті арасындағы тарихи діни байланыс әлі де өзекті, Таблиғи жамағат өңірде исламның қайта өрлеуіне өз үлесін қосуда. Бұл топ саяси көрініске әсер етпесе де, Орталық Азия мұсылмандары арасында таралуының өсуі трансшекаралық діни желілердің өзектілігін көрсетіп отыр. Егер әлеуметтік-экономикалық ахуал төмендесе, Таблиғи жамағаттың саясилануы мүмкін.

Махеш Ранджан Дебаттың «Таблиғи жамағат: әлемдік экстремизмнің шығу тегі (Tablighi Jamaat: the Fountainhead of Global Extremism)» [4] мақаласында Орталық Азиядағы ислам экспансиясы мен діни экстремизмнің әртүрлі қырларын қарастырады. Ғылыми талдаудың негізгі зерттеу нышаны – «Таблиғи жамағат», бұл мақалада да қозғалыс Қырғызстанда ерекше белсенді екені айтылады. Экстремизм қауіпін тудыруы мүмкін деген оймен «Таблиғи жамағат» ұйымы 2004 жылдан бері Өзбекстанда, Түркіменстанда және Тәжікстанда тыйым салынған, Қазақстанға келсе, 2013 жылдан бастап заңсыз болып есептеледі, ал Қырғызстанда тіпті мемлекеттің діни институты мұфтиятта уәкілеттігі бар. Орталық Азия өңірінде Таблиғи жамағат радикалды көзқарастарды насихаттайды және жастармен, студенттермен, сонымен қатар, кәсіпкерлерді үгітейді деп айыпалады.

Сондай-ақ, мақалада аймақтағы Қытайдың рөлі қарастырылған, ерекше назар Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданындағы мұсылман тұрғындарына бөлінген. Қытай бір жағынан энергетикалық және басқа да экономикалық

жобаларын жүзеге асыру мақсатында Орталық Азияға елеулі қаржы құяды, екінші жағынан өзінің территориясында экстремистік идеологиялардың таралу әлеуетіне байқап қарайды. Дебаттың ойынша, Орталық Азияда ислам тарихи тамырын жайған дін болса да, радикалдану қатері мен сыртқы саяси қысымға ұшырауы мүмкін.

Матейс Пелкманстың «Шекаралардың динамикасы: Орталық Азиядағы евангелиялық және таблиғилық миссиялары туралы ойлар (Frontier Dynamics: Reflections on Evangelical and Tablighi Missions in Central Asia)» [5] ғылыми шығармасы Кеңес Одағының ыдырауынан кейінгі Қырғызстандағы евангелиялық христиандар мен таблиғилық мұсылмандардың миссионерлік қызметіне арналған. Зерттеудегі тұжырымға сәйкес, діни топтардың екеуі де дамушы діни ортамен қарым-қатынас құруға талпынады, олар сенім мәселесінің мәдени бірегейлікпен және қоршаған әлеуметтік-саяси өзара байланысы барын көрсетеді. Пелкманс айырмашылық әдістері мен әр қозғалыс қолданатын ұйымдастыру үлгілерін айқындай отырып, салыстырмалы болжау құру әдісін ұсынады. Евангелиялық христиандар дараландырылған және нарықтық тәсілді қабылдайды және Қырғызстанды миссионерлік қызметке ашық алаң деп сипатталады. Ал, Таблиғи жамағатқа келетін болсақ, оның өкілдері жүйелі діни уағыз сапарлары арқылы қауымдық жұмысты жүзеге асырады. Бұндай рухани саяхаттарды олар «дағуат» деген атаумен танымал етіп, ұжымдық діни міндеттеме мен серт сезімін нығайтуға бағыттайды.

Белгісіз және рухани беймәлім кеңістікке қызметін енгізуді өздерін миссионерлер қалай қабылдайтынын сипаттау үшін «фронтир» ұғымын қолданады. Бұл тұжырымдама олар бетпе бет келетін мүмкіндіктер мен қиындықтарды көрсетеді, яғни қарым-қатынас құрудағы миссия мен күрделілік сезімін сипаттайды. Егер нарықтық зерттеу көзқарасына сәйкес тұтынушылар таңдауы мен бәсекелестікке назар аударатын діни тәжірибе қарастырылса, «фронтир» әдістемесі миссионерлік белсенділіктің эмоциялық және идеологиялық себептер мен мотивтерін анықтайды. Бұған қоса, ғалым бұндай миссияларды болжау мүмкін емес дейді, себебі олардың потенциалында гүлдену немесе құлдырау мүмкіндіктері де бар. Миссионерлердің тәжірибесі жиі олардың тереңге тамыр жайған көзқарастары мен жергілікті қауымдастықтар тарапынан туындайтын сыншыл және немқұрайлы қарым-қатынасы арасындағы қақтығысты көрсетеді. Қорытындылай келе, Пелкманс Орталық Азияның алуан түрлі саяси және мәдени ландшафтысы контекстіндегі діни үгіт-насихаттың негізінде жатқан күрделі әлеуметтік және эмоционалдық өзгерістер мен серпінді түсіну маңызды екенін айтады.

Иззет Ахмет Бозбейдің «Таблиғи жамағаттың Қырғызстандағы жартылай бәсекелес діни нарықтағы үстемдігі: діни нарықтық көзқарас (Local Adaptation and Cultural Exclusion: Thirty Years of Tablighi Jamaat in China)» [6] атты зерттеуі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін не себепті

Қырғызстанда Таблиғи жамағат айтарлықтай тарағаны және оған қандай факторлар әсер еткенін сипаттайды. Зерттеуші діни экономика теориясы аясында өңірдегі басқа көрші мемлекеттерден ерекшеленетін Қырғызстанның өзгеше тарихи және саяси ахуалына көңіл бөледі, ашық діни ортадағы діни топтардың іс-қимылдары мен бәсекесін айқындайды. Таблиғи жамағаттың басқалардан айырмашылығы – оның «кезбе уағыз» әдісін қолдануы, яғни қарапайым бұқара халыққа бағытталған тұрақты сапарлар мен тікелей әрекеттесу сияқты амалдар. Бұндай бейімділік елдегі/аймақтағы басқа статикалық немесе институционалды құрылымданған ислам ұйымдары алдында бәсекеге қабілетті артықшылық береді.

Ғылыми жұмыста діни экономика теориясының қолданылуы себебі – тәуелсіздік алғаннан кейін Таблиғи жамағат сынды көптеген діни қозғалыстардың дамуына жағдай тудырған Қырғызстанның діни саласының либерализациясы мен диверсификациясын көрсету. Бұл құрылымға сәйкес, қағида бойынша, өскен діни бәсеке мен алуандылық жеке діни тәжірибе мен ұстанымды бекіте түседі. Бозбей аралас зерттеу әдісін қолданады – құжаттар деректерінің талдамасы мен тереңдетілген далалық жұмысты үйлестіру, оның ішінде Таблиғи жамағат мүшелерімен, мемлекеттік шенеуніктермен және басқа да маңызды субъектілермен сұқбат алу.

Бозбейдің зерттеуі тағы бір мәрте Қырғызстан билігінің Таблиғи жамағатқа салыстырмалы түрде төзімді қарым-қатынасын экстремалды исламистік топтармен салыстырғанда қауіпсіздік үшін азырақ қатер төндіреді деп танығандықтан деп түсіндіреді. Бұндай мемлекеттік стратегия діни плюралистік қоғамда тепе-теңдікті қамтамасыз ету бойынша прагматикалық талпынысты көрсетеді. Қорытынды тұжырымдарында Бозбей Таблиғи жамағаттың маңыздылығын Қырғызстанның орташа бәсекелестік діни ортасында кешенді талдауды ұсынады және жаһандық ислами қозғалыстардың ықпалын талдауды жергілікті әлеуметтік-саяси және мәдени шарттарды ескеру қажет дейді.

Шусань Таннның «Жергілікті бейімделу және мәдени оқшаулану: Қытайдағы Таблиғи жамағаттың отыз жылы» [7] атты мақаласы соңғы отыз жыл ішіндегі Қытайдағы Таблиғи жамағаттың орны мен дамуына арналған. Ғалымның пайымдауынша, Үндістанда пайда болған жаһандық ислами қозғалыс дінді ұстануды мұсылмандар арасында діни адалдықты оятуды көздейді. Таблиғи жамағат Қытайда 1980 жылдардың басында қызмет ете бастады және даму мен трансформацияның жекелеген үш кезеңін бастан кешті.

1980 жылдар мен 1990 жылдардың басын қамтыған алғашқы кезеңде Қытайдағы Таблиғи жамағаттың миссиясын көп жағдайда пәкістандық миссионерлер басқарды. Олар Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданындағы этникалық мұсылман топтармен жұмыс жасады, осылайша, елдің солтүстік және оңтүстік-батыс аймақтарға әсерін кеңейтті. 1990 жылдардың басына таман қозғалыс әртүрлі өңірлердің түкпір-түкпірінде көптеген орталықтар құрды,

бұл оның ілімін кеңірек таратуға мүмкіндік берді. Екінші кезең 1990 жылдардың ортасынан бастап шамамен 2010 жылға дейінгі уақытты алды, бұл аралыққа ұйымдастырушылық даму мен жергілікті мұсылмандардың қатысуының өсуі тән. Екінші кезеңде Таблиғи жамағат әлеуметтік қамтамасыз ету бойынша іс-шараларды жүзеге асыру арқылы қоғамдық өмірге көбірек еніп байланыс түсті және жергілікті ислами әдет-ғұрыптарға әсер ете бастады. Дегенмен, қозғалыс кейбір мұсылман топтары мен жергілікті билік органдары тарапынан қарсыласумен бетпе бет келді. 2010 жылы басталған және бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан үшінші кезеңде қозғалыс қатаңырақ мемлекеттік бақылау мен күшейтілген қадағалауға бейімделді, бұл оның жұмысының басым бөлігі жасырын түрлеріне өтуіне әкелді. Алайда, ол өзінің қызметін сақтай алды, әсіресе Қытайдың оңтүстігіндегі «хуей» халықтары арасында.

Таблиғи жамағаттың Қытайдағы қызметінің барлық уақытында әр кезеңде қабылдау мен қарсыласу арасында ауысып отырды. Алғашқыда қытайлық мұсылмандардың көпшілігі қозғалысты ислам сенімінің нағыз көрінісі деп қарастырып қозғалысты қарсы алды. Бірақ, уақыт өте келе қарсыласу күшейді, әсіресе, қалыптасқан діни тәжірибелер мен әлеуметтік құрылымдарға деген әсерінен қауіптенетін діни билік өкілдері мен жергілікті қауымдастықтар тарапынан қорқыныш болды. Бұған қарамастан, Таблиғи жамағат төтеп бере алды және Қытайдағы белгілі мұсылман топтарының арасында ықпалын жоғалтқан жоқ.

Қорытынды

Жасалған зерттеу Орталық Азиядағы Таблиғи жамағат қозғалысының қызметін сипат-тауға мүмкіндік берді, оның белсенділігінің ішкі механизмдері мен дамуына әсер ететін сыртқы факторларды айқындайды. Эмиль Нәсрідinovтың жеке эмпирикалық деректеріне негізделген жұмысын талдау қозғалыстың басты ерекшеліктері – тұрақты миссионерлік сапарлар, қатаң өздігінен ұйымдасу, жеке рухани өзгерістерге басты назар қою және физикалық ауысу мен ішкі діни даму арасындағы тығыз байланыс екенін көрсетті. Қырық күндік сапардың қатысушысы ретінде автордың тәжірибесі жамағаттың күнделікті тәжірибелерін, ішкі тәртіп жүйесін және жаңа мүшелерді тарту әдістерін анықтады.

Бұл деректерді басқа зерттеушілердің тұжырымдарымен теңеу бірқатар көріністерді анықтауға мүмкіндік берді:

1) Байрам Балшы Орталық Азияда Таблиғи жамағаттың таралуы аймақ пен Үнді суб-континентінің арасындағы тарихи діни байланыстардың қайта қалпына келуімен байланысты дейді, сонымен қатар жергілікті шарттарға қозғалыстың бейімделу ікемділігі рөл ойнады. Бұл Нәсрідinovтың бақылауларымен де расталады, яғни ол байырғы көшпенді халықтардың мәдениетіне таблиғилық тәжірибенің жеңіл интеграциялана алуын айтады.

2) Махеш Ранджан Дебат қозғалысты жаһандық ислами миссионерлік желінің

бір бөлігі ретінде қарастырады, ал Орталық Азия стратегиялық орындардың бірін алады. Оның халықаралық байланыстар мен тәжірибе алмасудың маңыздылығы туралы тұжырымдары Нәсіретдиновтің ірі жиналыстар (ижтема) мен аймақаралық сапарлардың рөлі туралы деректерімен сай келеді.

3) Матейс Пелкманс пен Иззет Ахмет Бозбей әлеуметтік-саяси контекстке назар салады: салыстырмалы түрде либералды режимі бар елдерде (Қырғызстан) қозғалыс қызмет жасау үшін ресми немесе жартылай ресми мүмкіндік алады, ал авторитарлық жүйелерде (Өзбекстан, Тәжікстан) қозғалыс жасырын әрекет етеді. Бұл пікірлер өлкеде жамағаттың таралуындағы айырмашылықтарды көрсетеді.

4) Шусянь Тан Таблиғи жамағаттың жетістігінің негізінде горизонталды желілерді құру мен этникалық, әлеуметтік және ұлттық қайшылықтардан өтіп ортақ үмбет сезімін қалыптастыру қабілеттілігі жатыр. Нәсірдиновтың бірлескен сапарлар аясындағы әртүрлі елдерден келген мұсылмандардың қарым-қатынасын сипаттайтын далалық бақылаулары бұл тезисті дәлелдейді.

5) «Таблиғи жамағат» қозғалысы туралы Байрам Балшы, Махеш Ранджан Дебат, Матейс Пелкманс еңбектерін талдау Орталық Азияда кездесетін діни және идеологиялық ағымдар мәдени және діни әртүрлілікпен қатар тұрақсыздық қаупін де әкелетінін көрсетеді. Балшы сыртқы исламдық ықпалдар (оның ішінде Түркия, Пәкістан және араб елдері) діни өмірдің плюрализациясына әкеледі, бірақ діни бәсекелестікке дайын емес авторитарлық режимдерге қиындықтар туғызады дейді. Дебат «Таблиғи жамағат» сияқты экстремистік желілерді тұрақсыздандыратын күш ретінде қарастырады және репрессиялар мен идеологиялық қысым, әсіресе Шыңжаң сияқты шекаралас аймақтарда радикалдануға қарсы тұруға себеп болуы мүмкін деп көрсетеді. Пелкманс «шекарада» және әлеуметтік оқшауланған аймақтарда жұмыс істейтін миссионерлік бастамалардың осал екенін және үкімет қысымымен немесе ішкі тұрақсыздыққа байланысты қолдауды тез жоғалтуы мүмкін екенін айтады. «Таблиғи жамағат» контекстінде бұл пікірлер ерекше маңызды, себебі қозғалыс өзін саясаттан тыс және бейбітшіл деп көрсетсе де, Орталық Азия өлкесінде оны билік ресми идеологияға қайшы келетін радикалданудың және жабық діни бірлестіктерді қалыптастырудың әлеуетті арнасы ретінде қарастырады. Сонымен қатар, қауіп тек саясиаланудың ықтималдығы ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы құндылық бағдарларының біртіндеп өзгеруінде жатыр, ол аймақтағы діни және саяси шиеленістерді күшейтуі мүмкін.

Осылайша, ішкі көзқарас (қатысушының тәжірибесі) мен сыртқы талдау (академиялық теориялық зерттеулер) Таблиғи жамағаттың екіжақты табиғатын анықтады. Біріншіден, Таблиғи жамағат – тұрақты рухани сапарларға негізделген жаһандық миссионерлік үлгіні көрсететін діни қозғалыс. Ол мәдени феномен ретінде байырғы көшпелі қоғамдардың тарихи мобильділігіне, ауызекі дәстүрлерге және әлеуметтік құрылымдарға бейімделе алады. Екіншіден, қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік-саяси ахуалдардың өзгерістеріне және сыртқы ықпалдарға байланысты қозғалыстың саясилану қаупі бар.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыруы аясында BR21882428 «Постқалыпты кезеңдегі исламның рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсері мен болашағы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінің тәжірибесі» жобасы бойынша дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Nasritdinov E. Spiritual Nomadism and Central Asian Tablighi Travelers // Ab Imperio. – 2012. – N 2. – P. 145-167.
- 2 Balci B. The rise of the Jama'at al Tabligh in Kyrgyzstan: the revival of Islamic ties between the Indian subcontinent and Central Asia? // Central Asian Survey. – 2012. – Vol. 31, Is.1. – P. 61-76.
- 3 Balci B. Reviving Central Asia's Religious Ties with the Indian Subcontinent: The Jamaat al Tabligh // Religion, State and Society. – 2015. – Vol. 43, Is. 1. – P. 20-34.
- 4 Debata M.R. Tablighi Jamaat: the Fountainhead of Global Extremism // Indian Studies Review. – 2022. – Vol. 3, No. 1. – P. 1-19.
- 5 Pelkmans M. Frontier Dynamics: Reflections on Evangelical and Tablighi Missions in Central Asia // Comparative Studies in Society and History. – 2021. – Vol. 63, Is. 1. – P. 212-241.
- 6 Tang Sh. Local Adaptation and Cultural Exclusion: Thirty Years of Tablighi Jamaat in China // International Journal of Social Science Research. – 2022. – Vol. 10, No. 2. – P. 256-271.

Transliteration

- 1 Nasritdinov E. Spiritual Nomadism and Central Asian Tablighi Travelers // Ab Imperio. – 2012. – N 2. – P. 145-167.
- 2 Balci B. The rise of the Jama'at al Tabligh in Kyrgyzstan: the revival of Islamic ties between the Indian subcontinent and Central Asia? // Central Asian Survey. – 2012. – Vol. 31, Is.1. – P. 61-76.
- 3 Balci B. Reviving Central Asia's Religious Ties with the Indian Subcontinent: The Jamaat al Tabligh // Religion, State and Society. – 2015. – Vol. 43, Is. 1. – P. 20-34.
- 4 Debata M.R. Tablighi Jamaat: the Fountainhead of Global Extremism // Indian Studies Review. – 2022. – Vol. 3, No. 1. – P. 1-19.
- 5 Pelkmans M. Frontier Dynamics: Reflections on Evangelical and Tablighi Missions in Central Asia // Comparative Studies in Society and History. – 2021. – Vol. 63, Is. 1. – P. 212-241.
- 6 Tang Sh. Local Adaptation and Cultural Exclusion: Thirty Years of Tablighi Jamaat in China // International Journal of Social Science Research. – 2022. – Vol. 10, No. 2. – P. 256-271.

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Айкерім Алтайқызы

шақырылған ғалым, PhD, Стэнфорд университеті, Стэнфорд, АҚШ, email: aikerim.altaikyzy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9689-4592

Айкерим Алтайқызы

приглашенный ученый, PhD, Стэнфордский университет, Стэнфорд, США, email: aikerim.altaikyzy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9689-4592

Aikerim Altaikyzy

Visiting Scholar, PhD, Stanford University, Stanford, USA, email: aikerim.altaikyzy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9689-4592

ДІНДАРЛЫҚ ПЕН ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ АРАСЫНДАҒЫ ТЕПЕ-ТЕҢДІКТІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ: ӘДІЛЕТТІЛІК ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУ ТЕТІКТЕРІ

¹М.М. Нуров, ²О.Е. Ысқақ

АННАТПА

Ғылыми мақалада қазіргі қоғамда жиі қайталанатын діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдік мәселелерін модельдеудің теориялық механизмдері зерттеледі. Қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылық пен әділеттілікті нығайту тетіктерін діни бағдарламаларды мемлекет ішінде жүзеге асырудан бастау мүмкіндіктері қоса қарастырылған. Діни кеңістіктегі әлеуметтік үрдістердің барлық дерлік даму тенденциясын математикалық кеңістікке параллель көшіру барысында ойындар теориясының көмегімен өрнектеле алатын жаңа математикалық теңдеулерді алуға болады. «Діни ахуалдан» туындайтын қақтығыстарды классификациялау кезінде оның «өзгергіштік» коэффициентінің тұрақты мәнінің динамикалық тұрғыда қандай мәндер қабылдай алатындығы күрделілік туғызады. Мемлекет пен діннің арасындағы «алтын көпірде» халықтың мемлекет өміріндегі үлес салмағы мен белсенділігі соңғы он жылдықта зерттеушілер назарын өзіне аударып келе жатқандығы мәлім. Қоғамды қалыптастырушы және қайта құрушы, болмаса қоғамды күйретуші функцияларын орындайтын діндарлық қатынастар мен дін институтының ара-жігі дұрыс айқындалмаған күйде қалып жатқаны бар. Жаппай әлемдік жаһандану жағдайында «зайырлылық» классының мемлекет үшін қандай қолайлы тұстарымен ерекшелене алатындығы туралы көзқарас біркелкі болмай отыр. Сондықтан болар «діни ахуалдан» төнетін өзгеріске кейбір мемлекет зерттеушілер «қауіп» категориясында баға берсе, ал келесі мемлекеттердің зерттеушілері қоғам үшін қажет «жаңа мүмкіндік» ретінде қарастырады. Діни институттардың алға қойып отырған миссиясының ұлттық иденттілік реформалары үшін қаншалық қажет деңгейі де нақты есептелмеді. Әлеуметтік ғылымдар үшін бүгінгі таңда әлеуметтік зерттеулерден гөрі математикалық модельдеудің беретін мүмкіншіліктері көп екені даусыз. Зерттеудің негізгі мақсаты – діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдікті нығайтудағы математикалық модельдеуді зерттеу. Мақалада сонымен қатар пайда болатын діни қақтығыстарды болжау үшін қажетті барлық математикалық модельдеуде қолданылатын негізгі зерттеу әдістері мен тәсілдері талқыланады. Әлемдік тәжірибе негізінде отандық діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын төл модельді де дүниеге әкелуге болады. Бұл мәселенің өз шеңберінде бірқатар әлеуметтік, экономикалық, мәдени және саяси белгілердің жиынтығын топтастыратыны мәлім. ҚР үшін діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдікті қалыптастыру – келешек болжаудағы ең маңызды қадамдардың бірі.

Түйін сөздер: діндарлық, зайырлылық, діни тепе-теңдік, әлеуметтік тұрақтылық, математикалық модельдеу, индекстік көрсеткіш, теңдеулер, ойын теориясы, әлеуметтік кеңістік, есептеу коэффициенттері.

Математическое моделирование баланса между религиозностью и светскостью: механизмы укрепления справедливости и социальной стабильности

Аннотация. В научной статье говорится о теоретических механизмах моделирования проблем баланса религиозности и светскости, которые часто повторяются в современном обществе. Также предусмотрены возможности запуска механизмов укрепления социальной стабильности и справедливости в обществе от реализации религиозных программ внутри государства. В ходе параллельного переноса почти всех социальных тенденций религиозного пространства в математическое пространство могут быть получены новые математические уравнения, которые можно выразить с помощью теории игр. При классификации конфликтов, возникающих на почве «религиозной ситуации», сложность создает постоянное значение ее коэффициента «изменчивости».

Известно, что в «золотом мосту» между государством и религией роль и деятельность народа в жизни государства на протяжении последних десяти лет привлекают внимание исследователей. Фактом является то, что отношения между межрелигиозными отношениями и институтом религии, выполняющим функции формирования и воссоздания общества или разрушения общества, остаются в слабо выраженном состоянии. В условиях массовой мировой глобализации взгляды на то, какие преимущества может иметь для государства класс «секуляризма», неоднородны. Именно поэтому исследователи одних стран оценивают изменение, вызванное «религиозной ситуацией», в категории «угрозы», а исследователи других стран рассматривают ее как

¹«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Нуров М.М.,
markhabbatnur@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Нуров М.М., Ысқақ О.Е.
Діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдікті математикалық модельдеу: әділеттілік пен әлеуметтік тұрақтылықты нығайту тетіктері // Адам әлемі. – 2025. – №3 (103). – Б. 167-176.

«новую возможность», необходимую обществу. Не был рассчитан необходимый уровень миссии религиозных институтов для реформирования национальной идентичности. Нет сомнений в том, что математическое моделирование сегодня имеет больше возможностей для социальных наук, чем социальные исследования.

Основная цель исследования – изучение математического моделирования в укреплении баланса между религиозностью и светскостью. В статье также рассматриваются основные методы исследования и подходы, используемые при всем математическом моделировании, необходимом для прогнозирования возникающих конфликтов на почве религиозного характера. На основе мирового опыта можно создать оригинальную модель, сохраняющую баланс между отечественным религиозностью и светскостью. Известно, что эта проблема включает в себя ряд социальных, экономических, культурных и политических особенностей. Создание баланса между религиозностью и светскостью для Республики Казахстан является одним из важнейших шагов в прогнозировании будущего.

Ключевые слова: религиозность, светскость, религиозный баланс, социальная стабильность, математическое моделирование, индексный показатель, уравнения, теория игр, социальное пространство, расчетные коэффициенты.

Mathematical Modeling of the Balance Between Religiosity and Secularism: Mechanisms for Strengthening Justice and Social Stability

Abstract. The scientific article talks about the theoretical mechanisms of modeling the problems of balance of religiosity and secularism, which are often repeated in modern society. It also provides for the possibility of launching mechanisms to strengthen social stability and justice in society from the implementation of religious programs within the state. During the parallel transfer of almost all social trends of the religious space into the mathematical space, new mathematical equations can be obtained that can be expressed using game theory. When classifying conflicts arising on the basis of a «religious situation,» the difficulty is created by the constant value of its coefficient of «variability».

It is known that in the «golden bridge» between the state and religion, the role and activity of the people in the life of the state over the past ten years have attracted the attention of researchers. The fact is that the relationship between interreligious relations and the institution of religion, which performs the functions of forming and recreating society or destroying society, remains in a weak state. In the context of mass global globalization, views on the advantages that the class of «secularism» can have for the state are heterogeneous. That is why researchers in some countries rate the change caused by the «religious situation» as a «threat,» while researchers in other countries view it as a «new opportunity» needed by society. The necessary level of mission of religious institutions for the reform of national identity was not calculated. There is no doubt that mathematical modeling today has more opportunities for social sciences than social research.

The main purpose of the study is to study mathematical modeling in strengthening the balance between religiosity and secularism. The article also discusses the main research methods and approaches used in all mathematical modeling necessary to predict emerging religious conflicts. Based on international experience, it is possible to create an original model that preserves the balance between Russian religiosity and secularism. It is known that this problem includes a number of social, economic, cultural and political features. Creating a balance between religiosity and secularism for the Republic of Kazakhstan is one of the most important steps in forecasting the future.

Key words: Religiosity, Secularism, Religious Balance, Social Stability, Mathematical Modeling, Index Indicator, Equations, Game Theory, Social Space, Calculated Coefficients.

Кіріспе

Мемлекеттік маңызды іс-шаралардың қатарына жергілікті халықтың «діни сауатының» жандануы және діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдіктің сақталуы жататыны сөзсіз. Заманауи даму тенденциясының назарында да «зайырлылық» категориясының қаншалықты деңгейде дамып келе жатқандығына байланысты түрлі ақпараттар қорының бар екендігі сөзсіз. Айталық, тепе-теңдік бұзылған жағдайда бұл мемлекет ішіндегі орны толғысыз қиындықтар мен хаостық сипаттағы өрбитін динамикалық толқуларға әкеле алады.

Ең әуелі әр мемлекеттің конституциялық сипатына сәйкес діндарлық пен зайырлылық категорияларының ара-жігі айқындалатыны рас. Әр мемлекетте бұл екеуінің арасындағы тепе-теңдік мәселелері де екі түрлі дами алады. Сондықтан да екеуаралық қатынастарға нақты саяси не экономикалық анықтама берілмей келе жатыр. Әртүрлі саяси әрі стратегиялық зерттеулердің келешек мемлекет өміріне деген жауапты кезеңдерді дайындау мақсатында зерттеу жұмыстарымен айналысатыны мәлім.

Әлемдік тәжірибеге сәйкес Қазақстан секілді жас мемлекет үшін ең бірінші кезекте отандық зерттеулердің қажеттілігі туындап отыр. Әлемдік тәжірибемен аталмыш мәселенің тек 50% ғана

толса, қалған жартысы Отандық зерттеулер тұрғысынан толулары қажет. Зайырлылық пен діндарлық арасындағы толқулар мен тепе-теңдікті қаншалықты деңгейде ұстауға болатындығы және келешектегі динамикалық өзгерістерін математикалық модельдеу арқылы саралап отыра аламыз.

Математикалық модельдеу барша мемлекетте туындайтын күрделі әлеуметтік мәселелерді болжауда объективті түрде көмектесе алады. Математикалық әдістер мен тәсілдерді қоса пайдалану барысында біздер ақиқат нәтижеге қол жеткізу барысында әлеуметтік зерттеулерге қарағанда уақыт үнемдей аламыз. Бастапқыда айтылған маңызды «діндарлық» және «зайырлылық» арасындағы тепе-теңдіктің сақталуында түрлі факторлардың әсер ететіндігі рас. Ондай факторлардың қатарына: әлеуметтік, мәдени, саяси, адами, рухани, тарихи, ұлттық және т.б. факторлар жататыны мәлім.

Заманауи қоғамда діннің және діни ұйымдардың қатысуынсыз өтетін әлеуметтік үрдістердің болмайтыны рас. Қай қоғам болмасын міндетті түрде өз тарихи тамырын ата дінмен байланыстырғанды жөн санайды. Бұл мәселенің қазіргі қоғамның цифрлануымен қатар келуіне қарамастан, діни сауалдың проблематикалық тұрғыда жеңілдеуін ғана емес, тек күрделене бастағандығын байқай аламыз [1, 195 б.].

Мемлекеттік бұл орайдағы ішкілік мәселелер соңғы он жылдықта қатты күшейгендігін байқай аламыз. Бұл процессті ұлттық иденттілік нормаларының қайта жандана бастауымен түсінсек болады. Кеңес Одағы ыдыраған шақта бұрынғы одақтас башта республикалардың территорияларында қайта көнеге оралу немесе тарихи сананы қалыпқа келтіру үрдістері белең ала бастады [1, 196-197 б.].

Қазақстан республикасында да соған сәйкес «рухани жаңғыру» секілді бағдарламалар жұмыс істеген болатын. Елімізде қайтадан тарихи және рухани, діни санамызды қалыпқа келтіру мақсатында бірқатар маңызды шаралар атап өтілген еді. Демократиялық принциптерге сәйкес «зайырлылық» ұғымы мектеп қабырғаларынан бастап оқушыларға үйретіле басталды.

Бірақ діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдіктің сақталуы әлеуметтік тепе-теңдікті сақтай алса, ал оның бұзылуы мемлекет ішіндегі стихиялы қозғалыстарға әкелуі мүмкін. Бұл екі категорияның өзара динамикалық өрбитін іс-әрекеттерін тек математикалық модельдеу арқылы ғана зерттеп, болжауға мүмкіндік ала аламыз [2, 97-98 б.].

Әдіснама

Еуропада діндарлық пен зайырлылық тақырыптарына байланысты күрделі зерттеу жұмыстары XVIII ғасырдан бастап жүргізіле басталды. Queen Margaret University Edinburgh, University of Sheffield, Victoria University of Wellington сынды үлкен ғылыми зерттеу орталықтары құрылғаны мәлім. АҚШ зерттеу орталықтарының мәлімдеуінше, діни тақырыптар арасындағы мемлекеттік дискуссиялар саяси емес мінез-құлыққа ие [2, 191-202 б.].

Бірақ та Шығыс мемлекеттерінде діни институттардың мемлекеттік саясатпен тығыз байланысты екендігін білеміз. 2019-жылы жарық көрген Times журналының №3 нөмірінде британдық зерттеу жұмыстарының нәтижесі жарияланған болатын. Ол бойынша Ұлыбританияда көптеген діни институттар соңғы ширек ғасырға жуық уақытта өз тарапына байланысты жергілікті халықтың қызығушылығын жоғалту үстінде деп топшыландырылған болатын. Бұл үрдіс тек еуропалық елдерге ғана тән.

2018-жылы Остин университетінде Р. Йоханссон діни тақырыпта зерттеу докладын оқып, келешекте Ислам дінінің жалғыз әлемдік дін ретінде қалатындығын баяндаған болатын. Зайырлылық принципі Христиан дінінің беделін азайтуға ғана жұмыс жасап жатқандығын мәлімдеді. Ал, 2022-жылы АҚШ-қа жасаған іс-сапарында британдық математик М. Паркер барлық діни мәселелерді шешу және болжау үшін математикалық модельдеу ғана көмектесе алады деп зерттеу жұмысының нәтижелерін ұсынған болатын. Эдинбург қаласында осы тақырып аясында жарияланған 2005-жылы құрылған үлкен ғылыми зерттеу институтында қазіргі таңда 40000-нан астам зерттеу жұмыстары бар [3, 59-60 б.].

Зерттеу әдістері: компаративистика, тарихи-салыстырмалы әдіс, k-study, анализдеу, синтездеу, бақылау, статистикалық анализ.

Бұл тақырып аясында Еуропалық ғалымдар бірінші болып өз зерттеу жұмыстарын жүргізе бастаған еді. Неге десеңіз, алғашқы осы тақырып аясындағы ғылыми зерттеу институттары алғашқыда Еуропада ашылған болатын. Аталмыш тақырып бойынша айналысқан Еуропалық және АҚШ-тық зерттеушілердің қатарына: А. Космин, А. Барри, Б. Паскаль, П. Буайе, Дж. Нэш, Р. Д. Фишер, Н. Паркер, Н. Талеб, К. Боулдинг, А. Курно, Ж. Бертран, Э. Ласкер, Э. Цермело, Э. Борель, А. Иларион, Л. Херманн, Л. Макгуайер, М. Паркер, С. Мэтт, Е. Харлт, А. Бенлиан, Дж. Макконнелл, Э. Хелфат-Констанс, Б. Джей, Б. Санта-Эулалио, А. Макгрей, Ф. Борделло, М. Алоджал, Б. Жак және т.б. жатқыза аламыз [3, 61 б.].

Қазіргі таңда Еуропада діндарлық және зайырлылық, әлеуметтік мәселелерді математикалық модельдеу бойынша айналысатын ірі 100-ден аса ірі зерттеу институттары жұмыс істейді. АҚШ-та 70-тен астам ірі зерттеу орталықтары бар. Әсіресе, діни ахуалдарды зерттеу және оларды модельдеу бойынша Еуропада Ұлыбритания және Франция мемлекеттері көшбасшы болып отыр. Ірі зерттеу институттарының көпшілігі дерлік ірі қалаларда шоғырланған десек болады.

Ал, Шығыстық немесе Азиялық зерттеушілерден осы тақырыппен айналысқан: Б. Мохаммад, Ю. Сайд, Ю. Нико, И. Хиромато, Дж. Водзель, С. Чэн, Д. Лонгмей, Ш. Хирохито, С. Рафт, С. Аль-Досари, Э. Атвуд, И. Муса, И. Фуюно, У. Бонвилиан сынды зерттеушілерді жатқыза аламыз. Азиялық зерттеушілер үнемі дәйек ретінде Батыстық зерттеушілердің еңбектеріне арқа сүйегенімен, көп жағдайда өз мемлекеттерінің модельдерін ұлттық принцип бойынша құруға талпынатыны рас. Қазіргі таңда діндарлық пен зайырлылықты математикалық модельдеу аясында: жапондық, қытайлық, арабтық, үнділік, корейлік модельдер танымал [3, 67-68 б.].

Посткеңестік кеңістікте аталмыш тақырыпқа қызығушылық Одақ тарқаған сәттен бастап туындағаны рас. Әр мемлекет қайтадан өз ұлттық иммунитетін қалыпқа келтіруге талпынды. Посткеңестік ғалымдар бұрынғы КСРО территориясында діни конфессиялардың әркімі таралуына байланысты Батыстық және Шығыстық тәжірибеге алма-кезек жүгінгені рас. Айта кетерлік, олардың қатарына: М. В. Толстов, М. Р. Николаев, П. Костылев, Б. Филатов, Р. Н. Лункин, О. Филина, Р. Г. Мусатов, Д. Гунзечойнай, В. А. Кувакин, В. Л. Кузнецов, М. О. Шахов, Р. Фахретдинов, Ж. Т. Тощенко, С. Ф. Черняховский, А. Ю. Уварова, Я. И. Кузьминов, Э. А. Тайсина, Л. Б. Карташова, Г. Г. Косач, А. Прохоров және т.б. жатқызуға болады [3, 70 б.].

Ірі зерттеу орталықтары алғаш рет посткеңестік кеңістікте: Мәскеу, Санкт-Петербург, Новосибирск, Алматы, Минск, Рига, Вильнюс, Ташкент, Баку, Қазан, Уфа, Библиси, Киев, Днепрпетровск, Ашхабад қалаларында құрылған болатын. Орта

Азиялық мемлекеттерде Исламдық үлес басым болғандықтан, көбінесе Шығыстық зерттеулерге арқа сүйеді. Ал, посткеңестік кеңістіктің Еуропалық мемлекеттері көп жағдайда Батыстық тәжірибені өз зерттеулерінде басым пайдаланғаны рас. Салыстырмалы түрде бұрынғы КСРО-ға одақтас мемлекеттерден бұл үрдістің үлкен қарқынмен дамып кеткендігін байқай аламыз. Бұл процесс ұзақ жылдар бойы компартиялық биліктің жергілікті халыққа кез-келген дін түрін ұстануға қарсы бағыттағы саясат жүргізгендігімен түсіндіріледі [4, 107-108 б.].

Соған сәйкес соңғы он жылдықта аталмыш республикаларда теріс ағымдағы түрлі қозғалыстардың өскендігін байқауға болады. Елімізде бүгінгі таңда ресми тіркелген теріс ағымдағы 6000-нан астам экстремистік ұйымдардың ошақтары бар. Бұндай көрсеткіштер мемлекетті алаңдатушылық үстінде. Ұлттық қауіпсіздікке қауіп туғызатын бұндай үрдістер бүгінгі таңда шешілмеген мәселе күйінде қалып отыр [4, 121-122 б.].

2000-жылдардан бастап отандық деңгейде жаңа үлгіні жасау жоспары болғанымен, бұл процесс тек 2008-жылдары ғана жүзеге асырыла басталды.

Негізгі бөлім

Діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдік мәселелері ұлттық бірегейлік пен иденттілікке қатысты туындайтын мәселелерге тікелей қатысты екендігін түсінген жөн. Формальды болуы мүмкін келешектегі әлеуметтік толқулардың көпшілік кезеңінде діни ахуалға қатысты сұрақтардың қатар өмір сүретіндігі мәлім. Сондықтан да келешек діни қақтығыстардың болжалды әрекеттерінен үкіметтің алдын ала хабардар болып отыруы мемлекетті көп шығыннан арылта алады. Діни қақтығыстардың өрбіген сәтінде ең әуелі экономикалық тұрғыда мемлекетке көп зиян келетіні рас. Бұндай форматтағы қақтығыстар мемлекеттің халықаралық беделіне де айтарлық зиян келтіруі мүмкін [5, 472-473 б.].

Нәтижесінде әлемдік компаниялар аталмыш мемлекетпен барлық келісім шарттарын тоқтатуы да ғажап емес. Екінші даму стадиясында діни қақтығыс хаостық сипат алып, мемлекет ішіндегі революциялық ахуалдың дамуына алып келеді. Математикалық модельдеу барысында діндарлық пен зайырлылық арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың болжалды формалары мен алгоритмдік жұмыс ретін құрастыруға болады. Бұндай зерттеу қадамдары мемлекет ішіндегі әлеуметтік тұрақтылыққа әкеліп, біршама әлеуметтік қақтығыстардың да алдын алуға жәрдемдеседі [5, 488-490 б.].

Дін және қоғам. Заманауи ағымдағы ақпараттар кеңістігі уақыт өткен сайын жаңа қарқынмен дамып келе жатқандығын байқау қиын емес. Қай дәуірдегі өмір сүрген қоғам болмасын, өз заңдылықтарын негізгі гуманистік тұрғыда өз негіздерін қалайтындығын түсінеміз. Түрлі философиялық көне зерттеулер адамзат

баласы қоғамын түзетуші және қайта құрушы рөлін ойнады [6, 409-410 б.].

Соның негізінде күнделікті өмірде кездесетін түрлі әлеуметтік қозғалыстар мен жағдайлардың динамикалық түрлене алатындығына мистикалық сипатта баға беруге тырысып, оның астарында ұлы күштердің жатқандығын дәлелдеуге тырысып бақты. Алғашқы тайпалық одақтар құрылған қола дәуірінде алғашқы адамзат баласы тарихындағы діннің пайда болғандығын ескерсек, халықаралық қатынастардың да осы тұстан бастап дүниеге келгендігін байқай аламыз [7, 482-483 б.].

Діни және мемлекеттік институттардың бір дәуірде дүниеге келуінен олардың параллель дамығандығы ақиқат. Яғни, халықаралық жанжалдардың да осы тұстан бастап тарих сахнасына енгендігін көре аламыз. Дін институты қай мемлекеттің болмасын жасаушысы әрі нығайтушысы ретінде ерте кезден белгілі. Алғашқыда жергілікті халықтың дәстүрлі негізінде қалыптасып, сол халықтың ғана мәдениеті аясында өмір сүріп отырса, халықаралық қатынастар барысында өз бойына түрлі мәдениеттерді сіңіре алатын күнделікті тұрмыстың құрамдас бөлігіне айналғаны рас.

Әлемдік алғашқы діндер институты.

Ұлттық діндер ұстауыш халықтардың күшеюіне не әлсіреуіне байланысты өзгеріске ұшырап тұрды. Қай халық қуатты мемлекетке айналған жағдайда сол халықтың ұстайтын діні де сол мемлекеттен әлсіз көрші халықтарға тарап, өзге ұлттарды мәдени ассимиляцияға ұшырата алу қабілетіне ие болып отырды [8, 56-57 б.].

Дүниеге солай классикалық псевдо әлемдік діндердің лигасы келген болатын. Атап өтсек: Зороастризм (Алдыңғы Азия, Орта Азия, Таяу Шығыс, Кіші Азия, Кавказ, Аравия, Оңтүстік-Батыс Азия, Памир және т.б.), Манихейлік дін (Кавказ, Шығыс Түркістан, Алдыңғы Азия, Орта Азия, Оңтүстік Азия, Тибет және т.б.), Мысырлық құдайлар пантеоны (Египет, Судан, Ливия, Таяу Шығыс, Кипр, Аравия, Эфиопия және т.б.), Элладалық құдайлар пантеоны (Балқан түбегі, Оңтүстік Еуропа, Шығыс Еуропа, Қара теңіз жағалауы, Кіші Азия, Таяу Шығыс, Египет, Кавказ және т.б.), Ромейлік құдайлар пантеоны (Оңтүстік Еуропа, Батыс Еуропа, Орталық Еуропа, Британ аралдары, Кіші Азия, Солтүстік Африка және т.б.), Тәңіршілдік діні (Солтүстік Еуразия, Шығыс Азия, Орталық Азия, Батыс Азия, Шығыс Еуропа, Кавказ, Алдыңғы Азия, Солтүстік Қара теңіз жағалауы, Оңтүстік-Батыс Азия және т.б.), Шаманизм (барлық құрлықта да кең тараған), Қосөзендік құдайлар пантеоны (Алдыңғы Азия, Кавказ, Кіші Азия, Аравия және т.б.) және т.б. бар. Бұл үрдіс философияның дамуына көмектесті [8, 63-64 б.].

Алғашқыда бұл діндер өз бойларына: анимистік, тотемистік, фетишистік және шаманистік белгілерді жинаған болатын. Ғалымдар да адамзат баласы тарихындағы алғашқы діндерді сондай классификацияға бөліп қарастырғанды жөн көрген сыңайлы [8, 69-70 б.]. Діни институттардың ең бір күшейген

уақыты да мемлекет аралық қақтығыстардың қарқынды жетілуімен тұспа-тұс келеді. Бұл тақырып күрделі зерттеулерді талап ететіні рас.

Біз бұл жерден діни институттарға да қақтығыстардың алдын алушы және болдырмаушы функциясын орындайтын әлеуметтік институт бағасын берсек те болады. Бірақ та діндердің дамуымен қақтығыс мәселесі шешіле қоймады. Керісінше қақтығыстардың одан да зор әрі үлкен масштабпен өршелене қатар дамығандығын аңғара аламыз. Аталмыш мәселе аясында ортағасырлық: Анна Комнина, Никколо Макиавелли, әл-Бируни, Исаак Ньютон, ибн Гардизи секілді ғалымдар талдау жұмыстарын жүргізген [9, 446-447 б.].

Әр қоғам өз өміріндегі сәтсіздіктерді сырттан төнетін үшінші ғайып күштердің араласуынан деп бастапқыда сенгені рас. Рим Папасы Левтің Еуропаға басып кірген ғұндар көсемі Аттила туралы жазған мұрағаттары да соны дәлелдейді: «Біздер күнәһар болып құдай қарғысын алғандықтан біздерді жазау үшін құдай бізге өз қамшысы Аттиланы жіберіп отыр». Әлемдік аңыздар мен мифологияда, әскери дағдарыстар сюжетінде де құдайлар адамдар арасында жүріп соғысқа араласатындығы туралы хабарланады. Әлсіз жақтың үнемі қарсылас күшті жаққа қарсы одақтасты құдайдан табуға тырысқандығы шындық. Бұл туралы көне үнділік «Махабхарата», қосөзендік «Гильгамеш», Гомерлік «Эллада», көне Мысырлық «Қайта тірілген Осирис» және т.б. шығармалар куә [9, 449 б.].

Кейінгі антикалық уақытта діндердің политеистік бағыттан монотеистік бағытқа ауысып отырғандығын байқай аламыз. Бұл кезден бастап дін сұрақтары тікелей мемлекет өміріне араласатын дәрежеге жетті десек болады. Мемлекет билеушісі мен саяси элита да діни институтпен санасуға мәжбүр болып, тіпті кейде діни институттың көмегіне мұқтаж күйге де түсіп отырды. Мәселен, кейінгі Орта ғасырлардағы Еуропалық монархтар өз биліктерінің заңды екендігін халық алдында көрсету үшін діни лауазымдағы қызметкерлер аймағына жиі келіп-кетіп қатынасатын болатын [10].

Осындай дәстүрлерден біз діннің мемлекетте де қаншалықты үстем болғандығын және мемлекет өмірінде ең бір маңызды рөлдердің біреуін атқарғандығын байқай аламыз. Алайда, діндердің бастапқы мақсаты халықты бейбіт өмір сүруге және жамандық жасамауға шақыру болғанымен, діндер келешекте орын алатын «діни алауыздықтар» мен «діни қақтығыстардың» негізін қалады [10].

Діни бағдарламалар. Мемлекетімізде 9-сынып оқушыларына арналған дін және зайырлылық пәні өтілетіні мәлім. Діни сауат ашу мақсатында бірқатар тегін мемлекеттік қосымша білім беру бағдарламаларының жұмыс істеп келе жатқандығын білеміз. 2004-жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында біршама діни сауат көтеру мақсатында мемлекеттік тараптан оқулықтардың жарық көргендігін білеміз. Қазіргі таңда елімізде 40-тан

астам арнайы діни сауат ашу орталықтарының тегін жұмыс жасап жатқандығын білеміз [10].

«Діни алауыздықтарды» дін институтына арқа сүйеген ортағасырлық монархтардың қолдан жасап отырғандығын білеміз. Оған мысал ретінде: Рим Папасының «Алтын Була» туралы үндеуі, крестшілер жорықтары, Хулагу ханның ұйымдастыруымен болған «сары крестшілер жорығы», Исламдық «Джихад жорықтары», мұсылмандарға және билеуші Моғол әулетіне қарсы бағытталған үнділік сикхилер қозғалысы, Еуропалық «инквизиция» соты, Маврларға қарсы испандық конкестадорлардың әскери жорықтары, Тәңіршілдік іліміндегі түркі-моңғолдарға қарсы бағытталған қытайлық «Лотос» ұйымы әрекеттері және т.б. жатады [11, 235-237 б.].

Діни қақтығыстардың алғы шарттары. Көріп отырғанымыздай, ХХІ ғасырда ең бір өзекті мәселелердің бірі болып табылатын террористік сипаттағы осындай алғышарттар ортағасырлар тоғысында діни тақырыптар аясында пісіп-жетілгендігін көре аламыз. Кейінгі ортағасырларда әр дінде өзге діннен төнетін діни ассимиляцияға қарсы иммунды жүйе қалыптаса бастады. Әр дін институты жаппай қырудағы өз әрекеттерін діни доктриналарына сәйкес түсіндіруге және өз қимылдарын ақтауға талпынғандығы рас. Халықаралық назарды ХХ ғасырда өзіне толық аудартқан кезден бастап, «зайырлылық» ұғымы гуманистік және заңды, ғылыми мағынаға ие бола бастады [11, 338-339 б.].

ХХ ғасырды жапондық зерттеушілер өткен қағидаға қайта оралу дәуірі деп бағалайды. Неге десеңіз, көне Грекияда пайда болған теориялық демократияға тәжірибелік негіз берілді. Көне философиялық ойларды қайталауға және оқып-үйренуге дейтін жаңа құлшыныс пен қызығушылық деңгейі арта түсті. Бұндай үрдіс социология, философия, педагогика, психология, саясаттану ғылымдарының дамуына негіз бола алды. Діни институттар бұрын жергілікті халыққа дін бостандығын бермесе, әр индивид үшін өз жолын таңдай алу мүмкіндігі туды [12, 121-122 б.].

«Зайырлылық» ұғымына сәйкес дамыған жаңа мыңжылдықта әр адамның өз көзқарасымен бағамданатын әлеуметтік үрдістердегі жеке белсенділігі түрлі гуманистік заңдылықтар шеңберінде дамып отыратыны сөзсіз. Демократиялық қоғамға тепе-тең үлес салмақпен либералдық қоғамдар пайда болып, қарама-қарсы пікірлер майданы қалыптасып та үлгерді. Егерде, демократиялық қоғамда халықтың көпшілігінің пікірі мен сөзі құпталса, либералдық қоғамда керісінше аз санды көзқарастағылардың мүдделері қорғалады. Бұл ең алдымен халық пен мемлекет арасындағы тұрақсыздықты күшейте түсетіні даусыз. Бұндай жағдайда мемлекет тарапынан туындаған әрекетсіздік жаңа қақтығыстарды қалыптастыра алады [12, 233 б.].

Либералдық мұндай қоғамдарда консерваторлық пікірдегі адамдардың мүдделері бірінші кезекте сынға ұшырап, қудалауға

түсуге бейім тұрады. Консерваторлық сипаттағы мемлекет тұрғындарын «жаңарғысы келмейтін», «жаңа атаулыға жаны қас» күйінде қабылдайды. Ал, діни тәрбиеде өскен адамдардың барлық дерлігі өз кезегінде консерваторлық көзқарастағы адамдар екендігін ұмытпағанымыз жөн [12, 251 б.].

Мәдени және дәстүрлі түсінікке сая қоймайтын либералдық жаңа өзгерістер әлбетте діни қақтығыстарға әкеле алады. Бұндай қақтығыстар көп жағдайда әскери-қарулы дағдарыстарды тудыртады. Мемлекет дер кезінде өз назарын аудармаған жағдайда бұндай үрдістер әлеуметтік кеңістікте жаңа хаотық сипат алуы мүмкін [12, 278-279 б.].

Халықаралық ұйымдардың назарын аударған діни қақтығыстар шешімі бүгінгі таңда табылмай жатқандықтан әлемдік деңгейде ортақ проектілер қолға алынып, қақтығыстартабиғатын зерттейтін арнайы зерттеу институттары да іске қосылған болатын-ды. Әсіресе, бұл мәселе аясындағы күрделі зерттеулер 2001-жылғы АҚШ-та жасалған террактен кейін ерекше қолға алына басталды. Г. Киссенджердің мәлімдеуінше, шешімі табылмаған діни қақтығыстар келешекте адамзат баласы өркениетін үлкен гуманистік дағдарысқа әкеліп қана қоймай, дүниежүзілік жаңа соғыстың басталуына алып келе алатын ең қауіпті себеп болып отыр.

Әлемдік зерттеушілер тарапынан діни алауыздықтар тақырыбына әртүрлі зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, діни конфликттің табиғаты мен даму ерекшелігіне, келешек динамикалық өрбуіне байланысты эмперикалық сұрақтарға жауап бере алатын тұжырымдар қатары аз болып отыр. Соған байланысты бұл сұрақты институционализациялау мәселесі қиындық туғызады. Соған байланысты Еуропада бірқатар стратегиялық зерттеу институттары құрылған болатын. Олардың қатарына: Стокгольмдік саяси зерттеу институты, Лондондық королевача қарасты стратегиялық зерттеу институты, Цюрихтегі әлеуметтік ғылымдар зерттеу институты және т.б. жатады. АҚШ-та да сондай бірқатар ірі саяси зерттеу институттарының бар екені мәлім. Олардың ішінде ең ірісі Нью-Йорк қаласында орналасқан Колумбия университеті болып табылады [13, 12-13 б.].

Дәл осы нақышта Азияда да бірқатар зерттеу институттары құрылғаны белгілі. Шығыс мемлекеттерінің ішінде: Корея, Сингапур, Қытай, Гонконг, Малайзия, БАӘ, Түркия мемлекеттері саяси зерттеу институттары бойынша алдыңғы орында келе жатқандықтары белгілі. Барлық аталмыш зерттеу институттарының мақсаты: келешекте болатын діни қақтығыстардың алдын алу болып табылады. Бұл орайда соңғы оны жылдықта аталмыш тақырып аясында математика ғылымы зерттеушілері белсенділік танытып, келешекте болуы мүмкін конфликтті математикалық модельдеу тұрғысынан болжау жұмыстарын жүргізе бастады [13, 97-98 б.].

Дін және математикалық модельдеу. Математикалық модельдеудің оңтайлы тұсы

көп. Мәселен, бірнеше миллион тұрғыны және ауқымды жері бар мемлекеттер үшін халықтың әлеуметтік температурасы мен көңіл-күйін тексеру үшін ауқымды қаражаттың қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар аз уақыт ішінде ғана объективті жауап алу мүмкіндігі де бұл орайда үлкен қиындықтар туғызады. Арнайы сарапшылық команда жалданып, олар өз жұмыстарын тиянақтыорындау үшін мемлекеттік бюджеттен көп көлемді қаражат сұрайды. Ең қиыны бұл үрдіс барысында кең ауқымды мемлекет шеңберінде жергілікті халықтан әлеуметтік сұхбат алу процессі болып табылады [13, 103-104 б.].

Адамдардың психологиялық әрқилы ерекшеліктері мен параметрлері бұл тұрғыда объективті жауап алуға кедергілер келтіреді. Бұндай көрсеткіштерді ойындар теориясы арқылы болжап есептеуге болатыны ақиқат. Бірақ та көп шамалы көрсеткіштерге үлкен уақыт қажет болатыны рас. Дегенмен де болжау мәселесіне келер болсақ, әлеуметтік сұхбаттың қауқарсыз екендігін байқаймыз. Сондықтан да XX ғасырда әлеуметтік ғылымдарда қолданылған әлеуметтік зерттеу құралдарының жаңа мыңжылдықта әлсіз екендігін байқай аламыз [13, 156-157 б.].

Діни институттардың саяси зерттеу институттармен бірлесе жұмыс істеулерінің мәні де бұл кезде түсінікті. Өйткені діни қақтығыстар өз кезегінде мемлекеттік саясатқа тікелей әсер ете алады [14]. Мемлекет ішіндегі аталмыш тұрақсыздыққа алып келуі мүмкін діни ағымдағы топтарды үнемі бақылау үстінде ұстау қажеттілігі туындайтыны сол себептің [14]. Батыс мемлекеттерінде діни сауалдарға гуманистік көзқараспен қарап, «кешегі өмірдің» жалғасы ретінде бағаласа, шығыс мемлекеттерінде айтарлықтай фанатизмдік болмыстағы мысалдардың басым екендігін аңғару қиын емес [14].

Діни қақтығыстарды шешудің бірнеше **модельдерін** қарастырайық:

- Өзара серіктестік;
- Конфликтке «жоламау» немесе одан қашу;
- Доменанттық белгіде болу;
- Бәсекелестік;
- Бейімделу;
- Компромисс [15, 13-14 б.].

Қазіргі конфликтология ғылымында қолданылатын осы модельдердің қаншалықты аталмыш діни қақтығыстарды шешуге тиімді екендігін саралап көрейік. Мемлекет өз мүддесі үшін сол мемлекеттегі кең тараған діни топтармен өзара серіктестік орнату мысалында келешек діни қақтығыстарды тоқтатып отыра алады. Өзара серіктестік ең алдымен мемлекетке қарсыласы туралы мол ақпарат қорын жинауға көмектеседі. Сун Цзыдың «соғыс өнері» еңбегіндегі «досыңды өзіңе жақын ұста, ал жауыңды одан да жақын ұста» атты стихиялы позициясының бұл жағдай үшін толық қисыны келеді [15, 23-24 б.].

Конфликтке «жоламау» немесе одан қашу конфликтті тек уақытша ғана тоқтата алады.

Мемлекет мән бермеген кезде керісінше діни ұйымдар өздеріне жүктелген жауапкершілікті атқара алмай қалатын қаупі бар. Сырт елдерден жаңа да көптеген діни ағымдағы толқындардың келу легі ұлғая алады. Экстремистік бағыттағы лозунгтардың саны жыл сайын артып, оның ұлттық экономика және қауіпсіздік үшін үлкен шығын әкелетін жәйі бар. Мемлекеттің бәрібір де конфликтке жоламай қашып жүре алмай, ең соңында араласуына тура келеді. Бұл модельдің тиімсіз екенін байқаймыз [15, 71-72 б.].

Ал, егерде мемлекет конфликт басталған уақыттан бастап діни топтар мен таптар арасында доменантты белгіде екендігін көрсетсе, діни ағымдағы көшбасшылар өз кезегінде сол мемлекеттің конституциясымен және заңдарымен санасуға мүдделі болады. Бұндай кезде келешекте болуы мүмкін конфликтті алдын ала тоқтатып тастайтын мемлекет күшке ие болады. Алайда, бұл модель жемісті жұмыс істеуі үшін мемлекетте: бюрократиялық (қаңзбастылық), сыбайлас жемқорлық белгілері болмауы шарт. Неге десеңіз, жоғарыдағы белгілер терең тамыр жайып кеткенде, бұл модельді іске асыру мүмкіндігі тек небәрі 50/50 көрсеткішті ғана бере алады [15, 74-75 б.].

Діни бәсекелестік. «Бәсекелестік» тұрғысында мемлекет діни төнетін қауіп-қатердің алдын алып, қатар селбесе өмір сүре алады. Яғни, діни топтар да мемлекеттік саясатқа араласып, мемлекет өмірінде «тұрақтылық» принципін атқара бастайды. Бұндай кезде діни топтар мемлекеттің сенімді мемлекет ішіндегі саяси серіктесіне айналады [15, 112-113 б.].

Яғни, діни топтарсыз мемлекеттің, ал үкіметсіз діни топтардың келешегі бұлыңғыр болады. Бұдан түсінетіміз, үкімет пен діни топтар өзара тәуелділікке түседі. Бұл модель аясында өмір сүріп жатқан: Иран, Ливан, Ауғанстан, Бруней, Ватикан, Италия, Марокко секілді мемлекеттерді білеміз. Бұл мемлекеттерде діни конфессия үкіметтің мемлекет ішіндегі ең сенімді қолдайтын күші әрі серіктесі болып табылады [16, 21-22 б.].

«Бейімделу» тұрғысында мемлекет өз ішінде өмір сүретін діни топтардың іс-әрекетіне қарсы өз иммунды жүйесін қалыпқа келтіреді. Яғни, діни топтар мен таптардың мемлекет ішінде өмір сүрулеріне еш кедергі жасамай, мемлекеттік саясат пен мемлекеттік басқаруға қарсы әрекеттерін тез арада әскери күшпен және конституциялық заңдармен шектеп отырады. АҚШ мемлекетінде осы модельдің жұмыс жасап жатқандығын мысал ретінде келтіріп өтсек болады. «Зайырлылық» бағытын таңдаған мемлекеттер үшін бұл модель ең тиімді әрі қолайлы модель болып табылады [16, 33-34 б.].

«Компромисс» моделі діни конфликт толыққанды өзіндік эскалациялық деңгейге көтерілгенде қолданылатыны мәлім. «Жеңіліп барып жеңу» принципімен танымал бұл модель қысқа мерзімді өмір сүруімен белгілі. Тек эскалациялық деңгейдегі діни конфликтті шешу аралығында ғана өмір сүреді [16, 117-118 б.].

Бұл жағдайда мемлекеттің тікелей өз ішіндегі діни ахуалды шешуге ресурстық базасы мен қауқары жетпегендіктен діни топтар мен таптар белгілі бір күшке ие болу мүмкіндігін сезінеді. Ал, конфликттің алдын алуға мемлекеттік «компромисс» қадамы көмектеспесе, мемлекетте «хаостық» сипаттағы жаңа тәртіпсіздіктер мен революциялар орын алып кетуі мүмкін.

Эскалация жағдайындағы конфликтті Бернулли-Ферхюльсттің келесі теңдеуі арқылы түсіндірсек болады:

$$N_1(t) = \mu N_1(t) - \lambda N_1^2(t).$$

Бұл жердегі α , μ және λ болымды параметрлер, $N_1(t)$ – конфликттік көрсеткіш. E_1 – t уақыты аралығындағы діни конфликт. Біз оны келесі Риккатидің теңдеуімен түрлендіре аламыз:

$$N_1(t) = \mu N_1(t) - \lambda N_1^2(t) + \varepsilon \xi(t).$$

Соңғы теңдеуде бейтарап емес діни топтардың аз кем-ді саяси көңіл-күйі кесінделген. Келешекте мемлекет ішінде туындайтын күрделі мәселелердің себептік жиынтығын өз бойына сіңіре алады [17, 525-527 б.].

$\lambda_i = \mu_{11} \mu_{11} + \mu_{22}$ теңдеуімен пассионарлық топтардың діни жанжалға араласу деңгейі анықталады. Діни конфликт барша қақтығыстардың ішіндегі хаостық сипатқа жеткізе алатын жалғыз конфликт екендігін ескерсек, оның өз бойына: экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық, ұлтаралық қақтығыстардың де белгілерін қатар жинақтай алатындығын ұмытпағанымыз жөн [17, 533-534 б.]. Мемлекет пен діни топтардың өзара әрекеттесу матрицасын келесі теңдеулер арқылы өрнектей аламыз:

$$i = 1, 2; \| \mu_{ij} \| = \begin{bmatrix} \mu_{11} & \mu_{12} \\ \mu_{21} & \mu_{22} \end{bmatrix}.$$

Діни топтардың үнемі өз табиғатында өзге де діни топтармен бәсекелестікке қабілетті екендігін ескерген жөн. Бір діни топ басқа діни топпен ашық бәсекеге түсу арқылы көп жағдайда өзіне мемлекеттің назарын тікелей аударғысы келетіні ақиқат. Сондықтан да діни топтардың конфликтке түсу барысында алдымен олардың конфликтке түсу себептерін саралаған жөн. Батыстық діни ұйымдар көбінесе мемлекеттік саясатқа қол жеткізу үшін үлкен конфликттік қадамдарға барса, шығыстық діни ұйымдардың конфликтке түсу себептері өз қатарластарының санын көбейтуде ерекшеленеді. Діни әртүрлі конфессиялардың идеологиялық әртүрлілігі болатын аталмыш қақтығыстық дағдарысты тек ушықтыруға қабілетті екені сөзсіз [17, 555-556 б.].

Үкімет пен діни топтардың арасындағы тепе-теңдік нүктесі келесі теңдеу арқылы өрнектеледі:

$$(\mu_{11} \mu_{22} - \mu_{12} \mu_{21}) / \det \| \mu_{ij} \|, \text{ с } \det \| \mu_{ij} \| \neq 0$$

Математикалық модельдеу тұрғысында үкімет пен діни топтардың арасындағы тепе-теңдік дұрыс сақталған жағдайда ғана ешқандай бір діни конфликттердің орындалмайтындығын түсіне аламыз. Ал, тепе-теңдік тек қана келесі теңсіздік жүйелі орындалған жағдайда ғана іске аса алады:

$$\det \| \mu_{ij} \| > 0.$$

Діни-мемлекеттік тепе-теңдік демократиялық принциптердің бәріне дерлік ең

қолайлы шешім секілді. Бұл жағдайда «зайырлылық» ұғымы «әлеуметтік» мәнге ие болып, оның мемлекет ішіндегі өміршеңдігі арта түседі. Келешекте орын алуы мүмкін түрлі әлеуметтік қақтығыстарды мемлекет діни топтар мен ұйымдарға арқа сүйей отырып, бірлесе шеше алу мүмкіндігіне де ие болады. Гуманитік қоғамның қалыптасуына және дамуына қолайлы фактор есебінде осы тепе-теңдікті алып қарастырсақ болады [18, 186-187 б.].

Діни кеңістіктегі баяу өрбитін қозғалтқыш күшті келесі теңдеу арқылы өрнектесек болады:

$$D_{\mu}^{\alpha} \sigma^{1-m} = (1-m) [a(t) \sigma^{1-m} - b(t)].$$

Бұл жердегі m – діни кеңістіктегі траектория бағытындағы өзгеріс халық массасы болса, σ – бізде әлеуметтік кеңістікте белсенділік танытатын топтардың мақсат үлесі болсын. Яғни, әрбір әлеуметтік кеңістікте белсенділік танытатын діни топтар мен таптардың белгілі бір деңгейде алға қойған өздерінің мақсаттары мен мүдделері болады десек болады [18, 188-189 б.].

Діндарлық қатынастардың зайырлылыққа қатысты позициясы сол мемлекеттің саясаты мен жергілікті титудың нацияның ұстанатын әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне тікелей байланысты болады. Діндарлық қатынастардың дамуынан мемлекеттің демократиялық импульсы дамидыны сөзсіз. Соған орай мемлекеттің конституциялық тармақтарына түрлі өзгерістер де енуі мүмкін [19].

Жоғарыда көрсеткен теңдеулер сатысын логистикалық жаңа тепе-теңдікті шығару үшін пайдалана аламыз:

$$\sigma' = a\sigma - b\sigma^2, \quad t \geq \mu.$$

Біздер енді әлеуметтік кеңістікте белсенділік танытатын діндарлық қатынастарды a , ал зайырлылықты b әрпіне ауыстырып, оған жаңаша математикалық мән беруге тырысып көрейік. Математикалық модельдеу принциптерін ескере отырып, жоғарыда пайдаланған теңдіктерді негізге ала отырып, біздер келесі теңдеу түрін ала аламыз:

$$\frac{1}{\sigma(t)} = \frac{1}{\sigma(\mu)} e^{a(\mu-t)} + \frac{b}{a} [1 - e^{a(\mu-t)}].$$

Әлеуметтік тұрақтылықты сақтау мүмкіндігін дұрыс математикалық модельдеу үшін ең әуелі ақиқат шамаларды ғана пайдаланғанымыз дұрыс. Сол тұста ғана зерттеу нәтижелерінің ақиқат болып шығу ықтималдылығы артады.

Келесі мысалға әділеттілік коэффициенті ретінде латын әліпбиіндегі D әрпін қолдансақ болады [20, 257-258 б.]. Діндарлық пен зайырлылық арасындағы болуы мүмкін кризистік тұсты келесі алгебраикалық әдіспен есептесек болады:

$$\sigma(t) + b_{\alpha} D_{\mu}^{\alpha} \sigma(t) = N^0 \varepsilon(t) + N^1 D_{\mu}^{\beta} \varepsilon(t).$$

Алдығы көрсеткіштерді бәз қалпында сақтай отырып, біз зерттеуге қажетті математикалық модельдеуді одан сайын тереңдете түсе аламыз. Тепе-теңдік орындалған жағдайда болуы мүмкін кризистік тұстың толыққанды алдын ала аламыз [21, 111-112 б.].

Аталмыш теңдікті дифференциал теңдеу ретінде қарастырып, оған жаңа міндеттерді қоса жүктесек болады. Не болмаса дайын

ақпараттар қоры негізінде оны келесідегідей интегралдай аламыз:

$$\sigma(t) + b_{\alpha} \int_{\mu}^t D_{\mu}^{\alpha} \sigma(t) d\xi = N^0 \varepsilon(t) + N^1 \int_{\mu}^t D_{\mu}^{\beta} \varepsilon(t) d\xi$$

Көріп отырғанымыздай, математикалық модельдеуді діндарлық пен зайырлылық арасында тиімді қолдануға болады. Соңғы интегралдық тепе-теңдік бізге болжалды динамикалық іс-әрекетті қайта тексеру үшін оңтайлы әдіс болып табылады. Ал, аталмыш теңдіктің дұрыс орындалуы үшін келесі теңсіздіктер ақиқат болуы шарт:

$$0 < \alpha \leq 1, 0 < \beta \leq 1.$$

Ал, зайырлылық пен діндарлық арасындағы тепе-теңдікті келесі теңдеу арқылы өрнектей аламыз:

$$N(t) = Z(t) + X(t) + Y(t), \quad t \geq t_0.$$

Екеуін де әлеуметтік сұраныстан туындап отырған негізгі әлеуметтік коэффициенттерге жатқызуға болады [21, 134-135 б.]. Бұл орайда рөл ойнайтын: мәдени, тілдік, тарихи, дүниетанымдық, рухани және т.б. факторларды жатқызға болатыны рас. Діндарлық қатынастарда ескерілетін нормативті іс-әрекеттер легі зайырлылық категориясында ескерілмей қалуы да таңсық дүние емес. Аллегориялық-қоғамдық ойлау жүйесінде коллективті шешім қабылдау тетіктерінің әрдайым бірнеше нұсқасының болатынын білеміз. Яғни, көпшілік міндетті түрде аз адамдар тобын өз мүдделерімен санасуға мәжбүрлейтіні рас. Бұндай әлеуметтік сұрыптау кезінде діндарлық пен зайырлылық арасындағы динамикалық жағдайлардың өрбуін келесі теңдеулер арқылы берсек болады:

$$E_X(t) = \sum_{i=1}^{X_0(t)} E_{0_X}^i(t) + \sum_{i=1}^{X(t)} E_X^i(t),$$

$$E_Y(t) = \sum_{i=1}^{Y_0(t)} E_{0_Y}^i(t) + \sum_{i=1}^{Y(t)} E_Y^i(t), \quad t \geq t_0$$

Байқағанымыздай аталмыш математикалық модельдеу барысында пайдаланған теңдеулерден әлеуметтік тұрақтылыққа негізделген діндарлық пен зайырлылықтың сандық тепе-теңдіктерін құрастырған болатынбыз. Есептеулер барысында кейбір әлеуметтік көрсеткіштерді коэффициенттік негізде ғана қолданып, зерттеу жұмысының объективті деңгейіне жете аламыз. Математикалық модельдеу арқылы кез-келген әлеуметтік үрдістерді болжауға да мүмкіндік ала аламыз [21, 155-156 б.].

Діндарлық пен зайырлылық арасындағы ара-қатынастың дұрыстығын қайта тексеру барысында математикалық модельдің дұрыстығына көз жеткізсек болады. Халықаралық тәжірибеге сәйкес әлемдік маңызды мәселелердің қатарындағы аталмыш проблематикаға саяси зерттеу институттары тарапынан ғылымилық мән үстелгені рас.

Қорытынды

Технологиялық даму үрдістері жоғары деңгейге көтеріліп, әлем дамыған сайын эмперикалық зерттеулерді талап ететін

айшықты түрлі мәселелердің әлеуметтік ғылымдарда көбейетіні сөзсіз. Сондықтан да болар әлеуметтік ғылымдарда қолданбалы саланың жандануында жаңа мыңжылдықтың сұраныстары байқалады. Осындай стихиялы күйге ауыса алатын әлеуметтік мағынаға ие тақырыптар аясында соңғы он жылдықта Отандық зерттеу институттарында бірқатар зерттеу жұмыстарының жүргені мәлім.

Әр қоғам мен мемлекетте кеңінен тараған діндарлық қатынастарды кейде заңдық тұрғыда қатаң қысымға алмай, өз алдына бөлек даму еркіндігін берген дұрыс сыңайлы. Әртүрлі діни топтардың өзара жанасуынан «әлеуметтік симбиоз» қалыптасып, олардың бір ортада қатар өмір сүрулерінің өміршеңдіктері арта түседі. Тек стихиялы жаппай экстремистік сипат алған кезде ғана мемлекеттік тараптан заң арқылы реттеуге болатын сыңайлы. Діни ұйымдар мен мекемелерді, діни топтарды бірақ үкімет әрдайым өз назарынан шығармай бақылап отырғаны абзал [22, 142-143 б.].

Жаңа мыңжылдықтағы діни еркіндік, сөз бостандығы мен дін қабылдау еркі демократиялық қоғамның негізгі көрсеткішіне айналып отырғаны рас. Бұл орайда біздер бірінші кезекте діни топтардың арасындағы бәсекеге қабілеттілікті қолға алғанымыз жөн. Неге десеніз, екі түрлі конфессия мүшелері діни бәсекеге түскен жағдайда ашық пікір-талас жанданатыны даусыз. Бұл өз кезегінде әр дінді ұстаушылардың оппонентке қарсы білім алуларына және «діни сауаттарының» оянуына әкеле алады.

Ал, егерде жергілікті халықта «діни сауат» деңгейі жоғары болса, онда ол тұрғындар өзге діннің жетегінде кетіп қалу қаупінен алшақ болады. «Діни сауатты» тұрғындар арасында көтеру арқылы біз келешек діни террәкттердің де алдын алуға мүмкіндік ала аламыз. «Діни сауаттың» артуы қоғамды гуманистік тұрғыда тәрбиелеуге көмектесе алады. Біз бұл арқылы алдымен мемлекеттегі түрлі экономикалық, әлеуметтік, саяси, діни, мәдени, ұлтаралық қақтығыстарды реттей аламыз [22, 148-149 б.].

Жоғарыда келтірілген математикалық модельдеудің нәтижелері мен зерттеулеріне арқа сүйей отырып, түрлі діни конфессияларға бір ортада қатар өмір сүруге мүмкіндік берген дұрыс деген тұжырымдамаға келуге болады. Әрқайсысы өздеріне берілген бірдей мүмкіндікті сезінген жағдайда, өзара діни кеңістіктегі әріптестік-серіктестік позицияларына ауыса алады. Бұл үрдіс бірінші кезекте саяси «келіссөздер» арқылы жүзеге асады. Ал, егерде ол орындалмаған жағдайда, әлеуметтік заңдылық негізінде екі конфессияның тек ең мықтысы сұрыпталып, титулды конфессияға айналады. Бұл кезде әлсіз конфессиялар өзінен күшті конфессиямен бейбіт өмір сүруге мәжбүр болады.

Бастапқы көңіл бөлген мәселенің астарында «зайырлылық» ұғымын жатқанын байқасаңыз, зайырлылық пен діндарлық арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың ең бір дұрыс жолы ретінде тұрғындарға таңдау еркіндігін беріп, залал тигізетін жолдарды заң күшімен тыйып

отырғанды жөн санауға болады. Ал, арасындағы үрдістерді математикалық модельдеу арқылы келешектегі жаппай «хаостық» сипаттағы жанжалдардың алдын алуға болатыны ақиқат. «Зайырлылық» пен «діндарлық» категорияларында басымдықты тек бір жаққа ғана беруге болмайтыны рас. Ал, екеуінің арасындағы тепе-теңдікті сақтау дегеніміз – әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың алғышарты деп ғылыми мақаланы қорытындылағанымыз келеді.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (AP25793727 «Әділетті Қазақстан парадигмасының қалыптасуына зайырлылық пен діндарлық тепе-теңдігінің әсері»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Покорная О.Ю. О выборе оптимальных стратегий в планировании боевых операций. – Воронеж: издательство ВАИУ, 2009. – С. 194-198.
- 2 Козер Л. Функция социального конфликта. – М.: «Издательство Идея-Пресс», 2000. – 465 с.
- 3 Федоров В.Ф. Стратегии примирения в этно-религиозных конфликтах // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2010. – №1. – С. 56-71.
- 4 Брусиловский Д.А. Реализация межкультурных возможностей диалога Запада и Востока в межрелигиозной сфере // Нефтегазовые технологии и экологическая безопасность. – 2016. – №2. – С. 103-132.
- 5 Joseph K. The political significance of social media activity and social networks // Political communication. – 2018. – 35(3). – P. 470-493.
- 6 Malte B. Pure Nash equilibrium strategy for collective choice bargaining models // Journal of game theory. – 2023. – 53(2). – P. 373-421.
- 7 Kavamura K. Efficient equilibria in voting games with common interests // Journal of game theory. – 2023. – 53(2). – P. 475-492.
- 8 Мельник С.В. «Национальный вопрос» в межрелигиозном диалоге // Человек: образ и сущность. Гуманитарные аспекты. – 2019. – №4. – С. 43-70.
- 9 Beal S. Priority value for cooperative games with a priority structure // Journal of game theory. – 2022. – 53(2). – P. 431-450.
- 10 Kazakhstan Ministry of Digital Development. Annual report on IT service exports and technopark performance // [Электронды ресурсы] URL: <https://mdict.gov.kz/en/publications/annual-report-2022>. (Қаралған күні: 06.03.2025)
- 11 Боулдинг К. Альманах. Выпуск 1. Историческая макросоциология в XX веке (сборник). – М.: «Издательство Просвещение», 2000. – 758 с.
- 12 Талей Н. Рискуя собственной шкурой. – М.: «Издательство Азбука», 2018. – 384 с.
- 13 Мазалов В.В. Переговоры. Математическая теория. – М.: издательство «Когнитив-центр», 2012. – 304 с.
- 14 Токаев К.К. Внешняя политика Республики Казахстан в период становления нового мирового порядка // [Электронды ресурсы] URL: <https://www.disscat.com/content/vnesnyaya-politika-respubliki-kazakhstan-v-period-stanovleniya-novogo-mirovogo-poryadka> (Қаралған күні: 04.03.2025)
- 15 Лаптев А.А. Математическое моделирование глобальных социальных конфликтов. – М.: диссертация на соискание ученой степени доктора физико-математических наук, 2002. – 180 с.
- 16 Rex D. Key problems of sociological theory. The international library of sociology. – London: «New fetter lane», 1961. – 155 p.

17 Wakayama T. Comparison of voluntary contribution and Pareto-efficient mechanisms with voluntary participation // Journal of game theory. – 2023. – 52(2). – P. 517-553.

18 Михайлов А.П. Математическое моделирование региональных конфликтов в контексте глобализации (на примере Северного Кавказа) // Вестник Московского университета. – 2005. – №8. – С. 186-197.

19 Официальный сайт Республики Президента Казахстана // [Электронды ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/>. (Қаралған күні: 06.03.2025)

20 Lee C.Y. The differential effects of public R&D support on firm R&D: Theory and evidence from multi-country data // Technovation. – 2011. – 31(5-6). – P. 256-269.

21 Горстко А.Б. Познакомьтесь с математическим моделированием. – М.: издательство «Знание», 1991. – 162 с.

22 Pihir I., Tomićić-Pupek K., Furjan M.T. Digital transformation insights and trends // Proceedings of the Central European Conference on Information and Intelligent Systems. Faculty of Organization and Informatics Varazdin. – 2018. – P. 141-149.

Transliteration

1 Pokornaja O.Ju. O vybere optimal'nyh strategij v planirovanii boevykh operacij [On the Selection of Optimal Strategies in Combat Operations Planning]. – Voronezh: izdatel'stvo VAIU, 2009. – S. 194-198. (in Russ)

2 Kozler L. Funkcija social'nogo konflikta [The Function of Social Conflict]. – M.: «Izdatel'stvo Ideja-Press», 2000. – 465 s. (in Russ)

3 Fedorov V.F. Strategii primireniya v jetno-religioznykh konfliktakh [Reconciliation Strategies in Ethno-Religious Conflicts] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. – 2010. – №1. – S. 56-71. (in Russ)

4 Brusilovskij D.A. Realizacija mezhhul'turnykh vozmozhnostej dialoga Zapada i Vostoka v mezhreligioznoj sfere [Realization of Intercultural Potential for East-West Dialogue in the Interreligious Sphere] // Neftegazovye tehnologii i jekologicheskaja bezopasnost'. – 2016. – №2. – S. 103-132. (in Russ)

5 Joseph K. The political significance of social media activity and social networks // Political communication. – 2018. – 35(3). – P. 470-493.

6 Malte B. Pure Nash equilibrium strategy for collective choice bargaining models // Journal of game theory. – 2023. – 53(2). – P. 373-421.

7 Kamamura K. Efficient equilibria in voting games with common interests // Journal of game theory. – 2023. – 53(2). – P. 475-492.

8 Mel'nik S.V. «Nacional'nyj vopros» v mezhreligioznom dialoge [“The “national question” in interreligious dialogue] // Chelovek: obraz i sushhnost'. Gumanitarnye aspekty. – 2019. – №4. – S. 43-70.

9 Beal S. Priority value for cooperative games with a

priority structure // Journal of game theory. – 2022. – 53(2). – P. 431-450.

10 Kazakhstan Ministry of Digital Development. Annual report on IT service exports and technopark performance // [Elektronnyy resurs] URL: <https://mdict.gov.kz/en/publications/annual-report-2022>. (Qaralğan kuni: 06.03.2025) (in Russ)

11 Boulding K. Al'manah. Vypusk 1. Istoricheskaja makrosociologija v XX veke (sbornik) [Almanac. Issue 1. Historical macrosociology in the 20th century (collection)]. – M.: «Izdatel'stvo Prosveshhenie», 2000. – 758 s. (in Russ)

12 Taleb N. Riskuja sobstvennoj shkuroj [Risking Your Own Skin]. – M.: «Izdatel'stvo Azbuka», 2018. – 384 s. (in Russ)

13 Mazalov V.V. Peregovory. Matematicheskaja teorija [Negotiations. Mathematical theory]. – M.: izdatel'stvo «Kognito-centr», 2012. – 304 s. (in Russ)

14 Tokaev K.K. Vneshnjaja politika Respubliki Kazahstan v period stanovlenija novogo mirovogo porjadka [Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan during the Establishment of the New World Order] // [Elektronnyy resurs] URL: <https://www.dissertat.com/content/vneshnyaya-politika-respubliki-kazahstan-v-period-stanovleniya-novogo-mirovogo-poryadka> (Qaralğan kuni: 04.03.2025) (in Russ)

15 Laptev A.A. Matematicheskoe modelirovanie global'nyh social'nyh konfliktov [Mathematical Modeling of Global Social Conflicts]. – M.: dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora fiziko-matematicheskix nauk, 2002. – 180 s. (in Russ)

16 Rex D. Key problems of sociological theory. The international library of sociology. – London: «New fether lane», 1961. – 155 p.

17 Wakayama T. Comparison of voluntary contribution and Pareto-efficient mechanisms with voluntary participation // Journal of game theory. – 2023. – 52(2). – P. 517-553.

18 Mihajlov A.P. Matematicheskoe modelirovanie regional'nyh konfliktov v kontekste globalizacii (na primere Severnogo Kavkaza) [Mathematical modeling of regional conflicts in the context of globalization (on the example of the North Caucasus)] // Vestnik Moskovskogo universiteta. – 2005. – №8. – S. 186-197. (in Russ)

19 Oficial'nyj sajт Respubliki Prezidenta Kazahstan [Official website of the Republic of the President of Kazakhstan] // [Elektronnyy resurs] URL: <https://www.akorda.kz/>. (Qaralğan kuni: 06.03.2025) (in Russ)

20 Lee C.Y. The differential effects of public R&D support on firm R&D: Theory and evidence from multi-country data // Technovation. – 2011. – 31(5-6). – P. 256-269.

21 Gorstko A.B. Poznakom'tes' s matematicheskim modelirovaniem [Get acquainted with mathematical modeling]. – M.: izdatel'stvo «Znanie», 1991. – 162 s. (in Russ)

22 Pihir I., Tomićić-Pupek K., Furjan M.T. Digital transformation insights and trends // Proceedings of the Central European Conference on Information and Intelligent Systems. Faculty of Organization and Informatics Varazdin. – 2018. – P. 141-149.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Мархаббат
Мешитбекович Нуров

PhD, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан, email: markhabbatnur@gmail.com, ORCID ID: [0000-0002-1219-3298](https://orcid.org/0000-0002-1219-3298)

Оралбек Ереванұлы
Ысқақ

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: oralbek.y@mail.ru, ORCID ID: [0000-0002-9702-2200](https://orcid.org/0000-0002-9702-2200)

Мархаббат
Мешитбекович Нуров

PhD, Университет «Тұран», Алматы, Казахстан, email: markhabbatnur@gmail.com, ORCID ID: [0000-0002-1219-3298](https://orcid.org/0000-0002-1219-3298)

Оралбек Ереванұлы
Ысқақ

PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: oralbek.y@mail.ru, ORCID ID: [0000-0002-9702-2200](https://orcid.org/0000-0002-9702-2200)

Markhabbat Nurov

PhD, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan, email: markhabbatnur@gmail.com, ORCID ID: [0000-0002-1219-3298](https://orcid.org/0000-0002-1219-3298)

Oralbek Yskak

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: oralbek.y@mail.ru, ORCID ID: [0000-0002-9702-2200](https://orcid.org/0000-0002-9702-2200)

О ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВЕ ПРОФЕССОРА К.А. АБИШЕВА**Мурат Сабит,***доктор философских наук, профессор**Алматинский гуманитарно-экономический университет*

Доктор философских наук, профессор Кажимурат Абишевич Абишев родился 15 декабря 1931 г. в Сыр-Дарьинском (ныне Чийлийском) районе Кызыл-Ординской области в семье многодетного сельхозработника. В те суровые тридцатые годы XX в. дети казахских аулов часто умирали из-за отсутствия элементарных условий, необходимых для полноценного жизнеобеспечения (в первую очередь это касалось медицинского обслуживания). Кажимурат был самым младшим в этой семье, в которой из 12 детей выжили лишь четверо. В своей книге воспоминаний он достаточно подробно описывает свои детские и юношеские годы, делится воспоминаниями об отце и матери, о жизни и делах старших братьев и сестры, о том как он, закончив учебу в школе за 9 лет (благодаря двухгодичным подкурсам при Кызыл-Ординском педагогическом институте, которые он успешно проходит после восьмого класса), в 16 лет поступает в казахское отделение филологического факультета, который заканчивает в 1951 г., когда ему еще не было и двадцати.

Год проработав в школе учителем казахского языка и целенаправленно став кандидатом в члены КПСС (без выполнения этого условия в то время в аспирантуру по философии не принимали) Кажимурат Абишевич едет в Алматы, где поступает в аспирантуру кафедры философии Казахского государственного университета им. С.М. Кирова (ныне им. Аль-Фараби). О причинах того, почему выбирает именно философскую специальность, мелко замечает о пробудившемся вдруг интересе к философии еще в годы учебы в институте: «Не могу объяснить этот интерес» признается он в сердцах [1, с. 17]. Анализируя его правдивый рассказ о годах его жизни в детстве и юношестве, я пришел к выводу о том, что герой моего повествования уже с малых лет был весьма мыслённым малым, склонным к здоровой рефлексии над увиденным и услышанным, над всеми пережитыми восприятиями детских лет, к тому же рано пристрастившимся к чтению книг. Чувствуется, что в годы детства он внимательно приглядывался к окружающей его действительности, угадывая во всем происходящем некую гармонию душевно-духовных устремлений окружающих его людей, прежде всего ближайших родственных душ. Именно здесь, как мне кажется, находится фундамент его «идейно-мировоззренческого становления» (1, с. 40), в том числе кажущегося неожиданным интереса к философии. Но путь в философию у него оказался весьма сложным

и сложности эти были обусловлены, насколько можно понять, не только социально-экономическими и иными обстоятельствами его жизнедеятельности в течении примерно семнадцати лет (с 1952 – 1969 гг.), но и особенностями его характера: основательность намерений, принципиальность в решении мировоззренческих вопросов, доверчивость в отношении с людьми, а также исключительная честность и молодой задор в их причудливом сочетании.

Кажимурат Абишевич в эти годы учится в аспирантуре (1952 – 1955 гг.), а затем усиленно трудится в Кызыл-Ординской и Гурьевской областях (лектором и инструктором по вопросам культуры при горкомах партии, преподавателем философии в пединститутах этих городов) набирается так необходимого жизненного опыта и продолжает упорно совершенствоваться в духовно-нравственном направлении с особым пиететом к философским размышлениям. И с 1964 г. Кажекенц вновь начинает заниматься научными делами, ездит в летние месяцы в Алматы или Москву для работы над кандидатской диссертацией, устанавливает тесные контакты с творческой группой по диалектической логике, возглавляемой Ж.М. Абдильдиным, что сказалось в окончательном выборе формулировки кандидатской диссертации «Категория деятельности и проблема свободы». И лишь в 1969 г., т.е. после четырнадцать лет после окончания аспирантуры, он успешно защищает диссертацию в специализированном совете Института философии и права АН Казахской ССР. Получив утверждение, в том же году он переезжает в Алматы, где устраивается на работу в КазГУ в должности и.о. заведующего кафедрой философии гуманитарных дисциплин, пройдя как положено через конкурс. Фактически с 1970 г. начинается Алматинский период его научно-педагогической деятельности, ознаменованной значительными достижениями как в плане написания серьезных философско-методологических трудов, так и подготовки научных кадров.

В годы работы в КазГУ (1970 - 1978 гг.) К.А. Абишев входит в круг известных университетских философов (д.филос.н., профессор К.Х. Рахматуллин, кандидаты философских наук О.А. Сегизбаев, М.С. Аженов, В.Г. Яковлев, Г.Г. Акмамбетов, В.И. Ротницкий, С. Танкаев и др.) способствует повышению статуса философских дисциплин, укреплению их авторитета в формировании мировоззренческих начал, основ этики и эстетики у студенческой молодежи. В своих воспоминаниях автор приводит

и сцены острых философско-научных дебатов, а также споров идейно-политического и организационно-дисциплинарного характера, которые имели место быть среди философов разных возрастов в те времена, когда вопросам партийно-политического профиля уделялось исключительное внимание. Здесь Кажекен упоминает имена таких маститых философов, как Н.П. Дардыкин, Пак Ир, Н.Сарсенбаев, Е. Шехтерман, В.А. Черняк и др. Определенным научным итогом этих лет философских поисков явилась монография трёх авторов («трёх мушкетёров», как шутили некоторые остроловы) К.А. Абишева, Г.Г. Акмамбетова и В.И. Ротницкого «Проблема субъекта и объекта в марксистской философии» (А., 1975. – 192 с.). Через три года Кажимурат Абишевич издает свою индивидуальную монографию «Человек. Индивид. Личность» (А., «Казахстан», 1978). В этих книгах изложены основные научные результаты, которые впоследствии вошли в текст его докторской диссертации на тему «Диалектика субъекта и объекта и историческое становление личности», защищенной в 1980 году в диссертационном совете Института философии и права АН Казахской ССР, куда они вместе с В.И. Ротницким и Г.Г. Акмамбетовым перевелись (кажется в 1978 году). Правда, при защите из 12 членов диссовета четверо проголосовали против, что вполне естественно вызывало тревогу о дальнейшей судьбе диссертации: как отнесутся к этому факту в ВАК СССР? И, действительно, процесс её утверждения затянулся на целых четыре года и ему пришлось пройти повторную защиту...

Следует, по-видимому, в этом месте вспомнить и попытаться воспроизвести ситуацию, сложившуюся в те времена в области философских наук в Советском Союзе в целом и в Казахстане в частности, чтобы как-то попытаться представить то, что случилось с докторской диссертацией К.А. Абишева.

Как известно, в 50 – 60 ые годы в ряде союзных центров (в Москве, Ленинграде, Киеве, Ростове-на-Дону, в Алматы) стали активно разрабатываться актуальные проблемы материалистической диалектики. В Алматы небольшая группа молодых философов во главе с Ж.М. Абдильдиным (в неё входили А.Х. Касымжанов, Л.К. Науменко, М.И. Баканидзе и Г.А. Югай), издав несколько коллективных и индивидуальных монографий по её ключевым проблемам, добились значительных результатов, получивших высокую оценку ведущих философов страны (Э.В. Ильенкова, Б.М. Кедрова, Е. П. Ситковского и др.). К.А. Абишев, естественно, был тесно связан с этой группой ученых и по существу его исследовательские усилия лежали в русле их начинаний, что было подтверждено в процессе защиты им своей кандидатской диссертации. Докторская диссертация далее развивала эти интенции и можно сказать, что она вносила свой вклад в диалектико-логическую трактовку теории личности.

Несмотря на все это четыре члена диссовета проголосовали против присуждения ему ученой степени доктора наук. И хотя защита состоялась и Совет принял положительное решение, итоги голосования оставляли глубокие сомнения в объективности поступков этих четырёх членов диссовета, которые открыто не выступая с критическими замечаниями во время защиты, молча сделали своё «черное дело», и тем самым фактически на четыре с лишним года отодвинули присуждение ему ученой степени доктора наук. Повторная защита состоялась в 1984 г. и его докторская диссертация была окончательно утверждена лишь в 1985 г.

К.А. Абишев сыграл значительную роль в написании четырёхтомной «Диалектической логики» (1986 – 1987 гг.), предварив их издание публикацией в 1981 г. совместной с Ж.М. Абдильдиным монографии «Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности» (А., 1981. – 212 с.), а также будучи соавтором Ж.М. Абдильдина в написании двух центральных глав в первом томе [2] и одной главы во втором [3] (без соавторства). В Институте философии и права он успешно возглавлял отдел «Этики и проблем методологии общественных наук».

Стилю его жизни и мировоззренческим установкам был присущ критический подход ко всему, что происходит вокруг. Он критически относился и к реалиям развитого социализма, о чем он откровенно написал в статье «Социализм и отчуждение», опубликованную в 1989 г. в одном из номеров Известий АН КазССР (серия общественных наук) за 1989 г. [4]. Критическое восприятие действительности у него сопровождалось соответствующим философско-логическим её анализом. Во всех его научных публикациях критический взор незримо присутствует и это полностью соответствует критериям диалектико-логического подхода. Так называемый «развитый социализм» явно не соответствует понятию социализма у К. Маркса утверждается им и что он совершенно отчуждён от людей, создававших его.

Далее участвуя в выполнении коллективных плановых тем Института, посвященных проблемам формирования категорий мышления в индивидуальном развитии, сотрудники возглавляемого им отдела успели выпустить две монографии: «Категории мышления и индивидуальное развитие» (1991 г.), «Формирование категорий сферы сущности в индивидуальном развитии» (1993 г.), а затем целую серию книг по проблеме отчуждения: «Человек в мире отчуждения» (1996 г.), «Отчуждение и проблемы экологии» (2002 г.), «Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы» (2007 г.).

Огромный интерес философской общечеловечности Советского Союза вызывали его публикации в журнале «Вопросы философии»: «Мышление и бытие» (№ 3, 2014, с. 62 – 72),

«В.И. Ленин об отношении мышления к бытию и проблема онтологического статуса человеческой субъективности» (№ 6, 2015, с. 29 - 40) и «Фундаментальная онтология М. Хайдеггера и проблема человеческого бытия» (№ 5, 2017, с. 15 - 25), в которых автор углубляется в анализ центральной проблематики мировой философии (бытие и мышление, объект и субъект, свобода и творчество и т.д.). Он до конца своей жизни продолжал размышлять над этими проблемами, совершенствуя своё мировоззрение, достигшее, по его признанию, определённой полноты к середине 90-х годов XX в., но получившее окончательное оформление в его разделе под названием «Проблема специфики социального познания», опубликованном в его книге «Избранное и переводы» (А., 2011 г.), подготовленной им к его восьмидесятилетию. Кажется, в этой статье окончательно отходит от марксистской философии и считает, что Маркс, Энгельс и вслед за ними Ленин обосновывают в своих учениях совершенно вредный и антидемократический тоталитарный режим» (с.122). Окончательное оформление его собственного понимания этих и других вопросов, а, значит, его мировоззрения в целом, как он указывает происходило с конца 80- и начала 90-х годов XX в., что и получило своё отражение в серии его работ: «Социализм и отчуждение» (1989 г.), «Проблема специфики индивидуального развития» (1991 г.), «Тоталитаризм как форма отчуждения» (1996 г.), «Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы» (2007 г.) и, наконец, в его работе под названием «Проблема специфики социального познания» (2011 г.), опубликованной в его книге «Избранные и переводы» (А., 2011. С. 364 - 432).

К.А. Абишев очень хорошо владел родным казахским языком, хотя большинство его трудов опубликовано на русском, что вполне понятно: иначе тогда практически было нельзя. Но в годы независимости одна из попыток внедрения казахского языка в мир философии была связана с переводами значимых философских текстов на казахский язык. И мы с увлечением занимались переводами, тем более за это платили. И вполне естественно, что многие с энтузиазмом брались за это нужное дело, за переводы трудов классиков мировой философии. Кажется, усердно переводил труды Платона, Аристотеля, И. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, М. Хайдеггера, Ж.П.Сартра и других философов, стремясь максимально точно передать их философский смысл. В этом плане, пожалуй, как и во многих своих начинаниях, он оставался образцом для подражания.

Он был прост в общении, но не терпел фальши и обмана, давал резкий отпор любым их проявлениям. Его ценили за принципиальность, за доброту, за готовность поддержать любые хорошие начинания, за страстную любовь к истине и справедливости. Он умел дружить с людьми без каких-либо предвзятых намерений. Среди философов он пользовался

большим уважением за исключительную честность и за научную взыскательность, самокритичность, высокую эрудицию и умение ставить и решать сложные смысложизненные вопросы. Его очень ценил как ученого, высокопорядочного человека лидер казахской философии академик Ж.М. Абдильдин. С ним дружили и сотрудничали такие российские философы как В.А. Лекторский, Р.И. Косолапов, ученики Э.В. Ильенкова (С.Н. Мареев, А.А. Сорокин, Г.В. Лобастов и др.), известные украинские философы И. Бычко и А. Яценко, Йоханнес Рау из Германии, карагандинец Толеугазы Абжанов и др. Кстати, Кажекен совместно И. Рау издали в 2014 году в Берлине на немецком языке сборник научных статей, где в качестве соавторов со своими статьями выступает целый ряд ученых философов Казахстана (Ж.М. Абдильдин, С.Ю. Колчигин, Г.Г. Соловьева, К.М. Конарбаева, А.Тайжанов, С.Е. Нурмуратов и др.)

Научное наследие К.А. Абишева многогранно. Он безусловно внёс значительный вклад в развитие философии в Казахстане, в разработку теории диалектики, таких её дискуссионных аспектов, которые выводят исследователя на разработку теории отчуждения, на пересмотр марксистско-ленинских толкований коренных философских проблем (бытия и мышления, субъекта и объекта познания, свободы, творчества и теории личности и т.д.), на поиск философских истин в творчестве выдающихся философов XX в. (М. Хайдеггера, в частности), на размышления о перспективах социально-политического развития республики и т.д. Он подготовил более десяти докторов и кандидатов философских наук, являлся образцом верного служения делу философии в её истинностной ипостаси. К великому сожалению, его не стало 22 июля 2024 г. Он прожил 92 года и семь месяцев. Мы, его коллеги и друзья, выражаем искреннее соболезнование его любимой дочери доктору философских наук, профессору Алие Кажимуратовне и внуку Сакену!

Литература

- 1 Кажимурат Абишев. Некоторые воспоминания. - Алматы: Алейрон, 2021. - 156 с.
- 2 Диалектическая логика. Т.1. Общие проблемы. Категории сферы непосредственного. - А., 1986. - 399 с. Главы 4 и 5. - С. 145-221.
- 3 Диалектическая логика. Т. 2. - А., 1987. - Глава 3. - С. 81-103.
- 4 Абишев К.А. Социализм и отчуждение // Известия АН Каз ССР, Серия общественных наук. - 1989. - № 11-12. - С. 120-137.

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,

Алматы қаласы,

Шевченко көшесі, 28

ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,

саясаттану және дінтану

институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,

город Алматы,

улица Шевченко, 28

РГП на ПХВ «Институт философии,

политологии и религиоведения»

КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Журналда жарияланған материалдардың,
деректердің, айғақтардың, тәсімдердің,
сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың
растығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда тупнұсқаға
сілтеме жасау міндетті.*

*Мнение редакционной коллегии может
не совпадать с точкой зрения авторов
публикуемых материалов.*

*За достоверность публикуемых в
журнале материалов, сведений, фактов,
схем, цифровых данных, рекламы
ответственность несут авторы.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Л.Токтарбекова** Дизайн и верстка

Теруге 12.09.2025 ж. берілді. Басуға 25.09.2025 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,25.
Тапсырыс № 85.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 ұй.

Сдано в набор 12.09.2025 г. Подписано в печать 25.09.2025 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,25.
Заказ № 85.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелең, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.